مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر 3/2021ع

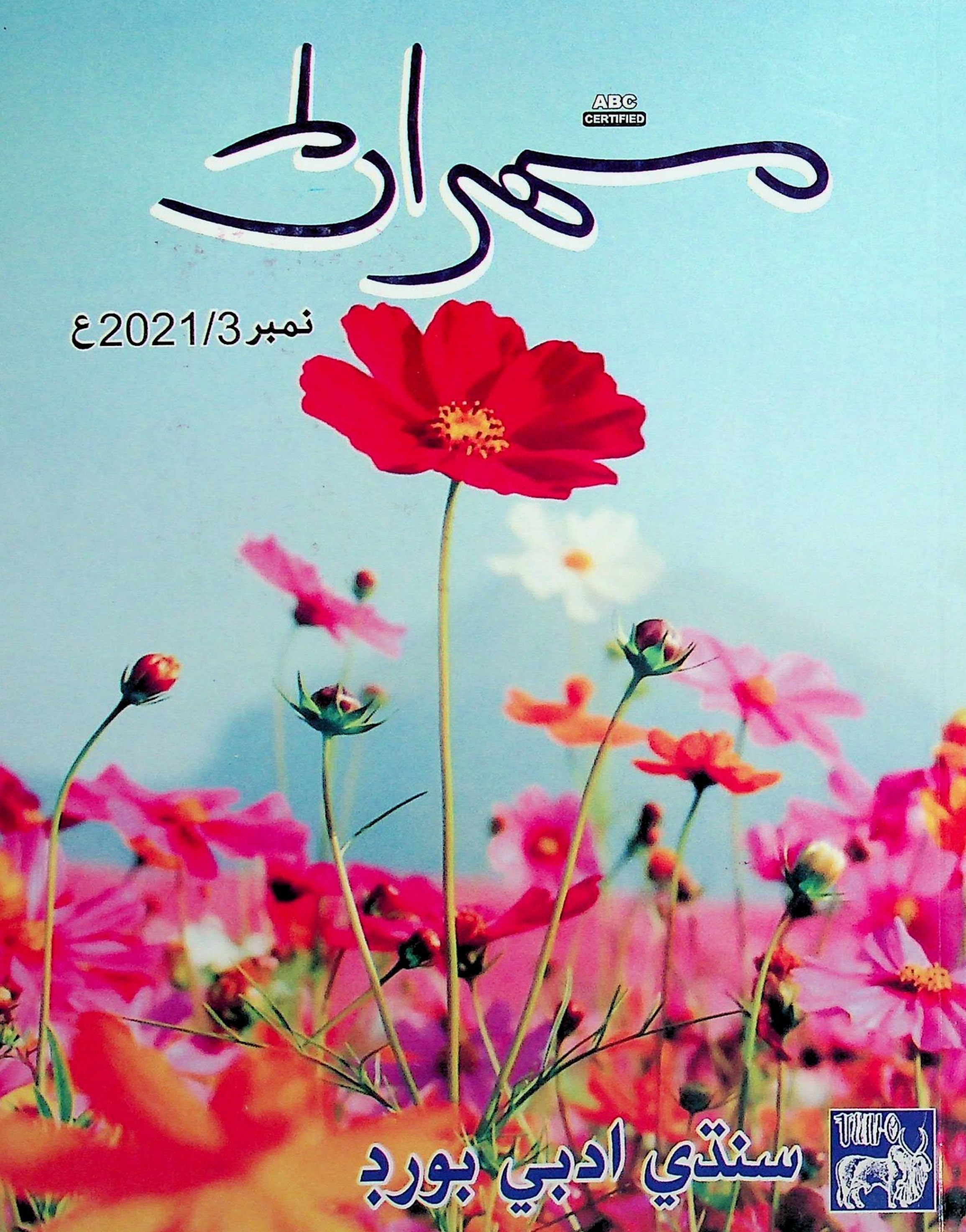

سنڌي ادبي بورڊ

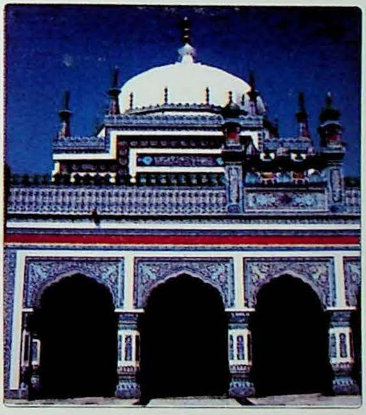

هيءَ جا لات ”لطيف“ جي

ويڄَنِ ويٺي ئِي، دوستُ پيهي دَرِ آئيو
صِحَتَ جِي سَرِيرَ ۾ ڪَلَ ڪَرِيين پيئِي
پِيڙَ پَري ويئِي، اَچَڻَ سانڱُ عجِيبَ جي.

(سُر يمن)

***

سمجهاڻي:

طبيبن جي هوندي ئي منهنجو سڄڻ سائين پاڻ منهنجي (خبر لهڻ واسطي) گهر اچي نڪتو. هن جي اچڻ سان منهنجو تن بدن ٺيڪ ٺيڻ لڳو ۽ پڌل ڦٽ مڙئي پرجڻ ۽ ٺيڪ ٺيڻ لڳا. دلبر دوست جي اچڻ سان درد ۽ سُور سڀ غائب ٿي ويا.

(شاهه جو رسالو) محقق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
شارح: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
ڇاپو پهريون: 2016ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

سائين سدائين
ڪرين
مٿي سنڌ
سڪار
دوست
تون دلدار
عالم سڀ
آباد ڪرين

ڏهو محرم ماهه

معمور يوسفاڻي
عمرڪوٽ

حسين ابن عليؑ

دنيا جي حياتي کي ڇڏي دين ڏي هليو،
عزت جو طلبگار حسين ابن علي هو.
طاغوت جي لشڪر سان لڙي، ڳُسُ ڏسي ويو،
اسلام جو آڌار حسين ابن علي هو.

فيصلو

خاندانن جي لڙائي ڪين هئي،
معرڪو هي حق ۽ باطل جو هو.
حق جا ساٿي شهادت کي رسيا،
باطلن تي مينهن لعنت جو وسيو.

سهڻو سبق

رهڻ گڏ حق ۽ باطل جو مشڪل ۽ محال آهي،
ڪيو جن سچ جو سودو اهي ڪوڙن سان ڪيئن لهندا
ملي ٿو هي سبق سهڻو محرم جي ئي مهيني کان،
پلي باطل ڪري ٻڙ ٻڙ، ڪسڻ وارا ڪسي رهندا.

نتيجو

سڄو سچ "سچن صحيفن اڳيان،
رهي هيچ ٿو ڪوڙ وارو ڪتاب"
امامن جي عزت ڏينهان ڏينهن وڌ،
يزيدي سدائين خوار ۽ خراب!

صلواتون سلام

ڪجي وصف ڇا شاهه شبير جي؟
"خدا جو پيارو اسان جو امام"
لنا تنهنجي 'معمور' ڪهڙي ڪري؟
شب و روز جنهن تي صلواتون، سلام!!

ABC
CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 71 — جولاءِ- سيپٽمبر 2021ع — نمبر 3

سرپرست اعليٰ

مخدوم سعيد الزمان 'عاطف'

چيئرمين

ايڊيٽوريل بورڊ:

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ڊاڪٽر اسد 'جمال' پلي

سيڪريٽري

سيد سڪندر علي شاهه

ايڊيٽر

ثمينه ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ جام شورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly
Vol: 71, No 3/2021
(Established in 1955)

• An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.

• Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.

• Published by *SINDHI ADABI BOARD*

• Publication Contact:
Editor, 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
E.mail: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline Hyderabad,
Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: اٺ سؤ روپيا   فون نمبر: 022-2633679   في پرچو: ٻه سؤ روپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

سوچ-لوچ

بورڊ آف گورنرس جو اجلاس:

مخدوم سعيد الزمان 'عاطف'، چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ مؤرخہ 16- جولاءِ 2021ع تي بورڊ آف گورنرس جي اجلاس جي صدارت ڪئي. اجلاس ۾ بورڊ جي تازو گذاري ويل ميمبرن سيد ارشاد شاهہ، سيد حاڪم علي شاهہ ۽ عبدالقادر جوڻيجو جي ايصال ثواب لاءِ دعا گهري وئي، اجلاس ۾ مالي سال 22-2021 جي بجيٽ پيش ڪئي وئي، جيڪا بورڊ آف گورنرس جي ميمبرن اتفاق راءِ سان منظور ڪئي، اجلاس ۾ رکيل ايجنڊا جي مختلف اسمن تي غور ويچار ڪيو ويو، بورڊ آف گورنرس جي اجلاس دوران بورڊ جي ميمبر ڊاڪٽر ڏر محمد پٺاڻ، سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' صاحب، طرفان بورڊ اندر ڪرايل خوبصورتي ۽ ترقياتي ڪمن کي واکاڻيو جنهن جي تائيد ڪندي ڊاڪٽر عبدالغفار سومري خراج تحسين پيش ڪيو ۽ اهو پڻ چيو تہ بورڊ آف گورنرس طرفان اهڙو ٺهراءُ رڪارڊ تي آندو وڃي. چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ، مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' طرفان بورڊ جي بجيٽ جي واڌاري لاءِ ڪراچي ۾ رهندڙ ميمبر صاحبن کي هدايت ڪئي تہ اهي پنهنجي قيمتي وقت مان ڪجهہ وقت ڪڍي بورڊ طرفان سنڌ سرڪار سان ٿيندڙ لکپڙهہ بابت واسطيدار سيڪريٽرين ۽ وزيرن سان لهہ وچڙ ۾ اچي بورڊ جي ساليانې گرانٽ ۾ واڌارو ڪرائي پنهنجو ڪردار ادا ڪن.

پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي گڏجاڻي:

مؤرخہ 27- آگسٽ 2021ع تي چيئرمين ڊاڪٽر ڏرمحمد پٺاڻ جي صدارت هيٺ پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي گڏجاڻي ٿي. هن گڏجاڻيءَ ۾ ڪميٽيءَ جي ميمبرن ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر اسد جمال پلي صاحب ۽ مهراڻ سرتيون ۽ گُل ڦُل جي ايڊيٽرن ۽ پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي انچارج دبير مرزا ۽ رفيق جماليءَ شرڪت ڪئي، هن گڏجاڻيءَ ۾ ڪتابن ڇپجڻ ۽ ٽنهي رسالن جي باري ۾ اهم فيصلا پڻ ڪيا ويا.

ڪجهہ ڇوڙي پنڌ پيا:

هيرو شيوڪاڻي

ڪهاڻي نويس، ماهر مضمون نگار ۽ صفِ اول جو نقاد پروفيسر هيرو شيوڪاڻي تاريخ 21- جولاءِ 2021ع تي سنڌو نگر (ڀارت) ۾ گذاري ويو. سندس جنم 6- جنوري 1935ع ۾ ٿيو هو. شروعاتي دؤر ۾ ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي هاءِ اسڪول احمد آباد ۾ ماستر هئا، ان کان پوءِ سنڌو نگر ۾ آر.ڪي تلريجا ڪاليج ۾ تعليمدان طور خدمتون سرانجام ڏنائون. سنڌ سرڪار طرفان ۽ ساهتيہ اڪيڊميءَ ڪين ايوارڊ سان پڻ نوازيو. ۽ گذريل سال اين.سي.پي.ايس.ايل طرفان هنن کي لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ پڻ ڏنو ويو. هنن جا تمام گهڻا ڪتاب پڻ شايع ٿيل آهن، هيروشيوڪاڻيءَ جو آخري ڪتاب سندس آتم ڪٿا 'سچ بنام سوچ' شايع ڪيل آهي.

واسديو موهي

سنڌ ۽ هند جو ناليوارو سنڌي غزل، نئين ڪويتا جوڙو شاعر ۽ نقاد واسديو وينسي مل سناڻي 27- آگسٽ 2021ع تي 77 ورهين جي ڄمار ۾ دبئيءَ ۾ ديهانت ڪري ويو. 2- مارچ 1944ع ۾ سنڌ جي شهر ميرپورخاص ۾ جنم وٺندڙ واسديو وينسي مل سناڻي، ادبي نالي واسديو موهي سان مشهور هو. پاڻ سنڌي ٻوليءَ سان گڏ هندي، گجراتي ۽ انگريزي ٻوليءَ جو بہ وڏو ڄاڻو هو. سندس شاعري ۽ ڪهاڻين کان علاوه ٻين موضوعن تي ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي غزل جو هينڊ بڪ، چونڊ سنڌي شاعري جو انتخاب ورهاڱي کان پوءِ سنڌي غزل جي چونڊ تنقيد ۽ آزاديءَ کان پوءِ غير افسانوي سنڌي ادب شامل آهن. واسديو موهي ايم.اي، ايم.ايل.بي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ انڊين هاءِ اسڪول دبئيءَ ۾ انگريزيءَ جو ليڪچرر مقرر ٿيو.

تازو اسان جا بہ محقق، تعليمدان ۽ ادبي ڪارڪن اسان کان وڇڙي ويا آهن. انهن بنهي متعلق هتي اسين بورڊ آف گورنرس جي مانواري ميمبر ڊاڪٽر اسد جمال پلي جون لکيل تحريرون شامل ڪيون ٿا.

پروفيسر مولوي مراد علي راهمون

پروفيسر مراد علي راهمون صاحب هڪ باعمل مسلمان ۽ سنڌ ڌرتيءَ جو سچو خدمتگار هو. هن سنڌي ادب جي نه صرف تحريري خدمت پر عملي خدمت پڻ ڪئي. 2008ع ۾ ڪراچي يونيورسٽي ۾ ٿيل سنڌ سمان ڪانفرنس ۾ سندس قلمي تعاون ته رهيو جيڪو مقالي جي صورت ۾ 'سمان نور' ڪتاب ۾ موجود آهي، پر عملي طرح به هن ڪيترن ئي دوستن کي پڻ شامل ڪري ڪانفرنس کي ڪامياب بڻايو. اهڙي طرح ميرپورخاص جي صد ساله جشن جي سلسلي ۾ 'هو روح روان' هو. ٻين دوستن سان گڏ ادبي ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرايائين. عمرڪوٽ ۾ 7 سال لاڳيتو ٿيندڙ جشن معمور ۾ سندس تعاون کي ته آئون وساري ئي نٿو سگھان.

'رني ڪوٽ سيمينار' ۾ هُو موجود رهيو ته سندس وجود کي تڏهن محسوس ڪيو ويو جڏهن 'رني ڪوٽ' جي قدامت تي پاڻ اسان جي تاريخ جي وڏي محقق مرحوم ايم ايڇ پنهور سان هڪ مدلل بحث ڪيائين ۽ پنهور صاحب وٽ سندس ڪيترن ئي سوالن جا جواب نه هئا. هُو معمور يوسفاڻي صاحب جو سپوت ادبي شاگرد هو ۽ معمور صاحب جي رهنمائي ۾ هن 'علامه ميان مهرو دل' جي لکيل 'پاره عم' جي تفسير پاڪ تي پنهنجي ٿيسز مڪمل ڪئي، هن سفر دوران معمور صاحب جي رهنمائي ۾ پراڻ جا ڪنارا پيٽيا ۽ تماهي مهراڻ لاءِ 'پراڻ-درياهه' تي هڪ لاجواب تحقيقي مضمون لکي ڏنو.

ان ڪانسواءِ پاڻ مولانا اميرالدين مهر صاحب سان گڏ "هديٰ اڪيڊمي ميرپورخاص" جي اشاعتي پروگرام ۾ به شامل رهيو ۽ خاص حضرت عمر رضه جي سيرت تي بهترين ڪم ڪيائين. تعليم کاتي ۾ پنهنجي نوڪري هڪ تعليمدان جي حيثيت سان ڪيائين. سندس ڪيتروئي ادبي تحقيقي مواد مقالن جي شڪل ۾ ٽڙيو پکڙيو پيو آهي، جنهن کي ڪتابي شڪل ۾ آڻڻ جي سخت ضرورت آهي.

ادا مراد علي راهمون صاحب 1-جون 1960ع تي ٿر جي ڳوٺ ڪيرلو (عمرڪوٽ) ۾ پيدا ٿيو ۽ 9-جولاءِ 2021ع تي اسان کان جدا ٿي ويو. (اسد جمال پلي)

پنهو خان لغاري (اڱمر ڪوٽ جو گائيڊ)

پنهو خان لغاري ولد عبداللطيف لغاري 31-ڊسمبر 1950ع ڌاري ڳوٺ نصير خان لغاري (گلاب لغاري) ۾ پيدا ٿيو. انتهائي خاموش طبيعت تمام ملنسار سادگي ۽ نماڻائي وارو مزاج قدرت کيس ڏنو هو. هو لطيف رحه جو عاشق سنڌ ۽ سنڌي ادب جو سچو خدمتگار هو. ڪيترن ادبي جلسن ۽ ڪانفرنسن ۾ هڪ سامع جي حيثيت سان موجود هو. کيس مختلف ڪانفرنسن جي مقررين کان وڌيڪ ڄاڻ هئڻ باوجود ڪڏهن به هُن اسٽيج تي اچي پاڻ کي نمايان نه ڪيو. عمرڪوٽ ۾ 'جشن معمور' جي اڪثر ڪانفرنس ۾ حاجي دائود بوزدار سان گڏ موجود هوندو هو ۽ محققن، شاعرن ۽ سگهڙن کي سڄي رات ٻڌندو هو. صرف هڪ ڪانفرنس ۾ معمور صاحب جي تحقيقي ڪم تي دلپذير تقرير ڪيائين جيڪا ڪتاب 'جيئندو سچ سهاءُ' ۾ موجود آهي.

اڱماڻي (اڱمر ڪوٽ- گلاب لغاري لڳ) جي کنڊرن جو ته باقاعده گائيڊ ۽ رهنما هو. هنن آثارن ۾ جڏهن پکڙيل انساني ڍانچن تي اچي ويهندو هو ته سندس ڪيفيت عجيب هوندي هئي. هنن آثارن ۾ ورڻ جڏهن وتائي فقير جي گهيڙ ۽ وتائي فقير جي مسجد جي آثارن وٽ پهچندو هو ته ڄڻ وتائي فقير سان ملي آيو هجي.

پاڻ پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي جو سچو نچوڙ تازو ٻن ڪتابن (1) شاهه عبداللطيف جون ست سورميون (2) سادات جا سنڌي نانا، جي شڪل ۾ سنڌ کي ڏيئي سنگتين سائين جي ميڙ ۾ اسان جون اکيون اشڪبار ڪري 24-08-2021 تي آخرت جو سفر اختيار ڪيائين. الله تبارڪ و تعاليٰ سندس آخرت موچاري ڪري (اسد جمال پلي)

سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين محترم سائين سعيدالزمان 'عاطف' صاحب ۽ بورڊ آف گورنرس جا ميمبر صاحبان سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ۽ تماهي 'مهراڻ' جو سڄي هنن اهل قلم صاحبن جي وڇوڙي تي سندن خاندانن سان غم ۾ شريڪ آهي.

تازو ڪورونا جي چوٿين لهر جي درميان حڪومت طرفان سڀ تعليمي ادارا ۽ ڪاروباري مرڪز ايس او پيز جي شرط سان عوام جي بيحد اصرار تي کوليا ويا آهن. هاڻي اهو عوام جو فرض ٿو ٿئي ته سماجي فاصلي، ماسڪ جي استعمال، ويڪسينيشن ۽ عوامي ميڙن کان پاسيرو رهي ڪورونا کان بچاءَ جي هيءَ جنگ فتح ڪري.

ثميمه ميمڻ
ايڊيٽر 'مهراڻ'

چوليون

لافاني ڪلام

- حضرت مخدوم نوح سرورؒ-سيد ثابت علي شاهه 10
- محمد فقير کٽياڻ - سيد صاحب ڏنو شاهه
- پير ابراهيم جان خليل سرهندي 11
- مرزا مراد علي بيگ ”بيدل“
- محمد حيات شاهه ”حافظ“
- سيد قطب علي شاهه ”قطب“
- عبدالحئي ”سليم“ هالائي - حافظ محمد ”احسن“ چنا 12
- سيد ذوالفقار راشدي - عبدالجبار ”عابد“ لغاري
- جهنڊل فقير ڪورائي - مومن مليرائي 13
- حسين بخش ’خادم‘ سروري- عبدالرحمان هليپوٽو

تحقيق

- بخاري شريف ۽ ان جون شرحون -مخدوم سليم الله صديقي 15
- فتحنامه يا چچنامه جي اصليت -ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو 18
- مولانا رومي ۽ اينميري شمل -ڊاڪٽر غلام محمد لاکو 24
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس اشتقاق- مرڪب -ڊاڪٽر الطاف جوکيو 33
- مخدوم عثمان المرونديءَ جي سوانح حيات نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ -ناسف علي شيراز 40
- مخدوم ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي -قاضي غلام علي 54
- مخدوم محمد اسماعيل پريالوي -شاهد علي صوف ابڙو 58
- پريت جا پيچ: مرليٽر جيٽلي جا عبدالڪريم سنديلي ڏانهن لکيل خط (سرسري مطالعو) -ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو 72
- سنڌ جو تاريخي قبرستان- آمري -زاهد ڪنيار 78
- صوفي صديق محمد ”صادق“ فقير جي ڪلام جو فني مطالعو -ڊاڪٽر اسد جمال پلي 85
- ڪَڪرالا جو جاگرافيائي ۽ تاريخي پَسمنظر -حافظ حبيب سنڌي 91
- مولانا عبدالغفور سيتائي -پروفيسر ڊاڪٽر محمد اشرف سمون 103

شاعري

- شبير هاتف/ پير مجدد 109
- سرفراز راڄڙ/نياز پنهور 110
- مشتاق سچلروي/ سيف الله خالد يوسفاڻي 111
- ثناءُ سرهندي/ ادل سومرو 112
- سڄاڳ پلي/ خليل عارف سومرو 113
- ’جمال‘ مراد گبول/ فضل الله ’فدا‘ چانڊيو 114
- گلبدن جاويد 115
- شاهه مردان شاهه/ قمر مورائي 116
- منظور علي شاهه لڪياري/ اقبال شاهين 117
- مايا ساگر اوڏ/ روبينه ابڙو 118
- فخرالدين شاهه/ بيتاب ناپر 119
- امر اقبال/ يوسف سولنگي 120
- فقير محمد بخش ’ضامن‘/ اسد ’جمال‘ پلي 121
- نسرين الطاف / بانو محبوب جوکيو 122
- ولي محمد وفا هوت/ اُداس لنڊ 123
- الهه بچايو مشتاق آريسر/ زاهد ڪنيار 124
- بشير هليپوٽو/ عبدالغني ’غني‘ هليپوٽو 125
- عاجز ڪريم پوري/ ’عادل‘ چوهاڻ 126
- قائم الدين قائم ماڇي/ طالب پنيرو 127
- مخلص چانڊيو/ ’مصروف‘ چانڊيو 128
- سليم رضا / بشير احمد ڪنيار 129
- علي اظهار/ نذر عباس 130

- محسن علي شر/ منظور علي جويو 131
- مستقيم بازيدپوري/ عبدالڪريم بلوچ 132
- يونس همدم/ خطائي ٽيهو 133
- حيدر خاصخيلي/ مجاهد حسين سولنگي 134
- 'مدهوش' چانڊيو/ اعجاز پاٽيپوٽو 135
- موج جنون چانڊيو/ راز علي گل پٽو 136
- نمر ناز/ عاجز چنو 137
- خادم حسين علوي/ محمد منثار هوت 138
- مير مختيار ٽالپر/ نُور نبي ناچيز 139
- ياسين ڪنڀر/ بابُو جوڻيجو 140
- آغا خان چانڊيو 141

لوڪ ادب

بيت: ٽڙ پر ڪاڪ جو ڪارج - چنيسر ڏوهٽ 142

مضمون: ڏهس - معمور يوسفاڻي 145

ڪهاڻيون

- پنهنجو وجود پرايا هٿ - رسول ميمڻ 153
- بوتلون بس نہ ڪن - بانو محبوب جوکيو 155
- وقت کي سنگهرون لڳي ويون! - بهادر ٽالپر 161
- اسان کي بہ جڳ ۾ جاءِ ٺاهڻي پوندي - پرويز 163
- رَٽ - مير سجاد اختر ٽالپر 169
- سيلفي گرل - نياز مسرور بدوي 171
- تصويرون - محمد قاسم ڪلوڙي 174
- ۽ نيٺ مون اظهار ڪري ڏنو - آدرش تهيم 176

متفرقه

- گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو پيرومل جي نظر ۾ (ادبي جائزو) - ڊاڪٽر نواز علي شوق 180
- عظيم شاعر نارائڻ شيام کي پيٽا - نصير مرزا 189
- قائم الدين فقير - استاد محسن علي شر 192
- مرزا علي محمد 'عاجز' ساڪرائي - جمال مراد گبول 196
- 'پرواز' سروري (سروري سلسلي جو هڪ سينئر شاعر) - عبدالخالق 'عبد' سائيناڻي 199
- اڪرم پورڙائي - ذوالفقار علي هالارسومرو 205
- قلندرشاهہ لڪياري هڪ گهڻ رُخي شخصيت - ڪهڪشان شاهہ لڪياري 208
- وڄن سور سنڌا ڪيو - تبصرو: ڪبير موراڻي 213
- سنڌيءَ ۾ ڪالم نويسيءَ جي ادبي اهميت - تبصرو: غلام زينب شر 215
- محمد يوسف جويو جي ناوليٽ 'آمري' تي هڪ نظر - تبصرو: ننگر چنا 217
- ڪُليات حسيني سيد عبدالغفار شاهہ راشدي حسيني رحہ جو ڪلام - عبدالجبار 'عبد' سومرو - تبصرو: بشير احمد ڪلهوڙو 220
- حسين بن منصور حلاج - تبصرو: سيف الله خالد يوسفاڻي 222
- منهنجي جان ڪوڪو (ناول) - نورالهدى جو - تبصرو: عبدالرزاق ڪلهوڙو 224
- مهراڻ سان اڌ ملاقات (خط) - پروانو سيوهاڻي 226
- ٽماهي 'مهراڻ' جديد ادب جو سرواڻ - نياز مسرور بدوي 230

سنڌ ۾ بيت جي تاريخ بہ ڪافيءَ وانگر اختلافي مسئلو آهي. اسان جي عالمن جو خيال آهي تہ ’شاهہ ڪريم‘ موجدِ آهي. ڪن جو خيال آهي تہ ’قاضي قاضن‘ بيت اول لکيا آهن- حالانڪ اوليت جي حيثيت سان ’ماموئي فقيرن جا بيت‘ اڳاٽا آهن. باقي رهيو فهم ۽ معانيءَ جو سوال، تہ ان حيثيت سان ’غوث الحق مخدوم نوح رحہ‘ جا بيت ان صنف جي نمائندگي ڪن ٿا، ۽ اصول فن هيئت موضوع ۽ مواد جي حيثيت سان سڀ کان اوليت جو شرف رکن ٿا. شاهہ ڪريم رحہ بہ سندن مصاحبن ۽ معتقدن مان هو. اول ان بزرگ تاثر قبول ڪيو، ۽ پڻ سٽن ۾ سادا ۽ پختا بيت لکيا. ’شاهہ‘ ان صنف ۾ تجربو بہ ڪيو، ۽ اضافو بہ ڪيو، ۽ ان فن کي ’هيئت‘ جي لحاظ سان ڪمال تي پهچايو.

مخدوم نوح رحہ جو هي بيت نموني طور پيش ڪريان ٿو- اهو بيت، ٺٽي ضلعي جي مشهور عارف ۽ عالم ’مولانا محمد هاشم سومري‘ (جو سؤ کن ورهين جو بزرگ اهي) مون کي ٻڌايو، جو مون بروقت لکي ورتو- بيت هي آهي:

اُپٽيان تان انڌيون، پوريون پرين پسن،
آهي اکڙين، عجب ٻرِ پَسڻُ جي.

ان طرح حضرت مخدوم نوح رحہ جو ٻيو بيت آهي:

ماڪ مَ ڀانيو ماڻهئا، پيئي جا پرڀات،
روئي، رڙهي، رات، ڏسي ڏکوين کي.

مٿيان بيت، ’فن ۽ مواد‘ جي حيثيت سان، ’نغمگي ۽ شيرينيءَ‘ جي لحاظ سان ’هيئت ۽ اسلوب‘ جي خيال سان ’بيت‘ جي صنف ۾ اوليت رکن ٿا. منجهن تجنيس حرفي بہ آهي، ۽ ’چند وديا‘ جي اصولن موجب لفظن جي تراش خراش، جوڙجڪ ۽ بيهڪ سٽاءُ ۽ جڙاءُ بہ آهي تہ قافيئي جو صحيح التزام بہ آهي، ۽ صرفي ۽ نحوي بندش بہ آهي. هن دور ۾ ’بيت‘ جنهن معيار تي پهتو آهي، اهو اظهر من الشمس آهي.

اصل ۾ ’ڪافي ۽ بيت‘ جي ڪمال جو سبب سنڌي زبان آهي. سنڌي زبان جي جزالت ۽ لطافت، لفظن جي لوچ ۽ نرمي، انداز بيان جي ميناج ۽ رس، قافيہ دار لفظن جي فراوانيءَ ۽ محاورن جي ندرت، ۽ اصطلاحن جي ڪثرت مان اهڙيون تہ شيرين ۽ دلنشين بندشون ۽ ترڪيبون پيدا ٿيون آهن، جن ۾ نہ فقط تصوف جا دقيق ۽ عميق مسئلا ۽ معاملا اچي وڃن ٿا، پر هن دور جديد جي سماج جا انوکا ۽ اٽانگا معاملا بہ، استعاري سان، تاويل ۽ تعبير جي گرفت ۾ اچي وڃن ٿا.

غلام محمد گرامي

(ڪتاب: ’وڻجارن وايون‘ مصنف: عبدالڪريم ’ڪريم‘ پلي جي مقدمي تان ورتل)

لافاني ڪلام

مخدوم نوح سرور رحہ

(1506ع —— 1590ع)

❊

اهڙيان نہ انڌيون پوريون پرين پسن
آهي اکڙين عجب ٻہ پسڻ جي

❊

نہ سي جوڳي جوهہ ۾، نہ سي سامي راتہ
ڪاپڙين ڪنواٽہ وڃي ويل ويلائيا

متان ڏسين وهجين دنيا داور ڏج
جدا ڪجاڻہ جان ڪي جيئن چاٽيہ ڪي چنبي چج
اڄ نہ ڏٺي سڀان سڀان نہ ڏٺي اڄ
نرمل 'نوح' فقير جئين رب سان ريجهي ڪر رڄ
مليون پيڙي پڄ وقت وڃيئي تہ وسلا

(ڪتاب 'سنڌي شاعريءَ جو سفر' تان ورتل)

❊

محمد فقير ڪنڀار صاحب عرف فقير

(1876ع — 1941ع)

ڪلام

وڃ وحدت ڪي وڙهہ وحدت ۾ ورڻ واٽي ۾ ول
وک وڻڻي ويهہ ۾ وڃ تي ورق ويسر جا وسل
وڃ وطن تي واڳ واري وات وراڻي ولي
وحدت ويسهہ ڪلن سوا ٻي وهم جي آهي ونگار
وهہ وظيفا ورد واري وقت سڀ واجب وچار
ويڙ وارث ويجهڙي ڪي وندر جي وڃ ۾ وهار
"ونحن" واري وڙهہ وڙهہ جي وصل جو وڏي وٺاڻ
وحدہٗ واحد وجودي "وجہ الاهي" تي ويچار
ولہ وصلي تي وڪايو وير سوڙي واهرو
مست "محمد" موج مهري وڃي ۾ ويچار ولہ ولہ

(ڪتاب 'دُرناياب عرف ياد رفتگان' تان ورتل)

❊

سيد ثابت علي شاهہ

(1740ع —— 1810ع)

❊

ڪربلا جي قهر جي ڪر ڪا خبر ئي آسمان
ڪيئن ڏاڍہ نيزن چڙهيا، شاهن جا سر ئي آسمان

❊

قاسم وني ڪي هٿن جي مينڌي لي لائجي
رت جو هنجون گلاب تہ گهر گهر وسائجي
سيسن ۾ سر جو دف ۽ دهل تہ وڄائجي
سائين سين سهرو راڳ تہ ٻهڳڻ جو ڳائجي

❊

شاهہ گهوڙي تان لهي خيمي ۾ آيو اشڪبار
طرف سيراڻي ويهي چيائين منهنجا من قرار
آ هليس عابد مرڻ تون ٿيءِ اڪيون لي هوشيار
هي نبي ناموس پرڻي تولي مڙني جو مدار

(ڪتاب 'سنڌي شاعريءَ جو سفر' تان ورتل)

❊

سيد صاحب ڏنو شاهہ

(1868ع —— 1914)

ڪلام

غرق ليا سين در غب غبِ لاشڪ آهيون لا مذهب

1- "موتو قبل" جو پي ور پيالو مست وتان تہ آئون متوالو
عشق سيڪاري رمز عجب

2- اندر مسجد مندر حجرو پاڻي منهن جي ڏسين سڀ مجرو
راهہ انهيءَ سان ملندو ربّ

3- نا از آدم نا از حوا مور نہ ڪڙيون ڪي ماسوا
نينهن لسان جو آهي نسب

4- ڪلهن نہ مومن هندو چايون هر مظهر ۾ پاڻ لڪايون
سالڪ سمجهن تنهنجو سبب

5- "صاحب ڏنا" ڪثرت مان ڪاهي وحدت ۾ ٻہ واڳ ورائي
مرد ڪلائن تا مرڪب

(ڪتاب 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورت

حضرت پير ابراهيم جان خليل سرهندي

(1334ع — 2002ع)

❁

ويڙهين تو منهن هميشه نازڪ نقاب ۾،
هردم هلين ٿو هوتم حيا ۽ حجاب ۾!
ديدار ڪان سڪائين عاشق کي تو سڪائين
سڏ آهي اڄ ساڻين کهڙي ڪتاب ۾؟
ماريو مٺا جدائي ڪر وصل جي ڪا وائي
آهي التجا اها ٿي اوهان جي جناب ۾.
هي ظلم سب پلي ڪر هت ڪين تو ڪهان پيا
ڏاڍهون ڪندس ڏکي ڏس يوم الحساب ۾.
ماريو ته جنهن جي مائي مولا انهيءَ کي آئي
آهي 'خليل' هاڻي حالت خراب ۾!

(ڪتاب: "وڻجارن وايون" تان ورتل)

❁

مرزا مراد علي بيگ "بيدل"

(1862ع — 1916ع)

ڪلام

سر اساتجي آئي سنبري برهه باري روز شب
نينهن جو نالو نشان ڪيو پرت پياري روز شب

ڪڻ مسيحا هي دوائون ڦاڻو ڏيندو نه ڪو
عشق جي آزار آهي ٻاهه ٻاري روز شب

دلربا دلدار جي وارن ڇوڙيندي ٿي شرط
ٿي وٺي واليل راتگي ڪار ڪاري روز شب

سيمر تن نازڪ بدن جو جسم جادو جلوه گر
سو ڏسي جلوو "بيدل" ٿي بيقراري روز شب.

(ڪتاب: 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

❁

محمد حيات شاهه "حافظ"

(1875ع — 1955ع)

ڪلام

دلبر جو سندم گهر ۾ اچڻ ٿئي ته وڏو بخت،
يا منهنجو سندس در تي وڃڻ ٿئي ته وڏو بخت.
هت يار جي هت ۾ هجي سر موت جي ست ۾،
هي نينهن سندو ناز پسڻ ٿئي ته وڏو بخت.
ٻڪ آهي مٺي روح ته روحن کي ملڻ تا،
ٻر جيئري انهي جڳ ملڻ ٿئي ته وڏو بخت
جيئري سو ستمگر نه ڪلهن آيو پڇڻ لئه
ڪانڌي جي مرڻ بعد سڃڻ ٿئي ته وڏو بخت.
"حافظ" هي ريا هند ۾ سٺ سال اٿر جا،
ڪر دم جي مديني ۾ رهڻ ٿئي ته وڏو بخت

(ڪتاب: 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

سيد قطب علي شاهه "قطب"

(1814ع — 1910ع)

ڪلام

جبل جهاڳيندو وت، مان ٻاروچي کي ٻاجهه ٻري
آڏا ڏونگر لڪيون، سائين ڏيندو سته
وندر جي ٻه ولڻ ۾، پاڻ رکندو پته
چرخو پچي ڪر ٽڪريون، ڪانتَ بنا ناڪت
"قطب" پير پنهونءَ جي نئي نهارج نته

(ڪتاب: 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

❁

عبدالحئي "سليم" هالائي

(1917ع — 1992ع)

ڪلام

لڻ بت خاموشي ڪي پوڇيندي انسان ڪيترو
حسن ظاهر تي ايمان ٿين هوندي حيران ڪيترو
وٺ سنڀالي اقتضائي نفس نادان جو لغام،
آخرين اسپِ هوس کي ڏيندين ميدان ڪيترو
دل آ هڪڙي ننڍڙي ڪشتي موجزن درياءِ عشق
آسا رقابت جو اتي روڪيندين طوفان ڪيترو
نيٺ رسوائي ڪندو هيءُ عشق جانان عام پر،
آءٌ سانڍيندين سڄڻ جو سوز پنهان ڪيترو
دشت غفلت ۾ وڃائي وات ويٺين راهروا
پنهنجي منزل جو پڇائيندين تون نيشان ڪيترو
دور آ مقصد جي منزل جنهنجي نامعلوم راهه
بي ثمر بندا لتاڙيندين بيابان ڪيترو
دل ڏني آهي ته اميد وفا تي الغياث
دل ڏکي بي درد کي آهين پريشان ڪيترو

(ڪتاب 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

سيد ذوالفقار راشدي

(1938ع — 1986ع)

ڪلام

چمڪي چمڪي ريٺي وسامي هڪڙو پيرو لاٽ،
پتڪي پتڪي بيهي رهندين وري نہ ملندئي رات
پاڻ- مهل جا پلي پتاري تنهن جو ڪهڙو خيس
سڀنجهي سان ئو ناڻو نہ تي جا پسي نہ پو گهر گهات
اڄ سوڙو خيالن تي آهي اُڪريل ڪا تصور پر،
صبح سويرو نيڻ نشي ۾، ڏيک ڏين چمڪات
هيءُ پاڻي زهريلو ڪنلي ناهي جوڙي شير،
گهر بہ ڪري ريٺي فرهادن جي روحن منجهہ اسات
ڪهڙي ندي سانڍي سانده لوهر اندر جا،
ڪهڙي ڪنڌي زور جهليندي لغا جلهن کي لات
هيءُ سانتيڪي رڄ لڳي مي، هو هرڻن جي لونجهہ
ڏيا ڏيالين آکيون اڃاريون سا منهن ڪاري پات
پٽ ڏٺي مومل جي ماڙي پاڻي هڪ پلانگهہ
هن لوکي پر لوڙي پند ۾ ڪرندا کين ڪنوات
لوڙ ۽ اندير انسان کي روڪيندو هڪ ولي
ليڪن پند نہ جاري رهندو وڃ ڏسيندي رات

(ڪتاب 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

حافظ محمد "احسن" چنا

(1900ع — 1986ع)

ڪلام

تهنجي گولن جي آهيان گولي الا، حجت توسان ڪهڙي ملايان؟
تنگ سجاڳ نرمل پنهنجي توسان پاڻهپ جي آهي پولي الا،
مشگ سڄڻ توسان ڪهڙو ساهيان

اڙ نتڙ ۽ ابري آهيان لڙ جاڻ ۽ ڀالي پولي الا،
لالن تهنجي لاڙي آهيان

جانب تهنجو جيس ڪر ناهي مون نہ ڪوٽ ڪلي ڪلي گولي الا،
مور نہ مت ڪر تهنجو پاڻيان

ٻيڄ ٻرين سان پختو پاڻڻ مار ڏني هيءَ لولي الا،
ڪيچ وڃن ڏي ڪاهيو ڪاهيان

درشن جي ترڪان پيک پنان ٿي مون نہ جهولي آهي جهولي الا،
پئي در ڪنهن جي ڪين وڃهايان

تهنجي نظر هڪ فيض اثر آهي جنهن دل جي دري آ ڪولي الا،
پرت پرين تهنجي پر پر پڃايان

"احسن" آهي پرتڻن پاڻي چاڪر واري چولي الا،
پنهنجو ڪرين شل ڳڻ پئي ڳائيان

(ڪتاب 'دُرناياب عرف يادِ رفتگان' تان ورتل)

ڊاڪٽر عبدالجبار "عابد" لغاري

(1944ع — 2020ع)

•

منهنجي حالت کي ڏسي اڄ آسمان روئي ڏنو
هن جهان سان گڏ مڪان ۽ لامڪان روئي ڏنو
حسرتن سان گڏ اميدن پڻ سدا هلندو رهيس
هر قدم جي ڪهڪشان ۽ آسمان روئي ڏنو
منهنجي حالت کي ڏسي هو بہ ديده تر ٿي ريو
ٿو خوشي پر اڄ رڳن جي جان جان روئي ڏنو
دل جي ٽڪرن کي ڏسي منهنجو جگر ترڻ لڳو
روح هڪ هو رازدان تنهن رازدان روئي ڏنو
اوچتو ٺوڪر لڳي ۽ منهنجي حالت غير ٿي
همسفر ششدر ٿيا ۽ ڪاروان روئي ڏنو
مون مسيحا کي چيو اڄ زندگي مون کي ڏئي
مون کي پاڪر پر وئي روح روان روئي ڏنو
بعد منهنجي موت جي آ بي وفا محفل ڪٺي
ياد 'عابد' پر ڏئي، اڄ ميزبان روئي ڏنو

(ڪتاب 'سنڌي شاعريءَ جو سفر' تان ورتل)

جهنڊل فقير ڪوراڻي

(1878ع — 1986ع)

ڪلام

سڀ ڪلن مٺي سهڻو ڏڻو تنهنجو ذڪر محفل ۾ هو
صاحبِ حسن ڪي سونهن جي تيرِ نظر ريفل ۾ هو
آبرو ڏسي لن جا اجهل ٿي منتظر خلقِ خدا،
حيرت حسن جي مون ڏٺي، گذري مهل مون ڪي مدل
تان ندا آئي اٿي سڀ ڪو ستو هلچل ۾ هو
بيوس رهيس بيمار جان، آيس برهه جي باهه ۾،
تر ڦٽڻي تن مون لڳي، نه ساهه ماڃي ساهه ۾،
باقي ري رڳن منهنجن رهيس پورين پساهه منزل ۾ هو
خوب رُو جي خال نقطي، قيد دل کي قيد ڪيس
جزوي عقل حد هوش جي بس پڄي سڀ پيد ويس
منهنجي مارڻ لاءِ حڪم، ان طرح ان پل ۾ هو
خال و خط مرڪڻ مهل ۾، رنگ قيصر جا ٿيا،
در دهن تي لعل لالي، جا اُها ڪامل پيا،
سڀ حڪومت تي حڪم، ثابت "جهنڊل" ۾ هو

(ڪتاب 'دُرناياب عرف ياوِ رفتگان' تان ورتل)

✻

"مومن" مليراڻي

(1906ع — 1987ع)

ڪلام

مون کي ڪري اي يارو! حيران وري نه ايندو
هڪوار جو ڏٺو رخ تابان وري نه ايندو
هن عيد تي ملياسون، اڳتي به شل ملن سڀ،
عيدون وري به اينديون، انسان وري نه ايندو
جنهن کي هجي اي سهڻا! ماريو فراق تنهنجي
محفل ۾ مون جيان ڪو حيران وري نه ايندو
چوڏهين جي چنڊ جيان ٿيو چوطرف جنهن جو جلوو
منهنجي اڳڻ تي اهڙو مهمان وري نه ايندو
عمرِ دراز گذري هڪڙي فڪر ۾ "مومن"؟
منهنجي هٽن ۾ تنهن جو سامان وري نه ايندو

(ڪتاب 'دُرناياب عرف ياوِ رفتگان' تان ورتل)

✻

حسين بخش "خادم سروري"

(1930ع — 1992ع)

ڪلام

بهار ۾ به گلن کي مون بيقرار ڏٺو
قرار ڪنهن کي نه هو هر ڪو حالِ زار ڏٺو
سوا غرض جي ڪٿي دوستي رهي آهي
گهڻو مون وقت زماني کي بار بار ڏٺو
الاجي ڪيئن ڀلا ڀلجي ويو غير وٽ "خادم"
خدا جو شڪر جو ماحول سازگار ڏٺو

(ڪتاب 'دُرناياب عرف ياوِ رفتگان' تان ورتل)

✻

قاضي عبدالرحمن هاليپوٽو

(1943ع — 2016ع)

✻

در مٺي دانهون ڪندا ڪئين دوست ديوانا رهيا،
دم نه ٿيو ديدار دلبر نيڻ نيراڻا رهيا.
قوت ٿيا ڪنڌين اڪين جو ڪئين ڪسجي ڪاتيءَ بنا،
ٻرڪ ٻاهر ڪين ڪڍيئون مات مستانا رهيا.
ڪُوڙ ٻاڙيئي ڪري هڪ وعدا وساري سڀ ڇڏيئي
طعنه ٽُنڪا لوڪ جا منهنجي ڳچي ڳانا رهيا.
اي نه ماهو ملڪ ۾ جنهن ساڻ محبت ماڻهجي
ڪين واڳين وٽ وڪر ۾ پرت پيمانا رهيا.
ڪين مايا ٿو رڪان جيڪا ڪريان حاضر حضور
ساهه سر تحفي اندر ناقص به نذرانا رهيا.
وير ويجها ڪين آهيون ناميدي نار کي
پر اميدن ۾ ايمان ٻانهن ٻڌا ٻانها رهيا.
هٿ حبيبن ڪات قاضي ويا ٻڌي ڪوڙا اُتان
جي ڪُسڻ ڪان ڪين ڪُسڪن ٻڌ ۾ پروانا رهيا.

(ڪتاب "ڪلام قاضي" تان ورتل)

اها جيڪا اڳين سنڌ جي تاريخ آهي، اُن بابت ڪيتريون ساريون غلط فهميون پيدا ٿيون آهن، پر ڳالهه آهي تہ ڪير انهن جو مطالعو ڪري ۽ انهن کي صاف ڪري! مثلاً: چين جي سياح ”شُوان سَينگ“ جي ”هند“ ۾ اچڻ جو جيڪو سفرنامو آهي، تنهن کي آثارِ قديمہ جي محققن، خاص طرح ”ڪننگهام“ مرتب ڪيو آهي، پر هن جيڪي نتيجا ڪڍيا آهن، تن سان اسان جو اتفاق ڪو نهي. هن جي خيال ۾ چيني سياح لکيو آهي تہ ”سنڌ شودرن جو ملڪ آهي“، انهيءَ غلط نظريي کي پوءِ وٺي گهڻو وڌايو ويو آهي تہ سنڌ ۾ شودر رهندا هئا، پر قديم آثارن مان ظاهر آهي تہ سنڌ جي وڏي تهذيب هئي. شودرن جو تہ ڪو سوال ئي نہ ٿو اٿي. ان اڳئين دور بابت بہ ٿوري گهڻي روشني سنڌ ۾ ساساني ايران جي تعلقات مان ملي ٿي. انهن لاڳاپن بابت اسان موسيقيءَ جي سلسلي ۾ ۽ ٻين سلسلن ۾ تحقيق ڪئي آهي، تہ اتان ڪجهہ ٿوري گهڻي روشني ملي ٿي. اجا بہ جيڪا اڳ جي تاريخ آهي، تنهن کي اسان ’قبل تاريخي دور‘ (Pre History Period) چئون ٿا، اُن دور ۾ موئن جي دڙي جي لکت تي ڪم ٿئي پيو. موئن جي دڙي جي تهذيب ڪيئن پوءِ ٻئي هنڌ پکڙي، تنهن جا آثار ڪوٽ ڏيجيءَ مان يا هندستان جي ڪن قديم آثارن (لوٿل وغيره) مان مليا آهن. سنڌ جي موجوده حدن اندر اهڙن ’قبل-تاريخي دور‘ جي آثارن جي تلاش بابت مون مقالو لکيو آهي تہ انهن کي ڪيئن ڳولجي. هڪ ’خاص سروي‘ جي ضرورت آهي، خاص طرح سان ”رَوَرستم“ وارين ايراضين جي. سنڌونديءَ جا پراڻا وهڪراءِ شاخون قديم آثارن جي ڳولا لاءِ ڪارگر آهن. ڇاڪاڻ تہ گهڻو اڳ جيڪي بستيون هيون، سي پاڻيءَ سان ٻڌل هيون. سنڌونديءَ جو جيڪو الهندي طرف وارو پاڳو آهي، تنهن جي ڪن قديم بستين جي اسان کي خبر آهي، مثلاً آمري هئي ۽ موئن جو دڙو هو. پر ”اپرنديون نارو“ جيڪا هڪ نهايت پراڻي ندي آهي، تنهن لڳ جيڪي آثار آهن، تن تي توجهہ ڪانہ ڏني آهي. مون پنهنجي هڪ مضمون ۾ اها ڳالهہ سمجهائي آهي تہ اپرنديون نارو جيڪو ڪنهن وقت هڪ وڏي ندي هئي، تنهن سان لاڳو جيڪي آثار آهن، تن کي اسان ڳولي ڏسون. اهڙو هڪ خاص قديم آثار ”نَهَتو“ آهي، جيڪو عمرڪوٽ تعلقي جي مهراڻي سان آهي، جنهن جو مون گهڻو مطالعو ڪيو آهي. اُتان مون کي جيڪي شيون مليون، تن مان موئن جي دڙي جي مُهرن جهڙي هڪ مُهر ملي آهي. بهرحال، اسلام جي آمد کان اڳ وارو جيڪو زمانو آهي، سو وڏو ڏکيو آهي. اُنهيءَ جا مسئلا بہ گهڻا آهن ۽ هر علم ۽ ذوق واري ماڻهوءَ جو ڪم آهي تہ اُن جو مطالعو ڪري. آءٌ بہ پنهنجي حال موجب ڪيان پيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
رسالو مهراڻ 1985/3ع تان کنيل

تحقيق

مخدوم سليم الله صديقي
پاٽ شريف

بخاري شريف ۽ ان جون شرحون

علم حديث جي دنيا ۾ بخاري شريف کي منفرد مقام حاصل آهي. حديث جي هر محقق ان کي هنياءَ سان هنڊايو ۽ رهنمائي ورتي، امام بخاري رح جي حديث گڏ ڪرڻ واري ڪاوش کي "فنا في الحديث" جو عنوان ڏجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.

هِجي ٿي حديث، اوڏڻ ٿيو اسوه،
محمد سندي فتوه، موڙي ماڳ ملائي.
(سليم)

امام محمد بن اسماعيل بخاري (194هه-656هه) هڪ جيد عالم ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم جي گهر ۾ بخاره ۾ جنم ورتو. سندس والد حديث جي ثقه راوين مان هو. امام بخاري اڃان صغير هو جو والد گذاري ويو. پوءِ سندس پرورش نيڪ سيرت والده ماجده ڪئي.

سندس ابتدائي تعليم جن استادن وٽ ٿي سي پنهنجي دور جا جليل القدر استاد هئا، جن ۾ محمد بن سلام بيڪندي، محمد بن يوسف بيڪندي، عبدالله بن محمد مسندي ۽ ابراهيم بن الاشعث جا نالا قابل ذڪر آهن. پاڻ طالب علميءَ جي زماني ۾ ڪجهه ايام بغداد ۾ رهيو. جنهن دوران پندرهن هزار کان وڌيڪ حديثون حفظ ڪيائين.

امام سڳوري حصول علم لاءِ شام، مصر ۽ جزيره جا ٻه دفعا ۽ بصره جا چار دفعا سفر ڪيو. پاڻ ڇهه سال مڪي مڪرمه ۾ قيام پذير رهيو. ڪوفي ۽ بغداد ۾ سندس اڪثر اچڻ وڃڻ رهيو، پاڻ هڪ هزار کان وڌيڪ شيوخ کان حديث مبارڪ لکي ۽ ڇهه لک حديثون جمع ڪيائين.

سندس ذهانت ۽ علم جو اعتراف نه رڳو يندڙ دورن ۾ ٿيندو رهيو، پر همعصر مشائخ پڻ ان جو اعتراف ڪيو ۽ کيس قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ابن حجر عسقلاني ته کيس حديث ۾ دنيا جو امام قرار ڏنو آهي، حديث گڏ ڪرڻ ۽ ٻين کان حاصل ڪرڻ، سندس احتياط ۽ تقويٰ پڻ انتهائي هئي.

بخاري ڪنيو بار، پلو تنهن پاڳ،
اهڙو ٿيس جاڳ، جرڪي اٿيو جهان.

—

اڪر اڪر اوتيائين، اڃي پهتو هت،
ذري ذري وٽ، ڇڏيائين ڪونه ڇيڳرن لاءِ.
(سليم)

امام بخاري رح نه صرف حديث جي موضوع تي ڪم ڪيو، پر ان کان علاوه ٻه سندس تحريرون قدر جي نگاهه سان ڏٺيون وڃن ٿيون.

(1) ڪتاب الضعفاء (2) ڪتاب الڪني (3) التاريخ الڪبير (4) التاريخ الاوسط (5) التاريخ الصغير (6) الادب المفرد (7) رفع اليدين في الصلواة (8) القرأة خلف الامام (9) ڪتاب الاشربة (10) ڪتاب العلل (11) ڪتاب البهة (12) برالوالدين (13) الجامع الڪبير (14) التفسير الڪبير (15) المسند الڪبير (16) خلق افعال العباد (17) قضايا الصحابة والتابعين (18) ڪتاب الفوائد (19) ڪتاب المسبوط (20) اسامي الصحابة (21) الجامع الصحيح (22) ڪتاب الوحدان.

يقيناً سڀني ڄاڻايل ڪتابن ۾ صحيح بخاري جي اهميت ۽ انفراديت هر اهلِ علم جي نظر ۾ واضح آهي. ان اهم ڪتاب جي تاليف جو سبب ڄاڻائيندي شاهه عبدالعزيز محدث دهلوي لکي ٿو: هڪ ڏينهن امام بخاري اسحاق بن راهويه جي مجلس ۾ موجود هو. جتي دوران بحث اها ڳالهه آئي ته "ڪيڏو نه ڀلو ٿئي جيڪڏهن ربّ ڪريم جلشانه

ڪنهن کي اها توفيق ڏي جو هو سنن ۾ هڪ اهڙو مختصر تيار ڪري جنهن ۾ فقط اعليٰ پايي جون صحيح حديثون هجن. جيئن عمل ڪندڙ بلاخوف ۽ شڪ ان تي عمل پيرا ٿي سگهي.“ امام بخاري رح جي دل ۾ پنهنجي معلم جي اها ڳالهه اهڙي ته اثر ڪري وئي جو سورهن سالن جي محنت ۽ ڪاوش سان گڏ ڪيل انهن 6 لک حديثن جي ذخيري مان جيڪو وڻس گڏ ڪيل هو. صحيح بخاريءَ جي تاليف سامهون آئي، جنهن ۾ صحيح ترين حديثن تي اڪتفا ڪري مجموعو تيار ڪيو ويو.

محمدؐ مٺيو ماڻ، محدث ٿي ماڳ،
اندر اها جاڳ، جيئڻ سجايو ڪري.
(سليم)

امام بخاري رحہ پاڻ فرمائي ٿو: ”مون هن ڪتاب کي ڪعبي ۾ ويهي مرتب ڪيو هر حديث تي قلم کڻڻ کان اڳ پهريائين استخاره ٿي ڪيم، پوءِ جڏهن يقين ۽ اطمينان حاصل ٿيو ٿي ته ان حديث کي ”الجامع الصحيح“ ۾ شامل ڪندو ويس، ان کان بعد جڏهن انهن حديثن کي عنوان جي حساب سان ترتيب ڏيڻ جو وقت آيو ته مديني پاڪ روانو ٿيس، جتي قبر مبارڪ ۽ منبر رسولؐ جي وچ ۾ ويهي ان ڪم کي سرانجام ڏنم.“

ان جي مڪمل ٿيڻ کان پوءِ ان کي پنهنجي شيخ علي بن مديني، احمد بن حنبل، ابن معين وغيره جي آڏو رکيائين ته سڀني ڪيس مبارڪ ڏني.

جت خلوص خرار، خلل اچي ڪين،
توڙي ڪن جي نہ، نيت نئين سين ڪي.
(سليم)

امام سڳوري جي اها سهڻي نيت ۽ ڏينهن رات جي محنت هئي جيڪا عشق رسولؐ جو واضح دليل آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو سندس اهو ترتيب ڏنل ڪتاب سندس حياتيءَ ۾ ئي ايترو ته مقبول عام ٿيو جو 90 هزار ماڻهن ڪانئس ساڻهون ويهي ٻڌو. دارقطني فرمائي ٿو: ”اصح الڪتب بعد ڪتاب الله الباري الجامع الصحيح البخاري“ اڪثر علماء ان ڪتاب کي قرآن حڪيم کان پوءِ ”صحيح ترين“ جي عنوان سان ياد ڪيو آهي. صحاح ستہ ۾ بخاريءَ کي هميشہ فوقيت حاصل رهي آهي.

بخاري شريف ۾ هر باب جي شروعات قرآن حڪيم جي ان آيت سڳوريءَ سان ڪئي وئي آهي، جنهن سان ان فقهي باب کي تسلسل ڏنو وڃي ٿو.

ان جي علمي حلقي ۾ افاديت ۽ اهميت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته هر دور ۾ ان ڪتاب جا تعليمات، حواشيہ ۽ شرحون لکيون ويون آهن، هڪ اندازي مطابق ان جي شرحن ۽ حواشن جو تعداد ہہ سئو کان ٻہ وڌيڪ آهي. حافظ ابن حجر العسقلاني جي شرح ”فتح الباري“ کي منفرد مقام حاصل رهيو آهي. ضرورت پٽاندر موجوده دور ۾ صحيح بخاري جا مختصر نسخا بہ تيار ڪيا ويا آهن، ۽ ترجمن طرف پڻ توجہ رهيو آهي، جيئن اردو زبان ۾ مولوي وحيدالزمان ان جو ترجمو ڪيو.

سنڌ جتان لڳندڙ ٿڌڙي هير جو ذڪر پاڻ ڪريمن ؐجن ڪيو آهي، اها سڳوري ڀونءِ محدثن ۽ فقيهن جو مسڪن رهي آهي. جيئن ابومعشر نجيح بن عبدالرحمٰن سنڌي صحاه ستہ جي ڪن مولفن جو شيخ رهيو. ساڳي طرح 11 صدي هجريءَ ۾ قاضي محمد اڪرم نصرپوري صحيح بخاريءَ جي عربيءَ ۾ شرح لکي. سندس هڪ ٻي تحرير اصول حديث ۾ ”امعان النظر“ هئي جيڪا شاهہ ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد مان شايع ٿي. اهڙي طرح 12 صدي هجري جي اوائل ۾ صحيح بخاريءَ تي جيڪي حاشيہ محدث ابوالحسن ڪبير سنڌي تحرير ڪيا. اهي مصر ۽ تاشقند مان ڪئي دفعا ڇپجي چڪا آهن. جنهن کان پوءِ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ صحيح بخاري جي اطراف تي عربيءَ ۾ ”حيات القاري“ تحرير ڪيو. ان ساڳئي دور ۾ محدث محمد عابد سنڌي ”حيات القاري“ جي طرز تي عربي ۾ تحرير جڏي جيڪو قلمي نسخو مدينہ منوره جي حرم ۾ موجود آهي.

نائين صدي هجري جو مصنف شيخ

ابوالعباس زبيدي يعني صحيح بخاريءَ جي حديثن جي تلخيص ڪري "تجريد الصريح لجامع الصحيح" جي عنوان سان تحرير ڇڏي. جنهن کي بخاري شريف جو تت چئجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو، جنهن جو سنڌي ترجمو مولانا دين محمد وفائي ڪيو.

بخاري شريف جي عام مقبوليت ئي ان جي شرحن لکڻ جو پڻ ڪارڻ بڻي آهي. عربي، فارسي ۽ اردو ۾ ڪيترين ئي شرحون لکيون ويون آهن، جيئن (1) شرح فتح الباري بہ زبان عربي، حافظ ابن حجر عسقلاني (2) عمدة القاري حافظ بدرالدين محمود بن احمد العيني (3) شرح تيسير القاري شارح نورالحق محدث دهلوي بن شيخ عبدالحق محدث دهلوي بہ زبان فارسي (4) اهڙي طرح اردو ۾ "تفهيم البخاري" جيڪا علامہ رسول رضوي رحہ ۽ (5) نزهة القاري علامہ مفتي محمد شريف الحق امجدي رحہ تحرير ڪئي (6) فيوض الباري شرح صحيح بخاري جيڪا پڻ اردو زبان ۾ علامہ محمود احمد رضوي تحرير ڪئي.

اهڙي طرح سنڌي زبان ۾ جيڪو جاڪوڙي جامع شرح جو ڪم محترم عبدالرزاق مهراڻ سڪندري جو ڇپجي طالبن جي هٿن ۾ پهتو آهي. تنهن جي انفراديت ان جي مطالعي سان ئي سمجهي سگهجي ٿي. جيئن امام بخاري رحہ صحيح بخاري جي تحرير دوران وضو ۽ ڪامل پاڪائي جو اهتمام ڪيو. محترم سڪندري صاحب بہ "افهام القاري شرح صحيح بخاري" تحرير ڪرڻ وقت ساڳي واٽ ورتي:

وضوءَ سين وينجهارَ، واڪو ڪن وجود،
پاڻان ڪري پاڪ، ويجهو ٿين يار،
اهڙائي پار، پهچائن پرين ڏي.
(سليم)

سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيل ان معياري ۽ قيمتي ڪم جي اهميت جو اندازو ٻڌڻ سان نہ پر پڙهڻ سان تعلق رکي ٿو:

سڪندري ساڻياهہ، سوري ڏني ساهہ،
ورق ورائي چاهہ، سولي سنڌيءَ پڙهجن.
(سليم)

هن نيڪ بزرگ باوجود دل جي عارضي ۽ ٻين تڪليفن جي افهام القاري شرح صحيح بخاري بہ زبان سنڌي جو ڪم 1431هہ/2010ع ۾ شروع ڪيو تہ تنهن جي ستين جلد کي سيپٽمبر 2019ع تي مڪمل ڪري عام پڙهندڙن لاءِ مهيا ڪيو.

اندر جن عشق، آسرو تن الله،
اوکي سوکي واهہ، پاڻ پير چمي.
(سليم)

سندس اٺين جلد جي سنڌي ترجمي جو ڪم پڻ گهڻي ڀاڱي اڪلائجي چڪو آهي. جيڪو ڪم ڪنهن اداري يا تنظيم جي ڪرڻ جو هو، سو اڪيلي سر نڀائڻ عشق جي اعليٰ منزل کي ظاهر ڪري ٿو. پاڻ عام پڙهندڙن جي ضرورت کي اڳيان رکندي صحيح بخاريءَ جو شرح "افهام القاري" بزبان سنڌي ڪجهہ ان ترتيب ۽ سمجهاڻيءَ واري انداز ۾ تحرير ڪيو اٿن، جو ان جي گهڻ رخي معلومات ترتيب وار سامهون اچي وڃي. جنهن سان گهٽ ڄاڻ رکندڙ ٿوري مطالعي سان گهڻو ڪجهہ ڄاڻي وڃي ٿو. جيئن هر حديث سڳوريءَ جو عربي متن سان سنڌي ترجمو. راويءَ جو مختصر تعارف، جيڪڏهن ڪٿي وضاحت جي ضرورت پئي آهي تہ فقہ حنفي جي ڪتابن مان حوالا ڏئي سمجهاڻي ڏني وئي آهي، اهوئي ڪارڻ آهي جو بخاري شريف جو هي سنڌي ترجمو ۽ شرح عشق رسول ﷺ ۾ مبتلا سنڌي پڙهندڙن لاءِ عاشق رسول ﷺ حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري طرفان عظيم تحفو سمجهيو ويندو.

ڇاڪاڻ جو هيءُ علمي ذخيرو هڪ عام پڙهندڙ کان وٺي محقق ۽ فقيہ لاءِ ڪارائتو آهي.

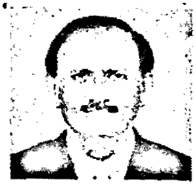

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
ڪراچي

فتحنامه يا چچنامه جي اصليت

سنڌ جي تاريخ بابت اوائلي ڪتاب 'فتحنامہ' تي تحقيق ڪندي تازو (2016ع) آمريڪا جي هڪ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر منان آصف اهو چرڪائيندڙ انڪشاف ڪيو آهي ته اهو عربيءَ تان ترجمو ٿيل ناهي، بلڪ اهو طبعزاد يعني اصل فارسيءَ ۾ مصنف علي ڪوفيءَ جو تيرهين صديءَ ۾ لکيل آهي. اهو انڪشاف گذريل هڪ هزار سالن جي دوران سڀني مؤرخن جي متفق راءِ جي خلاف آهي، ان لحاظ کان اهو هڪ وڏي دعويٰ ڪرڻ جي برابر آهي جنهن لاءِ گهڻن علمي ۽ واقعاتي دليلن جي ضرورت آهي.

فتحنامي جي اصل متن جي عربيءَ ۾ هجڻ جو هڪ وڏي ۾ وڏو ثبوت اهو آهي ته متن ۾ سنڌ جي اصلي ماڻهن ۽ ماڳن جا جيڪي نالا ملن ٿا، اهي عربيءَ تان ورتل آهن، انڪري جڏهن علي ڪوفيءَ اهڙن عربيءَ ۾ لکيل نالن کي فارسيءَ ۾ منتقل ڪيو ته اهوعربيءَ وارو تلفظ ۽ اصليت گهڻي حد تائين برقرار رهيا، جو ته انهن کي بدلائڻ ذري گهٽ ناممڪن هو. هتي ان جا چند مثال پيش ڪجن ٿا.

سڀ کان پهرائين ڏاهر جي هڪڙي پٽ جو نالو گوپي هو، جيڪو عربيءَ ۾ 'توفي' ڪري لکيو ويو جو ته عربيءَ ۾ گ ۽ پ ڪونهن. علي ڪوفيءَ جڏهن اصلي ڪتاب فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ته اهو ساڳيو نالو 'توفي' ڇهه دفعا دهرايائين. هاڻي جيڪڏهن اصلي ڪتاب فارسيءَ ۾ لکجي ها ته سڌو سنئون گوپي لکي سگهجي پيو جو ته فارسيءَ ۾ گ ۽ پ آهن.

اهڙيءَ طرح راجا ڏاهر جي ٻئي پٽ جي ڄمڻ بابت هيءَ روايت ملي ٿي ته هڪ دفعي راجا ڏاهر جڏهن شڪار تي ويل هو ته هن جو شينهن سان مقابلو ٿي پيو جنهن ۾ هن شينهن کي ماري وڌو. هوڏانهن شينهن سان مقابلي واري ڪچي پڪي خبر جڏهن ڏاهر جي گهر واريءَ کي پئي جيڪا پيٽ سان هئي ته بيهوش ٿي ڪري پئي ۽ مري وئي، تنهنڪري سندس پيٽ چيري ٻار کي ڪڍيو ويو ۽ ان ڄاول ٻار جو نالو جيسيه يا جيسينه رکيو ويو. اها ڳالهه ڪري ڪتاب جو عربي مصنف ٻار کي 'المظفر بالاسد' جي لقب سان ياد ڪري ٿو، علي ڪوفي جڏهن عربي متن کي ترجمو ڪرڻ ويٺو ته هن کي فارسيءَ ۾ 'شيرفيروز' ڪوٺيو، هاڻي هتي به اهائي ڳالهه آهي ته جيڪڏهن اصلي ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل نه هو ته پوءِ فارسيءَ ۾ ان جي عربي لقب ڏيڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي.

فتحنامي ۾ سنڌ جي ڪيترن ماڳن جا نالا مقامي زبان مان بدلجي عربي تلفظ جنهن کي معرب چئبو آهي واري صورت وٺن ٿا. خاص طور تي شهر جيڪي زياده قابل شناخت آهن 'قندابيل' ۽ 'ڪنزبور' آهن. قندابيل نالو ڪيترن عربي تاريخن ۾ ملي ٿو ۽ اهو موجوده بلوچستان جو 'گنداوا' آهي، جيئن اڪثر مؤرخ تسليم ڪن ٿا، فارسي مترجم علي ڪوفي قندابيل لکي ان جي سامهون قندهار لکي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هو فارسي جي عالم هجڻ سبب قندهار کان واقف هو ۽ قندابيل جي اصليت بابت ڪيس ڪا خبر نه هئي. اهڙيءَ طرح 'ڪنزبور' يا 'فنزبور' اصل ۾ موجود بلوچستان جو موجوده شهر پنجگور آهي، اهڙيءَ طرح ان وقت سنڌونديءَ جي هڪ شاخ 'گاجا' نالي سان هئي ۽ ان نالي سان اڄ به هڪ واهه موجود ٺٽي محمد خان جي حدن ۾ موجود آهي. اصل عربي متن ۾ ان جو نالو 'قاجيجاق' ڪري لکيو ويو، اهو ساڳيو نالو عربيءَ واري علي ڪوفيءَ انهيءَ معرب صورت ۾ لکي ڇڏيو. ظاهر آهي ته اصل سنڌي نالي 'گاجا' تائين پهچڻ هن لاءِ ناممڪن هو، ورنه آسانيءَ سان فارسيءَ ۾ 'گاجا' لکي ڇڏي ها. ان جو مطلب اهو ٿيو ته علي ڪوفي اصل عربي متن کي ترجمي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڪيو آهي.

عام طور ائين سمجهيو وڃي ٿو ته فتحنامه 613هجري يعني 1216عيسوي ۾ علي ڪوفيءَ عربيءَ تان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. هو پنهنجو وطن ڇڏي سنڌ جي ٺٽهوڪي تختگاهه اُچ ۾ آيو هو جتي 58 سالن جي عمر ۾ هن تاريخ بابت ڪتاب لکڻ جو ارادو ڪيو. هن سلسلي ۾ هو سنڌ جي تاريخي شهر بکر ۾ پهتو اتي هڪ علمي خاندان جي فرد قاضي اسماعيل سان سندس ملاقات ٿي جنهن پنهنجي وڏن جو سنڀاليل هڪ اڪري ڪتاب هن کي ڏيکاريو، جنهن کي ڏسي هو گهڻو متاثر ٿيو، پر جيئن ته اهو ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو تنهنڪري هن ان کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ضروري سمجهيو ۽ اهڙو ذڪر ٿي دفعا هن ڪتاب لکندي ڪيو، ڪتاب جي آخر ۾ پڇاڙيءَ تي وضاحت ڪندي چيائين:

"هن ڪتاب جو اگرچه عربي زبان ۽ حجازي لٺي ۾ وڏو درجو هو ۽ عرب جي بادشاهن کي ان جي پڙهڻ ڏانهن گهڻو توجهه ۽ ان تي حد کان وڌيڪ فخر هو، ليڪن جنهن صورت ۾ حجازي پردي ۾ لڪل هو ۽ پهلوي (فارسي) ٻوليءَ جي زيور ۽ هار سينگار کان خالي هو، تنهنڪري عجم ۾ رائج ٿي نه سگهيو. ايران جي ڪنهن به سينگاريندڙ نه هن 'فتحنامه' جي ڪنوار کي سينگاريو، ۽ نڪي زبان جي زينت ۽ دانائي جي نُڪتن سان نروار ڪيو، ۽ نه عقل جي خزاني مان ڪيس ڪو زيور پهرايو ۽ نه وري فصاحت ۽ بلاغت سان ان کي پيش ڪيو."

مٿين بيان مان ظاهر آهي ته فارسي مصنف جي آڏو اصلي مواد عربيءَ ۾ موجود هو، جنهن کان هو متاثر ٿيو ۽ ان جي ترجمي جو ارادو ڪيائين. ليڪن ساڳئي وقت هو ٻن اوڻاين يا مشڪلاتن جو ذڪر ڪري ٿو، هڪ ته اهو فارسي زبان ۾ نه هو تنهنڪري ايترو توجهه حاصل ڪري نه سگهيو ۽ ٻيو اهو زيب زينت سان سينگاريل نه هو، تنهنڪري مقبول ٿي نه سگهيو. ٻين لفظن ۾ هن انهن ٻنهي ڪوتاهين جي پورائي جو عزم ڪيو. هڪ ته ان جو عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين ۽ ٻيو ان جي سونهن ۽ حُسن ۾ اضافو ڪيائين. اهو اضافو ڪيئن ۽ ڪهڙو ڪيائين، اهو مصنف جي طرفان نهايت اهم اعتراف آهي جيڪو ڪتاب جي اصليت کي پرکڻ ۽ سمجهڻ لاءِ تمام ضروري آهي جيڪو هتي اسان جو موضوع آهي.

اڳتي وڌڻ کان اڳ مختصر طور اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته فتحنامه ۾ ڪهڙو مواد آهي. ڪتاب جو شروعاتي حصو اسلام کان اڳ يعني محمد بن قاسم جي اچڻ تائين سنڌ جي ٻن حڪمران خاندانن راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي تقريباً ٻن صدين جو احوال آهي. راءِ گهراڻي جي آخري راجا سيهرس جو واسطو ٻڌ ڌرم سان هو. جڏهن راجا لاولد مري ويو ته سندس چالاڪ وزير چچ هن جي رانيءَ سان شادي ڪئي ۽ ائين برهمڻ خاندان جو چچ سنڌ جو حڪمران ٿيو، ڪانئس پوءِ سندس ڀاءُ چندر ۽ هن کان پوءِ چچ جو پٽ راجا ڏاهر سنڌ جو حڪمران ٿيو.

سنڌ ڏانهن محمد بن قاسم جي پيش قدميءَ جو جيڪو وڏو سبب بيان ڪيو ويو آهي، اهو سرانديپ کان ٻيڙن رستي ايندڙ عربن کي لٽڻ ۽ انهن جي عورتن ۽ ٻارن کي ديبل ۾ قيد ڪرڻ هو ۽ اها ڏانهن عراق جي گورنر حجاج بن يوسف ثقفيءَ تائين پهتي. انهن قيد ٿيل عورتن ۽ ٻارن جي آزاديءَ خاطر پهريائين عبيدالله بن نبهان ۽ پوءِ بُديل کي ديبل موڪليو ويو پر بديل مقابلو ڪندي مارجي ويو هو. انهيءَ ناڪاميءَ کان پوءِ حجاج پوريءَ ريت سنڌ مٿان حملي جي تياري ڪئي ۽ وقت جي اموي خليفي وليد کان اجازت وٺي، پنهنجي سوٽ جي نوجوان پٽ محمد بن قاسم کي شيراز منجهان سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. محمد بن قاسم مڪران جي رستي جيڪو مسلمان 640هجريءَ ۾ فتح ڪري چڪا هئا، ٿيندو 93هجري جي محرم مهيني ۾ ديبل پهتو. جلدئي سامونڊي رستي منجنيق ۽ ٻي ڪمڪ به پهچي وئي. سٽن ڏينهن جي گهيري ۽ لڙائيءَ کان پوءِ ديبل فتح ٿيو. ان کان پوءِ نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ ۽ 93هجريءَ جي رمضان مهيني ۾ راوڙ فتح ٿيو جتي راجا ڏاهر مقابلي ۾ مارجي ويو. برهمڻ آباد ۽ اروڙ کان پوءِ محمد بن قاسم ملتان پڻ فتح ڪيو جتي وڏي ۾ وڏو بتخانو هو. محمد بن قاسم حجاج جي پاليسيءَ تي عمل ڪندي ان بُت جي ڪا بيعزتي نه ڪئي. محمد بن قاسم اُداپورم

(ديبالپور) ۾ هو جو سليمان نئون اموي خليفو ٿيو جيڪو حجاج جو سخت مخالف هو. جيتوڻيڪ حجاج هڪ سال اڳ 95هجري ۾ مري ويو هو پر نئين خليفي محمد قاسم کي معزول ڪري گرفتار ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. اهو سال 96هجري هو. چچنامي جي لکڻ موجب محمد بن قاسم کي جيئري کل ۾ سبي دارالخلافه بغداد موڪليو ويو. محمد بن قاسم سنڌ ۾ ڪُل ٽي سال ۽ ڪجهه مهينا رهيو.

چچنامي مان معلوم ٿئي ٿو ته محمد بن قاسم ڪوبه ننڍو توڙي وڏو قدم حجاج جي اجازت کانسواءِ نه ڪندو هو. هو هر مشڪل مسئلي بابت خط لکي اجازت وٺندو هو ۽ ستن ڏينهن اندر کيس جواب ملي ويندو هو. اهوئي سبب آهي جو چچنامي ۾ مجموعي طور چاليهارو خطن جو مواد موجود آهي، جن مان ڪي نهايت مختصر ته ڪي تفصيلي قسم جا آهن. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته حجاج تاريخ ۾ هڪ ظالم شخص ٿي گذريو آهي، پر اها به حقيقت آهي ته سنڌ ۾ محمد بن قاسم ڏانهن لکيل خطن ۾ هو هر وقت کيس مقامي ماڻهن سان ممڪن حد تائين صلح صفائي ۽ امن سان رهڻ جي هدايت ڪري ٿو. جڏهن محمد بن قاسم کانئس اهو سوال پڇيو ته فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي هندن ۽ ٻوڌين سان ڪهڙو سلوڪ ڪجي ته کيس لکيائين سنڌ جا اهي ماڻهو اهلِ ڪتاب يعني يهودي، عيسائي ۽ مجوسين جي برابر آهن، يعني اهي ذمي آهن جنهن جو مطلب آهي ته اهي اسان جي حفاظت ۾ آهن جنهن لاءِ هنن کان جزيه کان سواءِ ٻيو ڪوبه ٽئڪس يا محصول نه ورتو ويندو. ساڳئي وقت اهو به لکيائين ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي پنهنجي مذهب تي هلڻ کان روڪڻ نه گهرجي. بلڪ جڏهن برهمڻ آباد جي شمنيءَ پنهنجي عبادتگاهه جي مرمت واسطي اجازت گهري ته حجاج محمد بن قاسم کي جواب ۾ لکي موڪليو ته جڏهن هنن اسان جي اطاعت قبول ڪئي آهي ۽ ذميءَ جي حيثيت ۾ خراج ڏيڻ قبول ڪيو آهي ته پوءِ اسان کي هنن جي مذهبي آزادي تي ڪا پابندي مڙهڻ نه گهرجي. هن سلسلي ۾ اها ڳالهه خاص طور قابل ذڪر آهي ته حجاج طرفان اهڙين هدايتن تحت ئي برهمڻن کي ڏن وصول ڪرڻ جي اجازت ملي هئي ۽ سندن آمدني تي جزيه لاڳو نه هو، جنهن جو اقرار جادوناٿ سرڪار جهڙي هندو مؤرخ پڻ ڪيو آهي. چچنامي مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته حڪومت جي انتظام هلائڻ خاطر مقامي ماڻهن تي پورو اعتماد ڪيو ويو. اهوئي سبب هو جو راجا ڏاهر جي وزير کي ماليات جي عهدي تي برقرار رکيو ويو، بلڪ برهمڻ آباد ۾ ڍلن جي وصوليءَ جو اختيار چئن برهمڻن جي حوالي ڪيو ويو.

فتحنامي ۾ حجاج جي خطن مان اهو پڻ اندازو ٿئي ٿو ته هو راجا ڏاهر جي بهادري ۽ سندس لشڪر کان باخبر هو جنهنڪري هن پوريءَ ريت تياري ڪئي هئي. جو ته هن کان اڳ سنڌ- هند جي ساحل ڏانهن جيڪا پيش قدمي ٿي هئي ان جا ڪي سٺا نتيجا نه نڪتا هئا. خاص طور عبيدالله ۽ بُديل جي ناڪام مهمن بعد حجاج کي گهڻو فڪر لاحق هو، انڪري هاڻي حجاج اها سموري مهم پنهنجي نگرانيءَ ۾ مڪمل ڪرڻ گهري ٿي. هن پنهنجي خاندان جي نوجوان فرد محمد بن قاسم جو انتخاب به انڪري ڪيو جنهن تي هو مڪمل اعتماد ڪري سگهيو ٿي ۽ کيس سنڌ ۾ موڪلڻ کان اڳ شيراز ۾ آزمائي چڪو هو. اهوئي سبب هو جو وقت بوقت محمد بن قاسم کي خطن ذريعي هدايتون ڏيندو رهيو ته اڳيون قدم ڪهڙو کڻڻ گهرجي. انڪري لشڪر جي تياريءَ ۾ سُئي سڳي کان وٺي حجاج پاڻ ان جي ضرورتن جو خيال رکيو. هن کي راجا ڏاهر سان سخت مقابلي جو چڱيءَ ريت احساس هو، انڪري هو هر مرحلي تي محمد بن قاسم جي رهنمائي ڪندو رهيو ۽ محمد بن قاسم پڻ هڪڙو قدم به سندس منظوريءَ کان سواءِ نٿي کنيو. وڏي ڳالهه ته حجاج ٽپال جو اهڙو انتظام قائم رکيو جو ستن ڏينهن جي اندر خط جو جواب پهچي ويندو هو، خطن ۾ هو اهو به ٻڌائيندو هو ته سنڌو دريا کي ڪٿي ۽ ڪيئن پار ڪرڻو آهي جنهن لاءِ اڳواٽ ٻيڙين جي پل تيار ڪرڻ جهڙا حڪم به شامل هوندا هئا. اهڙيءَ طرح لشڪر جي ترتيب ۽ خندقون کوٽڻ وغيره جا فيصلا به هو پاڻ ڪندو هو.

خطن مان اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته حجاج محمد بن قاسم کي گهڻو گهرندو هو ۽ هر لحاظ سان سندس ڪاميابيءَ جو خواهان هو، بلڪ هن جي

ڪاميابيءَ کي پنهنجي ڪاميابي ٿي سمجهيائين چو ته هن ايڏي خطرناڪ مهم جي ذميواري پنهنجي سِر تي کنئي هئي. هڪ مرحلي تي جڏهن محمد بن قاسم ٿوري سستيءَ کان ڪم ورتو ۽ ڪيترا ڏينهن دشمن تي حملو نه ڪيو ته حجاج تنبيه ۽ فهمائش وارو خط لکيس ته جيڪڏهن تون ائين ويٺو رهندين ته لڙائي جو خرچ وڌي ويندو. ازانسواءِ تون سيني کي امان ڏيڻ شروع ڪئي آهي، اها ڪمزوريءَ جي نشاني آهي جنهن سان دشمن توکي ڪمزور سمجهندو. توکي حڪومت ۽ سياست جو طريقو هٿان نه ڇڏڻ گهرجي، تلوار کي عقل سان گڏ ڪٺي هل!

محمد بن قاسم ڏانهن حمران ڪاتب هٿان لکرايل هڪ خط ۾ ڪيس پنج وقت نماز، تقويٰ ۽ عاجزيءَ جي تلقين ڪيائين، ڏاهر سان مقابلي تي اُسهڻ کان اڳ پنهنجي آزمايل وظيفي يا دعا جا الفاظ به لکي موڪليائينس ته انهن جو ورد ڪندو رهه. اها دعا قرآن جا الفاظ منتخب ڪري خدا سان خطاب ۽ ڪاميابي جي گهر تي مشتمل آهن. انهيءَ خط جو ڪاتب به حمران ۽ سال 93هجري ڄاڻايل آهي.

خطن تي تفصيلي روشنيءَ مان اهو ڏيکارڻ مقصد آهي ته حجاج محمد بن قاسم جو انتخاب ان لاءِ ڪيو ته سندس خاندان جو اهو نوجوان ئي سندس هر قسم جي هدايتن تي عمل ڪرڻ وارو هو. بلڪ انڪري هن ڄاڻي واڻي ڪنهن وڏي عمر واري تجربيڪار سالار کي ان مهم جي اڳواڻي نه ڏني هئي جو ته هو ايتري فرمانبرداريءَ جو مظاهرو نه ڪري ها. مطلب ته انهن خطن مان اهو چڱيءَ طرح واضح ٿئي ٿو ته سموري پاليسي ۽ سڀ اقدامات حجاج جا هئا ۽ محمد بن قاسم هڪ فرمانبردار ڪمانڊر وانگر انهن تي پوريءَ ريت عمل ڪندو رهيو.

هتي اهو واضح ڪرڻ تمام ضروري آهي ته حجاج ۽ محمد بن قاسم درميان اها خط و ڪتابت ڪٿي ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ نٿي ملي. بلاذري ۽ طبريءَ جهڙا مؤرخ صرف ان ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ته ٻنهي درميان خط و ڪتابت هئي ۽ ان جو هڪ آڌ حوالو ڏين ٿا. ان جو مطلب ٿيو ته خطن جو واحد ذريعو اهو ثقفي خاندان هو جنهن جي مورث اعليٰ کي محمد بن قاسم الور جو قاضي مقرر ڪيو ۽ انهن جو پونير قاضي اسماعيل هو جنهن کان اهو اصل مواد عربيءَ ۾ علي ڪوفيءَ کي مليو جنهن کي هن فتحنامي ۾ گهڻي ڀاڱي جيئن جو تيئن ترجمو ڪري پيش ڪيو. انڪري قليچ بيگ جي ان راءِ جي تائيد ڪري سگهجي ٿي ته عربي ڪتاب جو مصنف ثقفي خاندان جو مٿين پيڙهيءَ ۾ ڪو فرد هو. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي جي راءِ پڻ وزني آهي جڏهن هو لکي ٿو ته چچنامه 215-255 هجري ڌاري تصنيف ٿيو. اهڙو گمان 'تاريخ معصوميءَ' جي هن عبارت مان پڻ ٿئي ٿو. 'در تاريخ فتح سند قاضي اسماعيل بن علي بن محمد موسيٰ بن طائي چنين آورده' يعني سنڌ جي فتح جي تاريخ ۾ قاضي اسماعيل پٽ علي محمد پٽ موسيٰ پٽ طائي لکي ٿو.

هاڻي اچو ته انهيءَ پس منظر ۾ منان آصف جي ان مفروضي يا دعويٰ جو تنقيدي جائزو وٺون، جڏهن هو چوي ٿو ته فتحنامو علي ڪوفيءَ جي، پنهنجي تصنيف آهي جيڪو تيرهين صديءَ ۾ لکيو ويو ۽ اهو ڪنهن عربي ڪتاب جو ترجمو ناهي. ٻيو هو چوي ٿو ته فتحنامو تاريخ کان وڌيڪ سياسي نظريي ۽ رياستي حڪمت عمليءَ جو بيانيه آهي.

ٿوري دير لاءِ جيڪڏهن اهو مفروضو تسليم ڪجي ته اهو ڪتاب علي ڪوفيءَ پاڻ اُچ ۾ ويهي لکيو ته پوءِ هنن مشڪل سوالن جا جواب ڏيڻ لازمي ٿي پوندا. پهريون هو اُچ کان بکر ڇا لاءِ آيو؟ بکر ۾ ثقفي خاندان جي قاضين سان ملڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ حالانڪ هو پاڻ تسليم ڪري ٿو ته هن اصلي ڪتاب ان خاندان جي ان وقت جي سربراهه اسماعيل قاضيءَ وٽ ڏٺو جنهن ڪيس اهو پڻ ٻڌايو ته اهو ڪتاب ورثي طور خاندان ۾ هلندو اچي. دراصل انهيءَ خاندان جو وڏو موسيٰ نالي شخص محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو جنهن کي پوءِ الور جو قاضي مقرر ڪيو ويو ۽ اسماعيل قاضي ڏهن پيڙهين تائين پنهنجو خانداني شجرو علي ڪوفي کي ٻڌايو جيڪو هن چچنامي ۾ هن پاڻ ڏنو آهي.

ٻيو فتحنامي جو شروعاتي حصو راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي ٻن سوَ سالن کان وڌيڪ گڏيل

تاريخي واقعن کي بيان ڪري ٿو. ساڳيءَ ريت حجاج ۽ محمد بن قاسم درميان اها سموري خط و ڪتابت پڻ ڪنهن ڪتاب ۾ نٿي ملي. ان صورت ۾ سوال پيدا ٿئي ٿو ته علي ڪوفيءَ کي اهو مواد ڪٿان مليو يعني سندس ماخذ ڪهڙو هو! اهو سوال تڏهن وڏي اهميت اختيار ڪري وڃي ٿو جڏهن ڏسجي ٿو ته علي ڪوفي ان ڪتاب ۾ پنج صديون اڳ واري مواد تي اڪتفا ڪري ٿو. ياد رهي ته فتحنامو محمد بن قاسم جي موت تي 96هجري 715عيسوي ختم ٿئي ٿو ۽ صرف هڪ هنڌ ان ۾ اهڙي واقعي ڏانهن اشارو آهي جنهن ۾ عمر باهلي ڏاهر جي پٽ جئسينه جي قبضي هيٺ علائقي کي 99ھ ۾ فتح ڪري ٿو. بهرحال اهو سنڌ جي فتح تائين محدود آهي. آخر ڪهڙي ڳالهه علي ڪوفيءَ کي مجبور ڪيو ته جڏهن هو 1216/612 يعني پنج صديون پوءِ پاڻ نئون ڪتاب لکي رهيو هو ته ان ۾ پهرين صدي هجريءَ کان يعني گذريل پنجن صدين دوران ٿيل ڪنهن به واقعي جو ذڪر نه ڪري!

منان آصف جي اها ڳالهه به سمجهه کان ٻاهر آهي ته اهو ڪتاب تيرهين صديءَ جي شروعات ۾ هن خطي جي سياسي ماحول جي پس منظر ۾ لکيو ويو، جنهن جو ڪتاب ۾ ڪوبه سڌو يا اڻ سڌو حوالو ڪونهي. البت جنهن حقيقت جو علي ڪوفيءَ اعتراف ڪيو آهي سو اهو ته هن اهو ڪتاب لکي اُچ جي علم پرور حڪمران قباچه جي وزير حسين بن ابي بڪر ڏانهن منسوب ڪرڻ پئي گهريو ته جيئن زماني جي دستور موجب وقت جي عالمن ۾ سندس عزت ۽ وقار ۾ اضافو ٿئي. هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ناصرالدين قباچه وڏو علم پرور حڪمران هو. سندس دربار سان وابسته عوفي محمد 'لباب الالباب' نالي سان سال 1220/617 ۾ فارسي زبان جي شاعرن جو پهريون تذڪرو لکيو. اهڙيءَ طرح منهاج سراج مشهور تاريخ 'طبقات ناصري' 1260/658 ۾ مڪمل ڪئي.

آخري وڏي ڳالهه ته جيڪڏهن علي ڪوفي پاڻ اهو ڪتاب تصنيف ڪيو ۽ منان آصف جي بقول ترجمو نه ڪيائين ته هن پاڻ فتحنامي جي اندر ٽي دفعا ترجمي جو لفظ ڇو ڪم آندو. مطلب مصنف پنهنجي گهٽتائي ڪرڻ ڇو چاهيندو. ڪهڙو مصنف هوندو جيڪو پنهنجي اصل لکيل ڪتاب کي ترجمو ڪوٺڻ پسند ڪندو! سو به پاڻ کي عالم فاضل ظاهر ڪرڻ خاطر ۽ جڏهن هن اهو ڪتاب وقت جي وزير وٽ پاڻ کي سرخرو ڪرڻ لاءِ پيش ڪرڻ پئي گهريو.

اصل ڳالهه اها آهي ته انهن مٿين سوالن جا جواب يا حل اسان کي تڏهن آسانيءَ سان ملي وڃن ٿا جڏهن اسان اها حقيقت تسليم ڪريون ته علي ڪوفي، سندس لکڻ موجب واقعي بکر ۾ آيو، جتي سندس ملاقات اتان جي ثقفي خاندان جي فرد قاضي اسماعيل سان ٿي، جنهن پنهنجي وڏن کان ورثي طور سانڍيل سنڌ جي فتح بابت عربيءَ ۾ لکيل ڪتاب سندس حوالي ڪيو. ڪتاب جو مواد علي ڪوفيءَ جي لکڻ موجب عربي ٻوليءَ ۽ حجازي رنگ ۾ هو، يعني سندس خيال موجب اصل ڪتاب جي عبارت سينگار ۽ زيب زينت کان خالي هئي جنهنڪري هن پاڻ ان کي ڪنوار وانگر گهڻا ڳهه پارائي پيش ڪيو. ان جو مطلب صاف ظاهر آهي ته هن ان ۾ عشقيه ۽ رومانس وارو رنگ ڀريو. ان سلسلي ۾ هيٺيان واقعا خاص طور عورتن بابت سندس داستان سرائي جو هڙانڊو ڪارنامو معلوم ٿين ٿا ۽ ان باري ۾ تقريباً سڀني وڏن مؤرخن جو اتفاق آهي جن ۾ ايليٽ ۽ ڊائوسن، جان جهانگيرپيڊي، ايچ.ٽي لئمبرڪ، علامه دائودپوٽو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ هنڊن مان ڏيارام گدومل شامل آهن.

(1) راجا ڏاهر جي ڀيڻ سان شادي جيڪا هو نجومين ۽ پنهنجي وزير ٻڌيمن جي چوڻ تي ڪري ٿو ته جيئن هو سنڌ جي تخت کان محروم نه ٿئي.

ايچ.ٽي لئمبرڪ ڏاهر جي ڀيڻ ٻائي سان شادي جي سلسلي ۾ ڪيترائي اهم سوال اٿاريا آهن، مثلاً پهرين ته ڏاهر جو وڏو ڀاءُ ڏهر سينهه برهمڻ آباد جو حاڪم هو، جنهن وٽ ٻائي رهندي هئي جيڪا عمر ۾ گهٽي ننڍي هئي، هن ان جو سڱ ڀاٽيه جي راجا سان طي ڪري ڇڏيو هو.

چچنامي جي هڪ عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڏاهر جي پيءُ چچ اگهم لوهاڻي جت جي زال سان شادي ڪئي هئي جنهن کي اڳيئي هڪ ڌيءَ ماين نالي هئي ۽ ڏاهر ان سان شادي ڪئي هئي، جو ته ڏاهر جي وڏي ڀاءُ ڏهرسينه جنهن ماين جو رشتو ڀاٽيه جي راجا سان

طي ڪري ڇڏيو هو، ڏاهرجي ان عمل تي سخت ناراض ٿيو ۽ ڏاهر ڪيس چوراڻي موڪليو ته مايين اسان جي خاندان مان نه آهي، هوءَ ڏاري ۽ جٽن جو اولاد آهي.

(2) محمد بن قاسم جي راجا ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ان جي گهر واري لاڏيءَ سان شادي جنهن جي چچنامي مان اندروني طور ترديد ٿئي ٿي جو ته پٺي هنڌ اهو ذڪر ملي ٿو ته هن پاڻ کي ستي ڪيو هو. مترجم افسانوي انداز وڌائڻ خاطر اهو به لکي ڇڏيو ته هن لڙائي هلندي پاڻ کي اُٽ تان ڪيرايو ته جيئن عرب لشڪر ڪيس پڪڙي ڪٽي وڃي.

(3) راجا ڏاهر جي پٽ جئسنهه جو ڪيرج جي راجا دروهر وٽ پهچڻ جتي هن جي ڀيڻ جانڪيءَ جو سائنس رومانس جنهن ۾ هوءَ فارسي جا شعر پڙهي ٿي جيڪي ظاهر آهي ته علي ڪوفيءَ جا ناهيل آهن.

(4) سنڌ جي مهم تي اُسهڻ کان اڳ حجاج جو محمد بن قاسم کي پاڻ وٽ گهرائي پڇڻ ته گهر جيڪي گهرڻو اٿئي. محمد بن قاسم جو سندس ڌيءَ جو سڱ گهرڻ. حجاج جو انڪار ڪرڻ کان سواءِ ڪيس سنڌ جي مهم جو اڳواڻ مقرر ڪرڻ هوڏانهن حجاج کي ڌيءَ هئي ڪونه!

(5) محمد بن قاسم جي موت کي ڊرامائي انداز ڏيڻ جڏهن ڪيس جيئري ڳئونءَ ۾ سبي ڀيٽيءَ ۾ بند ڪري خليفي جي آڏو بغداد موڪليو وڃي ٿو، جڏهن بغداد جو وجود ئي ڪونه هو. خليفي جي آڏو بند ڀيٽيءَ جو کلڻ، ڏاهر جي ڌيئرن جو پنهنجي ڪوڙ تان پردو کڻڻ ۽ محمد بن قاسم جي اعليٰ اخلاق بابت شاهدي ڏيڻ ۽ تنهن کان پوءِ هنن کي مارائڻ.

(6) ڏاهر جي ڀاڻيجي 'حسنه' جو خليفي وٽ پهچڻ هٽ سان ڏنل عربي نالي مان ئي ظاهر آهي ته اها فرضي ڪهاڻي آهي. هتي سوال آهي ته هُوءَ ڏاهر جي ڪهڙي ڀيڻ جي ڌيءَ هئي، جا ڏاهر کي هڪ ڀيڻ هئي يا هڪ کان وڌيڪ. هڪڙيءَ سان جيڪڏهن هن پاڻ شادي ڪئي ته ان جي ڌيءَ کي سندس ڌيءَ چئبو ۽ نه ڀاڻيجي! جيڪڏهن ٻي ڀيڻ هئي ته ان جي شادي ڪنهن سان ٿي جنهن جي ڌيءَ 'حسنه' هئي. مطلب ته سڄو قصو فرضي ۽ ٺهرايل پيو معلوم ٿئي!

حقائق جي ڇنڊڇاڻ ۽ معتبر تاريخي ڪتابن جهڙوڪ بلاذري ۽ تاريخ يعقوبيءَ مان انهن واقعن جو ڪو ذڪر يا ثبوت ڪونه ٿو ملي. مثلاً حقيقت اها آهي ته محمد بن قاسم کي وقت جي خليفي سليمان جي حڪم موجب سنڌ مان گرفتار ڪري واسط جي قيد ۾ بند ڪيو ويو جتي ڪيس اذيتون ڏيئي ماريو ويو هو.

هن مهل تائين ٿيل بحث مان اهو چڱيءَ ريت واضح ٿئي ٿو ته افسانوي قصن کي ڇڏي جيستائين تاريخي حقائق جو تعلق آهي، فتحنامو سنڌ جي اوائلي تاريخ بابت اڪيلو معتبر ماخذ آهي ۽ ان جي قدامت تسليم ٿيل آهي جيڪا ڪنهن به شڪ شبهي کان بالاتر آهي. ان کي ستين يا ٽيرهين صديءَ جو سياسي بيانيه انڪري نٿو چئي سگهجي، جو ته اهو پهرين صدي هجريءَ دوران اسلامي فتوحات جي روايتن جي عين مطابق آهي.

حوالا:

(1) H.M.Eliot & Dowson, The History of Sindh as told by its own Historians. Allied Book Company Karachi, 1985
(2) John Jehangir Bede, The Arabs in Sindh Endowment Fund Trust, Karachi, 2017
(3) Dr. N.A.Baloch, Fatehnamah-i- Sindh. Persian/ English. Institute of Islamic History & Culture. Islamabad, 1403/1983
(4) Manan Ahmed Asif, A Book of Conquest, Cambridge, Massachusettes, 2016
(5) Mirza Kalich Beg, The Chachnamah, Allied Book Company, Karachi, 1900
(6) H.T.Lambrick, Sindh Before the Muslim Conquest, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1973
(7) احمد بن يحيٰ البلاذري فتوح البلدان، اردو ترجمه سيد ابوالخير مودودي نفيس اڪيڊمي ڪراچي 1986
(8) احمد بن ابي يعقوب ابن واضح يعقوبي، تاريخ يعقوبي ترجمه ثاقب اڪيڊمي البصيره پبليڪيشنز اسلام آباد 2010
(9) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ فتح نامه سنڌ عرف چچ نامه سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1976ع
(10) مرزا قليچ بيگ، قديم سنڌ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ٽيون ڇاپو
(11) عمر بن محمد داؤدپوٽه تاريخ معصومي فارسي پونه 1938ع
(12) عمر بن محمد داؤدپوٽه فتحنامه عرف چچنامه تهران.

ڊاڪٽر محمد جاويد
ڊاڪٽر غلام محمد لاکو

مولانا رومي ۽ اينميري شمل

[هي جاڻ پرپو اياس اردو رسالي "پيغام آشنا" نمبر 78، سال 2020ع ۾ ڇپيو آهي. ڊاڪٽر محمد جاويد پنجاب يونيورسٽي، جو استاد آهي. پاڻ يونيورسٽيءَ جي اهم پرچي "اورينٽل ڪاليج ميگزين" جو ايڊيٽر پڻ آهي. جيترڻيڪ هي علمي مقالو لکندي جاويد صاحب فراخدلي، جو مظاهرو نه ڪيو آهي، ان هوندي به مضمون جي اهميت جي پيش نظر ان کي سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. هي مضمون ترجمو ڪندي ڪٿي ڪٿي ڊاڪٽر محمد انس راڄپر کان مدد ورتي وئي. ان جو اظهار نه ڪرڻ زيادتي ٿيندي]

مولانا جلال الدين رومي انهن اهم ترين هستين مان هڪ آهي، جنهن جي ڪري مسلم فڪر ۽ ڏاهپ جي جي ڪهڪشان وجود ۾ اچي ٿي. اولهه يا اوڀر، توڙي مسلم ۽ غير مسلم ۾، مقبول روميءَ جو شمار انهن خوش نصيبن ۾ ٿئي ٿو، جنهن جي مقبوليت ۽ تعريف جو سلسلو روان دوان آهي. سندس ذات گرامي هڪ عربي ڪهاوت موجب: قلمَا يَجُودُ بِهِ الزَّمان (اهڙو ماڻهو جيڪو زماني ۾ گهٽ لڀي) آهي.

سندس شاعريءَ ۽ پيغام زماني کي پنهنجي جادوءَ ۾ جڪڙيو آهي. مولانا پنهنجي وقت جو هڪ وڏو عالم هو. پاڻ نثر ۽ نظم ۾ هڪ جهڙي قابليت رکندو هو. سندس شاعريءَ جا ڪتابه خاص ڪري "مثنوي" هن جي شهرت جو بنيادي حوالو آهي. شروع کان وٺي "مثنوي" پڙهندڙن رت خاص طرح سان، قبوليت جو رتبو رکندي اچي. ان پس منظر ۾ دنيا جي اڪثر ٻولين ۾ هن جا ترجما ٿيا آهن. اردو ادب جي هڪ ماهر ايراني خاتون، ڊاڪٽر معصوم غلاميءَ، مثنويءَ جي اوڻٽيهه (حقيقت ۾ ٽيٽيهه) نثري ۽ منظوم ترجمن جي نشاندهي ڪئي آهي. سندس لکت موجب: ليڪڪا مثنويءَ جي مقبوليت ۽ اهميت جي پيش نظر، هن الهامي ڪتاب جي اردو ترجمن ۽ شرحن بابت ڄاڻ حاصل ڪئي. سندس لکت موجب: مون کي مثنويءَ جي 14 منظوم ترجمن، 19 نثري ترجمن، ۽ 16 اردو شرحن جا نالا معلوم ٿيا. البت هي فهرست اڻ پوري آهي. ۽ ان ۾ واڌاري جا امڪان موجود آهن(1).

علم ۽ معرفت جو "مثنوي" هڪ وڏو خزانو آهي، مولانا پنهنجي شعر جي ذريعي، علم ۽ عرفان جا درياه وهايا آهن. مثنويءَ جي شعرن جي باري ۾ جدا جدا رايا موجود آهن. ڊاڪٽر محمد استعلامي، ايران جو هڪ مشهور رومي شناس عالم آهي. هن مثنويءَ جي تنقيدي متن متعلق وڏو ڪم ڪيو آهي. وڌيڪ هي ته هن مثنويءَ جي شعرن جي تعداد جي تعين (تخمينو) جي به ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر غلاميءَ موجب، ڊاڪٽر محمد استعلاميءَ، مثنوي معنويءَ جو تنقيدي متن تيار ڪري، ان جو هڪ درست نسخو فراهم ڪرڻ جو ڏکيو ڪم سرانجام ڏنو آهي. هن محنتي اسڪالر درست متن سان گڏ مثنويءَ جي شرح به لکي آهي. هن رومي شناس محقق جي جاڪوڙ موجب، مثنوي معنويءَ جي شعرن جو مڪمل تعداد 25685 آهي(2).

ديوان ڪبير يا ديوان شمس جي نالي سان، مولانا روم جو هڪ ٻيو شعري مجموعو آهي. هي ديوان روميءَ جي دوست ۽ مرشد شمس تبريزيءَ جي نالي سان مشهور آهي. هن جو نالو "ديوان شمس" ان ڪري مشهور ٿيو، جو ته مولانا روميءَ هن مجموعي جي اڪثر غزلن جي "مقطع" ۾، پنهنجي نالي بجاءِ پنهنجي مرشد شمس جي نالي جو ذڪر ڪيو آهي (نالو ڏنو آهي؟) هي مجموعو غزلن ۽ رباعين تي مشتمل آهي، ۽ انهن شعرن جو تعداد پنجاهه هزار آهي.

هونئن ته روميءَ پنهنجي سموري شعر کي، قرآني آيتن، حديث شريف، عربي ڀهاڪن يا قولن، ۽

عربي شعرن سان سينگاريو آهي. ليڪن عربي زبان ۽ ادب طرف، سندس گهڻو لاڙو، هن جي ديوان جي ذريعي معلوم ٿئي ٿو. ان ڪري ديوان ۾ ڪٿي هڪ مصرع فارسيءَ ۾، ۽ ٻي مصرع عربيءَ ۾ آهي. ڪجهه غزل ته مڪمل عربي زبان ۾ آهن. مولانا جي مستند ديوان کي، انتشارات فردوس تهران (ايران) شايع ڪري چڪو آهي(3).

روميءَ جي نثري ڪلام ۾، سندس ڪتاب "فيه مافيه" کي خاص درجو حاصل آهي. هن ڪتاب جي مواد کي سندس شاگردن ۽ مريدن مرتب ڪيو. اصل ۾ سندس خطبن ۽ فرمودات، توڙي هن کان پڇيل سوالن جي جوابن تي مشتمل، هي ڪتاب معرفت جو هڪ خزانو آهي. هن ڪتاب جو "ملفوظات رومي" جي نالي سان اردو ترجمو ٿيو آهي. ترجمو ڪندڙ ملفوظات جي پيش لفظ ۾، برابر هي ڄاڻ ڏني آهي ته "فيه مافيه" ڪا باقاعده تصنيف نه آهي. اصل ۾ هي مولانا جي ملفوظات جو مجموعو آهي. سندس علمي تبحر (علمي بلندي، عظمت) جي شهرت، مولانا جي زندگيءَ ۾ ئي، پري پري تائين پهچي چڪي هئي. ويجهي توڙي پري کان علم جا ڳولائو، سندس مجلس ۾ ڇڪجي ايندا هئا، ۽ اچي پنهنجا پنهنجا مسئلا پيش ڪندا هئا. مولانا انهن مسئلن تي پنهنجي راءِ ڏيندو هو، ان ڪري نه رڳو سوال ڪندڙ مطمئن ٿيندو هو. بلڪ اتي ويٺل ٻيا ماڻهو به فائدو حاصل ڪندا هئا. انهن علمي مجلسن ۾ مولانا جو ڪجهه چوندو هو، سندس پُٽ سلطان بهاءُالدين انهن کي محفوظ (لکندو) ڪندو رهندو هو. انهن نڪتن جو مجموعو "فيه مافيه" جي نالي سان آهي. ملفوظات ۾ خاص طرح سان مولانا، پنهنجي خاص مريد معين الدين پرواني سان مخاطب آهي. معين الدين وزيرِ سلطنت به هو. ان کان سواءِ هو ٻين ماڻهن سان به هم ڪلام آهي(4).

ان کان علاوه مولانا جي خطبن جو مجموعو، جنهن کي "مجالس سبعه" يا "هفت خطابہ" چيو وڃي ٿو، مرتب ٿي ڇپجي چڪو آهي. انهن خطبن جو رنگ عوامي آهي. اهي خطبا قرآني آيتن، رسولِ پاڪ جي حديثن، صوفياءِ ڪرام، خاص ڪري سَنائي، ۽ عطارد جي شعرن، حڪايتن ۽ تمثيلن سان ڀريل آهن(5).

مولانا رومي ان وقت رائج علمن جي حاصلات کان پوءِ، پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جي ميدان ۾ مشغول ٿي ويو. ليڪن شمس تبريزيءَ سان ملاقات، سندس زندگيءَ ۾ هڪ تمام وڏي انقلاب جو سبب بڻي. شمس سان ملڻ کان پوءِ، تصوف طرف سندس لاڙو وڌي ويو. مولانا درس تدريس ۾ مشغول هجي، يا تصوف جي دنيا ۾ مشغول، عوام سان سندس تعلق ڪڏهن به ختم نه ٿيو. پاڻ دنياوي ڏيک ويک کان ضرور پري رهيو. ان هوندي به، نه ماڻهن سان ميل ملاقات بند ڪيائين، ۽ نه وري جهنگ ڏي ڀڄي، رهبانيت جو رستو اختيار ڪيائين. مولانا ڀرپور عوامي زندگي گذاري. ماڻهن کي وعظ ۽ نصيحت سان گڏ، انهن جي ڏک درد ۾ به شريڪ رهيو. انهن جي مسئلن جي حل لاءِ، جو ڪجهه ٿي سگهيو ڪيائين. عوام جي زندگين جي آسودگيءَ لاءِ، حڪومتي ڪارندن کي خط به لکيائين. مولانا جا لکيل خط به ڇپجي چڪا آهن. هي خط رومي اڀياس ۾ خاص اهميت رکن ٿا(6).

اينميري شمل جو نالو مشرقي علمن ۽ روحانيت (معارف) جي حوالي سان ڪنهن به رسمي تعارف جو محتاج ڪونهي. پاڻ 07 اپريل 1922ع تي جرمنيءَ جي شهر "ارفرٽ" ۾ پيدا ٿي. سندس تربيت هڪ اهڙي گهراڻي ۾ ٿي، جتي فلسفي ۽ تصوف جهڙن عنوانن تي بحث ٿيندو هو، جنهن ۾ سندس والد پال شمل خاص ڪري دلچسپي وٺندو هو. شمل ۾ مشرقي ٻولين ۽ اسلامي علمن ۽ فن طرف رجحان، عمر جي اوائلي حصي ۾ پيدا ٿي چڪو هو. ان پس منظر ۾ مختلف استادن کان، پاڻ عربي، فارسي ۽ ترڪي ٻوليون سِکي ورتائين. ان طرح اسلامي علمن ۽ معرفت جا دروازا، سندس آڏو کُلندا ويا.

اينميري شمل 1941ع ۾ ڊاڪٽريٽ (PhD) جي ڊگري ورتي. هن کي وزارت خارجه ۾ مترجم طور مقرر ڪيو ويو. ڪجهه وقت هتي نوڪري ڪرڻ

کان پوءِ "ماربرگ" يونيورسٽيءَ جي مشرقي علمن جي شعبي ۾ استاد طور سندس مقرري ٿي. هتي رهندي پاڻ عربي، ترڪي ۽ فارسي ٻولين سان گڏ، اسلامي ادبي تاريخ ۽ اسلامي فنون جي تدريس ڪيائين. ان کان علاوه مذهبن (دين) جي تاريخ جي عنوان تي، پاڻ ڊاڪٽريٽ (Ph.D) جي ڊگري به حاصل ڪري ورتائين.

اينميري شمل نه صرف ترڪي ٻولي ۽ ادب ۾ مهارت رکندڙ اسڪالر هئي، بلڪ چڱي چوکي عرصي تائين، ترڪيءَ ۾ تعليم ۽ تدريس سان به لاڳاپيل رهي. پاڻ سال 1952ع ۾ استنبول پهتي. ترڪيءَ ۾ رهندي هن کي مولانا روميءَ جي درگاه جي زيارت جو به شرف حاصل ٿيو. شمل کي 1954ع ۾ انقره يونيورسٽيءَ جي، اسلاميات جي شعبي ۾ مهمان استاد طور (Visiting Faculty)، مقرري به ملي وئي. هن اتي رهندي پنج سال، مذهبن جي تاريخ پڙهائي. سال 1957ع ۾ علامه اقبال جي مشهور ڪتاب "جاويد نامه" کي، هن ترڪي زبان ۾ ترجمي، ۽ شرح جي صورت ۾ تيار ڪري ورتو. ترڪيءَ ۾ رهندي مسلمان ترڪن سان ميل ملاقات، انهن جي ثقافت جي اڀياس ڪرڻ ۽ عظيم اسلامي روايتن کي سمجهڻ ۽ ان جي ڀرپور ڄاڻ حاصل ڪرڻ جو، هن کي هڪ سٺو موقعو ملي ويو.

شمل پنهنجي علمي ۽ تحقيقي رٿائن جي سلسلي ۾، اڪثر مشرقي ملڪن جو سفر ڪيو. مولانا رومي، يونس ايمري، حافظ، فضولي، ۽ اقبال جهڙين وڏين هستين کي، هن پنهنجي ڏکئي سفر (تحقيق خاطر)، جي لاءِ مشعلِ راه بڻايو. سال 1959ع ۾ پنهنجي وطن "ماربرگ" ڏي واپسيءَ کان پوءِ، هن کي اهو درجو ۽ ماحول نه مليو، جيڪو هن کي 1962ع ۾ ترڪيءَ طرف اچڻ وقت حاصل هو. ٻين لفظن ۾ اسلامي ثقافت جي اثر هيٺ، گذريل ڪيئي سالن ۾، شمل ۽ سندس اباڻي وطن جي سوچ سراسر مختلف ٿي چڪي هئي. هاڻي هن سان اهل مغرب جو رويو به بدلجي چڪو هو. حالتن جي حساب سان ڪيس اولهه جي سرزمين راس نه پئي آئي. روين جي هن تبديليءَ جي پس منظر ۾، اسلام ۽ اسلامي ثقافت سان به اولهه جي دانشورن جو تعصب وارو رويو هو. جڏهن ته اوير شناس (Orentalists) عالمن جي پيٽ ۾، شمل وچ ٽري (ميانه روي) سوچ واري اسڪالر هئي(7).

وطن واپسيءَ کان پوءِ مغربي ذاهن جي تعصبي روين جي ڪري، سندس زندگيءَ ۾ طرح طرح جون رڪاوٽون پيدا ٿيون. انهيءَ تعصب جي ڪري، هن کي تدريسي ڪمن کان پاسي تي ڪيو ويو. ان ريت هوءَ بي روزگار به رهي. اهڙي بي يقينيءَ جي ماحول ۾، هن هڪ ڀيرو لڏپلاڻ ڪرڻ جو به سوچيو هو. ليڪن بون يونيورسٽيءَ ۾ "ترڪي اڀياس" جي پروفيسر ڊاڪٽر اوٽو سپائيز، جنهن سان شمل جي سال 1958ع ۾ ملاقات ٿي هئي، جي گهرائڻ تي سال 1961ع ۾ پاڻ بون پهتي، ۽ اتي سال 1966ع تائين هن شهر ۾ رهي. پاڻ بون يونيورسٽيءَ ۾: عربي، فارسي، ترڪي، مذهبن جي تاريخ، تصوف ۽ اسلامي تاريخ جي عنوانن تي پڙهڻ پڙهائڻ جو ڪم ڪندي رهي. سموري دنيا مان ايندڙ شاگردن ۽ محققن کي پاڻ، هن شهر ۾ پليڪار چيائين.

هڪ طرف درس ۽ تدريس جو سلسلو جاري هو ته، ٻئي طرف شمل پاڪستان سميت مسلمان ملڪن ۾ ٿيندڙ ڪانفرنسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت به جاري رکي. ان ڪري هن ڪيئي ڀيرا پاڪستان جو سفر ڪيو. پاڪستان ۽ علامه اقبال سان هن کي گهرو لڳاءُ هو. علامه اقبال سان محبت ۽ عقيدت جي ڪري، هوءَ وري وري پاڪستان ايندي رهي.

اينميري شمل 1966ع ۾ هارورڊ يونيورسٽي (آمريڪا) ۾، منعقد ٿيندڙ "مذهب جي تاريخ" عنوان تي هڪ ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي. ان موقعي تي هن کي هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾، ايشيا جي مسلمانن جي تاريخ ۽ ثقافت متعلق، هڪ چيئر قائم ڪرڻ جي آڇ ڪئي وئي. جڏهن ته شمل بون يونيورسٽي (جرمني) ۾، اهڙي چيئر قائم ڪرڻ ٿي گهري ليڪن ان دور ۾ اولهه (يورپ) جي تعليمي ادارن ۾، عورتون پنهنجين صلاحيتن جو ڀرپور اظهار نه ٿي ڪري سگهيون. هن علمي آڇ کي قبول ڪندي، اينميري شمل سال 1967ع

۾ آمريڪا رواني ٿي. سال 1992ع تائين هن عهدي تي رهندي، پاڻ ڏکڻ ايشيا جي مسلم دور جي تاريخ ۽ ثقافت پڙهائيندي رهي. بعد ۾ ڊاڪٽر شمل آمريڪي رهائش واري عرصي کي غريب الوطني (غربت الغربيہ) جو دور سڏيندي هئي. ٽيهن جي قريب انعام، هڪ سئو کان وڌيڪ ڪتابہ ۽ اڻ ڳڻيا مقالا ۽ مضمون لکندڙ، هن بي انتها ذهين اسڪالر 26 جنوري 2003ع تي وفات ڪئي.

شمل کي تصوف سان لاڳاپيل ادب سان گهري دلچسپي هئي. سندس لکيل ڪتاب ۽ ترجمن (جرمن ۽ انگريزي) جو تعداد هڪ سئو جي قريب آهي. انهن مان زياده تر ڪتاب: اسلام جي صوفيانہ روايت، جرمني ۽ ڏکڻ ايشيا جا ثقافتي لاڳاپا (جرمن ٻوليءَ ۾)، جرمن ادب ۾ مشرق شناسيءَ جا اهم نالا: گوئٽي، فريڊريغ روڪرٽ، ۽ مولانا جلال الدين روميءَ جي باري ۾ آهن(8).

شمل کي ترڪيءَ ۾ تدريسي فرض نڀائيندي، مسلم دنيا کي ويجهو اچڻ جو موقعو مليو. خاص ڪري هن کي پاڪستان ۽ ايران کان سواءِ، دنيا جي آبرومند مسلمان عالمن ۽ اسڪالرن سان ملاقات جا گهڻا موقعا مليا. سندس پنهنجي قول موجب: "آءٌ پهريون ڀيرو 1953ع ۾ گرم موسم ۾ انقره پهتيس. 1959ع ۾ ترڪي ڇڏيم، پر پوءِ بہ اچڻ وڃڻ جاري رهيو. سال 1996ع ۾ مون کي ترڪي سرڪار: آرڊر آف ميرٽ آرٽس ۽ سائنس، عطا ڪيو."(9) ذاتي اپياس ۽ مسلمانن سان، سڌي طرح ميل جول جي ڪري، شمل ۾ مشرق شناس اسڪالرن وانگر، روايتي تعصب نالي جي ڪابہ ڳالهہ نہ هئي. شمل هڪ معتدل مشرق شناس طور شهرت حاصل ڪئي. ان طرح پاڪستان سميت، ڪيئي مسلمان ملڪن جي قومي اعزازن سان هن کي نوازيو ويو. ايتري تائين جو ڊاڪٽريٽ جي پهرين اعزازي ڊگري بہ، شمل کي پاڪستان مان ملي. هن جي لکت موجب: "منهنجي تحقيقي ڪاوشن جو عروج تڏهن سامهون آيو، جڏهن مون کي حيدرآباد يونيورسٽي (سنڌ يونيورسٽي)، پاران ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏني وئي. بعد ۾ مون کي اسلام آباد، ۽ پشاور يونيورسٽين بہ اعزازي ڊگرين سان نوازيو"(10).

اينميري شمل کي مسلمان ملڪن، خاص ڪري پاڪستان سان خاص محبت هئي. ان لاءِ ڪيئي سبب هئا، جو تہ علامہ اقبال جو تعلق هن سرزمين سان هو. ڪيس پاڪستان سان گهڻي محبت هئي. ايتري تائين جو پاڻ هن ملڪ کي پنهنجو ٻيو گهر سمجهندي هئي. شمل کي پاڪستان ۾ جهجهي محبت ملي. هن کي پاڪستان جي نئين تختگاهہ "اسلام آباد" جو ان وقت اعزازي شهري قرار ڏنو ويو، جڏهن اهو اڃا قائم بہ نہ ٿيو هو. ان باري ۾ پاڻ لکي ٿي:

"منهنجو پاڪستان جو پهريون دورو، سال 1958ع ۾ بهار جي مند ۾ ٿيو. اڄ اهو هڪ خواب لڳي رهيو آهي. سال 1998ع ۾ منهنجي چاليهين سالگرهہ ملهائي وئي(1). ان وقت ٻين اعزازن سان گڏ، مون کي اسلام آباد جو اعزازي شهري بڻايو ويو. جڏهن تہ ان وقت اڃا اسلام آباد جي رٿابندي بہ نہ ٿي هئي"(11).

وڌيڪ لکي ٿي:

"انهن سالن ۾ هڪ رشتو قائم ٿيو، جنهن جا گهرا اثر مرتب ٿيا، انهيءَ تعلق بعد ۾ منهنجي زندگيءَ کي هڪ رُخ ڏنو. آءٌ اقبال جي شاعري پڙهندي رهيس. سال 1957ع ۾ مون سندس فارسي ڪلام "جاويد نامہ" جو ترجمو ڪيو. هي ڪتاب مولانا روميءَ جي صحبت ۾، شاعر جي آسماني سفر بابت آهي"(12).

مولانا روميءَ جهڙي باڪمال ۽ گهڻ رُخي شخصيت جي باري ۾، ان ريت لکڻ تہ سندس حياتي ۽ فڪر جي عملي تصوير، سامهون اُڀري اچي اهو ڪو آسان ڪم نہ آهي" (13).

اينميري شمل پنهنجي ڪتاب: The Triumphal Sun- A study of the works of Jalaloddin Rumi ۾ اهڙو ڪارنامو ڏسڻ ۾ اچي ٿو(13). هن

---

(1) ڊاڪٽر شمل جي ڄم جو سال 1922ع آهي. ان حساب سان سال 1998ع غلط آهي. سندس چاليهين سالگرهہ 1962ع ۾ ملهائي وئي. ان دور ۾ اسلام آباد جو نئون شهر اڏجي رهيو هو (مترجم).

ڪتاب کي "روميءَ جي احوال ۽ فڪر" بابت نئين اصطلاح ۾ هڪ مڪمل هڙ (A complete Package) سڏيو ويو آهي. احسان يار شاطر "مطالعات روميءَ" جي باري ۾ شمل جي دلچسپيءَ بابت لکيو آهي ته: سندس شمار اسلامي تصوف جي هڪ مکيه ۽ ڄاتل سڃاتل عالمن ۾ ٿئي ٿو. ان ريت پاڻ مسلم دنيا جي ادب جي به هڪ مڃيل اسڪالر آهي (هئي). هن پنهنجي زندگيءَ جو وڏو حصو، روميءَ جي اڀياس لاءِ وقف ڪيو، ۽ مولانا روم جي نظمن جي خزاني مان چڱي طرح فائدو حاصل ڪيائين. پاڻ مسلم تصوف ۽ فارسي شاعريءَ جي پنهنجي ڳوڙهي فهم کي، روميءَ جي تصورن، خيالن، ۽ ان جي جمالياتي شعور کي، عام ماڻهن تائين تصوف جي طرف رهنمائيءَ لاءِ ڀرپور انداز ۾ ڳولي لڌائين. تصوف ۽ فارسي شاعريءَ جا شاگرد، پروفيسر اينميري شمل جا شڪرگذار آهن، جو ته پاڻ هڪ منفرد انسان جي زندگي، فڪر، ۽ شعري تمثيل نگاريءَ کي نروار ڪيائين(14).

شمل پنهنجي عمر عزيز جو وڏو حصو، روميءَ جي اڀياس لاءِ وقف ڪيو. ڪيئي ڏهاڪن تي محيط پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي کي، جامعيت سان پنهنجي ڪتاب "The Triumphal Sun" ۾ بيان ڪري ڇڏيائين. هي ڪتاب ڇهن ڀاڱن، ۽ چوويهه حصن ۾ تقسيم ٿيل آهي. ابتدا ۾ روميءَ جي سوانح جو هڪ جامع خاڪو ڏنل آهي. هي هڪ عمدي تحقيق وارو ڪتاب آهي، جنهن ۾ ضروري حوالن ۽ حاشين جو اهتمام ڪيو ويو آهي. ڪا به ڳالهه حوالي کان سواءِ ڏنل ڪونهي. ڪتاب جي آخر ۾ مددي مواد جي فهرست به ڏنل آهي. روميءَ جي حياتي ۽ آثارن (ڪتابن)، بابت مختلف ٻولين ۾، هن وقت تائين، ڪيئي ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. هن عنوان تي انگريزي زبان ۾، شمل جي هن ڪتاب کان وڌيڪ ڪو به ٻيو ڪتاب بهترين ۽ جامع انداز ۾ اڃا تائين نه ڇپيو آهي. انگريزي شمل جي مادري زبان نه بلڪ جرمن هئي. هي ڪتاب پاڻ انگريزيءَ ۾ لکيائين. جيئن ته پاڻ انگريزي ٻولي سکي هئائين، ان ڪري هن ڪتاب ۾ بهرحال اهل زبان وارو مزو ڪونهي. ڪتاب ۾ اڪثر جاين تي طويل جملا آهن، ۽ ڪٿي ته ايترا طويل آهن، جو هڪ جملو پيراگراف جي صورت اختيار ڪري ويو آهي. ڪتاب جي تياريءَ وقت، شمل جي ذهن ۾، پڪ سان اولهه جو پڙهندڙ هوندو. ان ڪري هن روميءَ جي شعر کي فقط انگريزي ترجمي جي صورت ۾ پيش ڪيو آهي. ساڳيءَ ريت قرآن مجيد جي آيتن، نبوي حديث، ۽ ٻين فارسي لکندڙن جي شعري، ۽ نثري ٽڪرن جا به انگريزي ترجما ڏنا اٿس.

ڊاڪٽر شمل کي مولانا جي حياتي ۽ ڪتابن، خاص ڪري سندس ڪلام ۽ فڪر سان ايتري ته دلچسپي آهي، جو صوفياڻي تحريرن جي لاءِ، رومي سندس لاءِ مرڪزي عنوان جي حيثيت رکي ٿو. ان ريت اسان ڏسون ٿا ته مولانا رومي واحد صوفي آهي، جنهن متعلق شمل وڌ ۾ وڌ لکيو آهي. هن مختلف ٻولين ۾ روميءَ تي 16 ڪتاب ۽ 49 جي لڳ ڀڳ مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. انهن ۾ سندس ڪتاب "The Triumphal Sun" کي خاص اهميت ملي. هن ڪتاب جي ذريعي انگريزي پڙهندڙ دنيا کي، روميءَ جي فڪر (فلسفي) کي ويجهو اچڻ جو موقعو مليو. هي ڪتاب بي پناهه مقبوليت جي ڪري، فارسي زبان کان پوءِ اردو ٻوليءَ ۾ به ترجمو ٿي چڪو آهي. ڪتاب جو فارسي ترجمو حسن لاهوتي "شڪوهه شمس" جي نالي سان ڪيو آهي. سخن مترجم جي عنوان سان، مترجم ٻارهن صفحن تي مشتمل مقدمو لکيو آهي. جڏهن ته سيد جلال الدين آشتيانيءَ، ان جو مفصل ديباچو لکيو آهي، جيڪو 68 صفحن تي مشتمل آهي. ديباچو ستن حصن ۾ تقسيم ٿيل آهي، ۽ ان جي آخر ۾ خاتمو ڏنو ويو آهي، جيڪو ٻن حصن تي مشتمل آهي. هي ترجمو (شڪوهه شمس) ايران مان ڇپيو آهي(15).

هن ڪتاب جو اردو ترجمو ڊاڪٽر جاويد مجيد "نيرتابان- مولائے روم" جي نالي سان ڪيو آهي. اردو ترجمي جو جامع مقدمو مشهور رومي شناس، ترڪ اسڪالر ڊاڪٽر درمش بلگر لکيو آهي. هي ترجمو لاهور مان 2017ع ۾ ڇپيو آهي(16).

ڊاڪٽر شمل پاڻ پنهنجي هن ذڪر ڪيل، ڪتاب جو نهايت ڀرپور پيش لفظ لکيو آهي. ان ۾ پاڻ رومي اڀياس بابت، پنهنجي سفر متعلق تمام گهڻي ڄاڻ فراهم ڪئي اٿس. سنڌس لکيل پيش لفظ جي وقعت ۽ اهميت جي ڪري، هن مضمون جي آخر ۾، ان جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

..... روميءَ جو فڪر ۽ شاعري، مغرب (يورپ) ۾ ڀرپيان ڪان وڌيڪ نمايان ٿي آهي. وليم سي چيٽڪ هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن جو عنوان آهي: "The Sufi Path of Love". هي ڪتاب پڙهندڙ کي نه صرف هن عظيم صوفي شاعر جي فڪر کان متعارف ڪرائي ٿو، بلڪ قابل قدر تازه ترين ترجمن خاص ڪري، مثنويءَ جي ترجمن کي به پيش ڪري ٿو. هي ترجما مثنويءَ کي مرتب ڪندڙ آر.اي. نڪلسن جي ترجمن کان وڌيڪ بهتر آهن. نڪلسن جا ترجما شايد ان ڪري ڏکيا ۽ پڪ سان شاعراڻا ناهن، ڇو ته هو پاڻ هڪ وڏو اسڪالر هو.

جنهن سال منهنجو ڪتاب The Triumphal Sun ڇپيو، ان سال ۾ منهنجو ٻيو ڪتاب Ich bin wind und du bist Feuer جرمن زبان ۾ ڪولون (هاڻي ميونخ) جي ڊيڊ ريشنز پبلشنگ هائوس پاران شايع ٿيو. گذريل سالن ۾ هي ڪتاب ڪيئي ڀيرا ڇپجي چڪو آهي. ساڳئي اداري ڏهه سال پوءِ منهنجو جرمن ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيل مولانا روميءَ جو ڪتاب "فيه مافيه"، بعنوان Von allem und von Einen ڇاپي نروار ڪيو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر شمس انوري الحسينيءَ جي خطاطي به شامل آهي. 1992ع ۾ منهنجو هڪ وڌيڪ ڪتاب شميڊ بوسٽن مان شايع ٿيو. هن جو عنوان جرمن ڪتاب وارو ئي آهي، يعني "آءٌ هوا ۽ تون باهه آهين". هي بلڪل جداگانه ڪم آهي. ڪجهه مهينا اڳ شميڊ وارن ديوان مان منهنجا ترجما ڪيل شعر Look this is Love نالي سان شايع ڪيا. هن ۾ انگربسچر جون ناهيل درويشن جون عمده تصويرون به آهن. سال 1986ع ۾ UCLA ۾ هڪ ڪانفرنس منعقد ٿي هئي. ان جو موضوع هو: Levi Della Vida.

اسان اڄ به ان ڪانفرنس جي روئداد جي ڇپجڻ جا منتظر آهيون. مولانا روميءَ جي زندگي ۽ ڪارنامن بابت، هي هڪ خاص ڪانفرنس هئي. وليم سي چيٽڪ، جَي سي برگال، وڪٽوريه هالبروڪ، مارگريٽ اي ملز، ۽ ٻين مشهور رومي شناس عالمن، هن ڪانفرنس ۾ مقالا پڙهيا هئا. اڻ ٽر سببن جي ڪري، هن روئداد جي ڇپائيءَ ڪي، تمام گهڻي دير ٿي چڪي آهي.

روميءَ جي حوالي سان گذريل ڪجهه سالن ۾، ڪيئي مضمون به نروار ٿيا آهن. انهن مان ڪجهه مضمون The Heritage of Medieval Persian Sufism ۾ ڇپجي چڪا آهن. انهن مقالن کي ليونارڊ ليوزون گڏ ڪيو آهي. مقالن جو هي مجموعو لنڊن ۽ نيويارڪ مان 1992ع ۾ ڇپيو آهي. هي مقالا سال 1990ع ۾ ٿيل سمپوزيم جو نتيجو آهن. يورپي شاعرن پاران روميءَ جي ڪلام جا آزاد ترجما توڙي سنڌس شاعريءَ جون تضمينون به سامهون آيون آهن. ليڪن فارسي زبان ۽ اسلامي ثقافت کان، اڻ ڄاڻائيءَ جي ڪري اهي دلچسپ نه آهن.

ڪوڙ متحرڪ سرگرمين جي باوجود به، رومي اڀياس جا ڪيئي پاسا اهڙا آهن، جن متعلق تحقيقي ڪم اڃا ٿيڻو آهي. ان ڏس ۾ هڪ پهلو مولانا جي عربي شاعريءَ جو جامع اڀياس اڄ به توجهه طلب آهي. هي شاعري نهايت عمدي آهي. ان ڳالهه جو تجزيو به اڃا رهيل آهي ته، مولانا رومي ڪيئن قرآن ۽ حديث جا (اقتباس)، پنهنجي فارسي شاعريءَ ۾ بي تڪلف ٿي استعمال ڪيا آهن. عربي شاعر- متنبي- جو جيڪو ذڪر جوڳو اثر (مولانا تي آهي)، ان جي نشاندهي به اڃا ڪرڻي آهي. مولانا تي ان نوعيت جي ڪم جو تعلق، انهيءَ عنوان يعني سنڌس عربي شاعريءَ جي ذڪر ۾ اچي ٿو. تحقيق جو هڪ وڌيڪ پاسو روميءَ جي شاعريءَ تي، خاقانيءَ جو اثر به ٿي سگهي ٿو. ان حوالي سان پلي هڪ سٺو مضمون ٿي لکيو وڃي. ساڳي طرح تحقيق جو هڪ پاسو هي به آهي ته، ننڍي کنڊ جي اسماعيلي برادري، مولانا رومي ۽ شمس تبريز جي تعلق کي ڪيئن ٿي ڏسي؟ شمس

تبريزي ۽ پير شمس ملتانيءَ جي وچ ۾، سچائيءَ يا هڪ جهڙائيءَ وارو پراسرار تعلق (جيئن ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي)، ڪيترن بحثن جو موضوع به رهيو آهي. ان حوالي سان مرحوم سلطان محمد آغا خان (ٽيون)، جي فرمانن جو اڀياس به مفيد ثابت ٿيندو. انهن فرمانن ۾ مريدن کي روميءَ جو اڀياس ڪندي، احتياط جي هدايت ڪيل آهي.

هلندڙ سالن ۾ رومي اڀياس ۾، وڌيڪ اهم تاليف سئٽزرلينڊ جي اڻ ٿڪ اسڪالر فرز ميئر جو ڀاري ڀرڪم ڪتاب آهي، جنهن جو نالو "بهائے ولد" آهي. هي ڪتاب لائيڊن مان 1989ع ۾ ڇپيو آهي. هي ڪتاب مولانا جي والد گراميءَ جي حياتي ۽ آثارن (تحريرن) جو قدر جوڳو تجزيو آهي. ان ذريعي خود مولانا جي شروع واري زندگيءَ بابت معتبر ڄاڻ ملي ٿي. ميئر جي تحقيقات جي پس منظر ۾، منهنجي هن ڪتاب جي شروع وارن صفحن ۾ تبديليءَ جي گنجائش پيدا ٿي آهي. خلاصو هي آهي ته بهائے ولد بلخ جو رهاڪو نه هو. بلڪ هوآمو درياءَ جي اُتر ۾ جنهن کي هاڻي تاجڪستان سڏجي ٿو، هڪ ننڍي ڳوٺ وخش ۾ رهندو هو. اهو بلخ جي ماتحت علائقو هو (سندس پٽ جو هي چوڻ ته پاڻ بلخ مان آيو هو، ائين آهي جيئن اڄ ڪو آمريڪي هي چوي ته، هو نيارڪ سان تعلق رکي ٿو، ڀلي اهو نيويارڪ جي اُترين علائقن يا لانگ آءِ لينڊ ۾ پيدا ٿيو ۽ وڏو ٿيو هجي). ميئر جي تحقيق موجب هي به ثابت ڪري سگهجي ٿو ته، بهائے ولد ۽ سندس پٽ، ڪجهه وقت سمرقند ۾ گذاريو، جڏهن 1212ع ۾ خوارزم شاهه شهر جو گهيرو ڪيو هو. ان طرح "فيه مافيه" ۾ گهيري جو قصو، حقيقت ۾ مولانا جي ننڍپڻ جو سچو واقعو آهي. گنڀير ٿيندڙ سياسي صورت حال، گهٽيون جنگيون، ۽ انتقامي ڪارروايون، وڌيڪ هي ته مشهور ڪلامي عالم فخرالدين رازيءَ جي شهرت، جيڪا بهائے ولد کان وڌي چڪي هئي (هن ڳالهه مونڊڙ وهيءَ جي مبلغ (عالم) کي ظاهر آهي ته پريشان ڪيو هوندو. انهن سببن بهائے ولد کي خلافت جي اوڀر وارن علائقن کي، هميشه جي لاءِ الوداع چئي اولهه جي علائقن ڏي لڏپلاڻ جي لاءِ تيار ڪيو هوندو. هن حالت جي تشريح، پيشه ورانه برابري يا مخالفت جي صورت ۾ ڏسي سگهجي ٿي. ان هوندي به بلخ کان لڏپلاڻ جي قطعي تاريخ کي ثابت نه ٿو ڪري سگهجي. هي ڳالهه ياد رکڻ جي لائق آهي ته، بهائے ولد پنهنجين روزانه يادگيرين موجب جي "معارف" ۾ شامل آهن، روايتي معنيٰ ۾ صوفي نه هو. هن کي صوفي سلسلي ۾ ڏسڻ جي ڪوشش، جيڪا احمد غزالي (وفات: 1126ع) جي طرف وٺي وڃي ٿي، بلڪل بي فائده آهي. ائين ٿو لڳي ته سندس مغرب طرف سفر ڇڱو نه رهيو هو، جيئن پوئين دور جي سوانح نگارن بيان ڪيو آهي. بزرگ عالم دين کي گهڻو عرصو، هيڏي هوڏي گهمندي ڦرندي ۽ طويل مشڪلات کان پوءِ اناطوليه ۾ رهڻ نصيب ٿيو. قونيه جي سفر جي ڪشش رکندڙ ڪهاڻين سان، ڇڱو خاصو اختلاف ڪرڻو پوي ٿو. انهن تفصيلن جي لاءِ اولياءَ تي لکيل ڪتاب پڙيا پيا آهن.

تڏهن به هڪ ڳالهه ۾ شڪ ڪونهي. بهائے ولد جو فڪر ۽ ان جو بلا جهجهڪ- معي- چوڻ، يعني خدا منهنجي دل ۽ دماغ ۾ آهي، نه بلڪ جسم جي هر حصي ۾ آهي. هن- معي- روميءَ جي اعليٰ روحاني تجربن کي ڇنو بيان ڪرڻ ۾ گهرو اثر ڇڏيو. جوانيءَ جي زماني ۾ هڪ کان ٻئي ملڪ ٽائين، بي آراميءَ سان ڀٽڪڻ مولانا روميءَ جي حياتي، خاص ڪري فڪري زندگي توڙي روحاني زندگيءَ جو هڪ اڻ کٽ سفر آهي. خدا جي حضوريءَ جي ڳولا، جنهن کان پاڻ مڪمل آگاهه هو (تصوف جو فلسفيانه اصطلاح استعمال ڪرڻ کان سواءِ) مٿس اثرانداز ٿيو. سندس سفر ڪڏهن به ختم نه ٿيو. جيئن وليم چيٽڪ پنهنجن ٻن تازن ڪتابن ۾ ڏيکاري ٿو:

1. The Sufi Path of Love
2. Not the Sufi Path of Knowledge

مولانا رومي ۽ سندس دوست صدرالدين قونوي، شارح ابن عربي ۽ متبنيءَ ۾ ٿيل بحث ٻڌڻ جي قابل آهن.

رومي پوري فڪري نظام کي چند مصراعن ۾ پيش ڪرڻ جي صلاحيت سان مالامال هو. پاڻ عام سمجهه ۾ ايندڙ ڪهاڻين ۽ استعارن جي ذريعي، اعليٰ ترين تجربن کي سمجهه لائق بنائڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. هي ڳالهه ذڪر جوڳي آهي ته گڏيل هندستان جو فلسفي شاعر، محمد اقبال 1910ع ۾ پنهنجي ڊائريءَ (Stray Reflection No.37) ۾ بيان ڪري ٿو:

"زندگيءَ جي گهري سچ کي سمجهڻ لاءِ، غير معمولي ڏاهپ کپي."

پاڻ حضرت عيسيٰ، شيڪسپيئر ۽ روميءَ کي، شايد غيرمعمولي قابليت وارو انسان سمجهندو هو.

مولانا روميءَ جو جلال ۽ جمال وارو الاهي تصور جامع هو. سونهن ۽ عشق هڪ هٿ تي، وڏائي ۽ طاقت ٻئي هٿ تي. هڪ جو ٻئي کان سواءِ ڪو به تصور ڪونهي. هي سچ وانگر آهي. ان جي گرمي برف کي ڳاري ٿي. ميون کي پچائي ٿي. پر جي ان کي ڪو ويجهو اچي ٿو ته، باهه ان کي ساڙي ٿي. هن سچ تائين پهچ جي لاءِ علامتن جا پردا ضروري آهن. مولانا رومي اهڙين نشانين کي زمين تي موجود، تمام گهڻ سطح ۽ گهڻ اهم ترين واقعن ۾ ڏسي سگهندو هو. سندس لاءِ هر چيز هڪ نشاني هئي. سندس شاعريءَ کي قرآن جي هن آيت تي، مستقل طور غور سان اُبرندي ڏسي سگهجي ٿو:

سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ (حٰم السجده 53)

ترجمو: يعني اسان پنهنجيون نشانيون آسمان ۽ ان کي پاڻ ۾ ڏيکاريندا سين.

هيءَ حقيقت ذهن نشين ڪري هي سمجهي سگهجي ٿو ته، جو جاميءَ (1492ع) مثنوي کي "فارسيءَ ۾ قرآن" (قرآن در زبان فارسي) چيو هو. مولانا رومي جي سچي فڪر جو قرآني بنياد خاص طرح مثنويءَ ۾ واضح آهي ته، ان جي گهري مطالعي سان بنياد وڌيڪ پختو ٿي وڃي ٿو. اها ئي ڳالهه مولانا روميءَ جي نبي ﷺ جن سان گهري احترام ۽ عشق جي حوالي سان سچي اچي ٿي، ولولي سان پرپور شعر گهڻو ڪري ان ئي احترام ۽ عشق مان ڦٽي نڪتل آهن.

جلال الدين رومي ۽ شمس تبريزيءَ ۾ پهرين ملاقات جو قصو، سندن خيال جي تمام اهم پهلو ڏانهن اشارو ڪري ٿو. ڪين روحاني سچ يعني شمس جي اثر هيٺ پروان چڙهيو هو. جڏهن منفرد درويش شمس، مولوي جلال الدين کان پڇيو (جيئن روايت ڪئي وئي آهي) بايزيد بسطامي وڏو هو يا مُحَمَّد ﷺ؟ مولانا رومي بي هوش ٿي ويو هو. شمس جو سوال هن حقيقت جي طرف اشارو هو ته بايزيد چيو هو، سبحاني! جڏهن ته نبي ﷺ جن تسليم ڪيو هو ته "اسان تنهنجي تعريف ۽ ثنا، جيئن ان جو حق آهي، ائين ادا نه ٿا ڪري سگهون! انهيءَ ڪري شايد روميءَ جون اکيون هن تضاد ڏانهن متوجه ٿيون، جيڪو سڀني مذهبن جي تاريخ ۾ موجود آهي. مثال روحاني تجربو، جنهن جو مقصد ڪامل فنا في الله ٿيڻ آهي، ايسين تائين جو عبديت ۽ پيغمبرانه فڪرن وچ ۾ تضاد پيغمبر هر لمحي باخبر هوندو آهي ته هو خدا جو ٻانهو آهي، مخلوق آهي، جيڪو اعليٰ ترين رحمتن وقت "قاب قوسين" تائين پهچي سگهي ٿو. (سوره 53:9) هي "صحو ۽ سڪر" اولياء جي قرب النوافل ۽ پيغمبرن جي قرب الفرائض، مستي ۽ "بلوغت ثاني" خدا جي اٿاهه سمنڊ ۾، پنهنجو پاڻ کي گم ڪرڻ ۽ دلير ڪري چڱڻ واري نور ۾ آسماني سفر ڪبريا جي وچ ۾ تضاد آهي. مولانا روميءَ کي اعليٰ ترين مذهبي تجربن جي ٻنهي پهلوئن درميان زندگي گذارڻي هئي.

روميءَ جي شاعريءَ ۾ اسان کي گهڻا اهڙا شعر ملن ٿا جن مان روميءَ جي شعري تشڪيل ٿئي ٿي. هو شاعري ڳائڻ ۽ تمثيل ڪاري ڪرڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. جهڙوڪ هو دوست جي بانسري هجي. سندس دعويٰ آهي ته هو سدائين جي دعائن مان پاڻ سراپا دعا بنجي چڪو آهي، ڪيس انهن ماڻهن تي ڪاوڙ اچي ٿي، جيڪي ڪيس تنگ ڪن ٿا ۽ سندس شاعريءَ کي صحيح نه ٿا سمجهن يا سندس تصورن کي ٻراماڻي شعرن ۾ ترجمو ڪن ٿا. رومي جيڪو به چئي ٿو، سو تمام گهڻو سگهارو آهي. تنهن باوجود هو جيڪو چئي ٿو، هو پنهنجي حقيقي احساس کي

تمثيلن جي رنگارنگ پردن ۾ لڪائڻ جي اميد سان ڇڏي ٿو. مثال طور مثنويءَ جي شروعات ڏسي وٺو.

ابدي محبوب جي چاهت جنهن شمس الدين جي روپ ۾ مولانا روميءَ تي پنهنجو پاڻ کي ظاهر ڪيو. ان کان پوءِ مختلف ذريعن سان صلاح الدين زرڪوب ۽ پوءِ ان جي مريد حسام الدين چلبيءَ جي ذريعي ان جو اظهار ڪيو. مولانا رومي رحمة الله عليه زليخا جي ڪهاڻي اختيار ڪري ٿو. زليخا عشق جي ماريل عورت آهي، سندس هر لفظ يوسف طرف، ان جو نالو کڻڻ بنا اشارو ڪري ٿو. اها جيڪو به چئي ٿي، سو دوست طرف اشارو هو، سندس هر لفظ مان مراد اهوئي هو. هوءَ سندس نالو احتياط سان ٻين کان خفيه رکندي هئي. بک وقت اهو سندس خوراڪ هو، سرديءَ ۾ سندس لاءِ گرم ڪوٽ هو. مثنويءَ جي ڇهين دفتر جي بلڪل آخر ۾ هيءُ عظيم منظر جيڪو غالباً مولانا رومي جي وفات کان چند هفتا پهريائين لکيو ويو هو، اهو هڪ لمحي لاءِ شاعر جي دل ۾ جهاتي پائڻ جي اجازت ڏئي ٿو.

زليخا جي سهڻي يوسف سان عشق جي پردي ۾، جنهن جي لاءِ ان جي جمال مطابق فقط آئينو ئي تحفي طور آڻي سگهجي ٿو، رومي خود پنهنجي زندگيءَ جي ڪهاڻي ٻڌائي ٿو. اهو شمس جيڪو آئيني ۾ تبديل ٿي چڪو هو. زاروزار روئڻ ۽ شمس جي نالي جي لاڳيتي ذڪر سان هو صاف ٿي چڪو هو. ان شمس جو آئينو جيڪو پنهنجو پاڻ کي ڏيکاري ٿو، جيئن هو مثنوي جي شروع ۾ چئي ٿو: آفاق ۾ بلڪ ان کان به زياده سوين ڀيرا وڌيڪ شاندار انداز ۾ عاشق جي روح ۾!

حوالا:

(1) غلامي، ڊاڪٽر معصوم: "مثنوي مولانا روم- ترجما ۽ شرحون" (اردو)، ص 11، الفيصل لاهور، 2012ع

(2) ساڳيو حوالو، ص 30

(3) ديوان جامع شمس تبريزي، مولانا جلال الدين رومي، مصطفيٰ زماني نيا، تهران 1374هه ش

(4) تبسم، عبدالرشيد "ملفوظات رومي"، ص 04، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، 1954ع

(5) غلامي، ڊاڪٽر معصوم (حوالو نمبر 01)، ص 46

(6) مجيد، ڊاڪٽر جاويد: "نيرتابان- مولائے روم" (مقدمو: ڊاڪٽر درمش بلگر)، ص 12-13، گوهر پبليڪيشن لاهور، 2017ع

(7) اختر الواسع، فرحت الله خان: "دانائے راز- انصاري شمل"، ص 06، مڪتبه جامع نئين دهلي، 2003ع

(8) Chaghtai, M. Ikram: "Rhine to Indus, Collection of A. Shimmel's Writings", Pakistan writers co-operative Society, 2012.

(9) A. Shimmel: "Orient and Occident, My Life in East and west", P. 101, Iqbal Academy Pakistan, Lahore, 2007.

(10) Ibid, P. 247.

(11) Ibid, P. 241.

(12) Ibid, P. 100.

(13) حوالو (نمبر 06)، ص 07.

(14) A. Shimmel: "The Triumphal Sun- A Study of the works of Jalaloddin Rumi" (Foreword by: Ehsan Yarshater), State University of New York Press, 1993.

(15) لاهوتي، حسن: "شڪوه شمس" شرڪت انتشارات علمي و فرهنگي، تهران 1370هه ش

(16) نيرتابان- مولائے روم، ص 08، گوهر پبلڪيشنز لاهور، 2017ع

ڊاڪٽر الطاف جوکيو

محرابپور

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس اشتقاق- مرڪب جو جائزو

(The Study of 'Etymological Compound-Homogeneity' in Molvi Ahmed's Poetry)

- **مولوي احمد ملاح جي جائزي جو پس منظر**

مولوي احمد ملاح، لاڙ جي علائقي ۾ پنهنجي دؤر جو هڪ نمايان شاعر رهيو آهي. فڪري لحاظ کان سنڌ جي ماڻهن کي مناسب اختلاف ضرور هوندا، ليڪن فني لحاظ کان هن جي شاعريءَ جو ڪو جوڙجيس ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. مولوي صاحب جي شاعريءَ جي فن جا ضرور ڪافي پاسا هوندا، ليڪن صنايع بدايع جي دائري ۾ تجنيسن جو استعمال ڪافي معياري اٿس. سنڌس شاعريءَ ۾ صنايع بدايع جي دائري ۾ مقرره تجنيسن تي ڪم، راقم پاران، ڪنهن حد تي ڪيو ويو آهي، تنهن هوندي به سندس شاعريءَ ۾ لفظن جي جادوگريءَ کي ڏسندي ڪي تشريحي تجنيسن ترتيب ڏيڻ جي گهرج پيش اچي ٿي. هتي 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' جي حوالي سان ڪم ڪرڻ جي رٿ رٿي وئي آهي.

دراصل، 'تجنيس مرڪب' الڳ سان هڪ مقرره تجنيس آهي، جنهن جا پڻ دائرا جڙيل ملن ٿا. هتي 'اشتقاق' جي روشنيءَ ۾ اهڙن مرڪب لفظن جي چونڊ ڪئي ويندي، جيڪي مفرد يا آزاد صورت ۾ ٿئي سگهندا ۽ گڏوگڏ ان جو هڪ حصو الڳ سان به ڪم آندل هوندو. لفظن جي اهڙي انداز واري چال لاءِ 'تجنيس اشتقاق-مرڪب' جو تشريحي اصطلاح ترتيب ڏنو ويو آهي. مثال طور:

گُل بهشتي باغ جا، مون لئي بنا تو بَر ٻَلا،
دل سندم کي ڏي دلاسو، دلربا، دلبرَ ٻَلا.
(ڪليات احمد- ڀاڳو ڀيون، 2017: 73)

مٿين سٽ ۾ 'دل' مفرد صورت ۾ پڻ ڪم آيو آهي، ان کان علاوه 'دلربا (دل +رُبودن) ۽ دلبر (دل + بُردن)' جا لفظ مرڪب صورت ۾ آهن. جنهن صورت ۾ لفظ، مفرد ۽ مرڪب (اشتقاق ٿيڻ جو ڳُو) صورت ۾ ڪم آيل آهن، ان سبب ان کي 'تجنيس اشتقاق' نه سمجهبو، ليڪن ان ۾ اهڙا لفظ ڪم آندل آهن، جن مان هڪ مفرد ۽ ٻيو مرڪب صورت ۾ آهي، ان لاءِ 'تجنيس اشتقاق-مرڪب' جو اصطلاح ترتيب ڏنو ويو آهي.

- **اشتقاق جو دائرو**

لفظ 'اشتقاق' عربي ٻوليءَ جي 'اِفتِعال' مصدر جي وزن تي آهي ۽ ان جي لغوي معنيٰ آهي: ٽوڙڻ- چيرڻ- ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ؛ ان جو ڌاتو 'شَقَّ' (شَقَ + قَ) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: هن ٽوڙيو، هن ڀاڱا ڪيا. رسول الله ﷺ جو آڱر سان چنڊ کي به اڌ ڪرڻ وارو عام واقعو 'شق القمر' سڀ ڄاڻن ٿا.

اهڙن اصطلاحي لفظن کي ڄاڻڻ جو طريقو اهوئي هوندو آهي ته ان جو اشتقاق ڪجي. عام طور اهو ئي تصور ڪيو ويندو آهي ته اشتقاق جي معنيٰ يا مراد آهي، لفظن کي اڌو اڌ ڪرڻ. جڏهن شاگردن کان معلوم ڪيو ويندو آهي ته 'مخدوم' جو اشتقاق ڇا ٿيندو؟ ته جواب ملندو آهي: 'مخ' + 'دوم'. لفظن جي حصن جي معنيٰ؟ چوندا ته معنيٰ جي خبر ناهي. اصل ۾ ان جو طريقو اهو ٿيندو آهي ته جيڪڏهن عربي لفظ آهي ته ان کي ان ٻوليءَ جي ئي اصولن ۾ ڏسڻو پوندو. لفظ 'مخدوم'، مفعول جي وزن تي آهي ۽ ان جو بنياد/ سه حرفي/ مادو 'خَدَمَ' (هن خدمت ڪئي) ٿيندو. ساڳئي نموني فاعل جي وزن تي 'خادم' ٿيندو جمع جي وزن 'فُعّال' موجب 'خدّام'، 'فُعَلاءُ' جي وزن تي 'خُدَماءُ' ۽ 'فاعِلون' جي وزن تي 'خادِمُون' ٿيندو. مخدوم جو جمع، 'مَفعولُون' جي وزن تي 'مخدومُون' ٿيندو. ساڳئي مادي مان اسم، فِعلَت جي وزن تي 'خدمت' ٿيندو ان جو جمع 'خدمات' ٿيندو. هاڻي اهم ڳالهه ڏئي وڃي ته عربي صرف/ لفظ، وزن تي جڙندا آهن، ان ڪارڻ مختلف وزنن وارا لفظ 'خادم، خدّام، خدمام، خادمون، مخدوم، مخدومُون وغيره جو بنياد/ مادو 'خَدَمَ' آهي. عربي لغت ۾ اهڙن لفظن ڳولهڻ جو ڍنگ اهوئي هوندو آهي ته ڄاڻايل

لفظن جو بنياد/ مادو/ سي حرفي ڪيي پوءِ لغت ۾ پهرئين اکر جي رديف ۾ ڏسڻو پوندو. ٻي صورت ۾ لفظ 'مخدوم' به لغت مان نه لڀندو. ان لاءِ 'مخدوم' جو مادو ڪيي، پوءِ لفظ ڏسڻو پوندو آهي. ڀيرومل آڏواڻي ان مادي لهڻ لاءِ لکي ٿو ته "معشقوق- مخلوق- معلوم (وزن مفعول)، سه حرفي بنياد جي پهرين اکر اڳيان 'م' ۽ ٻئي ۽ ٽئين اکر جي وچ ۾ 'و' گڏڻ سان هن وزن جا لفظ ٺهن ٿا." (ڀيرومل، 1985: 247) ان انداز سان لفظ کي ٽوڙي، بنياد ڪڍڻ کي 'اشتقاق' چئبو آهي.

اهو ته ٿيو عربي لفظن جو معاملو ائين ئي فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جو اهڙو ميڙ جيڪو ڪنهن هڪ مادي/ مصدر/ بنياد مان جڙيل هجي ته اهي پڻ تجنيس اشتقاق ۾ شامل ٿيندا.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اصطلاح/ Term 'اشتقاق' ۾ لفظن جا ٽي گروهه شامل سمجهيا ويندا آهن: مرڪب لفظ، مرتب لفظ ۽ بنياد/ ڌاتو لفظ.

- **مرڪب لفظ عربي:** سيد الشهداء = (سيد = سردار + شهداء = فُعلاء جي وزن تي جمع- گواهي ڏيندڙ) شهيدن جو سردار- الله جي راهه ۾ قتل ٿيندڙن جو امير- حق جي گواهي ڏيندڙن جو پيشوا.
- **مرڪب لفظ سنڌي:** اڳڪٿي = (اڳ = پهريان- منڍ + ڪٿڻ = اندازو ڪرڻ- ويچار ڪرڻ) ايندڙ واقعي جي خبر- پيشنگوئي.
- **مرتب لفظ عربي:** بسم الله = (بِ = حرف جر- سان + اسم = نالو + الله = ذاتي تعاليٰ) الله جي نالي سان.
- **مرتب لفظ سنڌي:** سُڪار = (سُ = سٺو + ڪار = ڪم) روزگاري- خوشحالي- آبادي.
- **مشتق لفظ عربي:** مُنصِف = مُفعِل- اسم فاعل (نَصَفَ = هن اڌو اڌ ڪيو) برابر ڪندڙ- عدل ڪندڙ.
- **مشتق لفظ سنڌي:** لکندڙ = اسم فاعل (لِکَ = لکڻ جو امر) لکڻ جو ڪم ڪندڙ.

اهو اشتقاق جو خاڪو درسي آهي، جيڪو اسڪولن ۽ ڪاليج جي (نائين ۽ ٻارهين) درجن ۾ پڙهايو ويندو آهي. انهن ٽنهي قسمن (مرڪب، مرتب ۽ مشتق) کي جڏهن صنايع بدايع ۾ ڏٺو ويندو آهي ته 'تجنيس مرڪب' الڳ سان هڪ تجنيس موجود آهي، جنهن جا پيراميٽر پڻ مقرر ٿيل آهن. حقيقت ۾ 'تجنيس مرڪب'، 'تجنيس مرتب' ۽ 'تجنيس مشتق'، اصطلاح 'اشتقاق' جا جز آهن. هتي 'اشتقاق' جي حوالي سان 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' تي مرڪوز رهجي ٿو.

مرزا قليچ بيگ ان کي 'صنعت اشتقاق' جو نالو ڏيندي، لکي ٿو: "هن کي 'التصاب' به چوندا آهن، ڪي هن کي تجنيس جي قسم مان ڄاڻندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ڪم ايندا آهن، جي هڪڙي اصل مان متشق *(درست لفظ مشتق/ آهي)* هوندا آهن، يا هڪڙيءَ جنس جا هجن. مثال:

'طالب' کي 'طلب' دل جي 'مطلوب' نه ٿئي واصل،

نه ته وات جي 'طلبڻ' سان 'مطلب' نه ٿئي حاصل..." (قليچ، 2016؛ 102)

مرزا صاحب وچڙي ڳالهه ڪري ٿو يعني هن اصطلاح کي 'صنعت' ڪوٺي ٿو ۽ 'تجنيس' جي هجڻ کي به رد نه ٿو ڪري حقيقت ۾ 'تجنيس' جو اصطلاح تڏهن ڪم آندو ويندو آهي، جڏهن هڪ ڪان وڌيڪ لفظ ساڳي جنس جي دائري ۾ ايندا هجن. مرزا صاحب جي ڏنل مثال ۾ 'طالب'، 'طلب'، 'مطلوب' 'طلبڻ' ۽ 'مطلب' جا لفظ ساڳي جنس يعني هڪ ئي ڌاتو/ اصل/ مادي مان جڙيل آهن. جنهن سبب ان کي 'تجنيس' ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. ياد رهي ته 'تجنيس' اصطلاح جو تعلق 'لفظن جي گهاڙيٽي' سان هوندو آهي، جڏهن ته 'صنعت' جو تعلق 'لفظن جي معنوي حيثيت' سان رهندو آهي (جوکيو، 2020: 22-33)

صنايع بدايع جي دائري اندر 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' ۾ صرف اهڙن لفظن جو اڀياس ڪيو ويندو، جيڪي مرڪب صورت ۾ هجن ۽ جڏهن انهن لفظن جو اشتقاق ڪيو وڃي ته اهي مفرد صورت ۾ ٽٽي پون.

- **تجنيس اشتقاق_ مرڪب جو اشتقاق**

تجنيس اشتقاق- مرڪب: [تجنيس- تَفعِيل- مصدر (جَنَسَ = هو پچي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + اِشتِقاق- اِفتِعال- مصدر (شَقَّ = هن ڦاڙيو/ چيريو- شَقَّقَ = چيرڻ، ٽوڙڻ، ڏارڻ، ڦاڙڻ، ڀاڱا ڪرڻ) ڪنهن لفظ کي ٽوڙي ان جو مادو/ ڌاتو يا بنياد ڄاڻائڻ + مُرڪَب- مُفَعَّل- اسم مفعول (رَڪَّبَ = جوڙڻ، ترڪيب ڏيڻ) جڙيل-

ترڪيب ڪيل] صنايع بدايع موجب هن جا ٻه انداز ٿي سگهن ٿا، هڪ: ڪنهن شعر ۾ اهڙن لفظن جو استعمال جن مان هڪ مفرد يا آزاد صورت ۾ ڪم آيل هجي ۽ گڏوگڏ ان جو هڪ حصو ڪنهن ٻئي مرڪب لفظ ۾ به ڪم آندل هجي؛ ٻيو: اهڙا ٻه مختلف مرڪب لفظن جو استعمال جن کي ٽوڙڻ سان، هڪ ساڳيو مفرد لفظ ملي سگهي. مولوي صاحب جو هڪ شعر پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ ٻئي انداز ملن ٿا، جيئن:

- **مفرد + مرڪب**

دلرُبا دلدار دلبر، آهي اڄڪو اڄ صباح،
گل گلابي، گلبدن گهر، آهہ اڄڪو اڄ صباح.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 203)

ڄاڻايل مثال ۾ 'گل' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ 'گلبدن' (گل + بدن) مرڪب صورت ۾ ڪم آيو آهي.

- **مرڪب + مرڪب**

دلرُبا دلدار دلبر، آهي اڄڪو اڄ صباح،
گل گلابي، گلبدن گهر، آهہ اڄڪو اڄ صباح.

ڄاڻايل مثال ۾ 'دلرُبا' (دل + ربودن)، 'دلدار' (دل + داشتن) ۽ 'دلبر' (دل + بُردن) ٽئي لفظ مرڪب صورت ۾ ڪم آيا آهن، جن کي ٻن آزاد صورتن ۾ ٽوڙي سگهجي ٿو.

- **مولوي احمد جي شاعريءَ ۾ تجنيس اشتقاق ـ مرڪب جو جائزو**

مولوي صاحب جي شاعريءَ جي جملي جي جوڙجڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي، ليڪن لفظن جو استعمال مختلف ٻولين (هندي، عربي يا فارسي وغيره) مان ڪيل هوندا آهن. مٿئين دائري هيٺ ٻه پيرا ميٽر بيهن ٿا، جيڪي الڳ سان مولوي صاحب جي شاعريءَ مان جاچن ٿا:

- **مفرد + مرڪب**

بُت بڻايا پاڻ تو، توکي بڻايو ڪيئن بُتن،
پَڄ بُتن کان، ٻڄ بُتن کي، بُت پرستي ڏينهن ڏيهہ
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 240)

'بُت' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ 'بت پرستي' (بُت + پرستيدن = پوڄڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

دوستَ، اَڏ دولت جو لَت، دولت سموري دو لَتون،
تنگ تنگيءَ کان نہ ٿي تون، تنگدستي ڏينهن ڏيهہ.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 240)

'تنگ' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ تنگدستي (تنگ + دست = هٿ) مرڪب صورت ۾ آهي.

نہ ڪائي گورخر کو گورخر کي، پڻ نہ خَر کي خَر،
عجب آهم تہ آدمزاد، آدمخور ٿيا آهن.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 445)

'خَر' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ 'گورخر' (گور = جهنگ + خر = گڏهہ) مرڪب صورت ۾ آهي.

دلربا دلدار جي، درگاهہ دَر جو اَڱ نہ ووڙ
ڏينهن گهٽا ڏورئم، گوهر جي گام گهر جو اَڱ نہ ووڙ.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 268)

'در' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ 'درگاهہ' (در + گاهہ = هنڌ) مرڪب صورت ۾ آهي.

دل سندم ٻي ديس ۾ پر دَم بدم دلدار گڏ،
ساهہ ٻي ڪنهن صاحبيءَ ۾ ساهہ جو سينگار گڏ
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 230)

'دل' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ دلدار (دل + داشتن = رکڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

دل لڳي، ٿهدل ٿڳي، منزل پڳي، محفل مڳي،
مست ساقي، مست ساغر، ساز ۽ سامان مست.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 138)

'دل' مفرد صورت ۾ جڏهن ته ٿهدل (ٿهه = ٽرو- هيٺيون حصو + دل) مرڪب صورت ۾ آهي.

دل ڏهي دلگير ٿي، آيو ڏاڍيلن ۾ ڍلو،
رَس سگهو منجهه سِير ساهڻ، لاهه لوڏا لهر جا.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 41)

'دل' مفرد صورت ۾ جڏهن ته دلگير (دل + گرفتن = پڪڙڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

وسارڻ لاءِ وَس لايم، ته هو وسرن نه ڪنهن ويلي،
اچي دلگير جي دل ۾ وينو دلبر اڏي ديرا.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 58)

'دل' مفرد صورت ۾ جڏهن ته دلگير (دل + گرفتن = پڪڙڻ) ۽ دلبر (دل + بُردن) مرڪب صورت ۾ آهن.

دل ڏاڍيلن ۾ سندس پر دلربادل شاد باد،
شاد دل، آزاد دل، آباد دل، آباد باد.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 240)

'دل' مفرد صورت ۾ پنج ڀيرا آيل آهي، جڏهن ته 'دلربا' (دل + رُبودن + فرڻ- وٺي وڃڻ) مرڪب صورت ۾ آهي. ان کان علاوه 'دل شاد'، 'شاد دل'، 'آزاد دل' ۽ 'آباد دل' پڻ مرڪب صورت ۾ آهن.

مَشعلي جيئن مُنهن ٻري، محبوب ماڻهو يا مَلڪ،
سڀ ڏاڍيلن کي پڇي، دل سين چوان دلخواهه چنڊ.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 231)

'دل' مفرد صورت ۾ جڏهن ته 'دلخواهه' (دل + خواستن/خواهيدن = چاهڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

نياڳي رات نيڻن ننڊ آڪڙي،
نه دل مون وٽ، نه اڄ دلبر دل افروز.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 272)

'دل' مفرد صورت ۾ جڏهن ته 'دل افروز' (دل + افروختن = روشن ڪرڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

روح ۾ رايو پيَم، ريهون ڪندس ٻيءَ ريت سان،
هن نه دانهن دم گهڙي، دلبر مون سان دمساز ڪيو.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 498)

'دم' مفرد صورت ۾ جڏهن ته 'دمساز' (دم + ساختن = موافقت ڪرڻ- ناهڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

سڄڻ، هر روز توسان، روز نوروز،
مثل نوروز جي، هَر روز فيروز.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 272)

'روز' مفرد صورت ۾ جڏهن ته 'نوروز' (نو = نئون/جديد + روز) مرڪب صورت ۾ آهي.

تم ٿي دلگير اي دل، دلربا دلدار ٿي ويندو،
لهن غم جنهن جي غمزي ساڻ، سو غمخوار ٿي ويندو.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 476)

'غم' مفرد صورت ۾ جڏهن ته 'غمخوار' (غم = ڏک- ڏولائو + خوردن = کائڻ) مرڪب صورت ۾ آهي.

جتي مهراڻ ۽ موهر، جتي گلزارگل گوهر،
جتي جهلڪار ڪن جوهر، ٿنهين تون تات تِت تت تت.
(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 122)

’گل‘ مفرد صورت ۾، جڏھن تہ ’گلزار‘ (گل + گلزار = گل + زار = ھنڌ- ماڳ) مرڪب صورت ۾ آھي.

ٻَلو تون، ٻَلا ڪَر ٻَليءَ سان ٻَلي،
نہ ڏس ڪم ڪمينيءَ جي ڪمذات ذات.
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 118)

’ذات‘ مفرد صورت ۾ جڏھن تہ ’ڪمذات‘ (ڪم = گھٽ + ذات = ھستي) مرڪب صورت ۾ آھي.

دلربا دلدار دلبر، آھہ اڇُو اڄ صباح،
گل گلابي، گلبدن گھر، آھہ اڇُو اڄ صباح.
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 203)

’گل‘ مفرد صورت ۾، جڏھن تہ گلبدن (گل + بدن = جسم) مرڪب صورت ۾ آھي.

وٺواند چَون مون ڪي، وھابي ڙي وھابي،
منجھہ خَلق پکيڙي ٿو خرابي ڙي خرابي،
ان ڪان تہ چڱو شُوم، شرابي ڙي شرابي،
مَرڪن نہ گلا خور گلا، منھنجو اڃھو تون،
ڪو ڪنھن جو ۽ ڪو ڪنھن جو ٻَلا، منھنجو اڃھو تون،
جباں ڏٺي جَل و علا، منھنجو اڃھو تون.
(ڪليات احمد- ٻاڳو پھريون، 2017؛ 172)

’گلا‘ مفرد صورت ۾ جڏھن تہ ’گلاخور‘ (گلا + خوردن = کائڻ) مرڪب صورت ۾ آھي.

آئيني ري ٿو ڏسان، اسلام جو آئينُ اڄ،
مست ميخاني ۾ مُسلم، غير مُسلم جي بجاءِ
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 509)

’مسلم‘ مفرد صورت ۾ جڏھن تہ ’غير مسلم‘ (غير = سواءِ + مسلم) مرڪب صورت ۾ آھي.

- **مرڪب + مرڪب**

نہ ڪائي گورخر ڪو گورخر ڪي، پڻ نہ خَر ڪي خَر،
عجب آھم تہ آدمزاد، آدمخور ٿيا آھن.
(ڪليات احمد- ٻاڳو پھريون، 2017؛ 445)

’آدمزاد‘ (آدم + زادن = ڄڻڻ) ۽ ’آدمخور‘ (آدم + خوردن = کائڻ) مرڪب صورت ۾ آھن.

ڏسيو صحبت سڄڻ سرھا ٿين ٿا،
ٻريو بدخواھہ، بد انديش، بَدڪِيش.
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 304)

’بدخواھہ‘ (بد + خواھستن/ خواھيدن= چاھڻ)، ’بد انديش‘ (بد + انديشيدن = فڪر ڪرڻ) ۽ ’بدڪِيش‘ (بد+ ڪِيش = مذھب- رِوش) مرڪب صورت ۾ آھن.

خواب نيو ڪنھن خوُب صورت، خوب سيرت، خوب تَر،
گل گلابي ڳَل اڳيان، بلڪل لڳي بدتر بَتر.
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 253)

’خوب صورت‘ (خوب = ڀلو + صورت = چھرو) ۽ ’خوب سيرت‘ (خوب + سيرت = ڪردار) مرڪب صورت ۾ آھن. جڏھن تہ خوب تَر (خوب + تر = کان وڌيڪ) ۽ ’بدتر‘ (بد + تر = کان وڌيڪ) مرتب صورت ۾ آھن، ڇاڪاڻ تہ ’تر‘ پڇاڙي الڳ سان مفرد صورت وارو لفظ ناھي، بلڪ ٻيءَ جي صورت ۾ ڪم آندو ويندو آھي.

آئون تہ سڀ جو خيرخواھہ، ڀر خار خَر ڪي خواھہ مخواھہ،
مھر مون سان، مُدعيءَ لئي مَن مَدائيءَ جو سبب.
(ڪليات احمد- ٻاڳو ٻيون، 2017؛ 107)

’خيرخواھ‘ (خير = ڀلو + خواھستن/خواھيدن = چاھڻ)، ’خواھ مخواھ‘ (خواھ + مَ/نا = نہ + خواھ) مرڪب صورت ۾ آھن.

رَڪ سندم ڪوڙي مَٽي، قاصد قريباڻا، قدم،
دوست دلبر دلربا دلدار جي ڏي ڪا خبر.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پيون، 2017: 251)

پيو اھاءِ عالَم سڄي تي، لي اَپن ڀُونيَن ۾ عيد،
دوست دلبر دلربا دلدار آيو منجھہ عرب.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 141)

جڏھن ديدار دلبر، دلربا، دلدار جو ٿيندو،
وري مسڪين سان ميلو مِني منٺار جو ٿيندو.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پيون، 2017: 473)

’دلبر‘ (دل + بُردن = نيئڻ- ولي وڃڻ)، ’دلربا‘ (دل + رَبودن + ڦرڻ- وٺي وڃڻ) ۽ ’دلدار‘ (دل + داشتن = رکڻ)مرڪب صورت ۾ آھن.

’دال‘ دلبند، دلپسند، دلدار، دلبر، دلقرار،
دين جا، دارين جا، دادار داور چار يار.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 281)

’دلبند‘ (دل + بستن/ بنديدن = ٻڌڻ)، ’دلپسند‘ (دل + پسنديدن = چاھڻ)، ’دلدار‘ (دل + داشتن = رکڻ)، دلبر (دل + بُردن = نيئڻ- کڻي وڃڻ) ۽ دلقرار (دل + قرار = سڪون) مرڪب صورت ۾ آھن.

يار تون غمخوار تون، دلدار تون، دلٺار تون،
تَن تُنھين تون، مَن تُنھين تون، تو تُنھين تون تات تت.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پيون، 2017: 119)

’دلدار‘ (دل + داشتن = رکڻ) ۽ ’دلٺار‘ (دل + ٺارڻ = ٿڌو ڪرڻ) مرڪب صورت ۾ آھن.

ڪالھہ قاضي چيو آڱو قِبلي طرف ڪريون نماز،
لي ويو دلگير جو، دلداردلبر ڏانھن رُخ.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پيون، 2017: 211)

’دلگير‘ (دل + گرفتن = پڪڙڻ)، ’دلدار‘ (دل + داشتن = رکڻ) ۽ ’دلبر‘ (دل + بُردن = نيئڻ- کڻي وڃڻ) مرڪب صورت ۾ آھن.

عريضيون وجي جاچ آڪاس ۾،
تہ ٿئي دل نشين دير دلدار کي.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 319)

’دل نشين‘ (دل + نشستن = ويھڻ) ۽ دلدار (دل + داشتن = رکڻ) مرڪب صورت ۾ آھن.

آٿئي ياد ’احمدؔ‘ کو عَهد و اَلست،
تہ مَچ هيڪ مالڪ، مَ ٿي مال مست،
خدا هڪ زبردست، هيا زيردست،
تہ ٿئي بندگي تنھنجي، بَنديءَ ۾ بَست،
نہ ڏي توتي ياداشت يَزدان کي،
تہ چڏيو سندم قوم قرآن کي.
(ڪليات احمد- ڀاڱو پهريون، 2017: 368)

’زبردست‘ (زبر = مٿي + دست = هٿ) ۽ ’زيردست‘ (زير = هيٺ + دست = هٿ) مرڪب صورت ۾ آھن.

سَرويچ، سَرفروش سنئُوڙا سَويل هيل،
چمڪي ٿو سوپ جو تہ ستارو سُهيل هيل.
(ڪليات احمد- ۽اڳو پهريون، 2017: 570)

'سرويچ' (سَر + ويچڻ = وڪڻڻ- حوالي ڪرڻ) ۽ 'سرفروش' (سَر + فروشيدن = وڪڻڻ) مرڪب صورت ۾ آهن.

- **نتيجو/ حاصل مطلب/ نچوڙ**

- تجنيس ۽ صنعت ۾ هڪ بنيادي فرق اهو آهي تہ 'تجنيس' جو تعلق 'لفظ جي گهاڙيٽي' سان هوندو آهي، جنهن ۾ لفظ پيٽ جي صورت ۾ آندا ويندا آهن، جڏهن تہ 'صنعت' جو تعلق 'لفظ جي معنىٰ' سان رهندو آهي، ان ۾ لفظن جي پيٽ رکڻ جي گهرج پيش نہ ٿي اچي.
- صنايع بدايع جي روشنيءَ ۾ اصطلاح 'اشتقاق'، 'تجنيس' ۽ 'صنعت' ٻنهي سان لاڳو ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن ساڳئي ڌاتو/ مشتق مان لفظ ڪم آندل هجن تہ ان کي 'تجنيس اشتقاق' چئجي ۽ جيڪڏهن مختلف ڌاتن جا مشتق لفظ ڪم آندل هجن تہ ان کي 'صنعت اشتقاق' چوڻ مناسب ٿيندو.
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ جي اڀياس آهر نوَن تشريحي اصطلاحن جوڙڻ جي گهرج پيش آئي. اشتقاق جي دائري هيٺ ٽي نوان اصطلاح ترتيب ڏنا ويا آهن: 'تجنيس اشتقاق- مرتب'، 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' ۽ 'تجنيس اشتقاق- مشتق'. هن پيپر ۾ 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' جو جائزو ورتو ويو آهي.
- 'تجنيس اشتقاق- مرڪب' جي دائري ۾ جيئن تہ ساڳيو لفظ هڪ: مفرد ۽ ٻيو: 'مرڪب' صورت ۾ هجي، يا وري جيڪي بہ مرڪب صورت ۾ هجن، تن ۾ هڪ مفرد ساڳيو ضرور ٻيهي. مولوي ملاح جيئن تہ لفظن جو جادوگر هئو ان ڪارڻ سندس لفظن ۾ ٻنهي نوعيت جا لفظ 'مفرد + مرڪب' ۽ 'مرڪب + مرڪب' ملن ٿا.
- حاصل مطلب طور مولوي صاحب جو هڪ شعر ڏجي ٿو، جنهن ۾ ٻئي نمونا ٻيهن ٿا:
  - **مفرد + مرڪب**

دلربا دلدار دلبر، آهہ اڄڪو اڄ صباح،
گل گلابي، گلبدن گهر، آهہ اڄڪو اڄ صباح.

'گل' مفرد صورت ۾، جڏهن تہ گلبدن (گل + بدن = جسم) مرڪب صورت ۾ آهي.

  - **مرڪب + مرڪب**

دلربا دلدار دلبر، آهہ اڄڪو اڄ صباح،
گل گلابي، گلبدن گهر، آهہ اڄڪو اڄ صباح

'دلربا' (دل + رُبودن + ڦرڻ- وٺي وڃڻ)، 'دلدار' (دل + داشتن = رکڻ) ۽ 'دلبر' (دل + بُردن = نيئڻ- وٺي وڃڻ) ٽئي لفظ مرڪب صورت ۾ آهن.

حوالا/ ذريعا

- آڏواڻي، ڀيرومل، مهرچند [1925] 1985، وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.
- جوکيو الطاف حسين، ڊاڪٽر (2020) مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'مجاز مرسل' جو جائزو. ايڊيٽر: ثمينہ ميمڻ، ٽماهي مهراڻ 70 (1)، 22- 33، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- رستماڻي ضراڻ پروفيسر (2017) ڪليات احمد (مولوي احمد ملاح) ڀاڱو پهريون ۽ ٻيون، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
- مرزا قليچ بيگ (2016) علم عَروض، ڄام شورو: مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي.

ناسف علي شيراز
آمريڪا

(قسط پهرين)

مخدوم عثمان المرونديءَ جي سوانح حيات نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾

قلندرم، مستم آن ولي هستم، خودي از بيخودي مي دار رقصم،
ﺑ آواز آيد اين ندا ناسف، منم عثمان مروندي گفتم.

مخدوم عثمان المروندي المعروف ﺑ لعل شهباز سيوهاڻيءَ جي سوانح حيات لکڻ جي ڪوشش ۾ خبر پئي ﺗ جن ماخذن جي ضرورت آهي ٿن جو نالو ﺗ صرف ڪتابن ۾ ئي محفوظ آهي. سندس اوائلي حياتيءَ جي اڀياس مان معلوم ٿيو ﺗ سندس ڄم، نسب، وفات، ڄمڻ جو هنڌ، ملتان ۾ آمد، سيوهڻ ۾ آمد، سنڌ ۾ سير و سفر، هندوستان جو سير و سفر، ۽ چئن يارن سان ملاقاتن متعلق رڳو تضاد نظر آيا. انهن ڳالهين متعلق ڪنهن ﺑ ماخذ ۾ ڪو تفصيل نظر ﻧ آيو. ان سلسلي ۾ سنڌ جي ڪرم فرما محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي صاحب سان رابطو ڪيم، جنهن ڪجهه همت ڏياري ۽ مواد حاصل ڪري ۽ ڏياري موڪلڻ جو واعدو ڪيو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ، محترم ڊاڪٽر لاکي صاحب ڇڱو خاصو مواد اي ميل ذريعي ڏياري موڪليو. جنهن لاءِ سندس جيترو ﺑ ٿورو مڃجي سو گهٽ آهي. سندس اهي احسان هميشه ياد رهندا. ان کان علاوه، سنڌ جي نوجوان محقق محترم ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ سان ﺑ رابطو ڪيم، هن نوجوان محقق ﺑ مواد موڪلڻ جو واعدو ڪيو ۽ ڪجهه وقت ڪانپوءِ مواد ڏياري موڪليائين. محترم بخاريءَ صاحب جا ﺑ لک ٿورا جنهن کي وساري نٿو سگهجي، تنهن جو شڪريو واجب آهي. انهن ٻنهي صاحبن جي ادب پروري، علم دوستي ۽ شخصي رهنمائي جي آڌار ۽ موڪليل مواد جي مدد سان هي مقالو لکيو اٿم، جنهن ۾ ٿي سگهي ٿو ﺗ ڪا ڪمي بيشي هجي ﺗ ان لاءِ اڳواٽ ئي معذرت ٿو گهران. ڪوشش ڪئي اٿم ﺗ مخدوم عثمان مرونديءَ جي حياتيءَ تي جيڪا ڌنڌ چڙهيل آهي ان کي صاف شفاف نموني ۾ صحيح ۽ مستند معلومات جي روشنيءَ ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪجي.

مخدوم شيخ عثمان مرونديءَ جي سوانح حيات جي حوالي سان اڄ کان ستر اسي سال اڳ جيڪي تذڪره موجود هئا، جن جي مدد سان پير سيد حسام الدين شاهه راشديءَ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ، علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ ۽ مولوي دين محمد وفائيءَ استفادو حاصل ڪيو هو، جن ۾ "سير قلندري"، "تذڪرة الفقراء"، "تذڪرة الانساب"، "تذڪرة الاولياء"، "اخبارالاولياء"، "بستان العارفين"، "تذڪره مشايخ سيوستان"، ۽ "قلندر نامه فارسي" وغيره موجود هئا، سي هاڻي اڻلڀ آهن، تن جو هاڻي ڪو وجود ڪونهي، نڪو ئي انهن مان ڪو استفادو حاصل ڪري سگهجي ٿو. انهن جا بس صرف ڪتابن ۾ نالا وڃي بچيا آهن. ان وقت اگر انهن جا متن شايع ڪجن ها ﺗ ، هن وقت انهن مان فائدو حاصل ڪري سگهجي ها. البت پير حسام الدين شاهه راشديءَ صاحب "تذڪره مشايخ سيوستان" جو متن شايع ڪري اهو تذڪرو محفوظ ڪري ڇڏيو. سياڻن سچ چيو آهي ﺗ جيڪو وقت ويو سو واپس ڪين ايندو.

مخدوم عثمان مروندي المعروف ﺑ لعل شهباز جي سوانح حيات متعلق تمام ٿورن ماخذن ۾ احوال آيل آهي. برصغير پاڪ و هند ۾ جيڪي تذڪره لکيا ويا آهن، ٿن ۾ مخدوم عثمان متعلق تمام مختصر ڄاڻ ملي ٿي يا ﺗ ٻنهه ڪانهي. حامد بن فضل الله جمالي دهلويءَ (942-845ھ) جو "سير العارفين" هڪ اهڃاڻو تذڪرو لکيل آهي پر ان ۾ مخدوم لعل شهباز متعلق هڪ سٽ ﺑ لکيل ڪانهي. شيخ عطار نيشاپوريءَ (618-540ھ) جو "تذڪرة الاولياء"، اوليائن ۽ مشائخن جو مشهور تذڪرو آهي پر شيخ عطار ﺑ لعل شهباز لاءِ ڪجهه نه لکيو آهي. شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ (1642 — 1551) جو تذڪرو "اخبار الاخيار" اوليائن جو هڪ مستند تذڪرو مڃيو وڃي ٿو

پر منجهس عثمان مرونديءَ بابت ڪو ذڪر ڪونهي. محمد غوثي شطاري مانڊويءَ 962ھ) ؟ (جو گلزار ابرار)تاليف (1022-998ھ) اڳئين تصنيف آهي پر هن صاحب به مخدوم عثمان جو ڪو احوال ناهي ڏنو. ”بزم صوفياء“ ويجهي دور جو لکيل تذڪرو آهي پر ان جي مصنف صباح الدين عبدالرحمٰن (1987-1911ع) به لعل شهباز متعلق هڪ اکر نه لکيو آهي. فارسي ٻوليءَ جي لکيل اوليائن جي تذڪرن جهڙوڪ، ”معارج الولايت“، ”اخبارالاولياء“، ”تذڪرة الفقراء“، ”رياض الاولياء“، ”خزينة الاولياء“، ”خزينة الاصفياء ۽ مولوي امام الدين گلشن آباديءَ جي لکيل تن اردو تذڪرن، ”تاريخ الاولياء“، ”تذڪرة الانساب“ ۽ ”برڪات الاولياء“ ۾ مخدوم عثمان جو ذڪر ملي ٿو، پر ان ۾ ڪيس ملامتي ۽ جر ڳهاس پيئڻ وارو ۽ نشيدار شيون استعمال ڪرڻ وارو ظاهر ڪيو ويو آهي. منشيات ومسڪرات جي استعمال بابت روايت ”خزينة الاصفياء“ جي صاحب، ”معارج الولايت“ جي حوالي سان بيان ڪئي آهي ته:

”چون جذب و مستي بغايت داشت، پابند احڪام شرح نه بود، و طريقه ملامتيه پيش نظر داشت، و در نظر مردان بشرب اڪل مسڪرات و مڪيفات مصروف ماندي و آب گياه خمر پنگ بسيار بنوشيد“. (1)

ترجمو:

”يعني پاڻ مستيءَ جي جذب ۾ فنا هئا ۽ شرع جا پابند نه هئا، ۽ سندن طريقو ملامتي هو، ۽ پاڻ نشه آور شيون، ڀنگ وغيره گهڻي استعمال ڪندا هئا“.

هن روايت کي ”خزينة الاولياء“، ”معارج الولاية“، ”تذڪرة الانساب“، ”رياض الاولياء“، ”تذڪرة الفقراء“، ”برڪات الاولياء“، ”اخبار الاولياء“ ۽ ”تاريخ الاولياء“ جي مؤلفن نقل در نقل پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪا به صداقت ۽ ڪنهن به قسم جي سچائي ڪانهي. نڪو ئي انهن وٽ ڪا اهڙي محققانه سند موجود آهي، جنهن جي بنياد تي انهن ائين لکيو آهي. سنڌ جي محقق مرزا قليچ بيگ ”حالات اولياء“ ۾ ۽ نور احمد فريديءَ بهاء الدين زڪريا رحه جي سوانح حيات ۾ اها ساڳي روايت آندي آهي.(2)

ڪن تذڪرن ۾ حضرت مخدوم عثمان مرونديءَ کي ملامتيه طريقي تي هلندڙ ڏيکاريو ويو آهي. سندس انهيءَ طريقي تي هلڻ جي ڪري سيني کي اها غلط فهمي پيدا ٿي آهي ته مخدوم عثمان هر وقت جذب ۽ سڪر جي حالت ۾ رهندي شريعت جي پابندي کان آزاد هو. حضرت مخدوم عثمان جي ملامتي طريقي بابت مولانا غلام محمد گراميءَ وضاحت ڪندي لکيو آهي ته :

”معلوم ٿئي ٿو ته سندن ’ملامتيه‘ طريقي کي ڏسي، سيني کي مغالطو ٿيو آهي، حالانڪ حضرت سيد علي هجويري، لاهوري، پنهنجي شهره آفاق تاليف ”ڪشف المحجوب“ ۾ صوفياءِ ڪرام جي طبقات کي بيان ڪندي، ’ملامتيه‘ مشرب متعلق صاف صاف لکيو آهي ته ”ان مشرب وارا پابند شرع، پرهيزگار ۽ متقي بزرگانِ دين ٿين ٿا؛ البته اهي پنهنجي ’باطني مقام ۽ حال‘ کي ظاهرين نظرن کان اخفاء ۽ حجاب ۾ رکڻ لاءِ، ظاهري طور شهرت ۽ نمائش کان احتراز ڪندا آهن. باقي شرع جي خلاف هلڻ ته ’زندقه ۽ الحاد‘ آهي، ان کان صحيح الحال صوفياءِ ڪرام محفوظ آهن. ان حيثيت سان، حضرت لعل شهباز رحه سرخ لباس پهريندا هئا، جنهن نسبت سان ڪين سندن مرشد ’لعل شهباز‘ لقب عطا ڪيو. اهو لباس ئي سندن ’ملامتيه‘ هو. ان جو ثبوت سيني محققن ۽ سوانح نگارن وٽ موجود آهي. جيئن تذڪرة الانساب جو صاحب لکي ٿو ته، ”و لباس سرخ داشتي، و خطاب ’شهباز‘ از پيشگاه پير روشن ضمير بوي عطا شده بود، و در خلق بسبب ’طريقت ملامتيه‘ وي به حضرت ’شهباز‘ قلندر اشتهار يافت“. (تذڪرة الانساب“، ص 101) (اميد ته حضرت لعل شهباز قلندر رحه جي ملامتيه مشرب متعلق غلط فهمي دور ٿي ويندي. نڪو پاڻ شرع جي خلاف هئا، نڪو منشيات ۽ مسڪرات جو

استعمال ڪندا هئا. پاڻ ”قادريه“ ۽ ”سهروورديه“ نسبتن جا جامع هئا، ۽ هڪ ”قلندريه شهبازيه“ طريقي جا باني هئا. تصوف ۽ ان جي حقائق ۽ معارف کان بيخبريءَ ۽ لاعلميءَ جي ڪري، اهڙيون لغو ۽ غلط روايتون بزرگانِ دين ڏانهن منسوب ڪيون ويون آهن، ورنه ڪوبه اهل طريقت خلافِ شرع نه رهيو آهي، ۽ نڪو ڀنگ نوش ۽ شرابخور ماڻهو اهل تقويٰ عارفن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ان متعلق فتوح الغيب، امام رباني جي مڪتوبات، ڪشف المحجوب، عوارف المعارف، حجة الله البالغه ۽ احيا علعلوم کي مطالع ڪري، تصوف ۽ ان جي مقامات متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ گهرجي“.(3)

مخدوم عثمان مروندي، هڪ صوفي منش عالم ۽ برگزيده بزرگ هو، جنهن پنهنجي حسن سلوڪ سان سنڌ جي عوام جي دلين ۾ پنهنجي لاءِ عقيدت ۽ محبت جو جذبو پيدا ڪيو، جيڪو هميشه قائم ۽ دائم رهندو. هو هڪ مست الست صوفي هو جنهن جو واسطو نڪو سهروردي، نڪو چشتي، نڪو قادري، نڪو نقشبندي سلسلي سان هو. ڪن تذڪرن موجب هن جو مشرب قلندرانه هو جيڪو انهن سلسلن کان گهڻو مختلف آهي. قلندرانه مشرب هوندي به هُو شريعت جو پابند هو، هن ڪو به اهڙو فعل ڪونه ڪيو جيڪو خلاف طريقت ۽ شريعت جي هجي. البت، قلندرانه مشرب ۾ قلندر جو نه ڪو مرشد ٿي ٿئي نڪو ئي هو ڪنهن کي مريد ڪندو آهي. هُو هر شي کان بيپرواه ۽ بي نياز رهندو آهي ۽ نه ئي هن کي دنيا جي لالچ هوندي آهي نه ئي ڪنهن جو ڊپ هُو هميشه پنهنجي رب جي رضا تي راضي رهندو آهي. اهو ئي صوفياڻو عقيدو آهي، جيڪو اسانجي ولي حضرت شيخ عثمان مرونديءَ ڏانهن منسوب آهي. اسان ڪوشش ڪئي آهي ته مخدوم عثمان مرونديءَ جي شخصيت جي هر پهلو کي تاريخ جي روشنيءَ ۾ سچائي سان پرکجي ۽ ڏانهس منسوب غلط قسم جي روايتن کي الڳ ڪجي. جيئن سندس شخصيت جي سچائي ۽ سرهاڻ ۽ ڪردار جي پاڪيزگي پڙهندڙن اڳيان سامهون اچي.

نالو ۽ نسب نامو:

حضرت مخدوم لعل شهباز جو اصل نالو شيخ عثمان ۽ سندس نسب حسيني سادات مان آهي. ڪن ڪتابن ۽ زباني روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته سندن نالو حسين هو پر ناني ڪنهن مصلحت جي تحت سندس نالو عثمان رکيو. مخدوم لعل شهباز جي نسب نامي ۾ به ڪافي اختلاف مِلن ٿا، ڪن نسب نامن ۾ سندس والد جو نالو پڻ جدا جدا لکيل آهي: يعني سيد ڪبير، ڪبيرالدين، سيد ابراهيم، ابراهيم ڪبيرالدين، سيد ابراهيم جوابي وغيره. سندن والد جي اصل نالي متعلق حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لکيو آهي ته، ”ابراهيم سندن نالو هو ۽ ڪبيرالدين سندس لقب هو ۽ ڪين سيد ابراهيم جوابي به چوندا هئا. قلندر نامه سنڌي ۽ بستان العارفين جي صاحبن لکيو آهي، ته حضرت سيد ابراهيم جوابيءَ جو روضو مرند ۾ آهي. جڏهن ته، الشهباز جي مؤلف لکيو آهي ته سندن مزار امام حسين جي روضي اطهر ۾ آهي“.(4) مرڪز تحقيقات انساب سادات پاڪستان، جي محقق سيد محسن ڪاظمي الحميديءَ جي لکت موجب:

”بعض تاریخی کتب اور زبانی روایات کے مطابق آپ کا اصل نام حسین تھا لیکن نانا محترم نے کسی خاص مصلحت کے تحت عثمان نام تجویز کیا۔ پاک و ہند میں آپ لعل شہباز قلندر کے نام سے ہی معروف ہیں۔ بعض کتب میں سید کبیر، سید کبیرالدین، ابراھیم المجاب یا ابراھیم جوابی وغیرہ درج ہے۔ لیکن نسابین سے مخفی نہیں کہ ابراھیم المجاب امام موسی کاظم علیہ کے پوتے اور محمد العابد کے بیٹے تھے۔ اس لیے یہ درست نہیں۔ دراصل آپ کے عرفان و سلوک میں مرشد سید ابراھیم الموسوی کربلائی تھے۔ ان کو بھی بعض نے مجابی لکھا ہے غالباً ابراھیم المجاب سے نسبی یا مشربی نسبت کی بنا پر۔(5) واللہ و اعلم

ڪن شجرن يا نسب نامن ۾ مخدوم عثمان جي والد جو نالو حسن ڪبيرالدين لکيل آهي، جو اصل ۾ شمس سبزواريءَ جي والد جو نالو آهي. مخدوم صاحب جي والد جو صحيح نالو سيد ابراهيم آهي. مختلف تذڪرن مان مخدوم عثمان جو اختلافي نسب نامو يا خانداني شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

1. تذڪره مشايخ سيوستان:

"تذڪره مشايخ سيوستان" موجب تيرهين پيڙهيءَ ۾ سندس شجرو حضرت امام صادق جعفر رضي الله عنه سان ملي ٿو جيڪو هن ريت آهي:

(1) شيخ عثمان، بن (2) سيد ابراهيم الملقب سيد ڪبير، بن (3) سيد شمس الدين، بن (4) سيد نورشاه، بن (5) سيد محمود شاه، بن (6) سيد احمد شاه، بن (7) سيد هادي شاه، بن (8) سيد مهدي، بن (9) سيد منتجب، بن (10) سيد غالب، بن (11) سيد منصور، بن (12) سيد اسماعيل، بن (13) سيد امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه(6).

2. تذڪرة الانساب:

"تذڪرة الانساب" جي صاحب "سلسلة السادات" جي حوالي سان هيٺيون شجره نسب ڏنو آهي، جنهن ۾ يارهين پيڙهيءَ ۾ سندس نسب امام جعفر سان ملي ٿو:

(1) "لعل شهباز قلندر سيد عثمان سيوهاڻي بن (2) سيد حسن ڪبيرالدين بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد صلاح الدين بن (5) سيد شاه بن (6) سيد خالد بن (7) سيد محب بن (8) سيد مشتاق بن (9) سيد نورالدين بن (10) سيد اسماعيل بن (11) حضرت سيدنا امام جعفر صادق رضي الله عنهم(7) ".

3. معيار سالڪان طريقت:

"معيار سالڪان طريقت" جي مؤلف مخدوم عثمان جو شجرو مختصراً هيٺن لکيو آهي :

"مخدوم عثمان مروندي عرف لعل شهباز قدس سره بن سيد ڪبيرالدين بن سيد صدرالدين هيءُ اسماعيل بن امام جعفر صادق عليه السلام جي اولاد مان هو.(8)

4. تحفة الڪرام:

مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام" جي پنهنجي دستخطي نسخي جي ٻهرئين صفحي تي سندس نسب نامو هن طرح ڏيکاريو آهي، جيڪو تيرهين پيڙهيءَ ۾ امام صادق سان ملي ٿو جنهن ۾ ڪي نالا پڙهڻ ۾ نٿا اچن :

(1) "مخدوم عثمان عرف لعل شهباز مروندي بن (2) سيد ڪبير بن (3) سيد شمس الدين بن (4) محمد يحيٰ بن (5) سيد ......بن (6) سيد محمود شاهه بن (7) سيد احمد شاهه بن (8) سيد هادي بن (9) سيد مهدي بن (10) سيد غالب بن (11) سيد منصور بن ......(12) بن (13) امام الجن والانس محمد جعفر الصادق عليه السلام(9) "

5. لب تاريخ سنڌ:

"لب تاريخ سنڌ "ءِ" حيات نامه قلندريءَ "جي مولفن مخدوم عثمان جي نسب جو شجرو تذڪره مشايخ سيوستان تان ورتو آهي، جيڪو هيٺن آهي:

(1) "حضرت عثمان مروندي بن (2) سيد ڪبير الدين بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد نور شاه بن (5) سيد محمود شاهه بن (6) سيد احمد شاهه بن (7) سيد هادي بن (8) سيد مهدي بن (9) سيد منتجب بن (10) سيد غالب بن (11) سيد منصور بن (12) سيد اسماعيل بن (13) امام جعفر صادق عليه السلام(10) .

6. خزينة الاصفياء:

ڪتاب "خزينة الاصفياء" ۽ "اخبار الاولياء" جي حوالي سان هيٺيون شجرو ڏنل آهي، جنهن ۾ چوڏهين پيڙهيءَ ۾ سنڌس نسب حضرت امام حسين سان ملي ٿو:

(1) "لعل شهباز بن (2) سيد حسن ڪبيرالدين بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد صلاح الدين بن (5) سيد شاه بن (6) سيد خالد بن (7) سيد محب بن (8) سيد مشتاق بن (9) سيد نورالدين بن (10) سيد اسماعيل بن (11) سيد امام جعفر صادق بن (12) امام محمد باقر بن (13) امام زين العابدين علي (14) بن سيد الڪونين امام حسين رضي الله عنه(11) ".

7. تذڪره مشاهير سنڌ:

"تذڪره مشاهير سنڌ" جي مؤلف، مولانا دين محمد وفائيءَ، "اخبار الاولياء" ۽ "گنج تاريخ" جي حوالي سان هيٺيون شجرو لکيو آهي:

(1) " سيد عثمان مشهور لعل شهباز قلندر بن (2) سيد حسن ڪبيرالدين بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد صلاح الدين بن (5) سيد شاهه بن (6) سيد خالد بن (7) سيد محب بن (8) سيد مشتاق بن (9) سيد اسماعيل بن (10) سيد امام جعفر صادق بن (11) امام محمد باقر بن (12) امام زين العابدين علي بن (13) امام حسين بن (14) امام علي بن ابي طالب رضي الله تعاليٰ عنهم اجمعين(12) ".

8. نياز حسين همايوني:

محترم نياز همايوني صاحب (1930-2003ع) مختلف ڪتابن مان مخدوم لعل شهباز جا هيٺيان ٽي شجرا ڏنا آهن:

1. مخدوم عثمان) قلندر شهباز (بن سيد ڪبير بن سيد شمس الدين بن سيد نور شاهه بن سيد محمود بن سيد احمد شاهه بن سيد هادي بن سيد مهدي بن سيد منتخب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد اسماعيل بن سيد جعفر بن سيد عبدالحق بن سيد اڪبر بن سيد ابراهيم بن سيد امام حسين بن سيد حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه(13) .
2. مخدوم عثمان قلندر شهباز بن ابراهيم بن سيد شمس الدين بن سيد نورالدين بن سيد محمود بن سيد احمد بن سيد هادي بن سيد مهدي بن سيد منتخب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد عبدالجليل بن سيد دائود بن سيد ضياء الدين بن سيد خير الدين بن سيد عبدالجليل ثاني بن سيد عبدالغني بن سيد صالح بن سيد عيسيٰ بن سيد زين الدين بن سيد صلاح الدين بن سيد بهاء الدين بن سيد غياث الدين بن سيد بهاء الدين ثاني بن سيد عبداللطيف بن سيد عمر بن سيد زين العابدين. (14)

(3) سيد عثمان ملقب 'شمس الدين لعل شهباز قلندر' بن سيد حسن بن سيد شمس الدين بن سيد صلاح الدين بن سيد شاهه بن سيد خالد بن سيد محب بن سيد مشتاق بن سيد اسماعيل بن سيدنا امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه(15) .

9. انساب سادات پاڪستان:

سلطان العارفين حضرت سيد عثمان الحسيني المروندي المعروف ۽ مخدوم لعل شهباز جو شجره نسب بحواله "انساب سادات پاڪستان" هيٺ ڏجي ٿو. هي شجرو پين ڪان ڪجهه بهتر لڳي ٿو، ان متعلق تحقيق سيد محسن ڪاظمي الحميدي جي ڪيل آهي:

"السيد عثمان (1) بن السيد ابراهيم الڪبير (2) بن السيد شمس الدين (3) بن السيد نورالدين (4) بن السيد محمود (5) بن السيد احمد (6) بن السيد هادي (7) بن السيد محمد المهدي (8) بن

السيد منتخب الله (9) بن السيد عبدالمجيد سبزواري (10) بن السيد علي ملقب غالب الدين (11) بن السيد محمد الثاني ملقب منصور (12) بن السيد اسماعيل الثاني (13) بن السيد محمد العريضي (14) بن السيد اسماعيل الاعرج الاكبر (15) بن حضرت امام جعفر صادق عليه السلام(16) ".

10. فقير غلام علي مسرور:

مخدوم عثمان جو هي شجرو، فقير غلام علي مسرور، مخدوم عثمان جي شان ۾ چيل منقبت جي حاشيي تي ڏنو آهي:

(1) حضرت عثمان مروندي، (2) بن سيد ابراهيم، (3) بن سيد شمس الدين، (4) بن سيد نورشاه، (5)بن سيد محمود شاه، (6) بن سيد احمد شاه، (7) بن سيد هادي، (8) بن سيد مهدي، (9) بن سيد منتخب، (10) بن سيد غالب، (11) بن سيد منصور، (12) بن سيد اسماعيل، (13) بن امام جعفر صادق، (14) بن امام باقر، (15) بن امام زين العابدين، (16) بن سيد امام حسن، (17) بن حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه(17) .

11. مخدوم عثمان مروندي:

حڪيم مخدوم محمد مراد صديقيءَ (1925-1999ع) پنهنجي ڪتاب "مخدوم عثمان مروندي" ۾ مخدوم صاحب جو هيٺيون شجرو ڏنو آهي جيڪو پنڌرهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان ملي ٿو:

(1)"شيخ عثمان بن (2) سيد ڪبير بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد نور شاه بن (5) سيد مشتاق شاه بن (6) سيد محمود شاه بن (7) سيد احمد شاه بن (8) سيد هادي شاه بن (9) سيد مهدي شاه بن (10) سيد منتظر بن (11) سيد غالب بن (12) سيد منصور بن (13) سيد نورالدين بن (14) سيد اسماعيل بن (15) امام جعفر صادق عليه السلام(18) "

12. الشهباز:

محترم جليل سيوهاڻيءَ 1913-1995ع) پنهنجي اردو ۾ سنڌي تصنيف، "الشهباز: سوانح قلندر شهباز" ۾ مخدوم عثمان جو شجرو سورهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان هن طرح ڏيکاريو آهي:

(1)" سيد عثمان بن (2) سيد ابراهيم ڪبيرالدين بن (3) سيد شمس الدين بن (4) سيد نور شاه بن (5) سيد محمود شاه بن (6) سيد احمد شاه بن (7) سيد هادي شاه بن (8) سيد مهدي شاه بن (9) سيد منتخب بن (10) سيد عبدالمجيد بن (11) سيد غالب الدين بن (12) سيد محمد بن (13) سيد اسماعيل ثاني بن (14) سيد محمد عرضي بن (15) سيد اسماعيل عرج اڪبر بن (16) امام جعفر صادق عليه السلام(19) ".

13. مدرڪ الطالب في نسب آل ابي طالب الموسوم به معارف الانساب:

ڪتاب "مدرڪ الطالب في نسب آل ابي طالب الموسوم به معارف الانساب" مان سيد عثمان مروندي شاه حسين المعروف سخي لال شهباز قلندر رح جو شجره نسب هيٺ ڏجي ٿو:

"السيد عثمان مروندي (1) بن سيد ابراهيم الڪبير (2) بن سيد شمس الدين (3) بن نورالدين (4) بن محمود (5) بن احمد (6) بن هادي (7) بن سيد محمد مهدي (8) بن سيد منتخب الله (9) بن سيد عبدالمجيد سبزواري (10) بن علي الملقب غالب (11) بن محمد (12) بن اسماعيل ثاني (13) بن محمد (14) بن اسماعيل الاعرج (15) بن امام جعفر الصادق (16) بن امام محمد باقر (17)بن امام زين العابدين، (18) بن امام حسين (19) بن امام علي رضہ(20) "

مخدوم عثمان جي شجرن يا نسب نامن جو جائزو:

مٿين شجرن کي ڏسڻ سان خبر پئي ٿي ته انهن شجرن ۾ گهڻو اختلاف ۽ تضاد موجود آهي. اگر امام صادق جعفر کان اڳتي وڃجي ته پوءِ نسب جو سلسلو پندرهين پيڙهيءَ تائين حضرت ابي طالب تائين پهچي ٿو. محترم نياز همايونيءَ جو ڏنل شجرو نمبر2، سڀني شجرن کان مختلف آهي. انهن اختلافي شجرن جو تجزيو هيٺ ڏجي ٿو:

مخدوم عثمان مرونديءَ جي شجري نمبر1 ، 4 ۽ 5 ۾ سيد منصور کي امام اسماعيل جو فرزند ڏيکاريو ويو آهي. شجري نمبر 2 ۽ 6 ۾ سيد نورالدين کي امام اسماعيل جو فرزند ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته شجري نمبر 7 ۾ سيد مشتاق کي امام اسماعيل جو فرزند ڏيکاريو ويو آهي. انهن شجرن مان لڳي ٿو ته حضرت امام اسماعيل کي ٽي فرزند) سيد نورالدين، سيد مشتاق ۽ سيد منصور (نالي هئا. تاريخ جي ورقن کي اٿلائڻ پٿلائڻ ۽ مختلف انساب جي ڪتابن جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته ، حضرت امام اسماعيل بن امام جعفر کي ٻه فرزند "امام محمد" ۽ "امام علي" نالي هئا .(21)

امام محمد جيڪو امام اسماعيل جو پٽ هو، تنهن کي به ٻه فرزند ٿيا، هڪ اسماعيل ثاني بن محمد ۽ ٻيو، جعفر بن محمد.(22) علم الانساب جي ڪنهن به ڪتاب ۾ امام اسماعيل جي ٽن فرزندن) سيد مشتاق، سيد نورالدين، سيد منصور (جا نالا لکيل ناهن. اگر اهي اصلي نالن جا لقب آهن ته گهٽ ۾ گهٽ اصلي نالا لکڻ گهرجن، نه ته مغالطي جو امڪان پيدا ٿيندو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته مخدوم عثمان مرونديءَ جا اهي سڀ شجرا نقلي ۽ هٿرادو ناهيل آهن. لڳي ايئن ٿو ته اسماعيلي داعي پير شمس الدين سبزواري تبريزيءَ جي شجري کي اڳيان رکي، مخدوم عثمان جو شجرو ناهيو ويو آهي. هيٺ پير شمس الدين سبزواري تبريزيءَ جي نسب جو شجرو ڏجي ٿو، جنهن ۾ يارهين نالا ساڳيا ئي آهن، جيڪي مخدوم عثمان جي شجرن ۾ آهن. جنهن مان پڙهندڙن کي پڻ حيرت وٺي ويندي ۽ انهن کي اها به خبر پوندي ته نقلي شجرا ناهڻ به هڪ قسم جو شجراتي آرٽ آهي.

پير شمس الدين جو شجرو

(1) سيد علي اڪبر بن (2) سيد حسن ڪبيرالدين بن (3) سيد صدر الدين بن (4) سيد شهاب الدين بن (5) سيد نصير الدين بن (6) سيد شمس الدين بن (7) سيد صلاح الدين محمد بن (8) سيد اسلام الدين بن (9) سيد مومن شاهه بن (10) سيد حال الدين بن (11) سيد مشتاق بن (12) سيد احمد بن (13) سيد هاشم بن (14) سيد محمد بن (15) سيد هادي بن (16) سيد غالب بن (17) سيد عبدالجمال بن (18) سيد منصور بن (19) سيد صالح بن (20) سيد امام الدين بن (21) سيد محمد بن (22) سيد اسماعيل بن (23) امام جعفر الصادق بن (24) امام محمد باقر بن (25) امام زين العابدين بن (26) امام حسين عنه بن (27) امام علي المرتضيٰ عليه السلام(23) .

هاڻ اگر مخدوم عثمان جي شجرن ۽ پير شمس الدين سبزواري تبريزيءَ جي شجري کي ڏسبو ته انهن ۾ هيٺيان نالا ساڳيا نظر ايندا:

(1) سيد حسن ڪبيرالدين، (2) سيد صدرالدين، (3) سيد شمس الدين، (4) سيد صلاح الدين، (5) سيد مشتاق، (6) سيد غالب، (7) سيد منصور، (8) سيد هادي، (9) سيد مهدي، (10) سيد صالح، (11)امام اسماعيل، (12) امام جعفر صادق، (13) امام محمد باقر، (14) امام زين العابدين (15) امام حسين عنه (16) امام علي المرتضيٰ عليه السلام .

اهي سڀئي نالا پير شمس الدين سبز واري تبريزيءَ جي شجري جا آهن. پير شمس الدين سبزواريءَ جي شجري ۾ محمد بن اسماعيل جي پٽ جو نالو سيد امام الدين ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته امام محمد بن امام اسماعيل کي ٻه پٽ، امام اسماعيل ثاني بن محمد بن اسماعيل ۽ امام جعفر بن محمد بن اسماعيل هئا.(24) پير شمس وارو شجرو به نقلي ٿو لڳي. ٻي ڳالهه اها ته مخدوم عثمان جي ولادت سنه 583 ھ ۾ ۽ پير شمس الدين

سبزواريءَ جي ولادت 560 هجريءَ ۾ ٿي آهي. ينهي جي ولادت ڇهين صديءَ ۾ ٿي آهي. ۾ مخدوم عثمان جي شجري ۾ هن جو نسب پندرهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر سان ملي ٿو، جڏهن ته پير شمس الدين سبزواريءَ جي شجري ۾ ٽيوهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان ملي ٿو، جيڪو هڪ وڏو تضاد ظاهر ڪري ٿو. انهن شجرن کي ڏسڻ کانپوءِ لڳي ٿو ته مخدوم عثمان جو شجرو ساڳيو ئي پير شمس الدين وارو آهي.جنهن مان سمجهجي ٿو ته مخدوم عثمان پڻ اسماعيلي دائيءَ هو، جيڪو اسماعيلي تبليغ لاءِ ملتان آيو. قياس آهي ته پير شمس الدين سبزواريءَ جي چوڻ تي اسماعيلي مذهب جي تبليغ لاءِ سنه 675 هجريءَ ۾ سنڌ جي شهر سيوستان پهتو. شجري مان ايئن لڳي ٿو ڄڻ مخدوم عثمان پير شمس الدين سبزواريءَ جو ڪو ويجهو عزيز آهي.

انٽرنيٽ تي هڪ مقالو، "نسب خليفہ نخست فاطمي از نگاه نسب شناسان" جي نالي سان فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. پڙهندڙ هن مقالي جو مطالعو ضرور ڪن، جنهن ۾ امام اسماعيل جي نسب تي تمام سٺو بحث ڪيل آهي. هيٺ ان جو لنڪ ڏجي ٿو.

(http://mazaheb.urd.ac.ir/article_9507_74709aad0c1c9804576c53c7c907bc86.pdf)

هيٺ فاطمي سلطنت جي پهرين خليفي عبيدالله المهدي جو شجرو مثال طور ڏجي ٿو:

حضرت ابي طالب - حضرت علي رضي عنه- امام حسين- امام زين العابدين- امام باقر- امام جعفر صادق- امام اسماعيل- امام محمد- امام اسماعيل ثاني- احمد- اسماعيل ثالث- احمد- عبيدالله المهدي) خليفہ اوّل فاطمي سلطنت(25).

- عبيدالله المهدي) خليفہ اوّل فاطمي سلطنت (بن (2) احمد بن (3) اسماعيل ثالث بن) 4 (احمد بن (5) اسماعيل ثاني بن (6) امام محمد بن (7) امام اسماعيل بن (8) امام جعفر صادق بن (9) امام باقر بن (10) امام زين العابدين بن (11) امام حسين بن (12) امام علي بن (13) ابي طالب .

هن شجري جو اگر تجزيو ڪجي ته معلوم ٿيندو ته ، حضرت علي رضي عنه جي وفات 40 هجريءَ ۾ ٿي آهي ۽ امام عبيدالله المهديءَ جي ولادت سنه 260 هجريءَ ۾ ٿي آهي. انهن جي وچ ۾ ٻن سون سالن جو عرصو آهي جنهن ۾ ٻارهن پيڙهيون ٿيون آهن. شيخ عثمان المروندي جي ولادت سنه 583 هجريءَ ۾ ٿي آهي ۽ امام عبيدالله المهدي جي وفات 322 هجريءَ ۾ ٿي آهي. انهن ٻنهي جي وچ ۾ به تقريباً ٻن سون سالن جو عرصو آهي، جنهن ۾ به يقيناً ٻارهن پيڙهيون ٿيڻ گهرجن. ان حساب سان شيخ عثمان مرونديءَ جو نسب چووهين پيڙهيءَ ۾ حضرت امام اسماعيل سان وڃي ملندو، باقي تيرهين پيڙهيءَ ۾ مخدوم عثمان جو نسب امام اسماعيل سان ملڻ ناممڪن آهي. مخدوم عثمان جي شجرن ۾ اختلافي نالن جو ذڪر محترم مشتاق مسرور ٻاريچي صاحب به ڪيو آهي. مشتاق صاحب لکي ٿو:

> "قلندر نامي، "لب تاريخ سنڌ" ۽ "تاريخ ڪنزالانساب" جي شجرن ۾ سيد محمد شاهه کي سيد نور شاهه جو والد ڏيکاريل آهي، جڏهن ته ڪتاب "تعارف هندي" ۽ "تحفة الڪرام" ۾ ڏاڏو لکيل آهي. ڪتاب "تعارف هنديءَ " جي مصنف سيد نور شاهه جي والد جو نالو سيد مشتاق لکيو آهي. ڪن شجرن ۾ سيد منتخب جي جاءِ تي سيد محب لکيل آهي. ڪتاب "تعارف هندي" ۽ "لب تاريخ سنڌ" جي شجرن ۾ سيد مهدي جي ڏاڏي جو نالو سيد غالب ۽ پڙڏاڏي جو نالو سيد منصور درج آهي. جڏهن ته "ڪنزالانساب" ۾ سيد مهدي جي والد جو نالو سيد محمد لکيل آهي"(26).

مخدوم عثمان جي انهن مختلف نسب نامن ۾ جيڪي اختلافات نظر اچن ٿا ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اهي نسب نامہ يا ته صحيح لکيل ناهن يا انهن ۾ تحريف ڪئي ويئي آهي. يا ٿي سگهي ٿو ته اڃا مخدوم صاحب جو صحيح نسب نامو ملي نه سگهيو آهي. بهرحال اصل حقيقت ڇا آهي تنهنجي خبر خدا کي آهي.

تاريخ ولادت:

مخدوم لعل شهباز مرونديءَ جي ولادت جي تاريخ ۾ بہ گهڻو اختلاف آهي. مختلف تذڪرن ۾ سنس ولادت جا سال جدا جدا لکيل آهن. هيٺ ڪجهہ تذڪرن مان ڇهہ جا سال ڏجن ٿا:

1. قلندر نامو سنڌي:

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ "قلندر نامو" ۾ حضرت لعل شهباز جي ولادت جو سن 538 هجري مطابق 1144ع ڏنو آهي. (27)

2. لب تاريخ سنڌ:

لب تاريخ سنڌ جي مصنف، خانبهادر خداداد خان، مخدوم عثمان مرونديءَ جي ولادت جو سنہ 583ھ مطابق 1187ع ڏنو آهي. (28)

3. لاڙڪاڻو گزيٽيئر:

"لاڙڪاڻي گزيٽيئر" جي مؤلف هڪ قطع تاريخ موجب مخدوم عثمان جي ولادت جو سنہ 538 هجري ڄاڻايو آهي. (29)

4. سوانح قلندر:

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب پنهنجي ڪتاب 'سوانح قلندر' ۾ لکيو آهي تہ 'بستان العارفين' جي مؤلف لعل قلندر جي ولادت جو سن 565 هجري ڏنو آهي. (30)

5. لعل شهباز آف سيوهڻ شريف:

جناب انعام محمد پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌن ولادت جو سنہ 573 هجري) مطابق 1177عيسوي (ڏنو آهي. انعام صاحب اهو سن اعجاز الحق قدوسيءَ جي ڪتاب "تذڪره صوفياء سنڌ" تان ورتو آهي. (31)

6. تذڪره صوفياء سنڌ:

"تذڪره صوفياء سنڌ" جي مولف، اعجاز الحق قدوسيءَ ولادت جي تاريخ تہ "لب تاريخ سنڌ" تان ورتي آهي مگر انگ اکر غلط ڏيکاريا اٿس. يعني 573 ھ بمطابق 1177ع، جڏهن تہ لب تاريخ سنڌ ۾ ولادت جو سن 583ھ/1187ع لکيل آهي. (32)۽

7. حيات نامہ قلندر:

"حيات نامہ قلندري" جي مصنف، فتح محمد سيوهاڻيءَ ڪنهن شاعر جا چند هيٺيان شعر پيش ڪيا آهن جن مان لعل سائين جي عمر، سن ولادت ۽ وفات جا سال نڪرن ٿا:

بجو تاريخ شمس الدين عثمان، بدرڪن" رنج "از" فلڪ ڪرامت"

538 = 253 - 791

سن عمرش" ولي الله "وفاتش، سروش غيب مي گويد" برحمت(33)."

112 650

ان مطابق سنڌن ولادت 538ھ ۾ ڏيکاري وئي آهي. گهڻن تذڪرن ۾ ولادت جو سال 538ھ ڄاڻايل آهي. "پاڪستان مين صوفيانہ تحريڪين" جو مؤلف ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ مختلف تذڪرن ۾ ولادت جا سال 538ھ، 552ھ ۽ 573ھ ڄاڻايل آهن. (34) مخدوم عثمان مرونديءَ جي ولادت جو صحيح سال "لب تاريخ سنڌ" جي مصنف 583ھ/1187ع ڏنو آهي، جيڪو ٿي وڌيڪ مستند ۽ صحيح معلوم ٿئي ٿو. لڳي ٿو تہ ڪاتبن جي سهو ڪري ولادت جي سال جا انگ آڪر اڳيان پويان ٿي ويا آهن. اصل ۾ سال 583ھ هوندو پر ڪاتبن ان کي 538ھ لکي ڇڏيو. انگن جي ان تبديليءَ جا ٻہ مثال ڏجن ٿا. "حديقة الاولياء" جي مصنف پريي ويرداس جو سنہ وفات 930 هجري لکيو آهي، جڏهن تہ مير علي شير "قانع" وفات جو سال 903 هجري لکيو آهي، اهائي ڪاتبن جي سهو آهہ "حديقة الاولياء" جي مصنف راڄو ستيه دل جي وفات جو سال 979 ھ لکيو آهي، انکي مولانا دين محمد وفائيءَ

997ھ لکي ڇڏيو. بهرحال اهي ڪتابت يا ڪاتبن جون چڪون آهن جيڪي هر دور ۾ ٿينديون رهن ٿيون. ساڳي طرح نالي جي مشابهت جي ڪري به غلطيون ٿين ٿيون.

مخدوم عثمان جي جنم جي هنڌ مرند بابت عالمن جا رايا:

مخدوم شيخ عثمان مروندي سن 583ھ ۾ آذربائيجان جي شهر مرند ۾ ڄائو. مرند اصل ۾ ايران جي اوڀر صوبي آذربائجان جي مرڪزي وڏن شهرن مان هڪ اهم شهر آهي. هي تبريز جي اتر اولهه ۾ 65 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي واقع آهي. تاريخي لحاظ سان هي شهر يورپ ۽ وچ ايشيا جي وچ ۾ رابطي جو اهم ذريعوآهي. اهوئي شهر مخدوم لعل شهباز جو آبائي وطن آهي. لفظ مرند بابت مختلف رايا آهن. مثلاً، آرمينين جي لوڪ ڪٿائن ۾ اهو لکيل آهي ته حضرت نوح، مرند ۾ دفن ٿيل آهي. مرند جو لفظ آرميني ٻوليءَ مان نڪتو آهي جنهن جي معنيٰ آهي دفن. ڪتابن ۾ لکيل آهي ته حضرت نوح جي والده مرند مارڪيٽ جي ويجهو مسجد وٽ دفنايل آهي. قديم تاريخن ۾ لکيل آهي ته ساسانين جي دور ۾ مرند واسپورگان جو تخت گاهه هو. هڪ ٻي لوڪ ڪٿا ۾ آهي ته مرند جو شهر ترنياسي جي ڌيءَ مارياناجي نالي پٺيان رکيل آهي.(35)

اڳئين دور ۾ مرند کي، (مورانڊا – مندگارنا يا مانداگارنا – مدوند – مروند – مادوند) وغيره جي نالن سان پڻ سڏيو ويو آهي. يونان جو مشهور جاگرافيدان بطليموس لکي ٿو ته، مانداگارنا هڪ سڪيو ستابو ۽ آباد ترين شهر هو. مرند دراصل آذري ٻوليءَ جي لفظ مارنده مان نڪتو آهي. اسلامي دنيا جي مورخن مان ابن حوقل بغدادي، ياقوت حموي، حمدالله مستوفي قزويني، ابراهيم اصطخري، الفداء قزويني، ناصر خسرو قباداني، ابن واضح يعقوبي، يحيى بلاذري و ابن خردادبه همگي پنهنجي تاريخي تذڪرن ۾ مرند شهر جو ذڪر ۽ انجي گهڻي تعريف ڪئي آهي.(36) هيٺ اسين سنڌ جي عالمن جا رايا پيش ڪريون ٿا، جن ۾ مخدوم لعل شهباز جي آبائي وطن بابت خيالات جو اظهار ڪيل آهي.

1. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي:

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ مرند بابت "قلندر نامي سنڌي" ۾ لکيو آهي ته: "سنڌن جنم ۽ نيپاج جي جاءِ مروند آهي، جو آذربائيجان ۽ تبريز ڏانهن اقليم پنجينءَ ۾ آهي. مروند شريف ۾ سنڌس والد ماجد سيد ڪبير الدين جو مقبرو خلق جي لاءِ زيارت گاهه به آهي."(37)

2. خان بهادر خداداد خان:

خان بهادر خداداد خان پنهنجي ڪتاب "لب تاريخ سنڌ" ۾ مرند بابت لکيو آهي ته: "حضرت عثمان مروندي)ميمندي (جي اصلي رهائش مروند) ميمند (۾ هئي، جو افغانستان جي مشهور شهر 'هرات' جي پسگردائيءَ ۾ آهي".(38)

3. محبوب علي چنا:

مرحوم محبوب علي چنا سيوهاڻيءَ پنهنجي مضمون، 'قلندر شهباز سيوهاڻي' ۾ هيئن لکيو آهي:

> "سنڌن آباءُ و اجداد جو وطن مالوف مروند هو، جنهن کي لب تاريخ سنڌ جي مولف، افغانستان جي هرات پرڳڻي جي قريب ڄاڻايو آهي. مگر، 'ماثرالڪرام' جو مصنف لکي ٿو ته'تذڪره مشايخ سنڌ' ۾ لکيل آهي ته قلندر شهباز جو وطن مرند آهي. 'الوحيد' جي 'سنڌ آزاد نمبر' ۾ به ڇپيل آهي ته، لعل شهباز آذر بائيجان (آرمينيا) پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ مرند ۾ تولد ٿيو. حضرت لعل شهباز مرندي آهي، ۽ نه مروندي، جيئن عام مشهور آهي. مون کي ٻن انگريزي ڪتابن 'ايران، ماضي ۽ حال' از: ڊونالڊ .اين. ولبر ۽ 'افغانستان' از: فريزر ٽٽلر جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته جتي روس ۽ افغانستان جون سرحدون اچي ملن ٿيون، ان کان به اتر ۾، خشڪ جابلو ملڪ ۽ بيابان جي وچ ۾ هڪ وڏنڊر خيابان 'مرو (Merv) 'نالي سان آهي، جو

عربن جي ڏينهن ۾، خراسان جي اڳوڻي گاديءَ جو هنڌ هو. مرو (Merv) علم، عرفان ۽ آسودگيءَ جو مرڪز هو. سلجوقين جي ڏينهن ۾ منجهس يونيورسٽي هئي. ڪيترن ئي سياسي حڪمرانن جي اک ۾ هو. هاڻي جيڪڏهن افغانستان جو شهر 'مرو' وٺون ٿا، ته اهو مرو آهي ۽ نه مروند سو، آذربائيجان پرڳڻي جي شهر مرند کي ئي لعل شهباز جو اباڻو شهر سمجهيو"(39).

4. غلام رباني آگرو:

غلام رباني آگرو قلندر لعل شهباز جي آباڻي وطن متعلق لکي ٿو ته قلندر شهباز ميلا ڪميٽيءَ طرفان ست سو ايڪٽيهين (731) عرس مبارڪ جي موقعي تي شايع ڪيل سووينيئر 'سنڌڙي جو شهباز قلندر' ۾ ڏنل هڪ انگريزي مضمون ۾، جنهن جي لکندڙ جو نالو ڄاڻايل ڪونهي، تنهن ۾ قلندر لعل شهباز جي وطن جي باري ۾ هيئن لکيل آهي:

"سيد عثمان 573 هه مطابق 1177 ع ۾، مرند ۾ ڄائو، جو آذربائيجان جو مشهور شهر هو. ياقوت حمويءَ جي زماني ۾) وفات 627 هه مطابق 1229 ع (تبريز کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو). "حدود العالم" تاليف 372 هه مطابق 892 ع جي مصنف لکيو آهي ته "مرند ننڍي بستي هئي، پر سڪي ستابي ۽ آباد هئي، اُن مان نهيل مال جي پيداوار لاءِ مشهور هئي". حمدالله مستوفي پنهنجي ڪتاب "نزهت القلوب" (تاليف 740 هه مطابق 1340ع) ۾، مرند کي 'هڪ وڏو شهر' ڪوٺي ٿو، "جنهن جون پتيون (يعني 'شهر پناهه') گولائيءَ ۾، اٺ هزار وکون هيون". پر لکي ٿو ته "هاڻي شهر جو اڌ ويجي بچيو آهي"(40).

5. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ (1996-1930ع) پنهنجي ڪتاب 'سوانح قلندر' ۾ لکيو آهي ته:

"سندن وطن بابت مختلف روايتون آهن". مرو" ميمڻ"، "ميمند" يا "ميوند" مان ڪوبه اهڙو نالو مناسب نظر ڪونه ٿو اچي، جنهن مان مروندي ٺهيو هجي. ان کان سواءِ اهي شهر آذربائيجان ۾ آهن، جتي صرف 'مرند' شهر جو نالو ملي ٿو. سو، چئي سگهجي ٿو ته صحيح نالو مرند آهي، پر "ي" پڇاڙي وڌائڻ وقت "و" به وڌايو ويو آهي"(41).

6. غلام رباني آگرو:

محترم غلام رباني آگرو (2010-1933ع)، پنهنجي ڪتاب "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" ۾ مرند بابت تبصرو ڪندي پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو:

"حڪيم فتح محمد سيوهاڻي "مرنڊ ۽ "مروند" ۾ ڪوبه فرق ڪونه ٿو ڪري لب تاريخ جو مصنف، خداداد خان ڪين هرات جي پاسي، مروند جو ويٺل ڪوٺي ٿو، جيڪو، سندس چوڻ موجب، افغانستان جي حد ۾ آهي. پر، حقيقت اها آهي ته افغانستان ۾ مروند نالي ڪوبه شهر ڪونهي. سو، هو افغانستان جي ميوند شهر کي مروندي ڪوٺي ٿو ۽ لکي ٿو ته سندس اصلي رهائش مروند، يعني ميوند (ميمند) ۾ هئي، جيڪو هرات جي پسگردائيءَ ۾ آهي. جيڪڏهن چنا صاحب جي خيال موجب، قلندر شهباز مرندي آهي ته پوءِ خلق خدا ڪيئن مروندي جو ٿي ڪوٺي؟ انهيءَ ڳالهه جو چنا صاحب وٽ ڪوبه جواب ڪونهي 'ي' ۽ 'و' جي واڌاري لاءِ ميمڻ صاحب ڪوبه دليل ڪونه ڏنو آهي. مون کي اهي رايا پڙهڻ کانپوءِ ائين سمجهه ۾ آيو ته قلندر شهباز جو آباڻي شهر" مرو "هو. مرو مان مروندي لفظ ٺهيو، سو بلڪل ٺيڪ آهي، 'اتر' مان 'اترادي' لفظ ٺهندو. 'اتري' ڪونه ٺهندو. مرو مان مروندي لفظ ٺهندو. مرند مان مروندي ڪونه ٺهندو"(42).

غلام رباني صاحب جي ڳالھ اکين تي، سندس راءِ ۾ وزن آهي ۽ ڪنهن حد تائين رباني صاحب جو اهو اصول صحيح بہ آهي تہ ’اثر‘ مان ’اثرادي‘ لفظ ٺهندو ۽ مرو مان مروندي لفظ ٺهندو. اها ڳالھ پنهنجي جاءِ تي، پر اردو زبان جي اوئلي گرامر لکندڙ شاعر انشاءالله خان جي هيءَ ڳالھ تمام وزندار لڳي ٿي، جو لکيائين تہ جيڪي لفظ عربي، فارسي يا ٻين ٻولين جا جڏهن اردو زبان ۾ داخل ٿين ٿا تہ پوءِ اها اسان جي مرضي آهي تہ انهن کي اسان ڪهڙي طريقي سان بہ اچاريون. ڳالھ لک جي ڪئي اٿس، اهو ساڳيو اصول سنڌي ٻوليءَ سان بہ لاڳو ٿئي ٿو. ڌارين ٻولين جا جيڪي لفظ اسانجي سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا آهن تہ پوءِ اها اسانجي مرضي آهي تہ انهن کي اسان ڪيئن بہ اچاريون. مثلاً، عربي لفظ مصالح آهي ان کي اسين مسالو چئون ٿا. هاسپيٽل انگريزي لفظ آهي ان کي اسين اسپتال اچاريون ٿا. ٻولين جي اکرن جي مٽا سٽا جو اهو هڪ قدرتي عمل آهي، جنهن سان ٻوليءَ ۾ لفظن جو واڌارو ٿئي ٿو ۽ نوان لفظ وجود ۾ اچن ٿا. اهڙيءَ طرح مرند جو بہ لفظ آهي، هاڻ اسان جي مرضي آهي تہ ان کي صحيح اچار مرند سان اچاريون يا ان کي مروند چئون. فارسي ٻوليءَ جو لفظ اسانجي ٻوليءَ ۾ اچي ويو تہ اسان انکي مروند ڪري ڇڏيو. هاڻ اهو ٺٺون لفظ اسانجي ٻوليءَ جو ٿي ويو ۽ اسان ان کي پنهنجو ڪري ڇڏيو. پر اصل ڳالھ اها آهي تہ اڳاٽي دور ۾ مرند کي مروند چيو ويندو هو، انڪري ڪيس مروندي چوڻ بلڪل درست آهي. جيتوڻيڪ ”تذڪره مشايخ سيوستان“، ”مآثرالڪرام“ ۽ مولانا محب علي ٺٽويءَ جي تحريرن ۾ مرند لکيل آهي، سو پڻ صحيح آهي.

حوالا:

(1) گرامي، غلام محمد، ”قلندر لعل شهباز جو سلسله طريقت“، شامل: قلندر شهباز — هڪ مطالعو. نگران :اڪبر لغاري. مرتب: نفيس احمد شيخ، دادو، ڄامشورو: شهباز ميلا ڪميٽي، ڊسٽرڪٽ گورنميٽ، آگسٽ2007 ع، ص 26.

(2) ساڳيو، ص 26

(3) گرامي، غلام محمد، ”حضرت لعل شهباز قلندر: سلسله طريقت“، مهراڻ، جلد 11 ، نمبر 2 ، 1962 ع، ڄامشورو، دادو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 1 (انٽرنيٽ ايڊيشن)

(4) ٻاريچو، مشتاق مسرور، ”ديوان قلندر: حضرت قلندر لعل شهباز کا فارسی کلام اردو ترجمے کے ساتھ“، ڇاپو ٻهريون. حيدرآباد، سنڌ: اسد بک ڊپو، قدم گاهہ مولا علي، 2010 ع، ص 14

(5) سيد، محسن ڪاظمي الحميدي (محقق)، مرڪز تحقيقات انساب سادات پاڪستان (15- آڪٽوبر 1215 ع).
(https://m.facebook.com/ansaabsadaatpakistan/posts/902091229880831/?_rdr)

(6) سيوستاني، عبدالغفور بن حيدر، ”تذڪره مشايخ سيوستان“، بتصيح: پير حسام الدين راشدي، معرفي: ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مترجم: نياز حسين همايوني، ڄامشورو، سنڌ: ڪميٽي جشن لعل شهباز، ضلع حڪومت ڄامشورو سنڌ، 2010 ع ، ص 3

(7) سيد، امام الدين نقوي گلشن آبادي، ”تذڪرة الانساب“، دهلي، انڊيا: افضل المطابع، 1322هه/1906ع، ص 100

(8) قانع، مير علي شير، ”معيار سالڪان طريقت“، سنڌي ترجمو، (مترجم: شيخ محمد حسن ٽريچاٽوي، مقدمو و حواشي: مخدوم سليم الله صديقي، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 2010 ع، ص 424

(9) قانع، مير علي شير ٺٽوي. ”تحفة الڪرام“ سنڌي ترجمو، (مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: مخدوم امير احمد، ايڊيشن پنجون، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 2004 ع، حاشيو1، ص 349 (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(10) ميرڪ، يوسف، ”تعليقات: مخدوم لعل شهباز“، شامل: تاريخ مظهر شاهجهاني، مترجم: نياز حسين

همايوني، ايڊيشن ٻيو، ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1994 ع، ص 13 (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(11) لاهوري، مفتي غلام سرور، ”حضرت لعل شهباز سنڌي سوهاني قدس سره“، شامل: خزينة الاصفيا، جلد ٻيون، لکنو، انڊيا: مطبع ثمر هند لکنو، 1290هه/1873ع، ص 46

(12) وفائي، دين محمد، ”مخدوم عثمان مرندي سيوستاني“، شامل: تذکره مشاهير سنڌ (ڀاڱو ٻيو)، ڇاپو ٽيون، ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص295

(13) شڪارپوري، منشي عطا محمد ”تازن معرڪن جي تاريخ (تاريخ تازه نواءِ معارڪ)“، تصحيح، تحشيه: عبدالحي حبيبي افغاني، تعليق: پير حسام الدين راشدي، مترجم: حڪيم نياز همايوني، ايڊيشن ٻيون، ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 2007ع، ص 13 (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(14) ساڳيو، ص 13

(15) ساڳيو، ص 13

(16) سيد محسن ڪاظمي الحميدي (محقق)، مرڪز تحقيقات انساب سادات پاڪستان (آڪٽوبر15 ،1215 ع)
(https://m.facebook.com/ansaabsadaatpakistan/posts/902091229880831/?_rdr)

(17) بلوي، غلام علي مسرور، ”بيدل نامو: ڪلام فقير غلام علي مسرور بلوي“، ترتيب ۽ تحقيق: بيدل مسرور بلوي، ڪراچي، سنڌ: مسرور پبليڪيشن، فيبروري 2000 ع، ص 28

(18) ٻاريچو، مشتاق مسرور، ”ديوان قلندر: قلندر لعل شہباز کا فارسی کلام اردو ترجمے کے ساتھ“، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، سنڌ: اسد بڪ ڊيو، قدم گاهه مولا علي، 2010 ع، ص 14-13

(19) ساڳيو، ص 14

(20) سيد قمر عباس همداني الاعرجي، ”مدرڪ الطالب في نسب آل ابي طالب الموسوم به معارف الانساب“، ڇاپو ٻيو، سيپٽمبر 2017 ع، ص - ؟

(21) سيد علي رضا عالمي ۽ مهدي فرمانيان، ”نسب خليفه نخست فاطمي از نگاه نسب شناسان“، ثروهش نامه، سال اوّل، شماره دوئم، پاييز و زمستان، 1393هه/1215ع، ص 14

(22) ساڳيو، ص 11

(23) تاج جويو، مرتب: ”شاهه شمس سبزواري ملتاني“، انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا.
)https://m.facebook.com/1555625471398815/posts/2093939960900694/?_rdr(۽ (Encyclopediasindhiana.org)

(24) سيد علي رضا عالمي ۽ مهدي فرمانيان. ”نسب خليفه نخست فاطمي از نگاه نسب شناسان“، ثروهش نامه، سال اوّل، شماره دوئم، پاييز و زمستان، 1393هه/2015ع، ص 14

(25) ساڳيو، ص 14

(26) ٻاريچو، مشتاق مسرور، ”ديوان قلندر: حضرت قلندر لعل شہباز کا فارسی کلام اردو ترجمے کے ساتھ“. ڇاپو ٽيون. حيدرآباد، سنڌ: اسد بڪ ڊيو، قدم گاهه مولا علي، 2010ع، ص 14

(27) اڳرو، غلام رباني، ”سنڌ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ ڀهاڙ“، ايڊيشن ٽيون، ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1997ع، ص 9 (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري)

(28) خان، نواب خداداد، ”لب تاريخ سنڌ“، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: حافظ خير محمد اوحدي، ايڊيشن ٽيون، ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 1، (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(29) بمبي گورنمينٽ، ”گزيٽيئر آف دي پرووينس آف سنڌ :(B Volume IV) لاڙڪاڻو ڊسٽرڪٽ“، بمبي، انڊيا: پرنٽيڊ ايٽ دي گورنمينٽ سينٽرل پريس، 1927ع، ص 37

(30) آگرو، غلام رباني، ”سنڌ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ پهاڙ“، ايڊيشن پهريون، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1997ع، ص 9، (انٽرنيٽ ايڊيشن :سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(31) انعام محمد، ”حضرت لعل شهباز قلندر آف سيهوڻ شريف“، ڇاپو پهريون، ڪراچي، سنڌ: رائل بڪ ڪمپني، 1978ع، ص 1

(32) قدوسي، اعجازالحق، ”مخدوم عثمان مروندي“، شامل: تذڪره صوفيائي سنڌ، ڪراچي، سنڌ: اردو اڪيڊمي سنڌ، 1959ع، ص 199

(33) وفائي، دين محمد، ”مخدوم عثمان مرندي سيوستاني“، شامل: تذڪره مشاهير سنڌ (ٻاگو ڀيو)، ڇاپو پهريون، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع (ص 300-301)

(34) ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ”پاڪستان مين صوفيانه تحريڪين: طريقه قلندري“، لاهور، پنجاب: سنگِ ميل پبليڪيشنز، 1994ع، ص 326

(35) وڪيپيڊيا، مرند: شهري در استان آذربايجان شرقي https://fa.m.wikipedia.org/wiki HYPERLINK "مرند".https://fa.m.wikipedia.org/wiki/ "/مرند"(./HYPERLINK "https://fa.m.wikipedia.org/wiki/ ".(مرند") HYPERLINK "https://fa.m.wikipedia.org/wiki/.(مرندHYPERLINK "https://fa.m.wikipedia.org/wiki/

(36) ساڳيو.

(37) آگرو، غلام رباني، ”سنڌ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ پهاڙ“، ايڊيشن پهريون، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1997ع، ص 9، (انٽرنيٽ ايڊيشن: سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري)

(38) خان، نواب خداداد، ”لب تاريخ سنڌ“، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مترجم: حافظ خير محمد اوحدي، ايڊيشن پهريون، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 1، (انٽرنيٽ ايڊيشن)

(39) چنا، محبوب علي، ”سيوهڻ شريف“، ٽماهي مهراڻ، جلد 11 ، نمبر 2 ، 1962ع، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، ص 9، (انٽرنيٽ ايڊيشن :سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(40) آگرو، غلام رباني، ”سنڌ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ پهاڙ“، ايڊيشن پهريون، ڄامشورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، 1997ع، ص 9، (انٽرنيٽ ايڊيشن :سنڌي ادبي بورڊ آن لائين لائبريري).

(41) ساڳيو، ص 9

(42) ساڳيو، ص 9

قاضي غلام علي
ٺٽو

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي

سنڌ جي سرزمين صدين کان صوفي درويشن عالمن ۽ الله وارن جو آستان رهي آهي، سنڌ جي هر تاريخي شهر واهڻ ۽ رستي بلڪ هِتان جي چپي چپي تي تصوف ۽ هدايت جا مرڪز قائم رهيا، انهن قديم مرڪزن ۽ شهرن ۾ سيوهڻ بکر، ٺٽي، پاٽ، مٽياري، هالا، نصرپور ۽ ٺٽي ۾ صوفي درويشن ۽ الله وارن جون خانقاهون هونديون هيون، جتي نہ صرف اخلاقي قدرن جي اصلاح ٿيندي هئي، پر ان سان گڏ ايمان ۽ عمل جي قدرن کي بہ اُجاگر ڪيو ويندو هو، نقشبندي سلسلي جو باني خواجہ محمد تاليسوي المتوفي 512 هجري هُو بعد ۾ خواجہ عبدالحق عجدواني المتوفي 575 هجري هن سلسلي کي اڳتي وڌايو، جڏهن تہ خواجہ بهاؤالدين نقشبندي هن سلسلي کي وڏيڪ زور وٺرايو، حضرت خواجہ باقي بالله ۽ حضرت مجدد الف ثاني المتوفي 1034هجري هندستان ۾ ان سلسلي کي گهڻو نروار ڪيو، برصغير جي ڪيترن علائقن ۾ ان جي تبليغ ڪئي وئي. ٺٽي جي عالم ۽ درويش مخدوم آدم ٺٽوي رحمتہ الله عليہ حضرت مجدد الف ثاني جي هٿ تي بيعت ڪئي. مخدوم آدم رحمتہ الله عليہ جي مريدن ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي بہ هو. حضرت مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي والد جو نالو محمد ابراهيم هو. پاڻ ذات جو درس هو، سائين ابوالقاسم نقشبندي قرآن پاڪ ياد ڪري ظاهري علمن کان فارغ ٿي ٺٽي جي مشهور ڪامل بزرگ مخدوم آدم ٺٽوي جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طئي ڪرڻ لڳو، مخدوم آدم سندس قابليت کي ڏسي ڪين چيائين تہ اوهان باقي روحاني منزلون مخدوم خواجہ سيف الدين سرهنديءَ جي مشعيت ۾ وڃي پوريون ڪريو.

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي ان کان پوءِ سرهند شريف ويو، جتي خواجہ سيف الدين سان ملاقات ٿيس، خواجہ سيف الدين رحمتہ الله عليہ مٿس وڏي ڪرم نوازي ڪئي، مخدوم ابوالقاسم پنهنجي مرشد جي زير نظر رهي سڀ روحاني منزلون پوريون ڪيون، ان بابت سندس پوٽو مخدوم محمد ابراهيم خليل نقشبندي لکي ٿو تہ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي، حضرت شاهہ سيف الدين بن عروت الوثقيٰ خواجہ محمد معصوم بن امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي فاروقي وٽان تمام گهڻو فيض حاصل ڪيو، ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب ٽي دفعا سرهند شريف ويو پوءِ سندن مرشد فرمايو تہ توهان هاڻي سنڌ ۾ وڃي نقشبندي سلسلي جي تبليغ ڪريو، پاڻ مرشد کي فرمايائون تہ سائين مون غريب کي هتي ڪير ڀڏيندو، ان تي شاهہ سيف الدين فرمايس تہ اوهان هن پٿر طرف متوجهہ ٿيو، پٿر ۾ نهارڻ سان پٿر ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو، ان تي مرشد فرمايس تہ جڏهن اوهان ۾ ايتري روحاني طاقت آهي تہ پوءِ دير جا جي آهي، پوءِ مخدوم صاحب پنهنجي مرشد جي اجازت سان سنڌ موٽي آيو ۽ ٺٽي شهر ۾ پنهنجي خانقاهہ جو بنياد وڌو، اٿين سندس خانقاهہ جو خرچ غيب وسيلي هلندو هو. چون ٿا تہ ضرورت وقت مخدوم صاحب پنهنجو هٿ هوا ۾ هلائيندو هو تہ سندس مُٺ اشرفين سان ڀرجي ويندي هئي. سندس نقشبندي سلسلي جو فيض سڄيءَ سنڌ تائين پکڙيل هو، پاڻ ڪيترن پٽڪيلن کي نيڪي ۽ هدايت جي رستي تي آندائون ڪيترا انسان الله جا صالح ۽ نيڪ ٻانها بڻيا. سندن خانقاهہ جو دروازو سندن فيض لاءِ هر عام ۽ خاص لاءِ کُليل رهندو هو. ميان محمد صديق دهليءَ جي بادشاهہ جو وزير مخدوم ابوالقاسم جي فيض لاءِ ٺٽي آيو ۽ سموري حياتي پنهنجي مرشد جي فيض ۾ رهي گذاريائين ۽ پنهنجا آخري دم بہ ٺٽي ۾ پورا ڪيائين.

احمد آباد ۽ سورت بندر ۾ به مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جا گهڻي کان گهڻا مريد هئا. سنڌ جي قديم شهر عمرڪوٽ پرسان به ميان ابوالحسن خشت نالي هڪ الله وارو نيڪ بزرگ رهندو هو، ان بزرگ جي اها عادت هئي ته ڪنهن نيڪ بزرگ جو ٻڌندو هو ته ان وٽ هلي ويندو هو ۽ وٽس وڃي چلو ڪڍندو هو، جڏهن مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي هاڪ ٻڌائين ته وٽس روحاني فيض لاءِ آيو، مخدوم صاحب هن کي ٻن ڏينهن اندر سڀ روحاني منزلون طئه ڪرايون ۽ کيس خلافت جو خرقو عطا ڪري روانو ڪيو. مخدوم ابوالقاسم جي فيض مان ڪيترا بزرگ مستفيد ٿيا، جن مان ڪجهه بزرگ سنڌ جي ٻين علائقن طرف جا هئا.

مخدوم سائين ابوالقاسم نقشبنديءَ کي ٻه فرزند مخدوم ابراهيم نقشبندي ۽ مخدوم فيض احمد نقشبندي تولد ٿيا. سندن چار نياڻيون به هيون، شلباس آهي پير سائين حماداالله سرهندي مجددي کي جنهن وڏي محنت ۽ ڪوشش وٺي سائين جن تي ڪتاب ڇپرايو آهي. اهو ڪتاب مخدوم ابوالقاسم نقشبندي تي سنڌي ۾ ڇپيو آهي. مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو هجرو مبارڪ جنهن کي هجره حضوري به سڏين ٿا، اهو هجرو مبارڪ اڄ ڏينهن تائين ٺٽي شهر جي نقشبندي محلي نزد شاهجهان مسجد ٺٽو ۾ هر ايندڙ ويندڙ لاءِ فيض جو مقام رکي ٿو ۽ هتي هر دعا الله جي فضل و ڪرم سان قبول ٿئي ٿي. راقم الحروف جا جيڪي به بزرگ نقشبندي سلسلي ۾ داخل ٿيا اهي اڄ ڏينهن تائين هن هجري مبارڪ ۽ درگاهه سان وابسته آهن، شيخ محمد اعظم ٺٽوي ڪتاب تحفته الطاهرين ۾ ٺٽي جي هڪ قديم بزرگ حضرت شاهه مسڪين رحمته الله عليه بابت روايت آندي آهي ته ٺٽي ۾ حضرت شاهه مسڪين هڪ وڏو ڪامل اولياءِ الله ٿي گذريو آهي. سندس اهڙي روايت درگاهه شريف جي ڪتبي مٿان فارسيءَ ۾ لکيل آهي، مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي وفات جو سال 1138هجري آهي.

مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي فيض مان ڪيترائي بزرگ سهراب ٿيا، جن مان ڪن جا تفصيلي نالا ۽ ڪرامتون ڏجن ٿيون:

(1) مخدوم معين ٺٽوي:

هيءُ پنهنجي وقت جو هڪ وڏو جيد عالم ٿي گذريو آهي، پاڻ مخدوم عنايت الله جو شاگرد هو، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمته الله عليه جو دوست هو، حضرت شيخ جلال محمد ڪڪرالي واري علامه شيخ سعدالله پوربيءَ کان به علمي استفادو حاصل ڪيائين. مخدوم معين نقشبندي سلسلي ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جو مريد ۽ وڏو خليفو هو پاڻ گهڻو وقت مخدوم صاحب جي خدمت ڪيائين. مخدوم معين 1161هجري ۾ وفات ڪئي.

سندس وفات تي شاعر محسن ٺٽوي هن طرح شاعري ڪئي آهي:

قطره در بحر واصل شد

1161هجري

معين دين احمد وقت صد حيف

1161هه

(2) مخدوم مقيم:

مخدوم محمد مقيم بن ميان سعدالله قدري بنوري پرڳڻي جي جهيجا ڳوٺ جو ويٺل هو. هيءُ به مخدوم ابوالقاسم جو خليفو هو، مولانا دين محمد وفائي سندس جڳ مشهور تصنيف ڪتاب تذڪره مشاهير سنڌ ۾ هن جون ڪرامتون بيان ڪيون آهن.

(3) ميان محمد يعقوب:

هي ذات جو سمو هو ڪبر ڳوٺ جو رهاڪو هو. حال ۽ قال جو واقف هو، نقشبندي طريقي کي تمام گهڻو زور وٺرايائين.

(4) شيخ يحيٰ:

هيءُ عرب جو باشندو هو، هن بزرگ مديني پاڪ ۾ نقشبندي سلسلي کي زور وٺرايو.

(5) سيد سلطان شاهه هندي:

هيءُ ٺٽي جي نواب خليل خان جو پاٽيجو هو، مخدوم ابوالقاسم جو مريد ٿيو، انتهائي مرتبي کي رسيو، ماڻهن جي رجوعات ڏانهس گهڻي ٿي.

(6) مخدوم ضياءالدين ٺٽوي:

مخدوم ضياءالدين 1038هجري ۾ ٺٽي ۾ ڄائو، ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم عنايت الله وٽان تعليم

حاصل ڪيائين. مخدوم صاحب پنهنجي دؤر جو وڏو عالم ۽ حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو استاد هو.

(7) سيد عبدالله شڪرالاهي شيرازي:

هيءُ بزرگ قاضي شڪرالله شيرازيءَ جي خاندان مان سيد نعمت الله شڪرالاهيءَ جو پٽ هو. وفات کان پوءِ ڪوبه اولاد نه ڇڏيائين.

(8) سيد محمد ناصر شڪرالاهي:

هيءُ سيد عبدالله شڪرالاهي جو پاءُ هو ۽ پرهيزگاريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو.

(9) مخدوم عنايت الله واعظ ٺٽوي:

مخدوم عنايت الله واعظ ٺٽوي ٺٽي جو هڪ وڏو عالم ۽ پرهيزگار ٿي گذريو آهي. پاڻ پنهنجي وقت جو هڪ ارشاد وارو بزرگ ٿي گذريو آهي. مخدوم 1144 هجري ۾ وفات ڪئي.

(10) مير مرتضيٰ رضوي بن مير ڪمال الدين رضوي:

هيءُ بزرگ هڪ وڏو عالم ۽ خطاط هو پاڻ ستن قسمن جا خط لکندو هو. فن سپاهگيري کان چڱو واقف هو. 1120هجري ۾ عين جوانيءَ ۾ وفات ڪيائين.

(11) سيد رحمت الله شڪرالاهي:

سيد رحمت الله عرف سيد مٺو بن سيد فضل الله شڪرالاهي هڪ وڏو متقي ۽ پرهيزگار بزرگ هو. نقشبندي سلسلي ۾ وڏي حيثيت جو مالڪ هو. پنهنجي پٺيان عقيدتمندن جي وڏي جماعت ڇڏيائين.

(12) ميان عبدالباقي واعظ:

هيءُ بزرگ پنهنجي زماني جو هڪ وڏو عالم ۽ خطيب ٿي گذريو آهي. پاڻ مٽيارين شهر جو رهاڪو هو. مخدوم ابوالقاسم وٽان فيض حاصل ڪيائين. تحفة الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع ٺٽوي جو قول آهي ته هر مجلس ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي جناب مان اجازت وٺي پوءِ وعظ ڪندو هو.

(13) مخدوم ميئن ڏنو نصرپوري:

هيءُ پنهنجي زماني جو هڪ وڏو عالم ۽ باڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. علم فقه ۽ تفسير جي وڏي ڄاڻ هئس. مخدوم روح الله نصرپوري جي فوت ٿيڻ بعد شهر جو قاضي مقرر ٿيو. مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۽ معيار سالڪان طريقت ۾ سندس شاندار خوبين ۽ خصلتن جو ذڪر ڪيو آهي. مير علي شير قانع ٺٽوي تحفة الڪرام جي تصنيف وقت به مخدوم صاحب کي ڏٺو هو. تمام وڏي عمر ۾ وفات ڪيائين. ٽي فرزند ڇڏيائين. مخدوم عبدالله، مخدوم ميان عبدالحق ثاني، مخدوم ميان نورمحمد قاضي مقصود احمد مصنف تاريخ مٽياري جو سندس اولاد مان آهي.

(14) بلال درس:

هيءُ بزرگ آمريءَ جي آسپاس پراڻ واهه تي رهندو هو. مخدوم ابوالقاسم جي مريدن ۽ خليفن مان هو.

(15) شيخ محمد ابوالمساڪين ٺٽوي:

شيخ محمد بن مخدوم اشرف بن مخدوم آدم نقشبندي پنهنجي زماني جو روحانيت جو صاحب هو. مخدوم ابوالقاسم جي مريدن مان هو مخدوم ابوالقاسم ڪيس مماتي ۾ روحاني فيض سان نوازيو هو. پاڻ خواجه محمد زڪي نقشبندي وٽان به فيض حاصل ڪيو هئائين. خواجه ابوالمساڪين جي لقب سان مشهور ٿيو. سلطان الاولياءِ خواجه مخدوم محمد زمان لواري وارو سندس خليفو ۽ مريد هو. خواجه ابوالمساڪين 1149هه ۾ وفات ڪئي.

مددي ڪتاب:

1. تڪملہ مقالات الشعراء فارسي مخدوم ابراهيم خليل، ايڊيٽ حسام الدين راشدي، مطبوعہ سنڌي ادبي بورڊ.
2. تحفة الڪرام، شيخ محمد اعظم ٺٽوي، ترجمو: عبدالرسول قادري، مطبوعہ، سنڌي ادبي بورڊ.
3. تذڪره صوفياءِ سنڌ ابوالخير زبير.
4. ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، سيد حسام الدين راشدي.
5. تحفة الڪرام سنڌي، مطبوعہ سنڌي ادبي بورڊ.
6. معيار سالڪان طريقت سنڌي، مير علي شير قانع، مطبوعہ سنڌي ادبي بورڊ.
7. حديقة الاولياء سنڌي، عبدالرسول قادري، مطبوعہ سنڌي ادبي بورڊ.
8. ڪتاب خورشيد مڪلي، مخدوم ابوالقاسم نقشبندي، ابوخليل محمد حامد الله سرهندي مجددي.
9. تذڪره مشاهير سنڌ مولانا دين محمد وفائي.
10. مقالات خانائي، قريشي حامد علي خانائي، مطبوعہ سنڌي ادبي بورڊ.

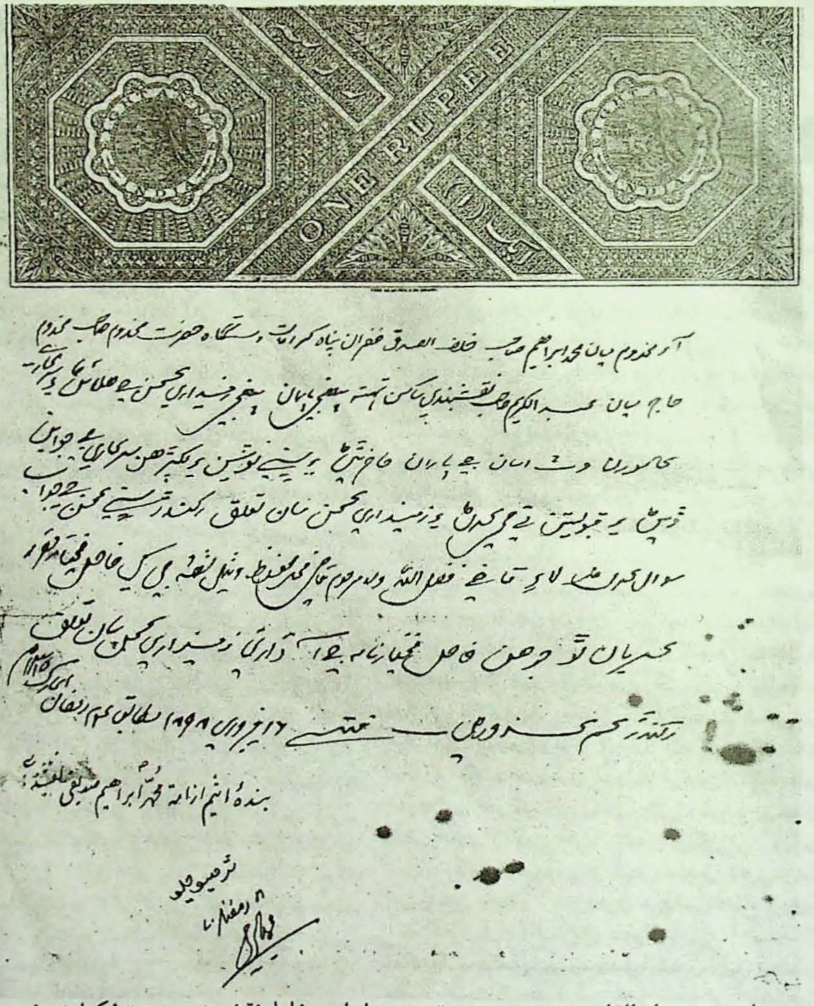

هي دستاويز مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي پوٽي محمد ابراهيم خليل نقشبندي جو هٿ لکيل 16- فيبروري 1898ع تي، جيڪو راقم الحروف جي پڙڏاڏي ميان، قاضي فضل الله کي سائينجن پنهنجي حياتي ۾ ڏنو هو. هي بزرگ هن خاندان جو آخري فرد هو.

شاهد علي صوف ابڙو
ڪراچي

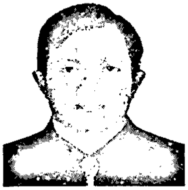

مخدوم محمد اسماعيل پريالوي

مخدوم محمد اسماعيل ابڙو ان وقت جي ولي ۽ درويش مخدوم ميان آجد رحمة الله عليه جي (1) بهاول نگر لڳ 'سرو' ڳوٺ واري گهر ۾ اک کولي، بنيادي تعليم پنهنجي والد محترم ۽ ان وقت جي عالمن ۽ استادن کان حاصل ڪئي ۽ بعد ۾ ان وقت جي برک ڪامل بزرگ حضرت قطب بهاؤالدين ذڪريا رحه جي خدمت ۾ ملتان وڃي بيعت قبول ڪئي ۽ سلسله روحاني نقشبندي جي تعليم حاصل ڪئي ۽ سخت جفاڪشي ۽ پنهنجي ڪامل مرشد جي دعائن سان وڏي اوج تي پهتو ۽ حقيقت ۽ معرفت جو اعليٰ عهدو حاصل ڪيو علمي منزلون مڪمل ٿيڻ کان پوءِ مرشد جي حڪم سان هجرت ڪري ڏوڪري تعلقي جي ڳوٺ ٽڳڙ باغبان ۾ اچي وينو ۽ اسلام جي تعليم پکيڙڻ لڳو. سن 1200 هجريءَ ۾ تبليغ اسلام خاطر پريالو شريف ۾ سڪونت اختيار ڪيائون ۽ اسلامي تعليم جو فيض ورهائڻ لڳا، سندن فيض ۽ علم جي هاڪ هوندي هئي. سنڌ جي مشهور خاندان پيران پير پاڳارو رحمة الله عليه جي (2) هڪ ڪامل بزرگ ۽ عالم عالي مقام حضرت سيد محمد بقا شاهه شهيد (ولادت 1135 هجري وفات 1198 هجري) پڻ مخدوم محمد اسماعيل پريالوي جي مريدي قبول ڪندي سلسله نقشبنديءَ ۾ اعليٰ اوج حاصل ڪيو ۽ هن درويش جي دعائن سان پاڳاري خاندان جي اولاد حقيقت ۽ معرفت ۾ اعليٰ درجو ماڻيو. مخدوم محمد اسماعيل شريعت جو سخت پابند هوندو هو، سندس ڪيترائي معجزا ۽ ڪرامتون پڻ مشهور آهن، پاڻ بت پرستيءَ جو سخت مخالف هوندو هو، سندن همعصر مخدوم عبدالرحمان شهيد ڪهڙن وارو به شريعت جو سخت پابند هوندو هو ۽ شرعي پيچڪڙي ڪندڙن کي سخت تعزير ڏيندو هو ۽ مخدوم محمد اسماعيل رح ۽ (3) مخدوم عبدالرحمان شهيد هڪ آواز هوندا هئا.

مخدوم محمد اسماعيل پريالوي ذات جو ابڙو ۽ پاڙو جوٽيجو ائس. سندس اصل رهائش موجوده پنجاب جي بهاولنگر لڳل سرو ڳوٺ آهي، جتي ميان آجد ابڙو رحمة الله عليه جي وڏي درگاهه به موجود آهي ۽ آجداڻي ابڙا خاندان به موجود آهي، بعد ۾ ڏوڪري تعلقي جي ٽڳڙ ڳوٺ ۾ وينو ۽ بعد ۾ اُتان لاڏي وڃي خيرپورميرس ضلعي جي پرالو ڳوٺ (پريالوءِ) ۾ پنهنجي مرشد سڳوري حضرت سيد حاجي جمال الله شاهه وٽ رهيو. حضرت سرتاج اولياءِ مخدوم محمد اسماعيل رحه کي ٽن فرزندن جو اولاد عطا ٿيو، سندن وڏو فرزند ميون عيسيٰ رحه به وڏو بزرگ ۽ عالم ۽ صوفي شاعر ٿي گذريو آهي. مخدوم صاحب جو خاندان پنهنجي جد امجد ڏاڏي ميان آجد رحه جي نسبت سان آجداڻي سڏجن ٿا ۽ هن خاندان جا فرد هن وقت 'سرو' ڳوٺ بهاولنگر پنجاب، مانجهند، کاٽوٽ، هالا، پريالو ۽ ٽڳڙ ڳوٺ ڏوڪري تعلقي ۾ آباد آهن. عظيم اولياءِ، بزرگ ۽ صاحب ڪرامات مخدوم محمد اسماعيل ابڙو جا هزارين شاگرد علم حقيقت ۽ معرفت جو فيض پرائي ويا، اڄ به سندن فيض جاري وساري آهي، سندس درگاهه تي روزانو سوين ماڻهو حاضري ڀري فيض حاصل ڪري رهيا آهن. سندن وصال 1174 هجري بمطابق 1760ع ۾ ٿيو سندن آخري آرامگاهه پريالو شهر ۾ آهي.

ولي، ڪامل، عالم، عامل، فاضل جليل مخدوم محمد اسماعيل جوٽيجو ابڙو سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جو امام ٿي گذريو آهي، تصوف ۽ عرفان سان گڏ هُو بزرگ ظاهري علمن جو به وڏو عالم هو، هميشه ظاهري علم جي درس جو سلسلو جاري رکندو

اينلو هو. هُو خوشخط بہ هڪ ٿي هو. معقول ۽ منقول جا سمورا درسي ڪتاب پنهنجي قلم سان لکي پنهنجي ڪتب خاني ۾ جمع ڪيا هئائين، مريدن کي فيض، تلقين ڏيڻ ۽ درس پڙهائڻ سان گڏ روزانو ڪنهن نہ ڪنهن ڪتاب جي هڪ يا ٻہ جز لکندو هو. روايتن موجب تہ پاڻ ڏينهن جو آرام ڪندو هو تہ سندس قلم خودبخود لکندو رهندو هو. مخدوم محمد اسماعيل پريالوي جو لقب عبدالرسول هو، سڄي ڄمار الله تعاليٰ جي عبادت ۽ خلق کي دعوت ۽ ارشاد ۾ گذاريائون، متد اول درسي ڪتاب سڀ جو سڀ پنهنجي هٿن سان لکيائون ۽ انهن تي مفيد حواشي بہ لکيائون، سڄي ڄمار قرآن ڪريم جي لکڻ ۾ صرف ڪيائون، جڏهن بہ قرآن شريف لکندا هئا تہ ان جي پهرين صفحي تي اسماء الحسنيٰ ڳاڙهي مس سان لکندا هئا. مخدوم صاحب جي سلسلي جي سند شيخ احمد سرهندي مجدد الف ثاني رحمة الله عليہ سان چئن واسطن سان ملي ٿي.

مخدوم محمد اسماعيل مريد آهي. مخدوم جمال الله سنڌي پريان لوئي واري جو، اهو حافظ ايوب سنڌي جو، اهو شيخ محمد سعد لاهوري (وفات 1152) اهو شيخ سيد آدم بنوري (وفات 1034) جو مريد هو. مخدوم محمد اسماعيل صاحب سنڌ جي اڪثر مسلمانن جو ڏاڏا پير ۽ مرشد آهي. اهو ان ڪري تہ سنڌ ۾ اڪثر درگاهن ۽ خانقاهن جو سلسلو حضرت مخدوم صاحب تي پهچي ٿو. مثلاً امروٽ شريف، پرچوندي شريف، هاليجي شريف، سوئي شريف، بائيجي شريف، ٽريچاٽي شريف وغيره انهن سڀني درگاهن جي پيرن جا پير حضرت سائين محمد راشد (روضي ڌڻي) رحمة الله عليہ آهي. حضرت سائين محمد راشد روضي ڌڻي وري فيض ورتو سراج الساڪين محبوب العارفين حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريالويءِ رحمة الله عليہ کان. ان مان معلوم ٿيو تہ مخدوم محمد اسماعيل صاحب سنڌ جي اڪثر مسلمانن جا پير ۽ مرشد آهن (1) سندن خلفاءِ مان محمد بقا شهيد هاشمي والد ماجد حضرت محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليہ آهي. پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليہ جو والد محترم پير سيد محمد بقا شهيد مخدوم صاحب جي اجازت لڌل خليفن ۽ مريدن مان هو، نقشبندي طريقي ۾ سڀ ڪجهہ اتان حاصل ڪيو هئائين. هر سال سياري جي موسم ۾ افغانستان جا مريد بہ مخدوم صاحب وٽ ايندا هئا ۽ ٽي مهينا رهي ذڪر اذڪار ڪندا هئا ۽ فيض حاصل ڪري ويندا هئا. جڏهن احمد شاهہ ابدالي سنڌ آيو هو تڏهن مخدوم محمد اسماعيل صاحب جي ملاقات لاءِ پريان لوءِ بہ ويو ۽ دهلي جي فتح لاءِ دعا گهرايائين. مخدوم صاحب شاعر بہ هو، سندن شعر الله تعاليٰ جي وحدانيت سرور ڪائنات ﷺ جي صفت، خلق جي نصيحت ۽ تصوف جي نڪتن تي مشتمل سنڌي ۽ فارسي ۾ هوندا هئا. پاڻ خطبو بہ لکيائون جنهن کي خطيب جمع جي ڏينهن خطبي طور پڙهندا هئا. هن خطبي ۾ ڌڻي تعاليٰ جو حمد ۽ سندس وحدانيت، حمد ۽ شڪر ڪرڻ، صفات سرور ڪائنات نبي ڪريم ﷺ جن جي تعريف شامل آهي.

مخدوم محمد اسماعيل رحہ جو خاندان.....؟

مخدوم صاحب جي خاندان ۽ حسب نسب بابت وڏا مونجهارا آهن. هالا ۽ مانجهند ۾ آباد ابڙا خاندان جيڪي پنهنجي وڏي ڏاڏي ميان مخدوم آجد رحمة الله عليہ (مدفون سرو لڳ بهاول نگر پنجاب) جي نسبت سان اجداٽي سڏائين ٿا. ابڙو حاجي محمد عيسيٰ مغموم هالائي پنهنجي مضمون 'هالا جو اجداٽي ابڙا خاندان' جيڪو روزاني نئون سج ڪراچي جي 24 ڊسمبر 1997ع ۾ (2) ڇپيل آهي. لکي ٿو تہ مخدوم محمد اسماعيل حضرت عاجد رحہ جو پٽ هو، مخدوم محمد اسماعيل رحہ پنهنجي پيءُ وانگر درويش صفت ۽ نيڪ انسان هو، هن وقت جي برک ڪامل بزرگ حضرت قطب بهاؤالدين زڪريا رحہ وٽ ملتان وڃي سندن جي خدمت ۾ حاضر ٿي بعيت قبولي ۽ سلسلہ روحاني نقشبندي جي تعليم حاصل ڪئي. سخت محنت جفاڪشي ۽ پنهنجي ڪامل مرشد جي دعائن سان وڏي اوج تي پهچي حقيقت ۽ معرفت جو اعليٰ عهدو حاصل ڪيو ۽

مرشد جي حڪم جي پيروي ڪندي ڳوٺ پريالو ضلع خيرپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ روحاني تعليم جو فيض ورهائڻ شروع ڪيو. (3) مخدوم ميان شيرل سجاده نشين درگاهه عاليه مخدوم محمد اسماعيل رحه واقع پريالو شريف جي لکيل توليت نامي جو جيڪو هن مخدوم مرحوم محمد زمان طالب المولا جن جي جواب ۾ لکيو هو، جيڪو هالا جي ابڙن وٽ محفوظ آهي جنهن مطابق سندن والد مخدوم محمد اسماعيل رحه ذات جو ابڙو ساڪن ڳوٺ ٽنگڙ باغبان تعلقي ڏوڪريءَ جو سن 1200 هجريءَ ۾ تبليغ اسلام خاطر پريالو شريف ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، هالا جي ابڙن وٽ موجود شجري موجب مولانا ميان اَجد ابڙو ان جو پٽ مخدوم محمد اسماعيل ابڙو ۽ ان جا 3 پٽ حضرت مخدوم حاجي ميان محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو، ٻيون ميان محمد اسحاق ٽيون ميان جاڙو خان ڄاڻايل آهن، اهو شجرو به ڪتاب ۾ موجود آهي. جڏهن ته مخدوم محمد اسماعيل رحه جي وڏي فرزند مخدوم ميان محمد عيسيٰ رحه جي سوانح حيات بابت سنڌ جي محققن وقت به وقت ڪوششون ڪيون آهن، پر اڄ تائين مخدوم ميان عيسيٰ عرف ميون عيسو رحه جي حسب نسب ۽ خاندان جي باري ۾ چٽو نه لکي سگهيا آهن، انهن ليکڪن جن ۾ علامه دائود پوٽو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ممتاز مرزا، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽ ٻيا شامل آهن. سڀ کان مستند صرف مخدوم محمد اسماعيل رحه جي سجاده نشين ميان شيرل جو اهو توليت نامون آهي جيڪو هن مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ کي ڏنو هو ۽ اهو هن وقت به هالا جي ابڙن وٽ محفوظ آهي، هن توليت نامي موجب ته مخدوم محمد اسماعيل رحه ذات جو ابڙو ويٺل ڳوٺ ٽنگڙ باغبان تعلقو ڏوڪري آهي ۽ سن 1200 هجريءَ ۾ تبليغ اسلام خاطر پريالو ريو ۽ اتي ئي سڪونت اختيار ڪيائين. ان لکت کان سواءِ محققن وڏيڪ سوانح بابت ڪجهه به هٿ نه ڪيو آهي. 1951ع ۾ علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي هن بزرگ جي باري ۾ 'شاهه کان اڳ جا شاعر' نالي سان مقالو لکيو، جنهن ۾ ٻهريون پيرو شاهه جي رسالي ۾ آيل ٻين شاعرن جي حوالي سان ميان عيسيٰ رحه جو ذڪر ڪندي سُر سارنگ جي هڪ بيت جي نشاندهي ڪئي آهي ته:

ٻٽ ٻري پٽ پيئون، وڄن ڪيا وَرن،
اونهي ئي عيسو چوي ڇاڇر سبڪا ڇن،
جن محب اندر من سي پرين پيهي گهر آيا.

مخدوم محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو ولد مخدوم محمد اسماعيل پريالوي رحه بنيادي تعليم پنهنجي ولد بزرگوار کان پريالوءِ شريف ۾ سندس ئي نظرداري ۾ حاصل ڪئي، ديني علوم ۾ مهارت حاصل ڪري ديني مسئلن کي اسلامي شريعت مطابق اڪلائڻ جو طريقو اپنايو ۽ اهڙي طرح پاڻ وقت جي برک عالمن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. ميون عيسيٰ رحه علم جو اڪابر ڪلاسيڪل شاعري ۾ صف اول جو شاعر مڃيو ويندو هو ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جو وڏو همعصر هو ۽ قدرت نندي چمار ۾ ئي علمي روحاني صلاحيتن سان مالا مال ڪري ڇڏيو هوس. هيءَ درويش پنهنجي والد برزگوار وٽ بعيت حاصل ڪري سلسله نقشبندي ۾ معرفت جو روحاني درجو حاصل ڪري وقت جو ڪامل بزرگ بنجي ريو. ميون عيسيٰ جي هالا ۾ مستقل اچي آباد ٿيڻ بابت مليل معلومات موجب ته پاڻ حج جي سعادت حاصل ڪري دريائي سر ذريعي هالا لڳ ڳوٺ کاٽوٽ جي پتڻ وٽ پهتا ته کين هالا جي سڪ محسوس ٿي ان وقت هالا جو شهر بزرگن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي سرزمين هئڻ سبب ڏيهان ڏيهه مشهور هو، هڪ پاسي سرور نوح رحه ته ٻئي پاسي شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه مطلب ته روحاني فيض عام پلٽبو آيو آهي. جڏهن مخدوم محمد عيسيٰ هالا پهتو ته ان موقعي تي سروري جماعت جي ان وقت جي سجاده نشين حضرت مير پير رحه کين دعوت جو پيغام موڪلي پاڻ وٽ گهرايو ۽ سروري خاندان جي اولاد کي سلسله نقشبندي ۾ ۽ روحاني تعليم ڏيڻ لاءِ روحاني تعليمي استاد مقرر فرمايو ۽ کين خانداني سَنَدَ پڻ پيش ڪئي. کين رهڻ لاءِ گهر جي جاءِ، مسجد ۾ حجرو ۽

پين ضرورتن جو ذمو به کنيو. مخدوم سرور نوح جي خاندان ميان عيسيٰ جي روحاني، علمي ۽ ادبي خدمت جي مجتا طور هڪ مسجد تعمير ڪرائي ڏني، جنهن تي ڪڪا مسجد جو نالو پيو ان سان گڏ ڪيس قاضي گلچين جو لقب ڏئي سروري جماعت جي معاملن جي شرعي فيصلن لاءِ قاضي مقرر ڪيو. اهڙي طرح ميان عيسيٰ رح هالا ۾ مقيم ٿي ويو ۽ سروري جماعت سان لاڳاپجي هميشہ لاءِ هالائي بڻجي ويو، ڪاڪا مسجد اڄ به موجود آهي ۽ ڪڪا ابڙن جو پاڙو به آهي. مخدوم محمد اسماعيل پريالوي رح جي خاندان ۽ حسب نسب بابت مخدوم عبدالرحمٰن شهيد کهڙڻ واري جي پونيٽرن مطابق ته مخدوم محمد اسماعيل رح ٽڳڙ باغبان جو رهاڪو هو ۽ کيس ٻه پٽ ۽ هڪ نياٽيءَ جو اولاد هو. سندس پٽ شرارتي هوندا هئا. پاڻي ڀريندڙ عورتن جا دلا ڀڃي ڇڏيندا هئا وغيره جنهن سبب مخدوم صاحب کين پاراتو ڏنو جنهن سبب ٻئي ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا، جڏهن ته سندس نياٽي جي مخدوم احمد کهڙن واري جي فرزند محمد عاقل سان شادي ڪرائي ڏني هئائين، ان مان ضياءُ الدين نالي فرزند پيدا ٿيو، پر اهو جواني جي زماني ۾ وفات فرمائي ويو.

مخدوم محمد اسماعيل رح جي ڳوٺ ٽڳڙ باغبان تعلقي ڏوڪري ۾ هن وقت به درگاهه مخدوم محمد قاسم موجود آهي، جيڪو مخدوم محمد اسماعيل جو والد صاحب ٻڌايو پيو وڃي، تاريخي شهر 'ٽڳڙ باغبان' جيڪو ويهڙ شهر کان هڪ ڪلوميٽر جي مفاصلي تي درياءَ جي بند جي بلڪل پر ۾ آهي، هتي محمد بن قاسم ۽ ٻيا به ڪيترائي ڌاريا حملا آور اچي رهيا آهن، علائقي ۾ مشهور آهي ته هتي موجود مٽيءَ جي دڙن ۾ 12 مڻ سون دفن ٿيل آهي جيڪو محمد بن قاسم دفن ڪرايو هو، جنهن سبب هن علائقي ۾ مختلف لالچي ۽ مهر جو قسر جا ماڻهو اچي کوٽائي ڪندا رهندا آهن. هن وقت هي شهر تباهه ۽ برباد ٿيل آهي صرف مٽيءَ جي دڙن جي صورت ۾ آثار موجود آهن. مخدوم قاضي اشفاق احمد جوڻيجو موجب ته اسين مخدوم محمد اسماعيل رح جي خاندان مان آهيون، هنن وٽ موجود شجرهءِ نسب موجب مخدوم عبدالله جوڻيجو اُن جو پٽ مخدوم محمد قاسم ۽ ان جا ٻه پٽ مخدوم محمد اسماعيل رح ۽ مخدوم محمد ابراهيم جوڻيجو ڄاڻايل آهن. ڏوڪري جي قاضي خاندان ۽ هالا جي ابڙا خاندان جي شجرن ۽ ڳالهين ۾ وڏو فرق آهي. ٻئي شجره هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ڏوڪري وارن قاضين جي شجري ۾ به مخدوم محمد اسماعيل رح جا 3 پٽ ڄاڻايل آهن. مخدوم عبدالله جوڻيجو، مخدوم محمد يعقوب جوڻيجو ۽ مخدوم محمد اسحاق جوڻيجو شامل آهن، جڏهن ته هالا واري شجري ۾ به ٽن پٽن مخدوم حاجي ميان محمد عيسيٰ، ميان محمد اسحاق ۽ ميان ڄاڙو خان جو ذڪر آهي.

مخدوم محمد اسماعيل جڏهن ٽڳڙ باغبان مان پريان لوءِ وڃي رهيو هو ته ان وقت سندس عمر 65 سال هئي ۽ هتان اڪيلو ٿي ويو هو. ساٿس گڏ گهر جو ڪو به ڀار ٻچو نہ هو، مخدوم محمد اسماعيل جي ٽڳڙ باغبان مان پريالوءِ وڃڻ جو سبب ڪجهه خانداني ۽ شرعي مسئلا هئڻ ٻڌايو پيو وڃي، مخدوم صاحب جي پونيٽرن گهڻي ڪوشش ڪئي ته مخدوم صاحب هتان نہ وڃي، کين روڪيو ويو، پر مخدوم صاحب سفر جو ارادو پڪو ڪري ڇڏيو هو ان ڪري پريالوءِ ۾ وڃي رهي پيو، مخدوم محمد اسماعيل جي پيدائش بابت مخدوم قاضي اشفاق احمد جوڻيجو ساڪن ڏوڪري وٽ موجوده چارٽ موجب سومر 9 ذوالحج 1072 هجري ۾ جنم ورتو هئائين.

مخدوم محمد قاسم ولد مخدوم عبدالله جوڻيجو جنهن جي درگاهه 'ٽڳڙ باغبان' ۾ موجود آهي جتي هر 14 صفر تي خطبو ڏنو ويندو آهي، جنهن ۾ درگاهه مخدوم محمد اسماعيل پريالوي جا فقير، مريد ۽ سوين عقيدتمند اچي حاضري ڀريندا آهن. جڏهن ته مخدوم محمد هاشم جو نالو به ملي ٿو، جيڪو مخدوم محمد اسماعيل جو ڀاءُ ڄاڻايو پيو وڃي، جيڪو پڻ مخدوم محمد قاسم سان گڏ دفن ٿيل آهي، هتي هڪ ٻئي بزرگ ولي ۽ ڪامل سيد

صوفن شاھ جي درگاھ بہ موجود آھي. ھيءَ بہ پھتل بزرگ ھئو ۽ مخدوم محمد اسماعيل رحہ جو گھاٽو دوست ۽ ساٿي ھو.

مونجھارو ڪٿي آھي......؟

مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي حسب ۽ اولاد بابت پيدا ٿيل مونجھارا اڃان تحقيق طلب آھن. اصل حقيقتون اڃان بہ لڪيل آھن. جو تہ ھالا جي ابڙن جي دعويٰ موجب ھُو مخدوم صاحب جي فرزند مخدوم ميان محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو جو اولاد آھن. ھنن وٽ موجود دستاويزن ۾ بہ ھي مخدوم محمد اسماعيل جو اولاد آھن. ھنن وٽ بہ 'تذڪرہ باغبان' جو حوالو موجود آھي، پر مخدوم محمد اسماعيل جي والد بابت ھنن وٽ موجود شجري ۽ ٻين دستاويزن ۾ مولانا ميان آچر ابڙو (مدفون سرو بھاولنگر) مخدوم صاحب جو والد ڄاڻايو پيو وڃي ۽ مرشد ۾ غوث بھاؤ الدين ذڪريا رحہ ڄاڻايل آھي. جڏھن تہ ڏوڪري جي قاضي (جوڻيجہ خاندان) وٽ موجود شجري ۽ ٻين دستاويزن موجب مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي والد جو نالو محمد قاسم ڄاڻايل آھي. جڏھن تہ ٻنھي ڌرين ۾ مخدوم صاحب جي ڏنل اولاد جي نالن ۾ بہ فرق آھي. جڏھن تہ ڪھڙن جي مخدومن جي خانداني دستاويزن موجب مخدوم محمد اسماعيل جڏھن پريالوءَ ۾ اچي رھيو ھو تہ سندس شادي ڪرائي وئي ھئي، جنھن مان ڪيس بہ پٽ ۽ ھڪ نياڻي جو اولاد ٿيو، پٽ ننڍي ھوندي ئي وفات ڪري ويا ۽ نياڻيءَ جي شادي ڪھڙن جي مخدوم گھراڻي ۾ ٿي ھئي.

ڏوڪريءَ جي قاضين موجب جڏھن مخدوم صاحب پرياليءَ ريو ھو تہ تڏھن سندس عمر 65 سال ھئي ۽ ڪيس ٽن پٽن جو اولاد ھو، جڏھن تہ مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي ڪل عمر 102 سال ٿي ھئي مخدوم صاحب 9 ذوالحج 1072 ھجري سومر ڏينھن جنم ورتو ۽ 8 ربيع الاول 1174 ھجري ڇنڇر ڏينھن رحلت ڪئي ھئي. منھنجي خيال ۾ تہ مخدوم صاحب ٻئين شادي پرياليءَ ۾ ڪئي ھوندي، جنھن مان بہ ڪيس ٽن پٽن ۽ نياڻيءَ جو اولاد ٿيو ھوندو باقي اھو غلط آھي تہ مخدوم صاحب پنھنجي ٻن پٽن کي پٽ ۽ پاراتو ڏئي ماري ڇڏيو ھو. جو تہ ھڪ ڪامل بزرگ ۽ ولي سخت ڪان سخت وقت ۾ بہ ڪنھن کي پاراتو نہ ڏيندو آھي ۽ پنھنجي اولاد کي صرف عورتن جي دلن کي ڇيھ يا ٻين ٻاراڻين شرارتن سبب پٽ ڏئي سندن موت جي دعا گھرڻ واري ڳالھ ۾ ڪا بہ صداقت ناھي.

ڏوڪري ۽ ھالا وارا ابڙا ھڪ ٻي ٻيءَ ڏاڏي جو اولاد آھي شايد سندن ماٿرون الڳ الڳ آھن، بھرحال ھي ھڪ تحقيق طلب مسئلو آھي ۽ حقيقتن کي منظر تي آڻڻ لاءِ وڌيڪ تحقيق ۽ جستجو جي ضرورت آھي تہ جيئن ٻہ خاندان ھڪ ٻئي سان ڳنڍجي سگھن ۽ مخدوم محمد اسماعيل ابڙو بابت اصل حقيقتون ظاھر ڪري سندس خلاف جوڙيل ھٿ ٺوڪين ڳالھين کي رد ڪري سگھجي.

مخدوم محمد اسماعيل رحہ صاحب ڪرامت بہ ھو سندس لاتعداد ڪرامتون ظاھر ڪيل آھن، مضمون جي طوالت سبب انھن جو ذڪر ڪنھن ٻئي موقعي تي ڪبو.

مخدوم محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو رحہ

مخدوم ميان محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو ولد سرتاج اولياء مخدوم محمد اسماعيل ابڙو، جو جنم پرياليءَ ۾ ٿيو، پاڻ بنيادي تعليم ۽ تربيت بہ پنھنجي والد بزرگوار جي نظرداريءَ ۾ حاصل ڪئي، مخدوم ميان محمد عيسو جا ٻہ پٽ پيا بہ ھئا، جن جا نالا ميان محمد اسحاق ۽ ميان جاڙو آھن. ميان جاڙو بي اولاد ھو، باقي ميان محمد اسحاق ۽ مخدوم ميان محمد عيسيٰ جو جھجھو اولاد ٿيو جيڪي ھن وقت ڏنڙ، ڪڪا، جوڻيجہ، آجداڻي ابڙا سڏجن ٿا. جيڪي مانجھند ۽ ھالا ۾ آباد آھن. مخدوم ميان محمد عيسيٰ کي ٻن پٽن جو اولاد ٿيو، جن ۾ مولانا محمد اسماعيل ۽ مولانا الھ اوڀايو شامل آھن. مخدوم ميان محمد عيسيٰ بہ پنھنجي وقت جو ناميارو عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آھي. ھن درويش پنھنجي والد بزرگوار جي ھٿ تي بيعت ڪئي ۽ سلسلہ نقشبندي ۾ معرفت جو روحاني درجو حاصل ڪري وقت جو ڪامل بزرگ بڻجي ويو. ھن پرياليءَ شريف ۾

پنهنجي والد بزرگوار جي هٿ ۾ نظرداريءَ هيٺ ديني علمن ۾ مهارت حاصل ڪئي. مسئلن کي اسلامي شريعت مطابق اُڪلائڻ جو طريقو اپنايو. پاڻ وقت جي برک عالمن ۾ شمار ٿيندو هو. هي علم جو اڪابر ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ صف اول جو شاعر مڃيو ويندو هو. سندس شاعريءَ ۾ علمي عظمت جو وڏو ثبوت آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ گهڻو ڪري بيت جي صنف کي اظهار جو ذريعو بڻايو آهي. سندس ڪلاسيڪل شاعريءَ جي مختلف صنفن مان بيت خاص اهميت رکي ٿو. مخدوم ميان محمد عيسيٰ رحہ جي شاعريءَ جو مجموعو 'ٽيهه اکري' جي نالي سان مشهور آهي، جيڪا ڪتابي صورت ۾ ڪوٺڙيءَ جي پِن عقيدتمندن سيد بشير احمد شاهه ۽ سيد امام علي شاهه چيرائي پڌرو ڪيو. 'ٽيهه اکري' جي هڪ ڪاپي هالا جي ابڙن وٽ موجود آهي. 1960ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ادبي بورڊ طرفان 'ٽيهه اکري' ٻاگو ڀيريون ڇپرايو هو، جنهن ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته هن ٽيهه اکريءَ ۾ اهي لفظ ملندا جيڪي شاهه سائين جي شاعريءَ ۾ به ملندا:

ڪِري ڪَن نه پاڻ، ويڃن سين وائيءَ ويا
اڳها هِنَ اُهڃاڻ، پسو سور سڄهائيا.

جيڻن جوڙي گنديءَ کي، ماڳهين مَڃُڻ رنگ
ٽئين سالڪن سنگُ، هنيون سنواري هارُ ڪري.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ به ميان محمد عيسيٰ رحہ جا به ڪجهه بيت شامل آهن. ان سلسلي ۾ 1951ع ۾ 'شاهه کان اڳ جا شاعر' جي عنوان سان مقالو لکي ميون عيسو جي شاهه جي ڪلام ۾ آيل بيتن جي نشاندهي ڪئي آهي.

ممتاز مرزا مرحوم به هڪ ڪتاب 'ميئين عيسيٰ رحہ جا سنڌي بيت' 1993ع ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان ڇپرايو هو. مخدوم ميان محمد عيسيٰ جي هالا ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ بابت مليل ڄاڻ موجب ته پاڻ حج جي سعادت حاصل ڪري درياهه رستي هالا پهتا، جتي عالمن، بزرگن ۽ سروري بزرگن جي فيض جي پالوٽ جاري رهندي آئي آهي. مخدوم سرور نوح ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي روحاني فيض جي رحمتن واري برسات جاري هئي. مخدوم ميان محمد عيسيٰ کي سروري جماعت جي ان وقت جي سجاده نشين مير پير رحہ دعوت ڏيئي کين پاڻ وٽ گهرايو ۽ سروري خاندان جي اولاد کي سلسله نقشبندي ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ روحاني تعليمي استاد مقرر فرمايو ۽ کين خانداني سَنَدَ پڻ عطا ڪئي ۽ کين رهڻ لاءِ گهر، مسجد ۽ حجرو ۽ ٻين ضرورتن ۽ گهرجن پوريون ڪرڻ جو ذمو کنيو. کيس قاضي گلچين جو لقب ڏئي سروري جماعت جي معاملن جي شرعي فيصلن لاءِ قاضي مقرر ڪيو. مخدوم محمد عيسيٰ جي روحاني، علمي ۽ ادبي خدمتن جي اعتراف طور هڪ مسجد تعمير ڪرائي ڏني ۽ ان جو نالو ڪڪا مسجد رکيو ويو. ڪڪا ابڙن جو پاڙو به آهي. 1955-1956ع ۾ هالا جي ميمڻ سيشن ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ دعويٰ داخل ڪئي ته ڪڪا مسجد ۽ حجرو ميمڻن جي ملڪيت آهي. ڪڪا مسجد لڳ ڪڪا محلي جي نالي سان هڪ وڏي آباديءَ وارو پاڙو آهي. هتي پهرين صرف ابڙا رهندا هئا، پر اڄ ڪله هتي ميمڻن جي گهڻائي آهي. اڄ به ڪڪا محلي سان گڏ قاضي گليچن جي پڙپوٽن جو گهر موجود آهي. دراصل ڪڪا محله ڪاميٽي ۾ ابڙا ۽ ميمڻ گڏيل طور ميمبر رهيا آهن. هن پاڙي تي ڪڪا محلو نالو به ابڙا خاندان جي رهائش سبب پيو آهي. ابڙا خاندان جو بزرگ ۽ ڏاڏو قائم الدين به هن پاڙي ۾ رهندو هو، جيڪو درويش ۽ بزرگ شاهه اويس قرني رحہ سميت لڏي وڃي مانجهند ۾ ويٺو. جتي بزرگ درويش مخدوم قائم الدين ۽ سندس ٻنهن ۽ پوٽو وفات ڪري ويا. جنهن کان پوءِ اڪيلائي محسوس ڪرڻ سبب سندس پوٽير پيهر لڏي وڃي هالا ۾ ويٺا ۽ ابڙا محلي جي نالي سان هڪ الڳ رهائشي پاڙو جوڙيو. مخدوم قائم الدين ۽ سندس پوٽي رئيس قائم الدين کي شاهه اويس قرني جي قدمن کان دفن ڪيو ويو. ميمڻن طرفان داخل ڪيل دعويٰ جي موٽ ۾ سيشن ۽ هاءِ ڪورٽ جي ججن اهو قرار ڏنو ته مسجد الله جو گهر آهي، مگر مسجد جو حجرو ابڙا خاندان جي ملڪيت رهندو ۽ ان جو

متولي ابڙو خاندان رهندو. ان حوالي سان ابڙا خاندان وٽ 8.1.1955ع ۾ مخدوم صاحبن کان مليل سَنڌ ۽ مجموعه ٽيهه اکري به شهادت طور موجود آهن. اُن کان سواءِ هالا جي ابڙا خاندان درگاهه سروريه جي ڏکڻ ۾ جتي گادي نشين کان علاوه مخدوم خاندان جي ٻين فردن جي آخري آرام گاهه سان بلڪل لڳ ابڙا خاندان جي درويشن ۽ ٻين فردن جي آخري آرام گاهه (مقام) لاءِ زمين مخدوم صاحبن طرفان مفت ۾ عطا ڪئي وئي. پهرين هيءُ هڪ ئي قبرستان هو، پر بعد ۾ درگاهه شريف جي بائونڊري واري پڪي ڀت تعمير ٿي ته مخدوم خاندان ۽ ابڙا خاندان جا مقام الڳ ٿي ويا. اهو مقام صرف ابڙا خاندان لاءِ آهي ۽ ٻئي ڪنهن خاندان کي اجازت نه هوندي هئي ته ان مقام ۾ ڪو مردو دفنائي سگهي. هن مقام ۾مخدوم ميان عيسيٰ عرف حاجي حافظ جمن، مخدوم اسماعيل (ٻيون) ۽ ٻيا درويش ۽ خاندان جا ماڻهو دفن ٿيل آهن. مخدوم محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو رحه وڏو درويش ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس کيترائي مريد هئا مگر انهن سان گڏ شاهه جنات پڻ سندس مريد بڻجي ڪانئن روحاني تعليم حاصل ڪئي. مخدوم محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو رحه جي رحلت بعد کين درگاهه سروريه جي چوڪنڊي اندر سامهون دروازي لڳ دفن ڪرايو ويو ته جيئن خاندان وارا مخدوم سرور نوح رحه جي حضور ۾ حاضريءَ لاءِ پيش ٿين ته پنهنجي روحاني استاد حضرت مخدوم ميان عيسيٰ رحه جي سلاميءَ کان پوءِ کين دعائي مغفرت پيش ڪري سگهن. مخدوم ميان عيسيٰ رحه جي خاندان جا فرد هن وقت به هالا ۾ موجود آهن. منجهن عالم، اديب، شاعر، استاد، پروفيسر، جج، قانوندان، ڊاڪٽر ۽ آفيسر وغيره شامل آهن.

نگر باغبان (ويهڙ لڳ) رهائش وقت مخدوم محمد اسماعيل پريالوي جا همعصر دوست صوفي ۽ روحاني بزرگ صوفن شاهه، نارو شاهه، صالح شاهه سرائي ۽ حاجنا شاهه هئا.

نگر باغبان ۾ موجود مٽيءَ جا وڏا ڏڙا جيڪي درياهه جي پيٽ ۾ ڪناري سان آهن. جتي محمد بن قاسم به اچي رهيو هو، اهو مغلن جو ڪوٽ سڏبو هو.

حوالا:

1. 'تذڪره پيران پاڳار'، جناب تبسم چوڌري ڇاپو پهريون جولاءِ 1975ع
2. 'مقالا ۽ مضمون'، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز
3. 'ٽيهه اکرين'، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڀاڱو پهريون 1960ع سنڌي ادبي بورڊ
4. 'هالا جو اجدائي ابڙا خاندان'، ابڙو حاجي محمد عيسيٰ ع ۾ هالائي، روزاني نئون سج، 24 ڊسمبر 1997ع
5. 'شاهه کان اڳ جا شاعر'، علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، مقالو 1951ع
6. 'علامه دائودپوٽي جي خط جو جواب'، مخدوم محمد طالب المولیٰ، ماهوار نئين زندگي جون 1973ع
7. بهاولنگر ان وقت سنڌ جو حصو هوندو هو، ماضيءَ ۾ موجوده پنجاب جو نالو جٽڪي (حضرت جاٽ رح پٽ حضرت سنڌين سام بن نوح عليه السلام) هو ۽ اهو سنڌو تهذيب جو حصو رهيو آهي، اهو ئي سبب آهي جو ملتان ۽ اُچ شريف سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ رهيا آهن.
8. 'تذڪره پيران پاڳارا'، تبسم چوڌري، ڇاپو اول جولاءِ 1975ع
9. 'پرين پريان لوءِ جو'، مخدوم عبدالخالق عرف شفيع محمد الهاشمي، مرتب: مخدوم نذير احمد هاشمي، ڇپائيندڙ: مخدوم عبدالرحمٰن شهيد اڪيڊمي درگاهه الخادم کهڙا ضلع خيرپور، ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشن ڪراچي، ڇاپو: پهريون 2000ع

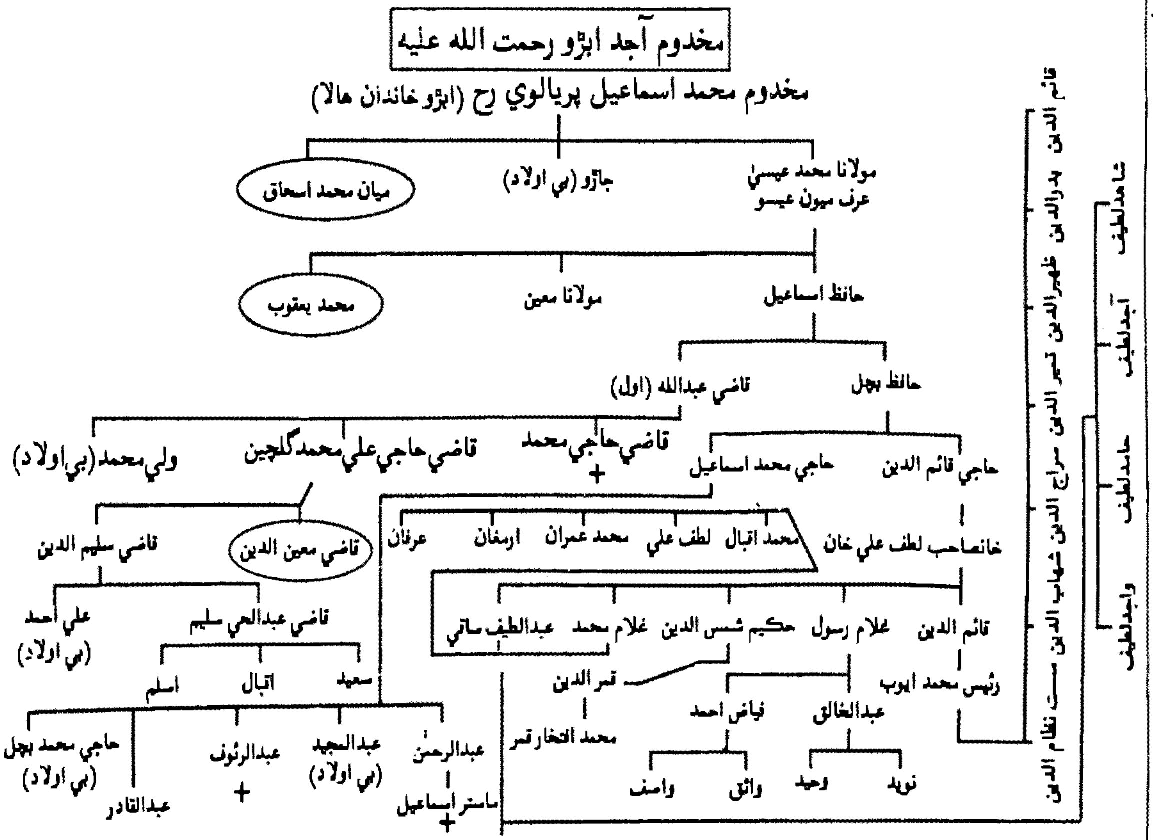
مخدوم آجد ابڙو رحمت الله عليه
مخدوم محمد اسماعيل پريالوي رح (ابڙو خاندان هالا)
مولانا محمد عيسيٰ عرف ميون عيسو
جاڙو (بي اولاد)
ميان محمد اسحاق
حافظ اسماعيل
مولانا معين
محمد يعقوب
حافظ بچل
قاضي عبدالله (اول)
حاجي قائم الدين
حاجي محمد اسماعيل
قاضي حاجي محمد
قاضي حاجي علي محمد گلچين
ولي محمد (بي اولاد)
خانصاحب لطف علي خان
محمد اقبال
لطف علي
محمد عمران
ارمغان
عرفان
قاضي معين الدين
قاضي سليم الدين
قائم الدين
غلام رسول
حكيم شمس الدين
غلام محمد
عبداللطيف ساتي
قاضي عبدالحي سليم
علي احمد (بي اولاد)
رئيس محمد ايوب
عبدالخالق
نياض احمد
قمر الدين
محمد افتخار قمر
سعيد
اقبال
اسلم
نويد
وحيد
واثق
واصف
عبدالرحمٰن
ماستر اسماعيل
عبدالمجيد (بي اولاد)
عبدالرئوف
عبدالقادر
حاجي محمد بچل (بي اولاد)
قائم الدين
بدرالدين
ظهيرالدين
تمير الدين
سراج الدين
شهاب الدين
نظام الدين
شاهدلطيف
آجدلطيف
حامدلطيف
واجدلطيف

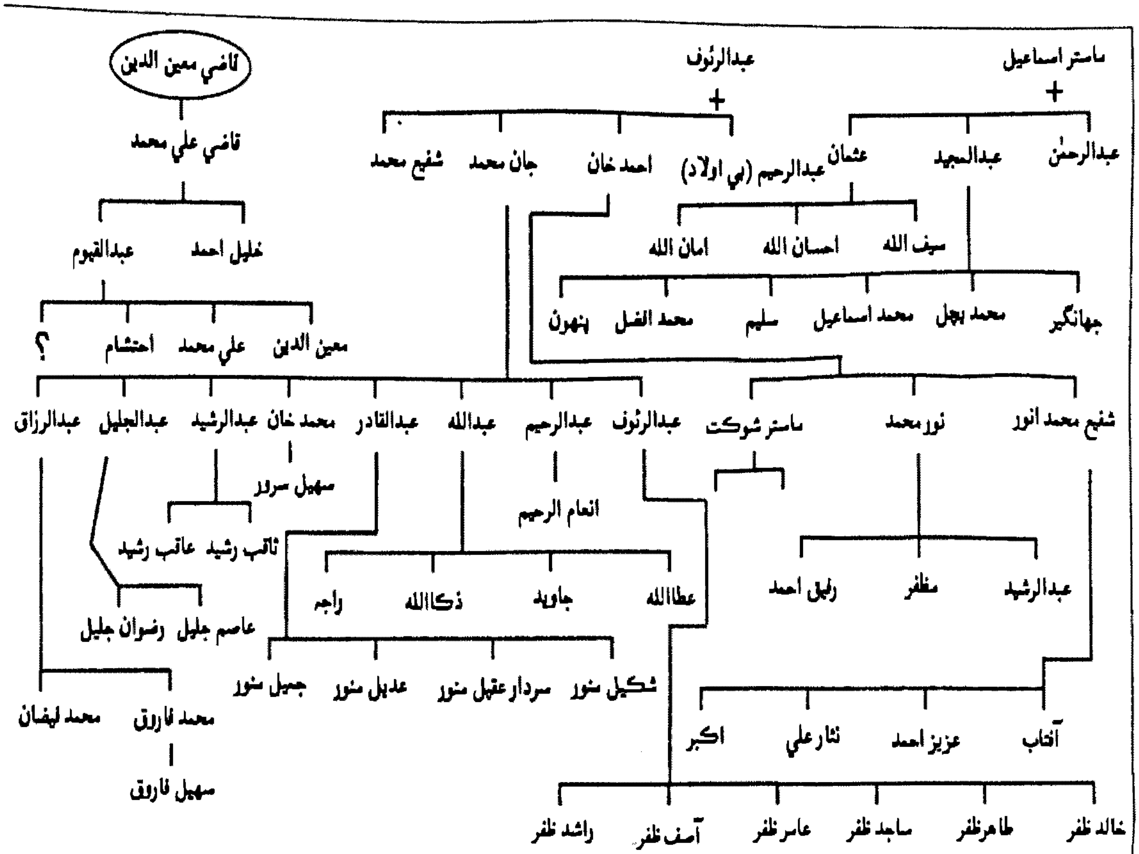
قاضي معين الدين
قاضي علي محمد
خليل احمد
عبدالقيوم
معين الدين
علي محمد
احتشام
؟
عبدالرزاق
عبدالجليل
عبدالرشيد
محمد خان
عبدالقادر
عبدالله
عبدالرحيم
عبدالرئوف
سهيل سرور
ثاقب رشيد
عاقب رشيد
عاصم جليل
رضوان جليل
محمد فاروق
محمد ليضان
سهيل فاروق
انعام الرحيم
عطاالله
جاويد
ذكاالله
راجم
شكيل منور
سردار عقيل منور
عديل منور
جميل منور
ماستر اسماعيل
عبدالرئوف
عبدالرحمٰن
عبدالمجيد
عثمان
عبدالرحيم (بي اولاد)
احمد خان
جان محمد
شفيع محمد
سيف الله
احسان الله
امان الله
جهانگير
محمد بچل
محمد اسماعيل
سليم
محمد افضل
پنهون
شفيع محمد انور
نور محمد
ماستر شوكت
عبدالرشيد
مظفر
رفيق احمد
آفتاب
عزيز احمد
نثار علي
اكبر
خالد ظفر
طاهرظفر
ساجد ظفر
عاسر ظفر
آصف ظفر
راشد ظفر

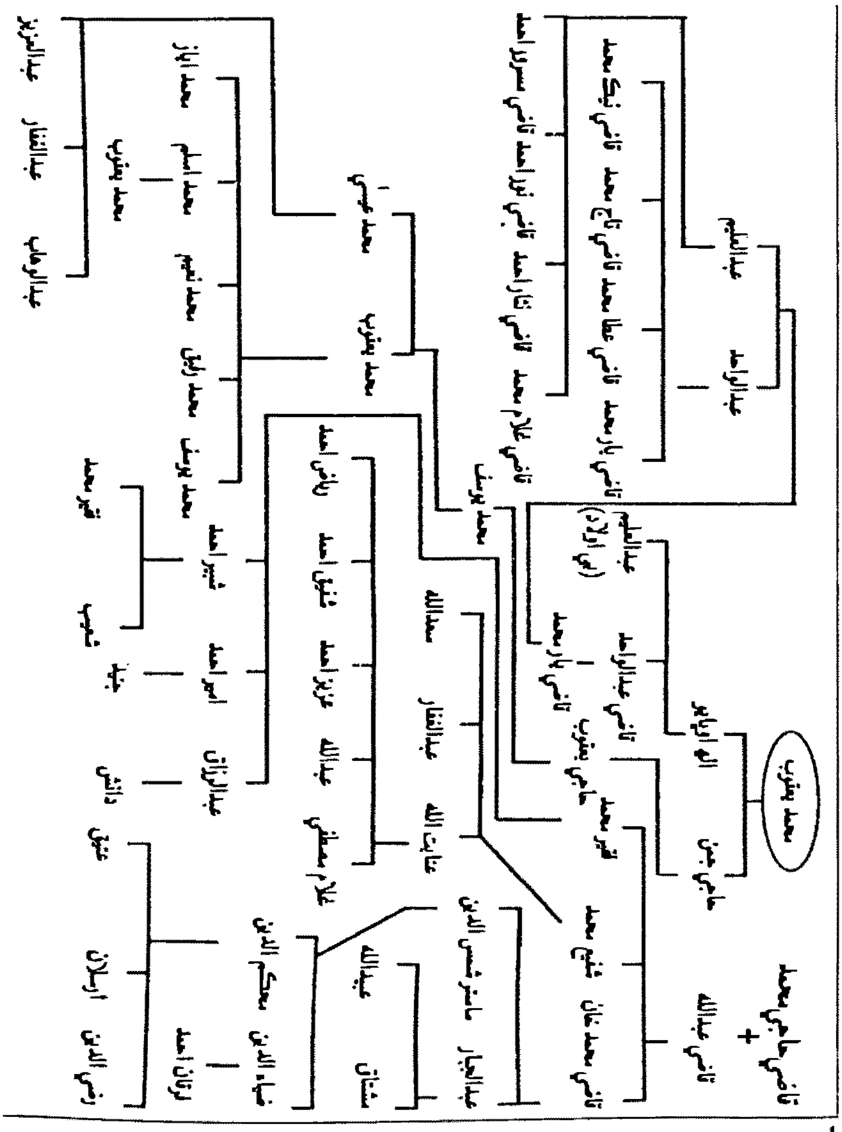
محمد يعقوب
قاضي حاجي محمد
+
قاضي عبدالله
حاجي جمن
الهٖ اوبايو
قاضي محمد خان
شفيع محمد
فقير محمد
حاجي يعقوب
قاضي عبدالواحد
قاضي يار محمد
عبدالعليم
(بي اولاد)
عبدالواحد
عبدالعليم
قاضي يار محمد
قاضي عطا محمد
قاضي تاج محمد
قاضي نيڪ محمد
قاضي غلام محمد
قاضي نثار احمد
قاضي نور احمد
قاضي مسرور احمد
محمد يوسف
عبدالجبار
ماستر شمس الدين
عنايت الله
عبدالغفار
سعدالله
مشتاق
عبيدالله
غلام مصطفي
عبدالله
عزيز احمد
شفيق احمد
رياض احمد
محمد يعقوب
محمد عيسيٰ
ضياء الدين
محڪم الدين
فرقان احمد
عبدالرزاق
امير احمد
شبير احمد
دانش
جنيد
شعيب
فقير محمد
عتيق
ارسلان
رضي الدين
محمد يوسف
محمد رفيق
محمد نعيم
محمد اسلم
محمد اياز
محمد يعقوب
عبدالوهاب
عبدالغفار
عبدالعزيز

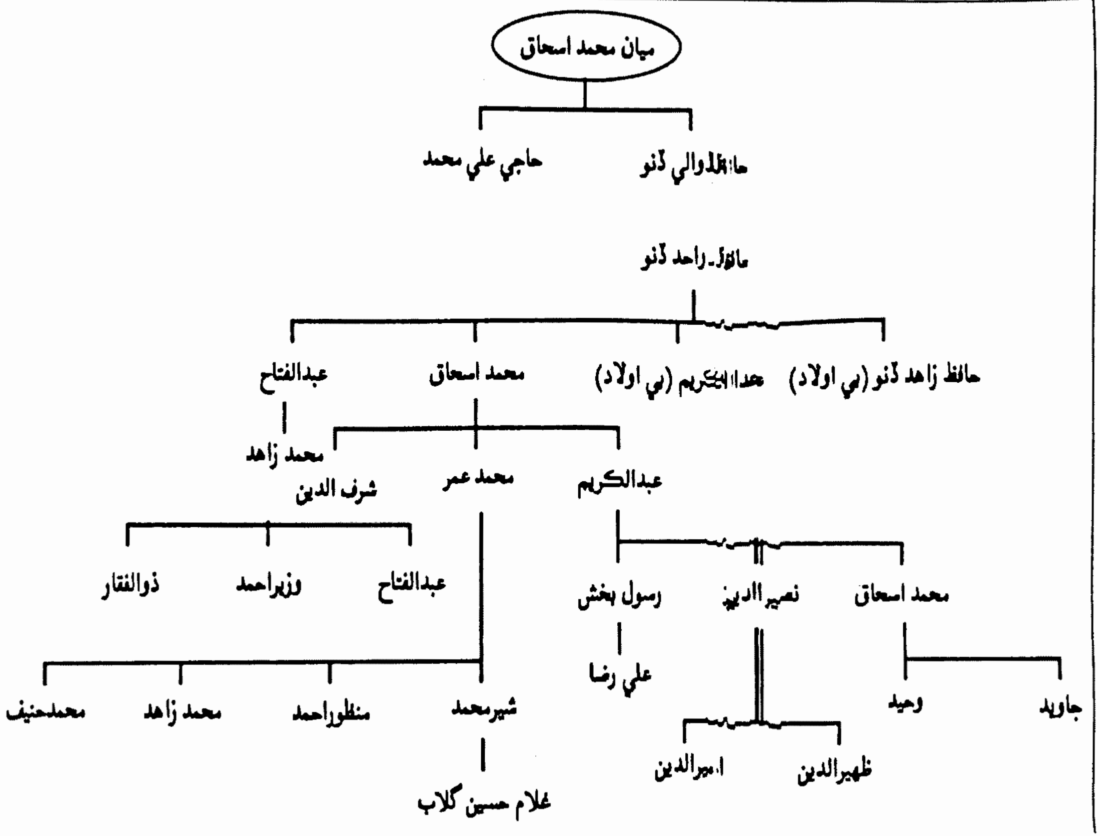
ميان محمد اسحاق
حافظ الله والي ڏنو
حاجي علي محمد
حافظ راحد ڏنو
حافظ زاهد ڏنو (بي اولاد)
محمد عبدالڪريم (بي اولاد)
محمد اسحاق
عبدالفتاح
محمد زاهد
عبدالڪريم
محمد عمر
شرف الدين
محمد اسحاق
نصير الدين
رسول بخش
علي رضا
عبدالفتاح
وزيراحمد
ذوالفقار
جاويد
وحيد
ظهيرالدين
امير الدين
شيرمحمد
منظوراحمد
محمد زاهد
محمدحنيف
غلام حسين گلاب

شجره نصب مخدوم محمد اسماعيل پريالوي ۽ اولاد ٽکڙ باغبان

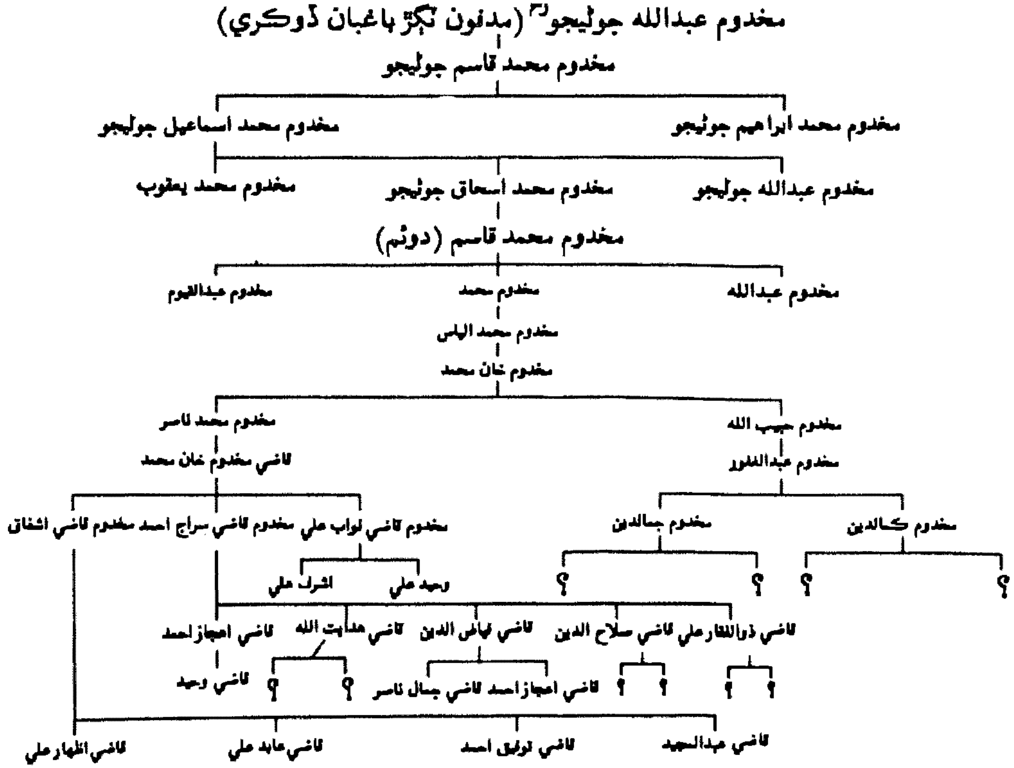

مخدوم محمد اسماعيل پرياليءَ جي خاندان جو جنم ۽ وفات جو چارٽ

سيريل نمبر	نالو والد صاحب جي نالي سميت	جنم: ڏينهن	جنم: تاريخ/مهينو	جنم: هجري سال	وفات: ڏينهن	وفات: تاريخ/مهينو	وفات: هجري سال	آخري آرام گاهه
1	حضرت مخدوم عبدالله جوڻيجو مدظله عليه	سومر	4 صفر	996	آچر	6 ذوالقعد	1068/72	مسجد ٽکر شريف
2	حضرت مخدوم محمد قاسم جوڻيجو ولد عبدالله	سومر	6 ربيع الثاني	1042	جمعو	14 صفر	1130/90	مسجد ٽکر شريف
3	مخدوم محمد ابراهيم ولد مخدوم محمد قاسم	ڇنڇر	2 ذوالحج	1070	آچر	21 صفر	1085/15	مسجد ٽکر شريف
4	مخدوم محمداسماعيل جوڻيجو ولد مخدوم محمد قاسم	سومر	9 ذوالحج	1072	ڇنڇر	8 ربيع الاول	1174/102	ٽکر
5	مخدوم عبدالله جوڻيجو ولد محمداسماعيل	آچر	16 ذوالحج	1102	آڱر	24 رمضان	1104/2	ٽکر
6	محمد يعقوب جوڻيجوولد محمداسماعيل	خميس	6 ربيع الاول	1105	جمعو	11 جمادالثاني	1112/7	ٽکر
7	محمداسحاق جوڻيجوولد محمداسماعيل	اربع	4 ذوالحج	1107	سومر	9 محرم	1133/26	ٽکر
8	محمدقاسم دوئم ولد محمد اسحاق	سومر	10 رجب	1131	جمعو	11 محرم	1185/54	ٽکر
9	عبدالله جوڻيجو ولد محمد قاسم دوئم	ڇنڇر	6 جمادالثاني	1158	جمعو	2 صفر	1166/8	ٽکر
10	عبدالقيوم جوڻيجو ولد محمد قاسم دوئم	آڱر	6 شعبان	1161	خميس	11 صفر	1165/4	ٽکر
11	محمد جوڻيجو ولد محمد قاسم دوئم	جمعو	6 ذوالحج	1165	آڱر	19 رمضان	1148/83	ٽکر

سيريل نمبر	نالو والد صاحب جي نالي سميت	جنم: ڏينهن	جنم: تاريخ/مهينو	جنم: هجري سال	وفات: ڏينهن	وفات: تاريخ/مهينو	وفات: هجري سال	آخري آرام گاهه
12	محمدالياس جوڻيجو ولد محمد	سومر	8 رجب	1215	آچر	2 ذوالحج	1315/100	ٺکر
13	خان محمد جوڻيجو ولد محمدالياس	آڱارو	10 ذوالحج	1248	جمعو	12 رجب	1344/96	ٺکر
14	حبيب الله جوڻيجو ولد خان محمد	آڱارو	4 ربيع الاول	1282	آچر	1 ذوالقعد	1382/100	گهريلو
15	محمد ناصر جوڻيجو ولد خان محمد	جمعو	1 رجب	1290	سومر	10 رمضان	1355/65	ڏوڪري
16	عبدالغفور جوڻيجو حبيب الله	سومر	6 رمضان	1321	جمعو	4 رجب	1403/82	گهريلو
17	جمال الدين جوڻيجو ولد عبدالغفور	جمعو	9 رمضان	1344	سومر	10 محرم	1369/16	ڏوڪري
18	ڪمال الدين جوڻيجو ولد عبدالغفور	آچر	19 صفر	1351	اربع	6 محرم	1414/63	گهريلو
19	خان محمد جوڻيجو ولد محمد ناصر	سومر	16 رجب	1335	جمعو	11 ذوالحج	1418/113	ڏوڪري
20	سراج احمد جوڻيجو ولد خان محمد							
21	نواب علي جوڻيجو ولد خان محمد							
22	اشفاق احمد ولد خان محمد	جمعو						

پروفيسر ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو
شڪارپور

پريت جا پيچ

ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي جا ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ڏانهن لکيل خط

(سَرسَري مطالعو)

پريت جا پيچ: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو سنڌي زبان جو بيمثال عالم ۽ اديب هو. ڪوبہ اهڙو علم ڪونہ هو جو وٽس ڪونہ هجي! استادن جي استاد هئڻ جي ڪري ۽ عالمن سان بصف بيهڻ جي باوجود بہ اهڙي ڏِک ڏيندو جهڙي پَرندن ۾ مور! جهڙو هو سندس متانت ڀريو گفتگو، تهڙو هو سندس قلم ٽانگر جي ٽار!! لفظ جو استعمال هجي يا جملي جي جوڙ. جي ڪو ويهي ڇيد ڪندو تہ ڇِهه

ئي ڇهي پوندس! حرف حرف حيرت جو پيڪر! نظم تہ هوندوئي منظم، پر نثر ۾ بہ صرفي ۽ نحوي لاوازما لازوال، تہ نظمي زمين جا بہ واهڙ پيا وهندا ڏسڻ ۾ ايندا. مقصد جي بيان ڪرڻ ۾ اظهار اهڙو پختو جو ڇئي ڇپ ڪر! ڀلا هر ٻوليءَ جو ٻول ٻول ٻڌو. ٻانهو ۽ ڪوشن جا ڪوش ڪاپار ۾ قابو هجن تہ پو ڇو نہ عبارتون عجيب ۽ قاري مجيب هجن. سندس جيڏن ۽ سَرتن ۾ ڪي ڳاڻ ڳڻيا ڳڻواڻ ئي سندس سنگتي ساٿي ۽ ڪچهريءَ جا مور رهيا. اهڙن ساڃاهہ ۽ سرت وارن ۾ هڪ وڏو ودوان ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي بہ رهيو. جيٺلي صاحب بہ وديائن جو ويرُ ۽ ڄاڻ جي کاڻ آهي. مطلب تہ ٻيئي ساهت جا ساگر مها ساگر! ٻنهي جي هر ڇولي علم ۽ ادب جي ٻولي. هو جيڏو هڪٻئي کان ڏور هئا، تيڏو ويجهو! پنهنجي اندر جا احساس هڪٻئي تائين قلم ۽ قرطاس رستي رسائي روحن ۽ ارواحن کي راحت پيا رسائيندا هئا. سن 1960ع کان سندن ”پريت جا پيچ“ پيا پختا ٿيندا رهيا، سندن خطن ۾ ميٺ محبت جو لطف تہ دلڪش آهي، پر ٻنهي جي علمي، ادبي، لغوي ۽ ڪوشي ۽ پستڪي سهيڙ ۽ سک کان سواءِ ڄاڻ لاءِ ووڙ ووڙان ۽ ولوڙ

ويچاري دنگ رهجي ٿو وڃجي. سندن لکت جي ڏانءَ کي ڏات ئي ڇئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ ڪوشش تہ وديارتن جي وس هوندي آهي. هي ويرَ تہ ودوان هئا.

”پريت جا پيچ“ تہ جيٺلي صاحب جي ڀاڀوهہ ڀرين پترن جو پستڪ آهي، جنهن ۾ جوهر بہ جيٺلي صاحب جا پيا جَرڪن. جي سنديلي صاحب جا بہ سڪ ڀر سنيها سمائجن ها تہ هَتي! هانوئي ٺري پون ها، پر جيٺلي صاحب جي پترن وسيلي سنديلي صاحب جي

سڪ ساهه تائين ۽ راحت روح تائين محسوس ٿئي ٿي. مثلاً جيٽلي صاحب، سنڌيلي صاحب کان پڇيو ته: ”جهڙي چالي تهڙي پني، هِن لاهي هُن کي ڏني. ان پهاڪي جو مطلب اوهان ڪيئن سمجهائيندا؟ اتي ’چالي‘ ۽ ’پني‘ انهن جي اکري معنيٰ ڪهڙي ڪڍڻ گهرجي؟ ان باري ۾ پنهنجو رايو لکندا.“ (ص 54) اهو خط پهرين فيبروري 1980ع تي لکيل آهي. ان متعلق وضاحت پڇندي جيٽلي صاحب جي ٿي پنجويهين جولاءِ 1980ع تي لکيل خط مان هن طرح معلوم ٿيو! ”جهڙي چالي تهڙي پني....“ ان جي جيڪا سمجهاڻي اوهان لکي آهي، سا مون کي درست نظر اچي ٿي، هڪ شڪارپور طرف جي رهاڪو پروفيسر مون کي ان جي سمجهاڻي هن ريت به ڏني آهي چالي= چَلي، نوڪري پني= پندي، نوڪري، انڪري ٻئي شيون برابر آهن. ”جهڙي چالي تهڙي پني، هُن لکٽي هُن کي ڏني، خبر نه آهي ته چالي ۽ پني لفظ شڪارپور طرف اِنهن معنائن ۾ ڪتب اچن ٿا يا نه؟ ان جي پاڻ جاچ ڪري مون کي احوال لکندا.

هاڻي تشنگي پوءِ به اها رهي ته سنڌيلي صاحب جي وَرنديءَ ۾ ڪهڙا ويچار ڏنا ويا؟ ان لاءِ لازمي طور جيٽلي صاحب کان سنڌيلي صاحب جا به خط گهرائي ڇپايا وڃن ته هوند معلومات مڪمل ٿي پوندي، ورنه ڳالهه اڌوري پئي لڳندي. هڪ سئو اٺونجاهه صفحن جي هن شاندار ڪتاب ۾ ڪل ستونجاهه خط شامل ٿيل آهن، جي يارهن سالن اٺن مهينن ۽ اٺيهن ڏينهن جي مدت ۾ موڪليل آهن. ان ڏينهن ۾ سنڌ جي ادب جي تاريخ جي پهرين اَساسي ۽ ڪلاسيڪي شاعر قاضي قادن جا هڪ سئو ٻارهن بيت هٿ اچڻ ۽ هيري ٺڪر پاران اهي ڪتابي شڪل ۾ شايع ٿيڻ ڪري سنڌ ۽ هند جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ جڻ ڪنهن وڏي تهوار يا عيد جون خوشيون پئي ملهايون ويون. هرهڪ وات اهائي وائي هئي ته قاضي قادن جو ڪلام مليو آهي. اجهو ٿو ڇپجي اچي. جيئن هي هند مان سنڌ ۾ ڪجهه ڪتاب عالمن ۽ اديبن کي اچي مليا، تيئن اديبن ۽ عالمن پنهنجي بصيرت سارو اخبارن ۽ رسالن ۾ تبصرا ۽ تحقيقي مقالا لکيا، عالمن جون تحريرون ته ’مهراڻ‘ ۾ ڇپبيون رهيون، جي وڏن فني نُڪتن کي نروار ڪري، هرهڪ کي متوجهه ڪري ڳالهه مان ڳالهه نڪرڻ چواڻي ڪيئي مفيد معلومات جا خزانا پلٽجڻ لڳا.

هنن ٻنهي عالمن جي دلچسپيءَ جا خاص علم، ادب ۽ لغت رهيا، ٻنهي کي مطالعي جو شوق چوٽيءَ جو رهيو، تنهنڪري ڪو چرندو ڪتاب پڙهڻ کان سواءِ نه ڇڏيائون. نتيجي ۾ سندن لئبررين ۾ ڪيترن ئي موضوعن تي ڪتابن جا گهڻا ذخيرا موجود آهن. سندن وچ ۾ ڪتابن موڪلڻ جا سلسلا سدائين قائم رهيا. جيسين هڪ ٻئي کي ڪي گهربل ڪتاب نه موڪليندا، تيسين هردي ۾ هورا ڪورا پئي هلندي. اچو ته هنن خطن ۾ آيل اهڙن ڳالهين سان گڏ ڪي ٻيون ڳالهيون به مختصر پيرايي ۾ پڙهي ڏسون:

جيٽلي صاحب 26-01-1979 جي خط ۾ لکيو ته: ”توهان جا موڪليل به املهه رتن، ”ساميءَ سنڌيون سپون“ ۽ ”ڏهس نامون“ پهتا. ڪجهه ڏينهن اڳ ”سامي ڌاتو ڪوش“ به مليو. اهي پڙهي سچ پچ ته منهنجو سِر توهان جي علم ۽ ڄاڻ اڳيان جهڪي ويو. سنڌ ۾ حقيقت ۾ توهان جهڙا عالم آگرين تي ڳڻڻ جيترا به مشڪل ملندا، جن سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش، هندي وغيره ٻولين جو گهرو ابياس ڪري، نور نچوئي سنڌي لفظن جي ويتپتي ريهي ڳولهي ڪڍي هوندي.“ (ص 31)

چئن مهينن کان پوءِ ستين مئي 1979ع جي خط ۾ ”قاضي قادن“ جي ڪتاب تي ڇپيل تبصرن سان گڏ هڪ ڪوش متعلق لکيو اٿس ته ”راجستاني شبدڪوش، سمپادڪ سيتارام لالس جو ڇپيو آهي. اهو ڪل ڏهن ڀاڱن ۾ آهي، ان مان ست ڪن ڀاڱا شايع ٿيا آهن، منجهس ويتپتي سيني لفظن جي ڏنل نه آهي ۽ ڪيترا هندي لفظ جيڪي راجستانيءَ ۾ به ملن ٿا سي به ان ۾ درج ڪرڻ ڪري ڊڪشنريءَ جو آڪار وڏي ويو آهي.“ (ص 33)

ساڳي خط ۾ هُن ڪيس صلاح ڏيندي لکيو آهي ته: "ويتپتيءَ جي خيال کان توهين ٽرنر جي ڊڪشنري ضرور ڏسو. A Comparative Dictionary of Indo- Aryan Language By: R.L.Turner هيءَ ڊڪشنري ڏهه ٻارهن سال اڳ لنڊن مان شايع ٿيل آهي. رالف للي ٽرنر 1930ع ڌاري نيپالي- انگريزي شبدڪوش ٺاهيو هو. ان جي آڌار تي ۽ وڌيڪ ريسرچ ڪري هن مٿيون ڪوش ٺاهيو آهي. جنهن ۾ سنسڪرت لفظ ۽ ان جي معنيٰ اُن کان پوءِ ان مان سڀني ڀارتيه ٻولين ۾ آيل لفظ به هن ڏنا آهن، منجهس ڪيترا سنڌي لفظ به آهن، جن جا پراڪرت، سنسڪرت، پاليءَ ۾ روپ ۽ ٻين ٻولين ۾ Congnates توهان کي سولائيءَ سان ملندا." (ص 34)

پنجين جولاءِ 1979ع جي خط ۾ سنديلي صاحب جي لکيل قاضي قادن واري مضمون کي وڌيڪ وزندار لکيو آهي. ٻيو سنت پراڻناٿ به سترهين صديءَ جو هو ۽ ان جي گرنٿ موڪلڻ لاءِ چيو ويو آهي. (ص 36)

ٽيرهين نومبر 1979ع ۾ جوڌپور مان ڇپيل "راجستاني شبدڪوش" (5 ڀاڱا) جو اطلاع ڏيڻ ۽ ملڻ شرط موڪلڻ جي دلجاءِ ڏنل آهي.

ڏهين ڊسمبر 1979ع تي لکيل خط طويل آهي، جنهن ۾ خاص ڳالهين ۾ ريتن رسمن بابت اصطلاح: ٻاڻ ۾ ڏتر (ٽِر) سنوان نه هئڻ (جهڳڙو هئڻ)، ڄُڄ تي ٻيهڻ (فضول خرچ ڪرڻ)، پڳڙيون ٿي وڃڻ (گهٽو نقصان ٿيڻ)، سورهان ٿي سراڌ پورا ڪرڻ (ٽوڪ ۾ استعمال ٿئي، يعني ڪجهه به نه ڪرڻ)، اٿپورا ڪر ڪرڻ) حقو پاڻي بند ڪرڻ، پٽ مان ڪڍي ڇڏڻ، ٿالهيون لاهڻ، ٽانبو ٽوپي بند ڪرڻ، گنگا سنان ڪرڻ، اڳتي لکيو اٿس ته ڊاڪٽر غلام علي الانا سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت هيتري محنت ڪندي به غلط نتيجا ڪڍيا اٿائين. ان جو مکيه سبب اهو آهي ته ڪيس سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش وغيره ٻولين جي ڄاڻ نه آهي.

چويهين ڊسمبر 1979ع جي خط ۾ سن 1958ع ۾ "راجستاني ڪهاوتين" نالي شايع ٿيل پي.ايڇ.ڊي ٿيسز موڪلڻ، رام چند ورما جي "هندي- مانڪ ڪوش" پنجن ڀاڱن ۾- برهد هندي شبد ساگر جي ٻيهر سڌاري ۽ وڌايل ٻارهن ڀاڱن ۽ سنديلي صاحب ڀاران موڪليل ڪتابن: هو ڏوٿي هوڏينهن، لطف الله قادريءَ جو ڪلام، سسئي پنهون ۽ عمر مارئي ملڻ جو اطلاع آهي، سال 1979ع ۾ اٺ خط لکيا ويا.

نائين جنوري 1980ع جي خط ۾ ٽن ڪتابن: راجستاني ڪهاوتين: ڊاڪٽر سهل، پراڪرت پاشائون ڪا وياڪرڻ- ڊاڪٽر پشيل ۽ محاورا ميمانسما ڊاڪٽر اوم پرڪاش گپتا موڪليا ويا آهن، جو اطلاع آهي.

اٺاويهين جنوري 1980ع: سوامي پراڻ ناٿ تي پي.ايڇ.ڊي جي ٿيسز موڪلڻ- تاريخ مظهر شاهجهاني ۽ ببليوگرافي پهچڻ سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي سماجي ڪارج تي مضمون موڪلڻ جون ڳالهيون ڪيل آهن.

پهرين فيبروري 1980ع تي لکيل خط ۾ نائونمل جون يادگيريون ۽ سسئي پنهون پهتا ان کان علاوه سوامي پراڻ ناٿ متعلق ڏنل مفيد معلومات مان ماخذ پيش ڪرڻ لازمي ٿو ڀانئيان: "پراڻ ناٿ جي اها واڻي ڪڇي ۽ لاڙي سنڌيءَ ۾ آهي. اڄڪلهه ان جو پنٿ "پرنامي"، نالي سان سڏجي ٿو. مٺ جي پرمپرا موجب پيڙهي به پيڙهي پراڻ ناٿ جا شش اها واڻي اتاري ان جا گرنٿ پوين کي ڏيندا آهن. ڏهه پندرهن سال اڳ کان وٺي پراڻ ناٿ جي واڻي ڇپجي شايع ٿيڻ لڳي آهي، نه ته اها فقط دستخط پوٿين ۾ درج ٿيل هئي. عام مڃتا اها آهي ته پراڻ ناٿ وجد ۾ اچي نچڻ لڳندو هو ان وقت جيڪو الهام ٿيندو هوس اهو هو بي خوديءَ جي حالت ۾ ڳائيندو هو ۽ شش اهو هڪدم نوٽ ڪندا ويندا هئا." (ص 54 ۽ 55)

چوڏهين فيبروري 1980ع جي خط ۾ ڪتابن: "ليلا چنيسر، نُر جا بيت ۽ مير معصوم بکري پهتا مهرباني. گنڊيل خط ۾ اوهان رام گلام ڪوش لاءِ لکيو. ان لاءِ پنج ڇهه دڪان ڏٺم، پر اُتي نه مليو. مانڪ هندي ڪوش (پنجن ڀاڱن ۾) رامچندورما جو خريد ڪيو اٿم هفتي ۾ موڪليندس. "هندي شبد ساگر" کان پوءِ هنديءَ جي اها سڀني ۾ سٺي ڊڪشنري آهي." (ص 56 ۽ 57)

چهين مارچ 1980ع: اوهان جا موڪليل ڪتاب: "شاهه جو رسالو، سنڌالاجيءَ جا ٻه پرچا، عرب ڪنگڊم آف منصوره، سنڌي لوڪ ادب جي ارتقا، هسٽري آف ارغونس، سنڌي الف بي، ڏولھ مارو، شاهه شريف پاڏائي، دائري وارن جي سنڌي" مليا آهن.

هن خط سان گڏ پدماوت- ملڪ جائسي ۽ شاهپوري، ڪانگري گلاسري (ولسن) موڪليا اٿر. (ص 58) ان ئي مهيني جي ڏهين تاريخ تي لکيل خط جي ٽين حصي ۾ آهي ته: "قاضي قادن تي مهراڻ ۾ سراج جو ۽ اوهان جو تنقيدي ليک پڙهيم. لفظن جي جڙ پڪڙ ۽ انهن جو بنياد ڳولي لهڻ ۾ اوهان بيشڪ مهارت حاصل ڪئي آهي، سنڌ ۾ لڳي ٿو ته فقط اوهان ڪي ئي ناگري اکرن لکڻ پڙهڻ جو علم آهي، ٻيا سنڌي عالم ان لکاوٽ جي ڄاڻ نه هئڻ ڪري اوهان کان گهٽ پئنتي آهن." (ص 61)

اٺين اپريل 1980ع جي خط ۾ ڏيءُ جي شادي جو احوال هن ريت رقم ڪيو اٿس: "ستين مئي تي منهنجي ڪِڪيءَ پونم جي شادي طئه ٿي آهي، ان جي تيارين ۾ مشغول آهيان، پنجين مئي تي هتان بمبئي روانا ٿينداسين جو گهوٽيتا بمبئيءَ ۾ رهندا آهن. پونم وڏي آهي ۽ سنسڪرت ادب ۾ پي.ايچ.ڊي ڪري رهي آهي. ٻيو ڪِڪو اٿم جنهن جو نالو آهي ستير، هو بي.اي جي پهرين سال ۾ پڙهندو آهي." (ص 63)

ٻارهين سيپٽمبر 1980ع جي خط ۾ آهي ته: "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج" چوڪن سان پريو پيو آهي، ڪيترن لفظن جي معنيٰ جو اشتقاق ڏکي ٻازيءَ تي ٻڌل آهي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جا شايع ٿيل مونوگراف به گهٽو ڪري ڪچا ڦڪا آهن."

ايڪٽيهين آڪٽوبر 1980ع جي خط ۾ سنڌيلي صاحب پاران موڪليل ڪتابن جي پنجن بنڊلن ملڻ جي پهچ آهي جن ۾: پراڻي وٽ وگيان جي ڪتابن جو بنڊل، مهراڻ 1974ع، اردو سنڌي ۽ سنڌي اردو ڊڪشنريون، مهراڻ ۽ ساٿيهه وارو پنڪيت ۽ آفتاب ادب ۽ هنگلاج وغيره.

چوويهين سيپٽمبر 1980ع تي هي ڪتاب موڪلڻ جو اطلاع آهي: سنسڪرت ڌاتن تي ٻه ڪتاب، ڀاشا شاستر پوپٽي جو، دائو ديال جي واٽي، سنڌالاجي، ڀاشا ۽ سنڌي ڀاشا، دلپت جي واٽي."ڀاشاگيان تي پوپٽي جو ڪتاب بلڪل ٻاراڻو آهي ۽ ڪيترين غلطين سان ڀريل آهي. چاڪاڻ ته هن بنا سمجهڻ جي فقط ڪن هندي ۽ انگريزي ڪتابن مان نقل ڪري سنڌيءَ ۾ ڏنو آهي."

"سنڌي ٻوليءَ جي بيهڪ Structure ان تي جديد لسانيات جي اصولن تي هڪ ڪتاب لکڻ لاءِ مون ڪي مليو آهي، جنهن تي ڏينهن رات لڳو پيو آهيان، اهو سنڌيءَ ۾ پيو لکان جو سرڪار پاران شايع ٿيندو. منهنجي پي.ايڇ.ڊي جو موضوع به اهوهو "Morphology of Sindhi"

اٺيهين ڊسمبر 1980ع تي لکيائين: "تازو اوهان جي "تحقيق لغات سنڌي" جو نئون ڇاپو به پهتو، ان گرنٿ جي عالمن سچيءَ دل سان قدرشناسي ڪئي آهي. ان جو ثبوت ان ڊڪشنري جو وري شايع ٿيڻ آهي، منهنجي ويچار ۾ هاڻي اوهين وقت ڪڍي ان لغات ۾ لفظن جو اڃا به واڌارو ڪريو، جنهن لاءِ ڪافي گنجائش آهي.

ارڙهين جون 1981ع جي خط ۾ 'ميگهدوت' جون چار ڪاپيون موڪلڻ سان گڏ ڪاليداس جي ان ڪتاب جي هڪ ڪاپي شيخ اياز کي پڻ موڪلڻ لاءِ لکيو ويو آهي.

ٽيويهين فيبروري 1982ع تي لکيو ويو آهي ته: "فيڊرل ڪائونسل جي ميمبريءَ لاءِ اوهان کي سرڪار چونڊيو آهي، اهو پڙهي نهايت خوشي ٿي، اها قدرشناسي گهٽو اڳ ٿيڻ کپندي هئي. ادب ۽ تعليم جي ڪيتر ۾ اوهان جيڪي ڪجهه سرجيو آهي، هاڻي ان جو اختياريءَ وارن مان ڪيو آهي. خدا ڪندو ته اوهان جي شيوائن جو اڃا به وڌيڪ ۽ وڌيڪ قدر ٿيندو." (ص 100)

ٽيويهين جولاءِ 1982ع: ساهتيه اڪادميءَ وارا "انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لٽريچر" تيار ڪرائي رهيا آهن. ان لاءِ به اٽڪل سَٽ ڪن سنڌي ادب سان لاڳاپو رکندڙ وشئن تي داخلائون پيون لکان. (ص 104)

ڏهين آڪٽوبر 1984ع: ”سچل لغات“ ڪتاب مهينو ڪن ٿيو ته پهتل آهي، اوهان جي قدرشناس ٿي ۽ ”سونو پلو“ انعام ۾ حاصل ٿيو. ان لاءِ لک لک واڌايون. اوهان کي ۽ ڊاڪٽر بلوچ کي سنڌي ادبي بورڊ تي ميمبر طور مقرر ڪيو اٿن، اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي، مبارڪون هجنوَ (ص 118)

يارهين جولاءِ 1987ع: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي لغات ۾ سنسڪرت، پراڪرت مان آيل سنڌي لفظن جي اشتقاق جاچڻ لاءِ مون کي لکيو آهي، جيئن جامع سنڌي لغات جي نون ڇاپن ۾ انهن ۾ ڪهربل سڌارا، واڌارا ڪري سگهجن، ان خيال کان بيو ڀاڱو هٿ ۾ کنيو اٿر. انهيءَ ۾ سنڌي لفظن جا سنسڪرت پالي- پراڪرت ۾ اصلوڪا روپ ۽ اشتقاق ڳولهي نوٽ ڪندو پيو وڃان. (ص 132 — 133)

ٽيرهين اپريل 1989ع: اوهان جو مضمون جامع سنڌي لغات جلد-5 تي پڙهيم، مس مس اوهان دوستيءَ جو لحاظ نه ڪري، پاسخاطري ڪرڻ کان سواءِ ان ڀاڱي کي اوٿاين طرف ڌيان ڇڪايو آهي. (ص 144)

اچا به ڪجهه خط آهن، جن مان چونڊ ان ڪري ڪونه ٿو ڪريان ته جيئن پڙهندڙ به انهن مان پنهنجي اُڃ اُجهائين ۽ ڪتاب ڏسڻ ۽ پڙهڻ وارو شوق ۽ اشتياق وڌندو رهي.

هنن خطن ۾ جو ڳهڻ پاسن جو علم آيل آهي، سو اسان شاگردن جون اکيون ته کولي ٿو، پر عمل لاءِ آمادگي پيدا ڪري، من ۾ ڌيرج ۽ ڌيان ڌرڻ به سيکاري ٿو. ان وقت اندر سنڌ ۽ هند جي علم ادب جي ماحول جي سموري سُڌ پوي ٿي.

پريت جا پيچ جهڙي اهر ڪتاب جو ’مهاڳ‘ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو جي اکين جي نور ۽ دل جي سرور ڊاڪٽر محمد اسلم سنديلي لکيو آهي. هن جي لکڻ جو ڏانءُ ڏس پيو ڏئي ته سندس سرير سونهن پري سهڻي سنڌيءَ جو مخزن آهي، ويهن صفحن جي ان تحرير جوتاجي پيٽو اهڙو ٿُر ۽ ٽڙنگ آهي، جو مجال آهي ته ڪٿي ڪو آڱر رکي چئي سگهي ته هتي معمولي...... آهي، سائين ڊاڪٽر سنديلي صاحب جو روح پنهنجي وڏڙن جي ارواحن جي وچ ۾ راحتن سان هوندو جو سموري علمي ۽ ادبي ورثي جي واچ ڪرڻ سان گڏ اُبي ڏاڏي جي قائم ڪيل روايتن ۽ ريتن سان نباهيندو پيو اچي.

ڊاڪٽر محمد اسلم صاحب ڪجهي ڳوتي ڳالهيون ڪيون آهن: خطن جا مقصد ماهيت ۽ ڪارج، عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي هستيءَ جي اهميت، لغت جي فيلڊ، ڊاڪٽر جيٽلي جو جنم، تعليم، منصب، عالمانه حيثيت، تصنيفون، تحقيقون ۽ مقالا، ادبي خدمتن جو شاندار ڍنگ ۽ رنگ سان وستار، انيتاليهن سالن پچاڻان پرين جي پار ورڻ ۽ 1986ع ۾ سکر لطيف ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ بنهي عالمن جي طبيعتن جي توازن ۽ برابري نروار ڪرڻ بيشڪ وڏي قابليت جو دليل آهي. هت اهي پيش ڪرڻ لاءِ نه قلم جهڙو بلم ٿو بيهڻ ڏي نه روح ٿي روڪ ۾ ٿو اچي:

بئي اديب، مزاج جا سادا، سپت ۽ سلڇڻي سڀاءُ جا مالڪ آهن.

بنهي همر پايه محققن جي طبيعت ۾ نياز نوڙت ۽ نمرتا تمام اوچي پد تي پهتل ۽ خيالن ۾ همسري نظر اچي ٿي.

بئي صوفي منش، ڏيک ويک، خودنمائي، خودپسندي، ڪوڙ ڪپٽ، ڪِرڪِر ڪروڌ ۽ دوئيءَ جا دشمن.

بنهي اسڪالرن جي تحقيق ڪرڻ جو رنگ ڍنگ نرالو ۽ سچي لگن سان ادبي پورهيو ڪرڻ جا هيراڪ. اُجائي آڪار کان پري ”ٿورا ڪٿا ٿالهيءَ ۾ چڱا“ جي مصداق: ادب ۾ مايه داريءَ کي اُتر سمجهندا آهن.

بنهي همر قلم اديبن جا پسنديده موضوع: سنڌي ٻولي ۽ ان جو بڻ بنياد، سنڌي لفظن جي بيهڪ ۽ انهن جي فني بناوت: لغات ۽ لفظن جا ويتپتي، لوڪ ادب ۽ لوڪ شاعري آهن. جڏهن ته هي صنفون جيڪي رواجي ۽ عام تخليقي ادب جي تاجي پيٽي ۾ گهٽو گهٽ شمار ٿين ٿيون.

ٻئي عالم اديب، ڪوجينڪ، ڪتابن ڪي ڪٺي ڪرڻ جا ڪوڏيا، ڪتابن جو اڪنڊ ڀنڊار هوندي ٻه پستڪ جي پني پني تي پيا ساهه گهوريندا.

ٻنهي ساهتيڪارن کي سنڌي ٻوليءَ کان علاوه، هندي، سنسڪرت، پالي، پراڪرت، مراٺي، گجراتي، فارسي، عربي ۽ انگريزي ڀاشائن جي لکاوٽن تي آڙيءَ وارو عبور حاصل هو.

ٻنهي اعليٰ شخصيتن پنهنجي عملي زندگيءَ جو آغاز، تعليم ڪاتي ۾ اسڪولي استاد جهڙي مقدس منصب سان ڪيو ۽ سموري زندگي درس وتدريس جي شعبي سان وابسته رهيا، ايم.اي ۽ پي.ايڇ.ڊي ٻه سنڌي ٻوليءَ سان منسلڪ وشيه تي ڪيائون ۽ هن وقت ٻه شاگردن لاءِ آدرشي استاد جي حيثيت رکن ٿا.

ڊاڪٽر مرليڌر 7 نومبر 1930ع مطابق 22 ڪتي 1987 بڪرمي ڏڻ آرتوار تي پنڊت ڪشنچند توپڻ مل جيٽلي جي گهر حيدرآباد ۾ ڄائو، چار درجه نو ودياليه ۾ پڙهي نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ مان مئٽرڪ تائين تعليم حاصل ڪيائين ته آگسٽ 1947ع ۾ پاڪستان ٺهڻ سبب امتحان ڏيئي نه سگهيو ۽ هندستان هليو ويو. 1948ع ۾ ٻڙودا ڪيمپ جي سنڌ هند هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. آخر 1965ع ۾ لسانيات ۾ پي.ايڇ.ڊي Morphology of Sindhi Language ڪئي. مختلف ادارن ۾ استاد رهندي 6 نومبر 1995ع تي رٽائر ٿيو. سندس ڪتاب: "سنڌي ڀڳت"، "سنڌي ڀاشا" ڪاسنسڪشپ وياڪرڻ"، "سنڌي ساهتيه کي ورڌ آيام"، "سنڌي ڀاشا وياڪرڻ ايوم پريوگ"، "سنڌي لوڪ ڪهاڻيون"، "ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ"، "سنڌي ڌوني وگيان (سنڌي صوتيات)" "ڀارتيه ڪهاوت ڪوش"، "هندي سنڌي شبدڪوش"، 'سنڌي پهاڪا ۽ محاورا'، 'ڀارتيه ساهتيه ڪوشَ'، 'سنڌوءَ جون لهرون' ۽ 'سنڌي شبد مهراڻ' گهڻو مقبول آهن. انهن کان علاوه ڪيترائي معياري مقالا لکيائين.

ڊاڪٽر جيٽلي جهڙو مهارگياني سنڌ هند ۾ ٿيو ڪونه ملندو، سندس مطالعي ۽ لکڻ پڙهڻ جا موضوع اڳ ۾ ذڪر ٿي چڪا آهن. سندس قلم جو علم سنڌي ساهت جي ميدان ۾ پيو لهرائيندو ۽ بلند ٿيندو، شال صحتمند ۽ سگهارو رهي.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي لاءِ هيئن لکيو آهي:

ABDUL KARIM SANDILO (1919-1990)

Lexicographer, Folk-lorist and writer, coming from Larkana, He was Professor of Sindhi and Principal, Government Degree College, Larkana, Sindh (Pakistan).

He was mostly written on Folk-lore and literature in this Field. He is also known as a Lexicographer in Sindhi. He is the only Muslim writer in Sindhi, who claims to know Sanskrit,. His important publications are as Follows:

Winjhar (A book on various forms of Sindhi Folk- songs i-e, Singar) Piroli (Hindi- Paheli, Hunar and Dor etc).

Sindh Jo Singar (a collection of Sindhi-Singar- Baits 1956) Tahiqiiq Lughat-e-Sindhi (Sindhi Lexicon, 1955), Pahakan Ji, Para (1966) Schal, Lughat (Dictionary of Schal's Poetry) Sami Dhato kosh (An Etymological Dictionary of Sami's Poetry), Loka adab jo Tahiqiqi Jaizo (Critical Survey of Sindhi Folk Literature, Ph.D Thesis 1986). Dahasnamo (P.P- 1-2)

M.K.Jetly
International Encycolopaedia
Of Indian Literature
Volume VIII
Sindhi

زاهد ڪنڀار
ٽنڊو جان محمد

سنڌ جو تاريخي قبرستان_آمري

ضلعي ميرپورخاص ۾ تاريخي ماڳ تہ تمام گهڻا آهن، پر تاريخي قديم قبرستانن جو بہ هڪ تمام وڏو انگ آهي ۽ انهن قبرستانن جو تاريخي اڀياس ڪنداسين تہ هر قبرستان تي الڳ الڳ ڪتاب لکي سگهجي ٿو، جيئن تہ ضلعي ميرپورخاص ۾ شهيد عبدالرحيم گرهوڙي جو قبرستان، چنوڙي جو قبرستان، لشڪر شاهہ جو قبرستان، درس عثمان ڪاڇيلوي جو قبرستان، ميان محمود فقير جو قبرستان، سوڍل شاهہ جو قبرستان، لاکي پير وارو قبرستان، ابراهيم ناگوراڻي وارو قبرستان، ميان محمد ڪڏ وارو قبرستان، درس عبدالصمد فقير جو قبرستان، خواجا سداتوري جو قبرستان، سيد حيدر شاهہ وارو قبرستان، جهنبو پاٽني وارو قبرستان، سيد گل شاهہ وارو قبرستان، مائي ٻگي وارو قبرستان، خاڪي پير وارو قبرستان، درس راڄ پار وارو قبرستان، ۽ ٻيا بہ ڪوڙ سارا قبرستان آهن جن تي لکي، انهن ۾ مدفون تاريخي شخصيتن جو ذڪر نروار ڪرڻ گهرجي. مثال طور سيد لال شاهہ جتي وارو قبرستان جنهن ۾ نوحاڻي قوم جا بهادر شهيد سپاهي مدفون ٿيل آهن، هن قبرستان مان وڏي تاريخي ڄاڻ ملي سگهي ٿي، پر هتي آئون صرف آمريءَ جي قبرستان جو ذڪر ڪندس، جيڪو تعلقي ڏگهڙي جي شهر ٽنڊو جان محمد جي لڳ قديمي ۽ تاريخي وهڪري 'پراڻ درياهہ' جي اوڀر ڪنڌي ديهہ بالو جا ڪنب ۾ موجود آهي، هن جي صحيح ايراضي جي خبر نٿي پوي، پر هن وقت بہ هڪ بلاڪ جي ايراضي ڪان مٿي نظر اچي ٿو، هن قبرستان ۾ ڪيترن قبن جا آثار موجود آهن، جن مان هڪ شمن فقير ڪلوئي وارو قبو ڊهڻ واري صورت ۾ اجان ڪر ڪنيو بيٺو آهي، جڏهن تہ ننڍي جڪري وارو قبو ڊهي ويو آهي جنهن جي بنياد جون سِرون اجان بہ نظر اچن پيون. ميهار فقير نهڙي وارو قبو بہ ڊهي ريو آهي، جنهن جا نشان ظاهر آهن، ان جي قبي سان گڏ ڪنهن ٻئي درويش جو بہ قبو آهي، جنهن جا نشان بہ ظاهر آهن، هن ئي قبرستان ۾ سلطان محمود غزنوي جي سپاهين جون اجتماعي قبرون آهن، جڏهن سلطان محمود غزنوي سومناٿ فتح ڪري صحراءِ ٿر وارو رستو ڏيئي نئون ڪوٽ واري علائقي وٽ پهتو تہ سندس سپاهہ، مال ۽ ماڻهو اُڃ ۽ ٻُڪن جي ڪري بيمارين ۾ مبتلا ٿي ويا. سلطان محمود غزنوي ڪجهہ وقت هاڪڙي ۽ پراڻ جي ڪنارن تي ترسيو ۽ سندس سپاهہ اتي آرام ڪيو، هن جا جيڪي سپاهي فوت ٿي ويا انهن جي تدفين اجتماعي، قبرن جي صورت ۾ آمري جي قبرستان ۾ ٿي. انهن جا نشان اجان موجود آهن(1).

آمري جي قبرستان تي 'آمري' جو نالو تڏهن پيو جڏهن ستين صدي عيسوي ۾ حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا رحہ دين جي تبليغ خاطر سنڌ ۾ آيو هو. پاڻ آمري واري هنڌ ڪجهہ ڏينهن دين جي تبليغ ۽ ماڻهن جي تربيت بہ ڪيائون ۽ هڪ آمريءَ جو وڻ بہ پوکيائون. جنهن کي ٻين لفظن ۾ گدامڙيءَ جو وڻ چيو ويندو آهي. اها جاءِ اڳ ۾ 'سمن ۽ صالحن' جي نالي سان سڏبي هئي "يعني نيڪ ماڻهن جي رهڻ جي جاءِ" روايتن موجب هن جاءِ تي غوث بهاءُالحق رحہ چلو پڻ ڪڍيو هو. وقت گذرڻ ڪان پوءِ آمريءَ جو وڻ وڏو ٿيو ۽ مقامي ماڻهن ماڻهو دفنائڻ شروع ڪيا ۽ آمريءَ جو قبرستان سڏجڻ شروع ٿيو.(2)

هن قبرستان ۾ شهيد عبدالرحيم گرهوڙي آمري وارو جيڪو وڻ وڍيو هو ان بابت روايت هن ريت آهي تہ غوث پاڪ جيڪو آمري وارو وڻ پوکيو

هو تنهن جا ﺑہ ٽُڙ ٽيا ﺑيئي ٽڙ اهڙي نموني سان ڳنڍاڻا جو هڪ دري نما شڪل اختيار ڪري ويا، چون ٿا تہ هڪ جادوگر اتي اچي رهيو، جيڪو ماڻهن کي انهي دريءَ واري وڻ مان لنگهائي حرامي ۽ حلالي جي پرک جو ڍونگ ڪندو هو، ماڻهو انهيءَ دريءَ مان نفسياتي دٻاءُ سبب نہ لنگهيندا هئا بلڪ انهي دريءَ ۾ جهجهو نذرانو رکي ڇڏيندا هئا، جيڪو سڀ انهيءَ جادوگر جي ملڪيت هوندو هو. اهو سلسلو ڪافي وقت جاري رهيو ۽ مُلڪين ڳالهہ پکڙجي ويئي، ملڪن جا ماڻهو اچڻ لڳا ۽ اتي ميلو لڳڻ شروع ٿي ويو. پراڻ جي پٽن تي رهندڙ ماڻهن کي اها ڳالهہ نہ وڻي ۽ هڪ ٽولي جي شڪل ۾ ان وقت جي عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي کي وڃي سڄي ماجرا ٻڌايائون، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي فرمايو تہ اهو پاسو عبدالرحيم گرهوڙي جو آهي ۽ اهو ڪم انهي تي ٿا رکون. روايت موجب مخدوم صاحب هڪ خط لکي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ ڏي موڪليو، تنهن کان پوءِ گرهوڙي صاحب آمري واري هنڌ پهچي هڪ ٽُڙ کي وڍيو تہ ان مان هڪ نانگ نڪتو جنهن کي ٺڏي تي ٺي ماري وڌائين ۽ ٻئي ٽڙ وڍڻ کان پوءِ ٻيو نانگ نڪري وٺي ڀڳو جنهن کي گرهوڙي صاحب پراڻ جي ٻئي ڪپ تي وڃي پاڻ ماريائين. ان جاءِ کي اڄ بہ ماڻهو گرهوڙي واري زمين سڏيندا آهن، ان کان پوءِ آمري وارو اهو جادوگري وارو ميلو ختم ٿي ويو ۽ انهيءَ بدعت جو بنياد نہ رهيو(3).

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي (رح) پراڻ درياهہ جي پٽن تي سير سفر ڪندي اوليائن، درويشن سان روح رهاڻيون ڪندي سماواتي درويشن ۽ پيرن تي ٿُل پڙهندي جڏهن آمري واري هنڌ پهتو تڏهن پراڻ کي مخاطب ٿيندي چيائين تہ:

جهوني تون پراڻ، جڳ ڄڻيهہ سنپرين،
تو ڪي ڏٺا هاڻ، لاکي جهڙا ڀيڙا!

ڀٽائي گهوٽ جيڪا پراڻ کان ڳالهہ پڇڻ ٿو چاهي اها ڳالهہ هن ريت آهي تہ لاکو ڦلاڻي هن پراڻ واري گهيڙ کان ڄاڄين سميت اچي ٽپيو هو، لاکو ڦلاڻي ڪڇ جو رهاڪو هو وڏو سخي ڏاتار هو، ظالمن کان مال کسي غريب مسڪينن ۾ ورهائي ڇڏيندو هو، جڏهن لاکو سردار مهر راڻي پرڻجڻ کان پوءِ انهي پراڻ واري گهيڙ کان ٽپيو تڏهن ڄاڄين جا ڪپڙا پُسي پيا جن کي سڪائڻ لاءِ وڻن تي ٽنگي ڇڏيائون، ڪجهہ دير کان پوءِ جڏهن پسيل ڪپڙا وري ڄاڄين وڻن تان ٿي لاٿا تہ ڪين لاکي منع ڪئي ۽ چيائين تہ اهي ڪپڙا پراڻ جي پٽن جي وڻن کي اسان جي طرفان اوڍاڻيون آهن. ٻئي بيت جي جواب ۾ پراڻ جي پاران شاهہ صاحب وري پاڻ ئي جواب ٿو ڏي:

لاکا لکين آئيا، انڙ ڪروڙيون اٺ،
هيم هيڙائوَ هيڪڙو آيو هو مون وٽ.

هتي شاهہ سائين جيڪا هيم واري ڳالهہ ٿو ڪري، هيم جي لفظي معنيٰ ٿي سون آهي، سون جو واپاري سيف الملوڪ جڏهن پنهنجي زال بديع الجمال سان گڏ هن آمري واري هنڌ پهتو ۽ تڏهن لاکي ڦلاڻي واري وڻن جي اوڍاڻي واري ڳالهہ ٻڌائين تہ اتي پاڻ هيڙا بيهاري وڻن کي ننڍا ننڍا زيور پارايائين، ڪتاب 'تحفتہ الڪرام' ۾ مير علي شير قانع لکي ٿو تہ سنڌ ۾ دلوراءِ بادشاهہ جي حڪومت هئي ۽ هو وڏو ظالم بادشاهہ هو، سندس فطرت هوندي هئي تہ ڪوبہ مسافر سندس حد اندران ٽپيندو هو تہ هو سندس اڌ ملڪيت کسي وٺندو هو، ۽ جيڪڏهن ڪا خوبصورت عورت ڏسندو هو تہ اها بہ کسي وٺندو هو، سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال حج جي نيت سان وڃي رهيا هئا، دلوراءِ بادشاهہ کي خبر پئجي ويئي، تنهن سندن گهيرو تنگ ڪيو. قدرتي اروڙ واري بند کان درياءُ ڦاٽ ڪاڏو ۽ پراڻ جي رستي هي صحيح سلامت بچي نڪري آيو، سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جون قبرون ننڍي ڍير جي لڳ، منترن جي پڙي جي سامهون پراڻ جي ڪنڌي تي اڄ بہ موجود آهن(4).

تون ابل سندي آمري ڪي تون لاکي سندي لال.
(شاهہ)

شاهہ صاحب جي منڪوره بيت ۾ سنڌ جي ٽن تاريخي ڪردارن ڏانهن اشارو آهن، جن مان ٻن جو ذڪر ڪري آياسين ۽ ٽيون ڪردار آهي ابل سومرو.

ابل سومرو يارهين صدي جو سردار هو، جنهن جي ڪوٽ جا ڪنبر ٽنبوالهيار شهر جي اُتر ۾

شيخ موسيٰ آهيداڻي جي مقبري جي اوپر ۾ آهن، جيڪو ڊولي ڌرور جي داشته مومل جي پيڻ عمرڪوٽ مان ڪٽي ويو هو جتي مومل جي رهائشي محل جا کنبر عمرڪوٽ شهر ۾ موجود آهن، جن کي مومل جي ماڙي سڏيو وڃي ٿو.

محترم معمور يوسفاڻي پنهنجي ڪتاب 'لطيف جا ٿر تي پيرا' ۾ لکي ٿو ته پراڻي وقت ۾ توڙي شاهه صاحب واري دور ۾ پراڻ، درويشن، فقيرن، عالمن ۽ شاعرن جي لحاظ کان مشهور هئي، جنهنڪري ڪيئي بزرگ تمام پري پري کان ڪهي انهن جي ملاقات ۽ زيارت لاءِ ايندا هئا. شاهه صاحب پهرين پوراڻ سان مخاطب هو، هن بيت ۾ وري خود آمري سان مخاطب ٿيندي فرمايو اٿس ته:

"تون ابل سندي آمري ڪِ تون لاکي سندي لال."

۽ وري پاڻ ئي جواب ٿو ڏي ته:

مون ۾ لاکي لالون ۾تيون آئون لاکي سندي لال،
ابل اچي ڪالهه هو مون ۾ مانجهاندو ڪيو(5).

شاهه صاحب جي مذڪوره بيت منجهان ظاهر آهي ته لاکي جي ڄچ جيڪي ڪپڙا سڪايا هئا اهي ٿلها ڪپڙا نه هئا، انهن ڪپڙن ۾ لعلون به لڳل هيون. يا اٿين چئجي ته ڄچ جا اُهي چَمڪ وارا ڪپڙا، وٽن ۾ اٿين ٿي لڳا ڄڻ لعلون پيون لڏن.

پراڻ جا پير هن ضلعي جي ٽن تعلقن، ميرپورخاص، جيمس آباد ۽ ڊگهڙي تعلقن ۾ ڏسجن ٿا جن کي "پوراڻ جا پٽ" سڏيو ويو آهي، شاهه صاحب پراڻ جي پٽ کي دعا ڪندي فرمايو:

مون کي ڪنوٽين خوش ڪيو جي ڪڪر ۾ ڪاري،
وٺا پٽ پراڻ جا وٺيون ساماري،
لکن کي لطيف چئي پلر پياري،
وڃڙين واري، ڪٽي ڪعبي تي ڪَر نائيا.
(شاهه)

ماموئا فقير: ماموئا فقير به ٽنبو جان محمد جي لڳ قديم قبرستان آمريءَ ۾ آرامي آهن، هنن درويشن جي باري ۾ چون ٿا ته هي ست درويش هئا، جيڪي سمان دور جا هئا. هنن درويشن جا بيت ملن ٿا، جيڪي پيشنگوين تي ٻڌل آهن، هي درويش ڪير هئا ۽ ڪٿان جا هئا ڪو به ليکڪ راءِ نٿو ڏئي، هنن درويشن بابت ڪجهه ليکڪ لکن ٿا ته هت هي ذات جا ماموئا هئا غور طلب ڳالهه اها آهي ته هنن جو هڪ بيت راجا ڏاهر جي دور جو ملي ٿو ته ٻيو بيت وري ڪلهوڙا دور جو ملي ٿو، انهن ٻنهي دورن ۾ وڏو فاصلو آهي. جيڪو اها ڳالهه واضح ٿو ڪري ته هي فقير تاريخ جي مختلف دورن ۾ هئا، هتي آمريءَ ۾ سمان دور جي ڪن بزرگن جي تدفين ٿيل آهي. اصل ۾ هڪ مامر جي ڳالهه ڪندڙ کي ماموئا چيو ويندو آهي، اها ڳجهي راز واري ڳالهه جيڪا اڳ ٿيڻي آهي، ۽ ٻئي ڳالهه جيڪا پنهنجي پر ۾ ٿئي پئي، پرعام ماڻهوءَ کي ان جي خبر نه آهي، اهڙن پيشنگوئين ڪندڙ درويشن کي مامر وارا يا ماموئا فقير ڪري سڏيندا هئا.

'ماموئا' جي لفظ ۽ ڪردارن تي بنيادي تحقيق سائين معمور يوسفاڻي ڪئي آهي. سندن انهيءَ تحقيق ۽ نشاندهي تي ٻيا محقق پوءِ هليا آهن. جن مان ڪيترن صاحبن معمور يوسفاڻي صاحب جي تحقيق جو حوالو نه ڏيئي پنهنجي علمي ڏيوالپڻي جو مظاهرو پڻ ڪيو آهي ۽ ادبي خيانت جا مرتڪب ٿيا آهن. ماموئا لفظ تي سائين معمور يوسفاڻي صاحب تفصيل سان لکيو آهي، هو 'ماءُ' جي معنيٰ 'پاڻي' جي حوالي سان ماموئا ذات جو ذڪر ڪري ٿو جيڪا 'پاڻي' جي نسبت سان آهي. اهڙي طرح ساڳي نسبت سان 'موئا دريا' موئا بندر، موئا شهر، موئن جو دڙو، جو ذڪر ڪرڻ پڻ ڪري ٿو ۽ مومل راڻي جي سُر مان هيٺين سِٽ ورجائي ٿو ته:

پرين ڪان پاسي ٿيا، مامون مثال.(6)

سائين معمور يوسفاڻي مٿئين بحث مان اهو نتيجو ٿو ڪڍي ته 'ماموئا سنڌ جي قديم دڙ جو قبيلو' آهي، جنهن جي نسل جا پيرا تاريخ ۾ اسان کان ڪٽي گُم ٿي ويا آهن جن کي ڳولڻو پوندو.

هنن درويشن جا ڪجهه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

پڇندي ٻنڌ اروڙ هاڪ وهندو هاڪڙو،
بيهه مڇي ۽ لوڙهه سمي ايندا سوڪڙي.

وسي وسي آر جڏهن وڃي ڦٽندو،
پاروچاڻو پار، پنجين ڏرمين وڪبو.

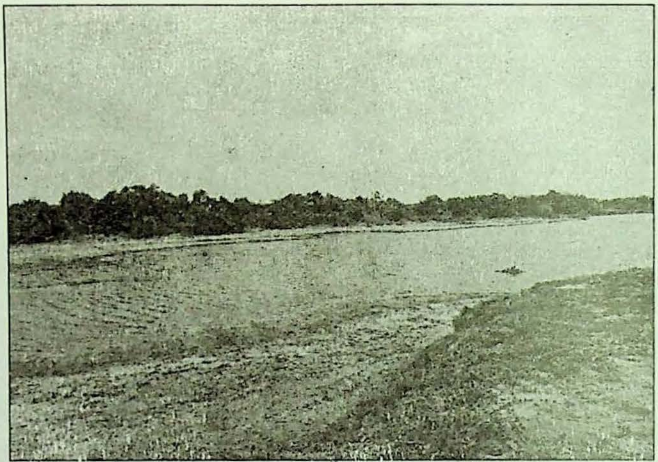

پراڻ درياهہ جو دلڪش نظارو (اوير ڪناري آمري جي قبرستان جا وڻ نظر اچي رهيا آهن).

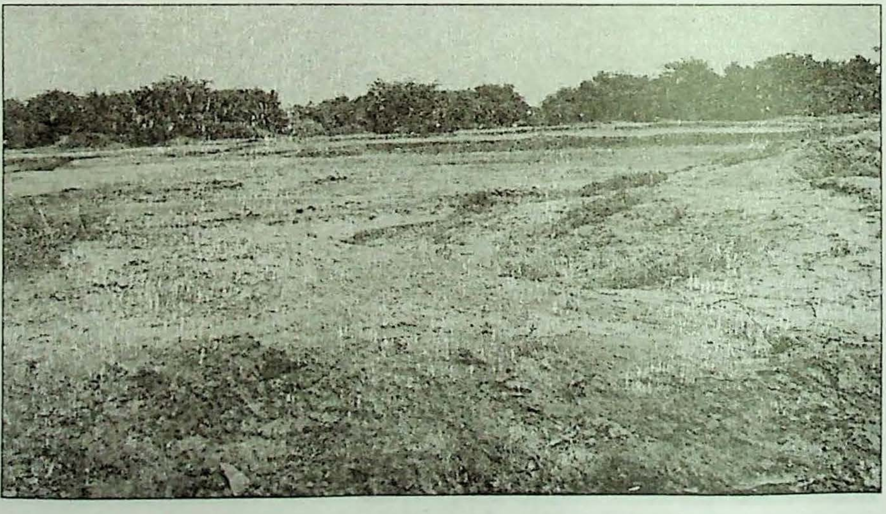

لاڪي جو گهيڙ- (پراڻ- آمري جو قبرستان)

جکرو ننڍو- جو مقبرو (آمري جي قبرستان ۾) هي روايت موجب هي پوءِ جي دور جي بزرگ شمن فقير ڪلوئي جو مقبرو آهي، ۽ جکري ننڍو جو اڳاٽي دور جو مقبرو ڍهي دڙي جي شڪل ۾ تبديل ٿي ويو.

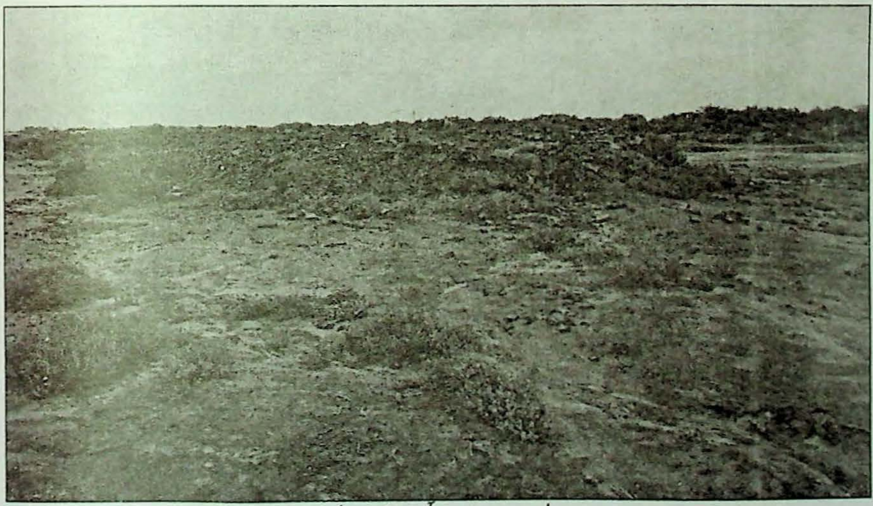

ماموين جو ڊير- (آمري قبرستان)

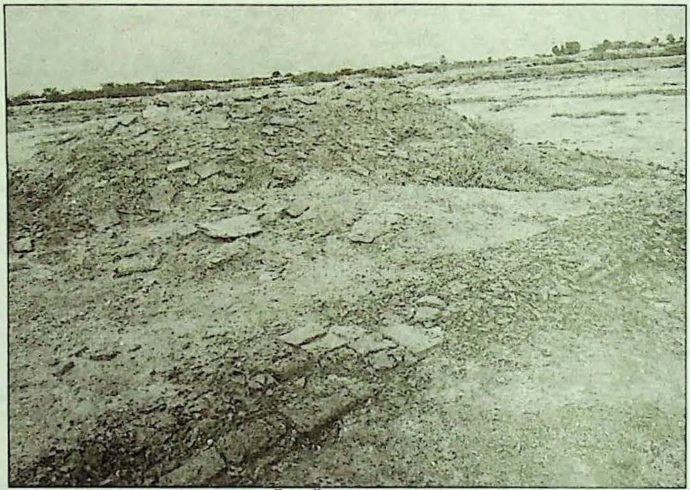

ميهار فقير جي ڊٺل مقبري جا آثار (آمري جو قبرستان)

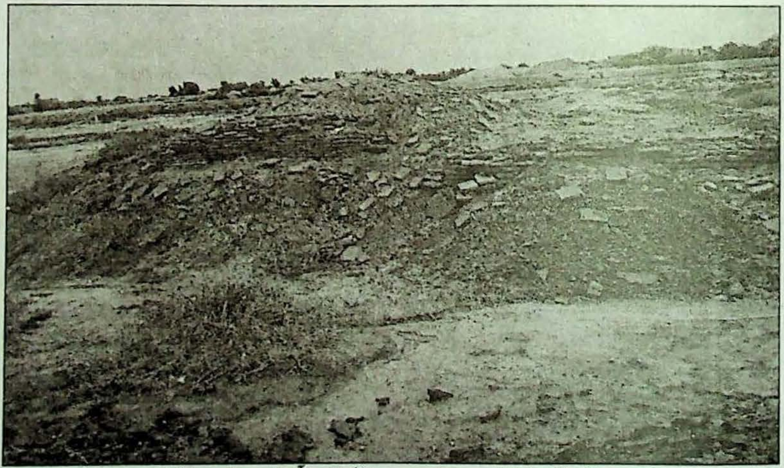

ميهار فقير نهڙي جي مقبري جو ڊٺل دڙو (آمري جو قبرستان)

نيرا گهوڙا ڏيرا اُتر کان ايندا،
گهاگهيريون گسن تي ورهائي ويندا.

ڪاري ڪاٻاري جهيڙو لڳندو ڇهه پهر،
مرمچي ماري، سک وسندي سنڌڙي.

شاهه عنايت رضوي رحه پڻ آمريءَ جي قبرستان بابت هڪ مشهور وائي چئي آهي:

سمن صالحن، توڙان طالبن، اصل آهي آمري،
زاهد، عابد، اوليا، آڳي ات اچن اصل آهي آمري،
هليو سڪ حبيب جي سي تا پراڻ پسن اصل آهي آمري،
سرين سروري آيا ملتاني مرڪن، اصل آهي آمري،
اتر اسانهين ٿيو منجهان موحدن، اصل آهي آمري،
جکري ننڌوءِ جيئن ستا پٽ سونهن اصل آهي آمري،
تني واس نه ڇڏيو جي تريا منجهه ترن اصل آهي آمري،
عفو ڪرين عنايت ڪي شال برڪت تن تن اصل آهي آمري(7)

جکرو ننڌو: دشت باران جو بزرگ جکرو ننڌو جي باري ۾ محقق ۽ تاريخدان محترم معمور يوسفاڻي پنهنجي ڪتاب ”لطيف جا ٿر تان پيرا“ ۾ لکي ٿو ته دشت باران جو بزرگ جکرو ننڌو پراڻ جي پٽن تي آيو ۽ وري واپس نه ويو، هميشه لاءِ پراڻ جي پٽن تي رهي پيو. هن پراڻ جي پٽن تي رهي پراڻ جي پيرن جي خدمت ۾ سڄي زندگي گذاري ڇڏي، سندس مزار به پراڻ ڪنڌي تي آمري جي قبرستان ۾ آهي.

ميهار فقير نهڙي: هيءُ بزرگ به ٽنڊو جان محمد لڳ قديمي قبرستان آمريءَ ۾ مدفون آهي. سندس مقبرو هن وقت بهي دڙي جي شڪل بچيو آهي، جنهن کي ميهار جو پڙو سڏيندا آهن، ميهار فقير ذات جو نهڙي هو. هيءُ درويش شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جو همعصر ۽ صحبتي هو، ميهار فقير پنهنجي وقت جو سٺو شاعر پڻ هو.

درويش هالو سهتو: هي درويش پراڻ جو رهاڪو هو، هي درويش ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي، سندس آخري آرامگاهه به آمريءَ جي قبرستان ۾ آهي.

هن قبرستان جي سارسنڀال نه هئڻ جي ڪري تمام گهڻو نقصان ٿيو آهي، ڪجهه لالچي ماڻهن ملڪيت جي تلاش ۾ قبرون ٽي ڪوٽي ڇڏيون اٿن، قبرن ۽ مقبرن جا قيمتي پٿر به سڀ ڪڍي ويا، وڏڪار سان ڳنڍيل هن قبرستان ۾ هاڻ وڃي پراڻ درياهه ڪناري ڪي چند ڄارين جا وڻ رهيا آهن، باقي سڀ ماڻهن وڍي وکرو ڪري ڇڏيا.

وقت جي اهم ضرورت آهي ته اسان جي هن تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جي اهڃاڻن کي بچائڻ لاءِ سول سوسائٽي، مقامي رَڄُ ڇڱا مڙس، متعلقه عملدار ۽ يونين، تعلقي ۽ ضلعي جا سياسي نمائندا تحرڪ ۾ اچن، هن قديم قبرستان جي حدبندي ڪرائي، چوديواري ڏيارين ۽ منجهس موجود بچيل آثارن جي مرمت ڪرائين ۽ تحفظ جا اُپاءَ وٺن. قبرستان ۾ فوٽ پاٿون ناهي نالي وارا بورڊ لڳائين ۽ برساتي پاڻيءَ جي نيڪال جا نالا ٺهرائين ته جيئن وڌيڪ نقصان نه ٿئي ۽ اسان جا ايندڙ نسل پنهنجي تاريخ کان آگاهه ٿين.

مددي ڪتاب:

1. لطيف جا ٿر تان پيرا، معمور يوسفاڻي، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور.
2. (الف) گرهوڙي جو ڪلام، شمس العلماء عمر بن محمد دائودپوٽو.
(ب) ٽماهي تخيل جولاءِ- سيپٽمبر 2016ع، مقالو- گرهوڙي جي سوانح ص 109، معمور يوسفاڻي.
(ج) پراڻ جا پير- پُراڻ اڪيڊمي ٽنڊو جان محمد مصنف: زاهد حسين ڪنڀر.
3. (الف) تحفة الڪرام، ترجمو مير علي شير قانع، سنڌي ادبي بورڊ.
(ب) ست سورهيه ڏهه ڏاتار، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، معمور يوسفاڻي.
(ج) رتا پٽ پراڻ جا، مير اصغر حسين ٽالپر، صائر اڪيڊمي ٽنڊو جان محمد
(د) پراڻ درياهه جي مشاهداتي تاريخ، زاهد ڪنڀر، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور.
4. ست سورهيه ڏهه ڏاتار، محقق: معمور يوسفاڻي، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور
5. ٿرپارڪر جو مطالعو، محقق: معموريوسفاڻي، مرتب: ڊاڪٽر اسد جمال پلي، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
6. ڪاڇو ڪمايو- محقق: معمور يوسفاڻي، مرتب: ڊاڪٽر اسد جمال پلي، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور.
7. ٿرپارڪر جو مطالعو، محقق: معموريوسفاڻي، مرتب: ڊاڪٽر اسد جمال پلي، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
8. شاهه عنات رضوي جو ڪلام، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو
9. تصويرون- محترم نم ناز جي ٿورن سان.

ڊاڪٽر اسد جمال 'پلي'
عمرڪوٽ

صوفي صديق محمّد 'صادق' فقير جي ڪلام جو فني مطالعو

صوفي صاحب جي ڪلام جو مطالعو ڪيترين ئي تصنيفن ڪي وجود ڏيندو. مگر هتي آئون محض چند عنوان پيش ڪندس، جن تحت سندن ڪلام جو فني مطالعو ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌي ڪلاسيڪي شاعري جي مطالعي جا مڙيئي عام عنوان 'صوفي' صاحب جي ڪلام ۾ ڀرپور نمونن موجود آهن. مگر ڪجهه خاص عنوان ٻه آهن جن جي نمائندگي ۽ تخليق صرف صوفي صاحب جي حصي ۾ آئي آهي. سندن ڪلام جي مطالعي مان اسين جن نُڪتن تي اچون ٿا اهي هيٺين ريت آهن:

(1) سلف جون روايتون ۽ انهن جي پاسداري
(2) ڪلام جي فني بيهڪ.
(3) نظريي جي پختگي ۽ انهيءَ جو طاقتور لفظن ۾ اظهار.
(4) عقيدت ۽ عشق.
(5) ڪردار جي جهلڪ.
(6) شاعري ۾ موسيقيت.
(7) ڪلاسيڪي شاعري ۽ نمونا.
(8) ماحول نگاري.
(9) واقع نگاري.
(10) نوان ۽ دل-لڀائيندڙ تجربا.
(11) علمي نُڪتا.
(12) ٻوليءَ جو معمار هجڻ (صرف ۽ نحو جون پابنديون، نيون ترڪيبون ۽ گهاڙيٽا، اصطلاح، پهاڪا، چوڻيون، فصاحت ۽ بلاغت، استعارا، ڪنايا، محاڪات، منظرنگاري ۽ تشبيهن جو استعمال، شاعر کي ٻوليءَ جي معمارن جي صف ۾ آڻي بيهاري ٿو.
(13) پراڻن موضوعن ۾ جدت ۽ ندرت پيدا ڪرڻ ۽ نوان ٻڌائي پيش ڪرڻ.

هاڻي اسين هنن موضوعن جو مثالن سان جائزو وٺون ٿا.

سلف جو روايتون:

حضرت پٽ ڌڻي 'سرتاج الشعراء' آهي ۽ سندس ڪلام جو بنياد ڪانئس اڳ جي بزرگن جي وڏل روايتن تي آهي، يعني بيت ۽ وائي جيڪي ڀٽائي شاهه صاحب کان اڳ جون صنفون آهن ۽ سنڌ جي تاريخي ۽ نيم تاريخي ڪردارن کي موضوعن بڻائي انهن ۾ رنگينيون پيدا ڪيون ويون آهن.

صوفي صاحب به ساڳي طرح بيت ۽ وايون لکيا ۽ ساڳيءَ طرح تاريخي ۽ نيم تاريخي ڪردارن کي کڻي ويهي پنهنجي شعر ۾ هيرا موتي پوئيا. يعني اسين ائين چئي سگهون ٿا ته صوفي صاحب ڪلاسيڪي شاعريءَ جي مڙني روايتن جي پاسداري ڪئي آهي ۽ ان ۾ پنهنجي طرفان ڪافي سرمايو پڻ جمع ڪرايو آهي.

ڪلام جي فني بيهڪ:

بيت ۽ وائي ٻنهي ۾ فني بيهڪ جو معيار ڪٿي به ڪمزور ڪونه ٿو ٿئي، بلڪ گهڻو معياري آهي. صوفي صاحب جي دؤر تائين هنن ٻنهي صنفن ۾ تمام گهڻو ڪلام چئجي ۽ لکجي چڪو هو ۽ ان جي فن ۾ تجربا ٿي چڪا هئا مگر سندن فن جي پختگي ۽ معيار برقرار آهي.

سندن ڪلام ۾، خاص طرح بيت ۾ ماترائن جو ڳاڻيٽو ۽ ستا 'چند وديا' جي مڙني قسمن جي نمائندگي ڪئي آهي. خاص طرح 'دوها-چند' ۽ 'سورٺا-چند' جون مڙيئي اندريون بيهڪون ۽ نمونا فقير صاحب جي ڪلام ۾ موجود آهن، مثال طور:

سُپان ناهه 'صديق' چئي، اٿي اورچ هير،
ڏُکيا ڪري پير، پئي رهنلين پٽ ۾.

نظريي جي پختگي ۽ ڪردار جي جهلڪ:

صوفي صاحب جي سوانح تي هيستائين جيڪو به ڪم 'راڄ محمد پلي صاحب' ڪيو يا معمور يوسفاڻي ۽ حڪيم عبدالمجيد 'ماجد' اهروي پنهنجون ابتدائي ڪوششون ڪيون ۽ هاڻي به جيڪي محقق صوفي صاحب جي سوانح تي تحقيقي ڪم ڪندا اهي هن موضوع کي وڌيڪ اُجاگر ڪندا. آئون صرف ايتري گذارش ڪندس ته سندس تصنيف 'درد نامو' سچو جو سچو عين 'شريعت' آهي ۽ شريعت جي اپٽار آهي، پاڻ 'وحدة الوجود' جي طريقي جا صوفي هئا. ٻين سڀني لحاظن کي پاسيرو رکي هميشه ڪمزور ۽ مظلوم انسانن جو ساٿ ڏنائون ۽ انهيءَ لاءِ باقاعده جهاد ڪيائون، سندن ڪردار جي جهلڪ راڳنامي جي هيٺين بيت ۾ ڏسو ته:

جي ڪيسر ڪارڙيو ته، هاٿيءَ پچي هڏ،
اُيو ڪري سڏ ته، ڪو اڇي آرڻ ابهي.

عقيدت ۽ عشق:

حضرت صوفي صديق فقير جي ڪلام ۾ عشق ۽ عقيدت جا ڪيئي درياهه موجزن آهن. پاڻ پنهنجي مرشد جي عشق ۾ محو آهن ۽ اُتان معرفت وٺي وڃي 'فنا في الرسول' جي منزل ماڻين ٿا، هي دقيق نُڪتا آهن جن تي بحث لاءِ تفصيل گهرجن. هتي اسين صرف هڪ بيت ڏيون ٿا:

پانڌيڙا "پيرن" جي، پيو پاڙي گهار،
توکي نيندا پار، لنگهائي لطف سين.

شعر ۾ موسيقيت:

شاعريءَ لاءِ اهو هڪ تسليم ٿيل معيار آهي ته شعر اهو آهي جنهن کي ڳائي سگهجي. جيڪو ڳائجي نه صرف ڳالهائي سگهجي، ان کي 'نثر' چئبو. ڳائي اهو شعر سگهبو جنهن ۾ موسيقيت پنهان هجي. اسان جي سنڌي نظم ۾ 'بيت' ۽ 'ڪافي' يا 'وائي' ته آهن ئي جهونگارڻ جون صنفون، صوفي صاحب جي ڪلام جو ته اهو عالم آهي جو جيسين جهونگارجي نه ٿو ته صحيح سمجهه ۾ نه ٿو اچي ۽ جهونگارڻ سان ماڻهو انهيءَ جي موسيقيت ۾ محو ٿيو وڃي مثال طور: هيءَ وائيءَ جو ٿلهه:

جو تو ڪُنو ڪالهه،
آئون اهوئي آهيان.

يا سسئي جي هيءَ صدا ڏسو:

ٿلهه: رب "صاحب" "سائين" آهي،
متان ڪا سينو ساهي.
(1) "لاحول ولاقوة"، ڏس ڏنو اي ڏاهي.
(2) صادق سسي سيڪنهن، لا سين، وڏئين لاهي.

ماحول نگاري:

انهيءَ شعر کي دوام آهي جيڪو پنهنجي اردگرد جي ماحول جي احوال ۽ ذڪر اذڪار سان ٽمٽار هجي، فقير صاحب جي ڪلام ۾ ديس جي ماڻهن ۽ انهن جي ڌنڌن ۽ هنرن جو ذڪر، مندون ۽ ماحول، ڪاريگر ۽ ڪاريگريون، وڻ ٻوٽا، ريتيون ۽ رسمون، جانور ۽ پکي، جاگرافي ۽ تاريخ، جوڳي ۽ سنياسي، وٿڻ ۽ وٿجارا، جبل ڊورا ۽ ڊنيون، شڪار ۽ شڪاري ڌنار ۽ ڌونهيون، طبيب ۽ ويڄ، لوهار ۽ سانڌاڻون مطلب ته پنهنجي ڏيهه جي پل پل ۽ چپي چپي جي آگاهي آهي. هيءَ اهو گڻ آهي جيڪو شاعر کي مٿاهون مقام ڏي ٿو ۽ سندس ڪلام کي دائمي حيات بخشي ٿو. هتي اسين مثال طور ڪجهه سٽون لکون ٿا:

(1) ڪونج:

ڪوڪ تنهنجي "ڪونجڙي"، مر منجهيئي هوءِ

(2) ڌونهي:

نانگا وڃن نڳيو، "ڌونهيون" ٿيون دکن.

(3) پنڌ:

"پنڌ" ۾ پيڙيون ٿي، ڪيو پنهل جا پار.

(4) اگڻ راڳي ۽ چٽ ڪڍڻ:

اڄ پڻ اُتر پار ڏي، سحر سونهاري سِٽ،
اڳ مَر وڃ ولها، محب منهنجا مِٽ،
اگڻ راڳي چِٽ، آءُ ڪانڌ ڪنديس ڪن سان.

(5) پهت وٺڻ:

روئي ريجهائيج، ڳجهيون ڳرهي ڳالهيون،
پهت سان پهائيج، ليلان پنهنجي ڪانڌ کي.

(6) وناهه:

ڪانڌ ڪڪورهين ڪپرين، ور "وناهيو" روءِ،
پرين ڪنا پوءِ، متان ڏک نه چڙهين گهوٽيا.

(7) ارٽ ۽ صراف:

"ارٽ" اولائي پانهيون، منجهان وجهج مال،
ڦيرج گهڻو فکر سان، "صادق" منجهہ سنڀال،
کتي کج کمال، تہ سڄي "صرافن" ۾

(8) ڏيج:

توکان ئي توکي مڱان، پيو صادق "ڏيج" مَ ڏي.

(9) اوسر:

سڄڻ جنهن وڇوڙيا، تنهن اوسر پنا ڏينهڙا.

(10) دنبوري جي تارن جو ذڪر:

ٽيپ ٽوڙڻ، "گهور" گهورڻ، چني جاڙين جي جهات.

(11) راڻو:

ڏنگي ٻڌ مَ پڳڙي، ٻدامن پاڙي،
'راڻو' روئاڙي، اينئن پانڌ اڇيليا.

انهيءَ کان علاوه "گهاندار" جي شڪار جو ذڪر پٽائي بعد صرف صوفي صاحب وٽ ئي مون پڙهيو آهي، هن شڪار جو تفصيل مرحوم شيخ محمد سومار پنهنجي ڪتاب 'لطيف جا لاڙ تان پيرا' ۾ ڏنو آهي.

واقع نگاري:

فقير صاحب جي ڪلام ۾ مستند واقع نگاري جو بہ ڪمال آهي. "ڪيڏارو" تہ صوفي صاحب جو سچو آهي واقع نگاري جو اعليٰ دليل مگر ٻين سرن ۾ بہ پاڻ واقعات جي تصوير واهہ جي چٽي اٿن.

مومل راڻي جي داستان ۾ همير سومري ۽ سندس سائين جو "ڳموريءَ" جي ڍنڍ تي شڪار ڪندي هڪ جوڳي ويس شهزادي سان ملڻ ۽ مومل جي تعريف ٻڌي اتان کان ئي 'ڪاڪ' روانو ٿيڻ اڪاٽيءَ جو اهم واقعو آهي، ڏسو تہ فقير صاحب انهيءَ واقعي جو منظر ڪيئن نڪاريو آهي تہ:

ڪو جو گڏين ڪاپڙي، گيڙو سان گلزار،
تنهن موچاري مومل جا، پيهي ڏنا پار،
گهوڙا گهوٽ سوار، ڪاهي آيا ڪاڪ تي.

تاريخ ۽ جاگرافي:

حضرت صديق محمد صادق پنهنجي ڪلام ۾ تاريخ جو بہ وڏو سرمايو سمائي ويو آهي. پٽ ڌڻي جا ڳايل ست سورهيہ ۽ ڏهہ ڏاتار سندن ٽن سرن بلاول، ڌهر ۽ ڏناسري جو موضوع آهن. انهيءَ کان علاوه پنهنجي دؤر جي اهم شخصيت، اوليا الله ۽ صوفي صاحب جي مرشد حضرت فضل الله شاه قلندر جو ذڪر تہ سندن شاعريءَ جو محور آهي. انهيءَ سان گڏ "راول فقير" جيڪو پٽائي جو يار هو ان جو ذڪر پٽائي کان علاوه فقير صاحب جي ڪلام ۾ پڻ آهي. مثال طور:

جوڳي هِن جُوءِ ۾، "راول" رهي نہ راڄ.

صوفي صاحب "ميران پور" کان علاوه سنڌ جي ڪيترن ئي ٻين تاريخي ماڳن ۽ شخصيتن جو پڻ ذڪر ڪيو آهي، جيئن:

(1) ٻدام ۽ لاکو:

ڪاڇي ۾ ڪوڪ ٿي، پريو ٻداما،
ادا آن وتان، لاکو ٿو لوڙهيون ڪري.

(2) ڍورو (اپرندو هاڪڙو):

"ڍوري" اندر ڍور، سڃا چرن 'صديق' چئي.

(3) ڄام راهو ۽ جکرو هوٿياڻي:

ڳنگا جر جي ڳام ۾، جي ٻري ٻهتا پير،
تن سدا گونرن گير، ٿي "راهوءَ" رات بخشيا.

—

لکين وهن واهڙا، جيئن اُڏميو اوڙاهہ،
سيني سرو چڪائيو، تو پيئي شاهہ گدا،
"راهوءَ" جي رهاڻ ۾، نڪو ڍپ نہ ڊاءُ،
"هوٿياڻيءَ" هٿان، ورهہ بہ اڇن وائيا.

(4) سپڙ ڄام ٿياڻي:

ڪلهي پائي ڪينرو، ڏور مَ ڏيهہ ٻيو،
ڪين لهندين مڱڻا، سپڙ ڄام جهو،
خالي ڪونہ ٿيو، جي رونجهاڻيءَ رسيا.

—

سامهون سپڙ ڄام جي، اوڏو ويهي اور.

(5) جهونجهار:

"جهونجارڪي" ذات جو، جان پير پروڙيو مون.

(6) شادي خان ڪوسو:

"شادي" مٿو سڪ ٿيو، سرها ٿيا سنگهار.

(7) انگريزن جي آمد:

"پورا اچي پيل، ساري سنڌ 'صديق' چئي.

(8) لغاري سردار:

لڏ مَ 'لغاري' خوش مَ ٿي تون خام.

(9) حضرت فضل الله شاهه قلندر:

نر نوراني پير جا، نمن وسي نور،
'فضل الله شاهه' فضل سان، پريو ڏي پرپور.

پوليءَ جو معيار:

سڄڻ شاعرن لاءِ اهو به معيار آهي ته هو پوليءَ جا معمار هوندا آهن. هن سلسلي ۾، گرامر، ترڪيبون، اصطلاح ۽ پهاڪا، چوڻيون ۽ مقولا، استعارا ۽ ڪنايا، تشبيهون، تجنيسون ۽ صنعتون استعمال ڪرڻ کان علاوه لفظن مان نوان گهاڙيٽا گهڙڻ ضميري پڇاڙيون، فعلن جا صيغا، ۽ فعل مان اسم ٺاهڻ جا اعليٰ پايي جا مثال صوفي صاحب جي شاعريءَ ۾ موجود آهن. ڪجهه نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

استعارو:

استعارو چئبو آهي، لفظن جي اڌارين معنائن کي "ڪُوار" لفظ جي معنيٰ آهي عيب، فقير صاحب استعاري ۾ ان کي "ريس" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي، مثال:

تنهن جي ڪندو ڪير 'ڪوار'
جيڪو ڪلمي سي ڪاٽيو.

(يا)

جهڪ (هوا لڳڻ) کي پير ڏاهڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ.

هڪ جبل جاڏا آئيا، ٻي جهنگل پيئي جهَڪَ.

محاڪاة:

محاڪاة تخيل جي اظهار جو اهو ذريعو جنهن جي منظرنگاريءَ ۾ شاعر، مصور کان اڳتي نڪري وڃي ٿو، ۽ مصور اهو خيال ڪاغذ تي رڱي نٿو سگهي. مثال:

روئي پريندس رت سان،
'چواڪن' سان چولي

تشبيهه:

تشبيهه جا چند مثال ڏسو:

سونهي چوڏهين چنڊ جيئن، پڙ ۾ پاڳڙياس.

—

سڄڻ اڳيئي سهڻا، ٻيا ڪجل پنڻ نيڻ،
اڃي رهيا، روح ۾، جيئن ماکي اندر ميڻ،
اهڙا سوڏا سيڻ، مر اوڏاهون اکين ڪي.

—

درد دائم ٿيڙو، تاڙي جيئن تنوار.

—

واڃي وانگر وڄ، متي کي مرلي ڪري.

نوان لفظي گهاڙيٽا:

واسينگ-	مان-	واسينگيو
دل-	مان-	دليئون
گهڙڻ	———	گهاڙو
ڪٽڻ	———	ڪاپو
پاڳ	———	پاڳڙياس
ڪهڻ	———	ڪهٽهار
يار	———	اٽيار
اپيان	———	اپيٽ

'دليئون' دستگير کي، جيڪو ڪري سڏ

—

ارت چاڙهي اگرا، 'گهاڙرءَ' ڪنهن گهڙيا.

—

هيءَ منهنجو هاڻ، ڪنهن ۾ 'ڪاپو' اگهجي.

—

سپ تي 'صادق' هيڪڙو، تو ڪنو "ڪهٽهار".

—

پرين تنهنجي پور، "واسينگيو" وک ڪٽان.

—

"اپيان" "اپيٽ" نه ٿئي، وهان چون مَ ويهه.

صنعتون ۽ تجنيسون:

صنعت گيري ۽ تجنيس جو تعلق لفظن جي ورجاءُ ۽ گهاڙيٽن سان آهي، شاعر جڏهن هيءُ ڪم ڪسب سان ڪندو ته تخيل جو اظهار مات ڪائيندو جڏهن فطري طور طبع جي رواني سان ٿيندو ويندو ته اظهار جي طاقت سهٽي به ٿيندي ۽ وڌندي به ويندي. اڃو ته صوفي صاحب جي ڪلام جا چند مثال ڏسون:

مراعاة النظير:

هن صنعت ۾ شاعر هڪ ئي شيءِ لاءِ گهڻا لفظ ڪم آڻي ٿو، مثال:

بلو، بيمان، ٻچڙي، ڪر کي مارياسين ڪلا.

تجنيس حرفي:

ڏگ ڏرتي، سنپري، ڪئين جوڙا ۽ جوان،
هتا هزارين ڪيترا، هت صوبا ۽ سلطان،
تنين جا مڪان، 'صادق' سنپري ڪوڻ ڪو.

صنعت لف ونشر:

هن صنعت ۾ شاعر پهريائين ڳالهه کي ويڙهيندو آهي ۽ پوءِ کوليندو (نشر ڪندو) آهي.

نالي ۾ نالو ٿيا، پرين سي نہ پسن،
آهي احديت تن، جي واحدئون واحد ٿيا

صنعت تڪرار و تسليم:

ڪنهن ڳالهه کي بار بار چئي تسليم ڪرائڻ.

'ساعت' 'ساعت' سور، مون کي پل- پل پور.

صنعت طباق ايجابي:

حرف نفي ڪانسواءِ متضاد لفظ اچن.

هٿن حلالن کي، مارين نہ 'مردار'،
'ڏبرا' ۽ 'ڏؤار'، ڪاساين بہ نہ قبوليا.

اصطلاح ۽ پهاڪا:

اپت ڏيڻ، ڪچ ۾ ڏيڻ، پلي جا پال ڪرڻ، پار ڪٽڻ، مرليون وڄائڻ، لاٿون لهڻ، الٽ مرڻ، آگر لاهڻ، اوهيرا اچڻ، دلاسو ڏيڻ، واتون لاٿڻ، چيرين چلائڻ، تاڙي جو تنوارڻ، هاجي هٿڻ، مٽي ۾ مٽي وجهڻ، روئي ريجهائڻ، ڳجهه ڳرهڻ، مال ميڙڻ ۽ مَنو گهرڻ.

ڏهس:

هيءَ لوڪ ادب جي صنف آهي جنهن ۾ ڪنهن هڪ شيءِ جا ڏهہ نالا اچن ٿا، صوفي صاحب 'بهادر' لاءِ ڏهہ نالا استعمال ڪيا آهن، جيڪي آهن جهونجهار، ڪونئر، وونڪا، سائو، مانجهي، سلطان، راول، رونجهائي، حلالي، سنگهار

ڀٽائيءَ جي مضمون جي تائيد:

حضرت ڀٽ ڌڻي فرمايو تہ:

ڀڻندي ڀوڙن ۾، ڪي هاتڪ هٿ وجهن،
پسو لڄ لطيف چئي، ڪيڏي کي ڪکن،
توڙي ڪنڌيءَ ڪن، يا ساڻ وڃن سير ۾.

حضرت صديق فقير فرمايو تہ:

مٽي هٿر سپرين، جن وڌم هت آڻي،
ٻاڙون پن جدا ٿيا، جيئن جيئن تڪ تاڻي،
انهيءَ لڏ هاڻي، ٿو تران ڪين ڪپن تي.

حرف آخر:

فقير صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جيڪي مضمون سمايا آهن، انهن جو ذڪر گهڻي تحقيق ۽ کوجنا گهري ٿو. "ڪيڏاري" ڪان وٺي سوڙڙي ۽ وهاڳڙي تائين جيڪي نوائڻون، ندرتون ۽ وجداني ڪيفيتون سمايل آهن انهن جي وضاحت گهڻا صفحا گهري ٿي. هن مضمون ۾ مون صرف هڪ تعارفي خاڪو پيش ڪيو آهي، جيڪو درياهہ مان ڍڪ ڀرڻ جي برابر آهي.

فقير صاحب 'صوفي' بزرگ هو، سندس صوفيانہ زندگي 'شريعت' جو مظهر آهي، خلافِ شرع ڪنهن بہ شيءِ کي برداشت نہ ڪندا هئا. 'صوفيانہ' سفر ۾ سندن منزل تمام مٿاهين آهي پر پاڻ ڪنهن بہ طرح 'تارڪ الدنيا' ڪونہ ٿيا. ماڻهن سان گڏ رهي انهن جا مسئلا حل ڪرڻ، داد رسي ڪرڻ ۽ خدا جي خلق کي راهہ ڏسڻ سندن خاص طريقو هو. پاڻ وڏا مجتهد هئا. حق ڳالهه چوڻ لاءِ وقت جي حاڪم کي بہ حڪم ڪندا هئا. تہ جيترو بہ 'حق' تان نہ هٽندا هئا ۽ مضبوط جبل وانگيان بيهي رهندا هئا انهن حق ڳالهه تي عمل ڪرائڻ لاءِ تلوار مياڻ مان ڪيڻ ۾ بہ دير نہ ڪندا هئا.

سندن اهڙي باعمل زندگي ۽ سندن بيمثال ڪلام جنهن ۾ رشد و هدايت، ڪلاسيڪيت ۽ موسيقيت، ٻولي ۽ ادب، سماج، ڌرتي، تاريخ خواهہ جاگرافي جا ڪيئي بي بها گوهر سمايل، انهن تي تحقيق ڪرڻ گهرجي. سندن رسالي جو مڪمل نسخو تيار ڪرڻ، انهن جي لغت لکڻ ۽ رسالي ڪان علاوه سندن ٻين تصنيفن جي روشنيءَ ۾ شرح لکڻ جهڙا اهم قدم کڻڻ گهرجن. گهٽ ۾ گهٽ هر سال سندن 'ميلي' جي موقعي تي هن سلسلي جو هڪ ڪتاب اچڻ ضروري آهي. صرف 'مافوق الفطرت' واقعات جي ذڪر تي اڪتفا ڪري ويهي رهڻ نہ گهرجي.

صوفي صاحب پنهنجي تصوف جي اُتاهين اُڏام جي پنهنجي طالبن کي سمجهہ ڏيارڻ لاءِ پنهنجي ماحول، معاشري ۽ پنهنجي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جو جيڪو تاڃي ۽ پيٽو اُڻيو آهي اِهوئي معتبر گس آهي. هاڻي طالبن ۽ پانڌيڙن تي مدار آهي تہ اُهي هِن گس تي

ڪيترو پنڌ ٿا ڪن. آيا هڪ سچو طالب دنياوي معاملن تائين هلي ٿو يا لفظن جي سهڻائپ ۽ جادوگريءَ کان اڳتي طلب جون تندون تنواري ٿو.

صوفي صاحب عام فهم زبان ۾ عام گس کان شروعات ڪري ٿو، اڳتي هلندي هُو انهن ساڳين عام فهم لفظن کي تصوف جي اصطلاحات ۾ شامل ڪري ٿو.

پنهنجي شاعريءَ جي شاعرانه روح جي تڪميل وري هُو موسيقي جي مدد سان ڪري ٿو، صوفي صاحب جي راڳنامي جو ته اجان مطالعو ئي ڪونه ٿيو آهي، نج سنڌي راڳن تي مشتمل هن راڳنامي جا مَٽَ اجان اپٽيا ئي ناهن، جڏهن هنن موضوعن ڏانهن وڌبو ته هن معتبر صوفيءَ جي صوفيانه قلبت جو احساس وڌيڪ محسوس ٿيندو.

هن سائنسي دؤر ۾، سائنسي طرز سان ئي شين جي وضاحت ڪرڻ گهرجي، اها وضاحت جنهن جي هر ڪنهن دعويٰ پٺيان دليل آهي، اها وضاحت ئي هن دور ۾ بلڪ هر دؤر ۾ قابلِ قبول آهي. انهي ڪري هن اهلِ الله صوفي بزرگ تي جيڪا نه ٿيل ڪم جي تشنگي آهي انهيءَ کي پوري ڪرڻ جو وقت اَج آهي ۽ بقول صوفي صاحب جي 'اَج' کي 'سيان' نه ڪرڻ گهرجي.

جيڪي آهي اڄ، سُيان ناهه 'صديق' چئي،
واڄي وانگر وڄ، مٽي کي مرلي ڪري.

وڌيڪ مطالعي ۽ حوالن لاءِ هيٺيان ڪتاب ڏسڻ گهرجن:

1. **راڳنامو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز.**
2. **جيڪي آهي اڄ، مرتب: اسد 'جمال' پلي، ٻارڙا پبلڪيشن، عمرڪوٽ**
3. **جانب آيو جوءِ ۾، مرتب: محمد ايوب 'شاد' ۽ محمد انور، سرپرست: عبدالمجيد ماجد اهروي.**
4. **وڙهيا، واڳيا، واپريا، مصنف: راڄ محمد پلي، مرتب: اسد جمال پلي.**
5. **رسالو صوفي صادق رحہ قلمي، مرتب: اسد جمال پلي.**

*

- نئون ڪتاب

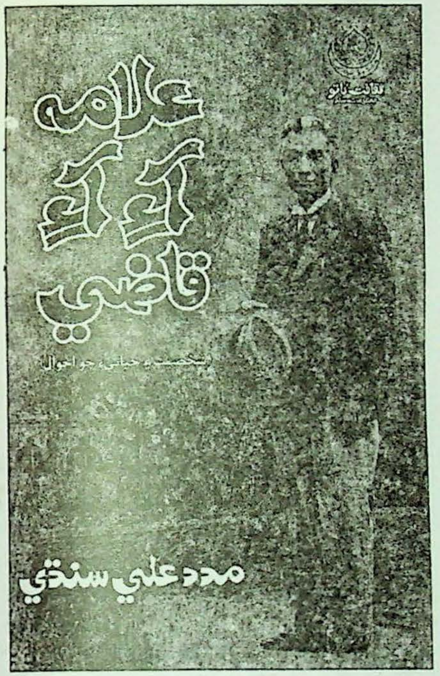

ڪتاب: علامه آءِ.آءِ قاضي

شخصيت ۽ حياتيءَ جو احوال

ليکڪ: مدد علي سنڌي

ڇاپو پهريون: اپريل 2021ع

قيمت: 1400/- رپيا

ڇپيندڙ: ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي

ڇپائيندڙ: ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ ڪراچي

حافظ حبيب سنڌي
جوهر جمالي

ڪَڪرالا جو جاگرافيائي ۽ تاريخي پَسمنظر

(الف) "ڪڪرالي" بابت وضاحت:

هن علائقي کي يونانين: 'اليگزينڊرهيون' سڏيو آهي پَر ڪن مورخن وري 'ڪروڪل' ڪري به لکيو آهي. جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب: 'سنڌ جو ڇوڙو وارو علائقو' ۾ لکي ٿو ته: 'نيوڪسَ' ڇهه ڏينهن هاڪاري، اڇي پورالي نديءَ جي ڇوڙ وٽ پهتو، مان ان احوال کي هتي ورجائڻ چاهيان ٿو. مون کي پڪ آهي ته: اليگزينڊر رهيون وارو ماڳ ڪراچيءَ جي اپسنڊ ۾ موجود هو، پر ان جاءِ تي نه جتي ڪراچي بندر آهي. هيءَ ڳالهه 'ڪروڪالا' واري ماڳ سڃاڻڻ تي مدار رکي ٿي. جئين ته ڪرو ڪالاءِ ڪڪرالا جا لفظ ذري گهڻ هڪ جهڙا آهن ۽ سنڌن اچارن ۾ هڪ واضح هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. تنهن ڪري ڪرنل هالڊيڪ اهڙي هڪ جهڙائيءَ کي گهڻ اهميت ڏني رهيو آهي. هُو لکي ٿو ته اها ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه به ڪانهي جو ان واريلسي پيٽ جو نالو ڪڪرالا هجي ۽ يونانين ان کي قيرائي ڪرو ڪالا بڻائي ڇڏيو هجي. هُو وڌيڪ لکي ٿو ته: منهن جي خيال ۾ هن سڃاڻ ماڻهوءَ لاءِ واري علائقي ۾ ڪڪرالا (Kakrala) جي معنيٰ 'زمين جي پڇاڙي' (Land End) ڳولهي لڌي هجي. مان سمجهان ٿو ته اِها ڏکي ۽ پيچيده معنيٰ آهي. جنهن کان ڪي ٿورا ماڻهو واقف هوندا. پر عام سنڌي ٻوليءَ ۾ 'ڪڪرو' لفظ جي معنيٰ ننڍي ٻٽري آهي. ڪڪرالو ان جي صفت آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ٻٽرالو يا ڪڪري وارو. جيڪڏهن اِهو سمنڊ اندر پيٽ هوندو ته ان جو نالو سونهين ٿو. (1) جڏهن ته: ڪن فارسي مؤرخن 'ڪڪرلره' ۽ ڪن، ڪڪرالہ به ڪري ڄاڻايو آهي. ازانسواءِ سنڌي جي مؤرخن ۽ محققن وري هن لفظ کي سنڌي صورتخطيءَ جو لباس پهرائيندي؛ 'ڪڪرايو'، 'ڪڪراڙو' ۽ 'ڪَنڊڪڪراڙو' لکيو آهي. (2)

اسان جي سرموڙ محقق ۽ ڏاهي مرحوم ومغفور محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي راءِ مطابق: به منڪوره بالا جنرل هيگ جي خيال وانگيان:

(الف) 'ڪڪراڙو' يا 'ڪَنڊ ڪڪراڙو'. اصل صاف سنڌي صورت وارو نالو آهي. 'ڪڪرالہ' سنڌي نالي علمي (فارسي) صورت آهي. جنهن کي 'ڪڪراره' جي صورت ۾ به لکي سگهجي ٿو.

(ب) 'ڪڪراڙو' اسم خاص آهي، ان جي اصليت بابت لکت ۾ مون ڪا تحرير ڪانه ڏٺي آهي. البته ٿي سگهي ته اها ايراضي ٻٽرائين هجي ان 'ڪڪراڙو' سڏيو ويو هجي؛ ۽ اهو به ٿي سگهي ٿو ته اِها ايراضي سال جو ڪجهه حصو جهُڙ ۽ ڪڪرن سان ڇانيل رهي ٿي. انهيءَ ڪري ان کي 'ڪڪراڙو' چيو ويو هجي......

(ج) 'ڪَنڊ' وارو علائقو شايد 'ڪڇ' ولرو آهي ۽ ٻنهي جي لاڳيتي هئڻ سبب گڏيل نالو 'ڪَنڊ ڪڪراڙو' رائج ٿيو هجي. (3)

علاوه ازين مؤرخن کان سواءِ هن علائقي کي صدين کان وٺي ڪڪرالوئي لکيو ۽ سڏيو وڃي ٿو. ڪن تاريخدانن هن علائقي جي لڳ ڀڳ، 'مگد' درياءِ ٻين علائقن کي گڏي 'سگد' وارو علائقو پڻ قرار ڏنو آهي. ليڪن سگ، سگنڌ، مگد اِهو هڪ ئي علائقي يا دريا جو نالو آهي؛ بلڪ منڪوره مگد دريا اڄ به ڄاڙ جي علائقي جو هڪ دريا آهي. جيڪو اڄ به سر زمين تي موجود آهي. اتي ٻيڙن ۽ پرپاسن تي ٻيهنڊڙ ٻيڙيلنا ۽ مڇي مارڻ وارا ملاح اڄ به انهيءَ درياه جي نسبت جي ڪري 'مگنا يا بگنا' سڏجن ٿا.(4)

(ب) ڪڪرالي جون حدون:

هڪ معلوم تاريخ مطابق: هيءَ سنڌ جي هڪ طويل سرحدي حدون رکندڙ سرزمين ولرو خطو آهي، جنهن جون حدون مؤرخن، لرضياتي تاريخ جي ڄاڻون ۽

جاگرافيڪل ڊڪشنريءَ جي ماهرن جي ڪَٿيل حدن موجب: هيءُ خطو: ڪراچيءَ کان ڪڇ ڀڄ تائين ڄاڻايون ويون آهن. ڇاڪاڻ جو اڳئين زماني ۾: جنهن وقت ايشيا کنڊ ۾، هن طرف مهرڳڙه، موهن جو دڙو، ٿرڙي، ڪاهوءَ جو دڙو، ڪڙيءَ گنهور لڳ قديم تهذيب جا اهڃاڻ ۽ هالي قسبر (ضلع لاڙڪاڻو) ۾ سان ڪارو هو جو دڙو (5) ۽ ڪڪرالي ۾ پاليٽي تهذيب (ٻپالا) جي آباديڪاريءَ جا حوالا اسان کي ڊاڪٽر سلمونڊي پٽيءَ تي زندگيءَ جا آثار ملن ٿا.

آخري دور ۾ هيءُ علائقو ڪڪرالي جي ڪيهرن جي آزاد رياست رهيو. پوءِ به هيءُ علائقو: ڪيٽي بندر کان موجوده هندوستان جي ڪڇ ڀڄ تائين پنهنجي حدن جو بارآور رهيو، جڏهن انهيءَ جو وچ ۽ مرڪزي سينٽر موجوده پراڻي ٽتي ۽ ٺٽين سجاول ضلعي جي تعلقن: ڪيٽي بندر شاه بندر، ڪاروچاڻ ۽ ٻاڱيءَ وارو سمورو حصو اچي وڃي ٿو. اسان انهيءَ وچ واري پوري خطي کي 'سينٽر' ان ڪري ڄاڻايو آهي جو اڳئين جُڳ ۾ انهيءَ وچواري خطي ۾ ٿي: 'پاتال' شهر ۽ 'پاتال بندر' قائم هئو، جتي سورج ونسي راڄا اڪشوا ڪوڪل جي وسيع راڄڌاني هئي. منڪوره راڄا جي نالي مان به هڪ اِهو تاثر ان جي شاهدي طور ملي رهيو آهي ته: ان کي 'ڪڪرالو' به چئي سگهجي ٿو ته: انهيءَ راڄا جي منڪوره نالي جو چوٿون لفظ 'ڪوڪل' جيڪو اڳتي هلي ڪوڪل مان ڪروڪل ٿي پيو ۽ زماني گذرڻ بعد اِهو وري 'ڪڪرالو' ٿي پيو هجي...! انڪانپوءِ، پونئين دور ۾ اِهو ٿي ڪڪرالو ڪيهرن (سَمن) جي وقت ۾ اِها هڪ آزاد رياست جي حيثيت ۾ مشهور ٿيو. انهيءَ رياست کي سنڌ جي حڪمران ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور ۾ سنه: 1757ع ڌاري سنڌ سان ڳنڍيو ويو. (6)

پٽالا_پاتال يا پٽالني:

تاريخدانن سنڌ جي هن قديم ترين شهر ۽ هڪ پراڻي تهذيب جي ملڪ شهر کي پنهنجي، پنهنجي طور تي مختلف دورن ۾ جدا، جدا نالن سان پئي لکيو آهي، ايراني ۽ يوناني محققن هن شهر جو نالو پنهنجي تاريخ جي ڪتابن ۾: 'پٽالا' لکيو آهي(7) جڏهن ته: هڪ پئي محقق: ڊيو برس (ريڪ ڪونڊل)، وري پٽالا کي، 'ٽولا' ڪري سڏيو آهي(8) ڪتاب: پٽالبني، راوڙ ۽ پلي جو مصنف پنهنجي منڪوره تصنيف ۾ پٽالا بابت پنهنجا ويچار ونبيندي ڪجهه هن طرح بيان ٿو ڪري: سڪندراعظم جي مورخن سنڌ جي آخري ڏکڻ واري پرڳڻي جو نالو پٽالبني ڪري ڄاڻايو آهي ۽ شهر جي نالي يا گاديءَ واري هنڌ کي پڻ پٽالا لکيو اٿائون، تاريخ ۾ اهو نالو هندن جي بيان ۾ 'پاتال ديش' جي نالي سان آيو آهي. سڪندر اتي وڏي بحري بندرگاه جوڙڻ جو حڪم ڏنو ۽ درياه جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي وارين ڇاڙن کي وڃي پاڻ پرکيائين ته ڪهڙي ڇاڙ سندس واپسي ۾ بحري فوج لاءِ وڌيڪ ڪارائتي ۽ سهولت واري هوندي ڇاڪاڻ ته سندس موٽ لاءِ بحري فوج ۾ تمام وڏيون ۽ بيشمار ٻيڙيون شامل هيون. هُو پاڻ ته رڻ پٽ رستي وڏا ڪشالا ڪري 'سبيلان' پهتو ۽ سندس اميرالبحر نيئرڪس سمنڊ رستي هلندي ساڻ وڃي گڏيو. پٽالني جي بادشاهه کي سڪندر جي مورخن 'مورليس' ڪري لکيو آهي جيڪا سنڌي لفظ 'موريا' جي يوناني لکت آهي، 'مورليس' سڪندر جي خلاف اٿيو مخالفت ڪيائين، پر پوءِ تابع ڪري ورتائين. (يوناني مؤرخن سندس آڻ مڃڻ جي يا پيش پوڻ جي تصديق چٽيءَ طور تي ڪونه ڪئي آهي، ماڻهن جي ذهن مان پٽالا نالي وارو شهر ته دريا جي اٿل ڪري مٽجي ويو، وري ٻيهر آباد ٿيو ۽ وري مٽجي ويو ٽيون پيرو پڻ آباد ٿيو ۽ ڊبليو ڊبليو ٽاڊ جي تحقيق موجب ٽيون پيرو يوناني شهر جي طور تي اڏيو ويو. (9)

مٿين معلومات مان بخوبي پتو پوي ٿو ته: جنهن اهڃاڻ ۽ پارن پٽن سان اڳين تاريخدانن صاحبن اسان کي پنهن تحقيق وتدقيق سان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته: پٽالا- تورڙي ڪڪرالا جنهن جاءِ تي هئڻ ڪپن ها اُها موجوده تعلقي شاهبندر ۽ ڪارو ڇاڻ (ضلع سجاول) جي انهيءَ چوڙ واري علائقي ۾ ٿي موجود آهي. اسان جي لاڙ واري علائقي ۾ اڄ به هن قديم شهر ۽ بندر کي عام طور: 'پاتار' ۽ 'پاتال' چيو وڃي ٿو. ۽ لوڪ داستانن ۾ خاص ڪري ۽ عام طور عورتون پنهنجي لوڪ گيتن ۾ ڪجهه هن طرح اچارين ٿيون:

"ڪاري جي مڇي. پاتال جا پلا- ڳنو پايون ڳنو."

جڏهن ته: وري "بندر" کي ڪاري ۽ شاهبندر جي جهوني عورتن توڙي مون وٽ اهو اُچار مختلف ڪچهرين ۾ الفاظن جي ٿورڙي ڦيري گهيري سان اِجهو هن طرح ٻڌڻ ۾ آيو آهي: پلاربندر، پاتال بندر، لاه ڪارو بندر، لاڪارو بندر، لاڪ وارو بندر، لاڙ وارو بندر ۽ لهوارو بندر وغيره (10)

سڪندر جي چڙهائي:

سرزمين 'ڪڪرالہ' پنهنجي اندر انيڪ تاريخي ۽ نيم تاريخي داستان رکي ٿي. سمنڊ جي ساحلي ڪنڊ هئڻ جي ناتي هن ڪئين انقلاب ڏٺا آهن. هن سر زمين تي دنيا جي وڏن وڏن حاڪمن حملا ڪيا ته هتان جي راجائن ۽ مهاراجائن به وقت بوقت انهن کي منهن پئي ڏنو آهي. هتي ڪڏهن ايران جي دارا جون چڙهايون ته ڪڏهن وري هن پلاري پونءِ تي يونانين جون يلغارون هيون.

دارا ٿئين کي شڪست ڏيڻ بعد سڪندر سنڌ ڏي رُخ ڪيو. سندس انهيءَ سفر جو پيرو کڻون ٿا: جيئن قارئين ڪرام کي هن علائقي 'ڪڪرالہ' نسبت ڪجهه هٿيڪي ڄاڻ ملي سگهي.

محترم ايم.ايڇ پنهور پنهنجي تحقيقي ڪتاب "پيراڻي سنڌ ڪٿا" ۾ سڪندر جي تاريخدانن: اٿرسين ، انٿا بيس ۽ مڪ ڪرنڊل جي حوالي سان لکي ٿو ته:

"سنہ 330 ق.م ۾ جڏهن دارا ٿئين سڪندر سان وڙهڻ لاءِ پنهنجي حاڪميت هيٺ هند جي سنڌ سميت علائقي مان سپاهه ۽ هاٿي گڏ ڪيا، ساڳئي سال سڪندر ڪيس شڪست ڏني ۽ سندس گاديءَ واري شهر پرسيپولس کي ساڙيو." (11)

واضح رهي ته: سڪندر دارا کي شڪست ڏيڻ کان اڳ هُو قنڌار فتح ڪري چڪو هو ۽ هن پنهنجي ماڻهن مان اوسي ڪرسٽيس کي سنڌ جي ماڻهن بابت رپورٽ لاءِ مقرر ڪيو هو. هن صاحب رپورٽ ڏني ته: سنڌ ۾ ٻوڏي ٻاوا يا ڀڪشو ڏاڍا طاقتور آهن. ملتان ۽ الور ۾ سورج ديوتا جا مندر آهن. ۽ سيوهڻ ۽ 'پٽالا' ٻوڌين جا گڙه آهن.(12) مذڪوره بالا رپورٽ موجب سڪندر، قنڌار، هندوڪش جبل ٽپي هو ڏکڻ پنجاب تي چڙهايون ڪندي بهاولپور سميت اُتر سنڌ جي حاڪم موسيڪنيس کي آڻ مڃائيندي، اولاهين جبلن کي لتاڙيندي هن طرف اُسهيو.(13) مگر ان کان اڳ هُن مُوسيڪنس جي ملڪ ۾ هوندي ئي پنهن لشڪر کي ٽوڙي ٽي ڀاڱا ڪيو، هڪ حصو ڪوٽيروس جي مهنداريءَ ۾ ڪراچي، سراوان ۽ سيستان رستي موٽي پوئتي وڃڻو هو. ۽ ٻيا ساٿس گڏ "پٽالا" ڏانهن هلڻا هئا. اها حقيقت سن 325 ق.م جي وچٽاري جي آهي.(14) جڏهن ته ٽئين ڀاڱي جو ذڪر تاريخون ڪونه ٿيون ڄاڻائين.

سڪندر جو ڪڪرالا جي پٽالا ڏي سفر:

سڪندر اعظم جي هن طرف اچڻ بابت مؤرخن جا مختلف رايا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، ڪن لکيو آهي ته: پٽالا ڏي سڪندر جڏهن آيو ته پٽالا نواب شاهه جي 'ڏکڻ' ۾ هو ۽ ڪن ميرپور بٺورو ته ڪن وري مڪلي ٽڪريءَ جي اترئين ٽاڪرو جبلن کان اولهه طرف ويندي راس ملڙي کان ٿيندي وري پير پٽي ۽ مڪليءَ جي ڏاکڻي پاسي کان هن طرف ايندي لکيو آهي، بهرحال تقريباً سڀئي مؤرخ انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته 'پٽالا' 'ڏکڻ' طرف پٽالا يعني ڪڪرالا طرف ئي آيو هو. هن طرف ايندي، سڪندر جيڪي ڏيهي ماڻهو سونهان ڪري پاڻ سان ڪنيا هئا، تن ڪيس ٻڌايو ته درياهه جي اصل منهن وٽ پهچڻ کان اڳ ۾ هڪڙي ٻيٽ تي وري پڳهه هلڻا پوندا، ۽ هن جيڪي ماڻهو جانچ لاءِ موڪليا هئا. تن اچي ٻڌايس اِهو ٻيٽ چڱو وڏو آهي ۽ نالو ڪلوٽا (Kiluta) اٿس، ٻيٽ تي پاڻي به آهي ته پٽڻ به تنهن هُن سُونهن جي صلاح مڃي. پوءِ هُو پاڻ سُني ۾ سُنا غوراب ڪٽي وڌيڪ جانچ لهڻ لاءِ اڃا اڳتي ويو، پهرين ٻيٽ کان کي به سؤ اسٽيڊيم پري نڪري آيا ته هڪڙو ٻيو ٻيٽ ڏٺائون، جو چڱو پنڌ سمنڊ اندر هو." بادشاهه موٽي آيو ۽ آر ماڙ ڪي، 'ڪلوٽا' جي آخري ڇيڙي وٽ آٿي بيهاريائين ۽ ٻئي ڏينهن اُتان هاڪاري وڃي ٻئي ٻيٽ تي لنگر انداز ٿيو، جنهن ٻيٽ بابت اسان کي وري ٻڌايو وڃي ٿو ته 'اهو اُنهي سمنڊ ۾ هو.' آئون سمجهان ٿو ته اهو تفصيل انهن ڪار ڳنلرين

جي هنڌ جو پڪو ڏس ڏئي ٿو. (15)

ايچ ٽي لئمبرڪ صاحب ته مٿئين بيان جي وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو ته: ”هڪڙو بيٽ، جو سنتوءَ جي هڪڙي چوڙ کان پرتي ڪليل سمنڊ ۾ چڱو اندر هجي، سو انهن گپ دڙن ۽ بيٽن کان ته وڌيڪ پختو ۽ نهرو هوندو جي خشڪي (Main Land) کان ڪارين رستي ڏار ٿيل هئا ۽ جي هاٿوڪي ڊيلٽا جو سمنڊ وارو پاسو ٺاهين ٿا. تنهن کان سواءِ اسان جي سيني ۾ معتبر راويءَ موجب، سڪندر جي ڏينهن ۾ ڊيلٽا جي الهندي پاڳي جو ڪپر، جي ڏکڻ ۾ مڪلي (Makli) ٽڪرين ۽ پير پٺي (Prpatho) کان پرتي ويندو ٻه هوندو، ته گهٽو نه. هاڻي پير پٺي کان اتڪل يارهن مهل ڏکڻ- اوير ۾ ذري گهٽ انهنن ڊگهائي ڦاڪ تي، ابن شاهه (Aban shah) نالي هيڪلي ٽڪري آهي جا ڏيڊ ميل ڪن ڊگهي ۽ اڌ ميل ڪن ويڪري آهي ۽ پٽ کان ڪي 75 فٽ اوتاهين ٿيندي آئون سمجهان ٿو ته اها ئي اهو اونهي سمنڊ اندر بيٽ هو، جنهن تي سڪندر پڳهه ٻڌا هئا (16). لئمبرڪ: منڪوره بالا تنڪري ۾ 'ابن شاه جي ٽڪرن کي 'ڪيُوٽا' سڏي ٿو ته ايم.ايڇ پنهور مرحوم وري، پلوٽارڪ، ميڪ ڪرنڊل جي حوالي سان وري هن بيٽ کي 'سيوسيٽس' ٿو سڏي (17) اهي ابن شاهه جا ٽڪرَ اڄ به اسان جي تعلقي شاهبندر جي ٽيپي گونگائيءَ جي ديهه بچل جماليءَ ۾ مختلف ننڍين، ننڍين ٽڪرين جي صورت ۾ موجود آهن. انهن ٽڪرين ۾ ابن شاهه واري ايراضيءَ ۾ ٽي ٽڪريون آهن جن تي ڪڪرالي جي ڪيهرن جو قبرستان ۽ مقبرا آهن، جيڪي بزرگ ابن شاه قريشي (متوفي، 804ھ) واري وڏي ٽڪر کان اوڀر- ڏکڻ طرف ٻه ٽڪريون موجود آهن. جڏهن انهيءَ جي اولهه ۾ راڄن شاهه قريشيءَ (متوفي: 1151ھ) ۽ مخدوم جلال ڪتي (متوفي: 1150ھ) واري ٽڪري، چَراغ واري ٽڪري، وتوڙ واري ٽڪري، لال چتو شاهه رح واري ٽڪري ونيهه ڪوهيارو واري ٽڪري، قاضي زمرالدين واري ٽڪري موجود آهن.

مٿي آندل نيلي تفصيل اسان انڪري ڏيڻ جي ضرورت محسوس ڪئي ته: جيئن عام قاري ان جي روشنيءَ ۾ مزيد لاڀ حاصل ڪري سگهي. بهرحال سڪندر اعظم جو هن طرف اچڻ واري سفر ڪي اڃا اڳتي وڌائيندي ٻڌائيندا هلون ته: سڪندر اعظم ڪلوٽا يعني ابن شاهه جي ٽڪري کان اڳتي وڃي ڪري پاٽل (پاٽال) طرف وارو پنهنجو رستو پاڻ ڳولهي لڌو هو. ياد رهي ته: سڪندراعظم پاٽال طرف اُنهيءَ وڏي چاڙ جو اُلهندو پاسو: يعني هاٿوڪي ڪارو چاڻ ۽ ڪيٽي بندر تعلقن واري چاڙ وٺي آيو هوندو ته پوءِ وري ڪلهي پاسي واري يا ايرندي شاخ جي جانچ لهي ڏنائين. احوال وڌيڪ مختصر آهي. اسان کي اهو ٻه ٻڌايو وڃي ٿو ته: ڪجهه پنڌ هاڪارڻ کان پوءِ هُو درياهه جي چوڙوٽ هڪڙي وڏي ڍنڍ ۾ اچي نڪتا. اها ڍنڍ درياهه جي پکڙڻ جي ڪري ٺهي هئي يا شايد ڀرپاسي کان وَهي ايندڙ پاڻي انڪي وڏو بڻائي ٿو. ايترو وڏو جو اها بنهه اهڙي ٿي لڳي، جهڙي ڪا سامونڊي نار، بيو ته نهيو، ان ۾ سامونڊي مڇيون به هيون، جي ايگئين (Acgean) کان ٻه وڏيون هيون سڪندر ڍنڍ ۾ آرماڙ جا پڳهه اتي ٻڌڻ جو حڪم ڏنو، جتي سونهي چيو، ۽ پاڻ ڪجهه بيڙا ساڻ ڪري ڪُلئي سمنڊ ڏي هاڪاري ويو. (18)

منڪوره احوال مان سڪندر جي پاٽال طرف پهچڻ ۽ اتي جاڪوڙ ڪرڻ ۽ اتي سامونڊي چوڙ وٽ هڪ وڏي 'ڍنڍ' جو حوالو ملي ٿو. انهيءَ مان موجوده صورتحال ۽ مقامي روينيو جي نقشن ۽ سرزمين تي اڄ به موجود 'واڙي نار' جو هجڻ اسان کي ٻڌائي ٿو ته سمنڊ جي منهن ۾ واڙيءَ جهڙي نار جيڪا 70 وام اونهي هجي ۽ اڄ به انهيءَ مان سمنڊ جون وڏيون مڇيون مرنديون آهن. واڙيءَ جي اونهائيءَ سبب سانوٽي وير چڙهڻ ڪري ان جي گُڙڻ جا آواز ٻيڙياتن کي ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. انهيءَ مان پليءَ پٽ اهو ثابت ٿئي ٿو ته: غالباً قديم تر پاٽال' شهر يا 'بندر' ڪڪرالا جي خطي ۾ اتي ڪٿي موجود هئڻ گهرجي!.... منڪوره بالا 'ايگئين سمنڊ' جو تنڪرو اچي چڪو آهي معنيٰ ته اسان جو علائقو هزارين سال اڳ به وڏين، وڏين مڇين جو مرڪز هو، مانگر مڇ ۽ سينسار جهڙيون تمام وڏيون مڇيون مرنديون هُيون. (19)

لئمبرڪ لکي ٿو ته: ايرئين هت هڪڙي عجيب ڳالهه ڪري ٿو. اها هيءَ بادشاهه پڳهه ٻڌرائي ٿورا سوار

ڪٽي، ڪِير وٺي، تن ڏينهن جو پند ڪري، اهو ڏسڻ ويو ته اهو ملڪ ڪيرائتي مسافريءَ لاءِ سٺائو ٿيندو يا نه؟ وات تي ڪوهن کٽڻ جا حڪم به ڏيندو آيو. ته جيئن خلاصين کي پيئڻ جو پاڻي ملندو رهي.“ اهو پڻ چيو وڃي ٿو ته هن ”پٽال“ موٽي وڃي لشڪر جو هڪڙو ڀاڱو اوڏانهن ڏياري موڪليو ته وڃي اهي حڪم پورا ڪن. جنرل هيگ آبڪلاٽيءَ ۾ ڊيلٽا تان سُڪيءَ جي ان مسافريءَ کي هڪ چُسي ڏنڪتا ٿو ڪوٺي. ان منڊ ۾ ڪوهن جي ڪوٽائي به اجايو احتياط هئي، ۽ اهو پڻ لڳ ڏيٺو ٿو لڳي ته ڪو انهن ڪوهن جو پاڻي درياه جي لهڻ کان پوءِ به سٺو رهيو هوندو هوڏانهن وري لئمبرڪ صاحب پڻ ٻئي محقق: اسٽرابو جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته:

”اونيسڪولٽيس سمنڊ جي ڪپر کي گپ، وِيرين ۽ سمنڊ کان لڳندڙ هوائن جي ڪري ڏيٺين وارو چاڻائي ٿو. (20)

لئمبرڪ صاحب. ۽ جنرل هيگ جي بيان جي تائيد اسان جي محقق: مرحوم ايم.ايڇ پنهور صاحب پنهنجي ڪتاب: پيرائتي سنڌ ڪٿا ۾ ڪئي آهي هُو صاحب به لکي ٿو ته:

”اهو وسهڻ جوڳو نٿو لڳي ته پٽالا جي چوڌاري ڪوهه اڏي سگهجن ٿا. جتان جو پاڻي ڪارو آهي. ان جي اُتر ۽ اولهه ۾ پيئڻ جهڙو آهي.‘ (21).

ان ڳالهه کي جيتوڻيڪ هزارين سال گذري چڪا آهن: جنرل هيگ، ميجرراورٽي، ايچ- ٽي لئمبرڪ ۽ تازو وري محترم پنهور صاحب جي حوالي سان اها ڳالهه ملي آهي ته: الحمدلله! اڄ به سر زمين تي وڃبو ته ڪڪرالي جي ٻيٽن جزيرن، شيخ سليمان صاحب حاجي ابراهيم رحه واڙيءَ واري، ميان لال رحه جي اڄ لنياري، سانولي فقير رحه ۽ ٻئين جزيرن تي مِٺي پاڻيءَ جا هئينڊ پمپ لڳل آهن، ۽ اتي لڳندڙ ميلن ملاڪڙن ۾ هزارين ماڻهو ٻارين، ٻچين وڃن ٿا ۽ انهن هئنيڊ پمپن مان ماڻهو استفادو ڪن ٿا. هتي هڪ اهو سوال به ڪَرَ ڪنيو بيٺو آهي ته اُن قديم دور ۾ پٽال جا ماڻهو اڄ کان هزارين سال اڳ جيڪڏهن مٺو پاڻي مهيا نه هو ته پوءِ اُهي پنهنجو گذر معاش ڪهڙيءَ طرح ڪندا هئا؟!

بهرحال: سڪندر اعظم جو هن طرف اچڻ جو ٻتي ۽ انهيءَ جي ٺٽ ٺانگر ۽ ٺيڪي بلبت ٻتي ڪري هتان جا ساده لوهه عوام ۽ اُتان جو حاڪم اڳ ۾ ئي سندس اچڻ ميجي چڪو هو. جڏهن پاڻ سنڌ جي اولاهين جابلو پٽيءَ جي حاڪم ’سلمبس‘ کي ناس ڪرڻ ۾ رُڌل هو. (22) پر جيئن ئي سڪندر سنڌ جي ڏکڻ طرف، ”پٽالا“ ڏي وڌيو ته اِتان جي حاڪم: اٿيرين جي لکت موجب‘ موئيرس‘ هو. جنهن کي تاريخن: راجا اڪشوا ڪوڪل سڏيو آهي. اهڙو تنڪرو اسان مٿي به ڪري آيا آهيون. (23)

منڪوره راجا ۽ اتي جا رهواسي سڀ جا سڀ پنهنجي راجڌاني ڇڏي شهر کان ٻاهر هليا ويا هئا. آگسٽ ۾ پٽالا پهچڻ تي سڪندر شهر توڙي پر پاسي وارا علائقا ويران اچي ڏٺا. مؤرخن جو اِهو به چوڻ آهي ته: سڪندر هڪ سٺو کان به مٿي اهڙيون بستيون ويران اچي ڏٺيون جيڪي اڳ هن ساحلي پٽيءَ تي آباد هيون. اهو پڻ تاريخدانن جو چوڻ آهي ته: سڪندر جڏهن پٽالا کي فتح ڪيو ته اُهو اهو ٽيون نمبر پٽالا هو. اهڙو بيان اسان مٿي به بيان ڪري چڪا آهيون.يعني هن کان اڳ ۾ پٽالا سامونڊي ويرن چڙهڻ جي ڪري تباهه ٿي چڪا هئا ۽ تمام وڏو نقصان به ٿيو هو.

واضح رهي ته: سڪندراعظم جي ڪوهن کوٽرائڻ دوران: مقامي ويڙهاڪ ٽولين سڪندر جي ڪوهه کوٽڻ وارن فوجين مٿان حملا به ڪيا. موٽ ۾ ڪافي افراتفريءَ ۽ زيان ڪاريءَ جو منهن ڏسڻو پيو هو. اُتان سڪندر وري وڏي انگ ۾ ٻلڪرو مال ماريو ۽ اُنَ به هٿ ڪيو. (24)

سڪندر جي واپسي: سڪندر پٽالا کان واپسيءَ کان اڳ جا ڪيو جو پٽالا ۾ بندرگاهه ۽ جهاز ٺاهڻ لاءِ هڪ ڍڪو به اڏيو ۽ سمنڊ ڏانهن وڃڻ لاءِ درياهه جي وڏ ۾ وڏ ڪنهن مناسب واهڙ جي ڳولا ۾ نڪتو. يوناني لاڙ سنڌ ۾ سامونڊي وير چڙهڻ لهڻ کان اڻواقف هئا. جنهن ٻهريان ته سندن جهازن کي پوئتي ڌڪيو ۽ لهندي مهل وري انهن کي درياهه جي سُڪين ڪنڌين تي ٽوڪي ڪين وڏو نقصان پهچايو.(25)

تاريخدانن اها ڳالهه: آگسٽ ۽ سيپٽمبر جي مهينن

۾ سن 325 ق.م جي لکي آهي. انهيءَ طرح سڪندراعظم ڪڪرالا جي علائقي ۾ پنهنجو يادگار، پٽالا بندر جنهن کي مؤرخن "سڪندر بندر" به ڪري لکيو آهي. لئمبرڪ لکي ٿو ته:

"منهنجي خيال ۾ 'سڪندر جي بندر' جي بيهڪ اِها هئي، هتان وارو لئاسٽو پٽ سمنڊ جي مٿاڇري کان ٿورو مٿي! آهي ۽ گمان آهي ته گذريل ٻاويهين صديءَ اندر ٺهيو هوندو." (26)

سڪندر جي بندر مان نڪرڻ ڪانپوءِ مسافريءَ جو پهريون مرحلو ننڍو هو، يعني 60 سٽ اسٽيڊيم. لئمبرڪ جي بيان موجب: هو صاحب لکي ٿو ته: منهنجي ڪاٿي موجب، اهو مفاصلو اُڪرڻ ڪانپوءِ آرماڙ اهڙي هنڌ اچي پهتو هوندو، جتان گهارو ٽي ميل پري هوندو. (27) هتي ڳالهه غور جوڳي آهي ته: جڏهن ڪلوٽا يعني ابن شاه جا ٽڪر پٽال (سڪندر بندر) کي صرف 6 ميل هئا ته اُهو گهاري کان بلڪل ويجهو هو پوءِ هتي گهارو سڪندر بندر کان 3 ميل ڇاڪاڻ ويو آهي. راقم جي خيال ۾ لئمبرڪ صاحب جو اهو تجزيو ٺهڪي ڪو نه ٿو.

هوڏانهن وري محترم: ايم.ايچ پنهور مرحوم پنهنجي ڪتاب "پيرائتي سنڌ ڪٿا" ۾ سڪندر اعظم جي واپسيءَ بابت پنهنجا ويچار ڪجهه هن طرح ونديءَ ٿو:

"سنہ 325 ق.م سيپٽمبر جي مهيني سڪندر پنهنجو بحري آرماڙ ترنس جي مهنداريءَ ۾ سنڌوءَ جي اُلهندي واهڙ رستي سمنڊ ڏانهن روانو ڪيو ۽ پهرين سيپٽمبر تي پاڻ پرئتي گهر موٽڻ وارو سفر 'پٽالا' (گهڻو ڪري هاڻوڪا ڪراچي ۽ ٺٽو تعلقا) رستي شروع ڪري حب نئين تي منزل ڪيائين. ترنس سنڌوءَ جي منهن ويجهو ڪِلوٽا (ابن شاه) وٽان 2-اڪٽوبر 325 ق.م تي سمنڊ ۾ گهڙيو: پيٽ تي 24 ڏينهن گذارڻ کان پوءِ سڪندر سنڌوءَ درياهَ جي اُبرندي واهڙ جو جائزو ورتو، جيڪو انهن ڏينهن ۾ ڪڇ نار يا رڻ پٽ (رڻ ڪڇ) ۾ وڃي ٿي پيو، ڪيس هي واهڙ دريائي سفر لاءِ وڌيڪ بهتر لڳو.(28)

ڪڪرالي جا اڳوڻا قديم رهواسي:

سنڌ جو نامور محقق: ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏوائيءَ پنهنجي ڪتاب 'قديم سنڌ' ۾ آندو آهي ته "ڪراچي ضلعي ۾ شاهبندر طرف "ستاه" نالي واهه آهي. اُن جي ڀريان ستلونديءَ جو هڪ ڀاڱو "مگنو" سڏبو هو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ پاسي درياهه جو ڪنڌو اصل "مگنو" ذات جي ٻروچن وسايو هو. انهيءَ مگنيءَ جي ڀريان ستلونديءَ جو ٻيو ٿورو ڀاڱو "پوپٽ" ڪوٺبو هو. "پوپٽ" معنيٰ "طوطو يا 'چتون'. اسان جي درياهه تي اهو نالو ڀيو ڪيئن؟ سنڌ بابت متفرقه احوال بمبئي سرڪار جي دفتر مان چونڊي ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيا اٿن جن مان ٻئي ڀاڱي ۾ گهڻو ذڪر ستلونديءَ ۽ اُن جي ڦرڻين گردين جو آهي. ستلونديءَ جي جدا جدا ڀاڱي تي اڳي جيڪي نالا رکيل هئا، تن جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو اٿن، ته ستلونديءَ جي انهيءَ ڀاڱي تي "پوپٽ" نالو هن ڪري پيو، جو قديم زماني ۾ انهيءَ طرف جا ميربحر دريا ۾ گهڙڻ مهل پنهنجي پير لاءِ هڪ پوپٽ (چتون) قربان ڪندا هئا.!! (29)

ڪاڪي ڀيرومل جي مٿين لکت موجب، "ڪڪرالي" جي هن علائقي سان وابستگيءَ جو ثبوت بخوبي ملي ٿو. ڇاڪاڻ جو "ستاه" وارو وهڪرو اڄ به تعلقي شاهبندر ۾ موجود آهي. اهو ستاه وارو درياهه تعلقي گهوڙا باريءَ ۽ شاهبندر جي سنگم وٽ قديم ناره، ناره قلعي وٽان ۽ چارٽن ۽ سومرن جي ڳوٺ وٽان اهو درياهه وَهي اچي شاهبندر جي حاجي صالو سمگهڻ جي ڳوٺ وٽان لنگهي وڃي موجوده ڪوسٽ گارڊ جي چوڪيءَ وٽ شاهبندر ۾ پوي ٿو. انهي جا پراڻا آثار ٽوڙي وهڪري جا نشان اڄ به هتي موجود آهن.

سرڳواسي ڪاڪو ڀيرومل"مگنو" ڀاڱي جو تذڪرو ڪري ٿو. اهو ڀاڱو پڻ هڪ درياهه جي صورت ۾ ڪارو ڇاڻ تعلقي (ضلعي سجاول) ۾ موجود آهي. ۽ مگنا بلوچ اڄ به هتي رهن ٿا." انهيءَ نالي جي صورتخطيءَ سان ملندڙ لفظ "مگنو" به ملي ٿو. ۽ اهي "مگنا ملاح" آهن جيڪي هاڻ به ڪاروڇاڻ ۾ رهائش پذير آهن. اڳتي هو صاحب. "پوپٽ يا چتونءَ" جو ذڪر ڪري ٿو ته: انهيءَ لاءِ به ثبوت طور انهيءَ تعلقي

ڪاري چاڻ ۾ هڪ ڊوري جو نالو آهي. ان کي "پوپٽ وارو يا چتونءِ وارو ڊورو چيو وڃي ٿو. ۽ جيستائين تعلق آهي "پير تي" چتونءِ جي قرباني جو ته اهو به سچ آهي. جو هاڻ نه ته پر ڪجهه عرصو اڳ به اتان جا ماڻهو ائين ڪندا هئا. هِتان جي درگاهن جي مالارين اندر ڪپڙي جا چتون ٺهيل انهن ۾ اڳڙين جو ڪُٽ يا ڪپهه پري ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ انهن تي پرت پري ٽنگي ڇڏيندا هئا.

هو صاحب پنهنجي تحرير ڪي چتونءِ جي قربانيءِ واري قصي کي اڳتي وڌائيندي بيان ٿو ڪري ته: سنڌ ۾ طوطن يا چتن جي قربانيءِ جو رواج نڪي هندن نڪي مسلمانن ۾ آهي. ڪولن ۽ سنٿالن بابت عالم چون ٿا ته اهي آسٽريليا طرفان چين ولايت واري واٽ وٺي آيا هئا. آسٽريليا ۾ ٻِڪ ڪيڻ ۽ ٻلين چاڙهڻ جو رواج نڪي اڳي هو. نڪي هاڻي آهي. انهيءَ ساڳيءَ ڪتاب (بمبئي سرڪار واري دفتر) ۾ ڄاڻايل آهي، ته اهو رواج چين ولايت ۾ آهي. جنهن صورت ۾ ڪولن ۽ سنٿالن بابت عالم چون ٿا ته اهي چين ولايت واري واٽ وٺي، هندوستان آيا هئا، تنهن صورت ۾ ائين وسهڻ لاءِ سبب ٺهي ٿو ته اهو چتن جي قربانيءِ جو رواج انهن لوڪن چين ولايت کان ايندي ڏٺو هو، جو سنڌ ۾ چالو ڪيائون ۽ سنڌن اولاد پوءِ به هلائيندو پئي آيو." (30)

چتن (طوطن) جي قربانيءِ جو رواج ته هن وقت ته اسان جي علائقي ۾ ليپي ڪونه ٿو. پر ايترو ضرور مشاهدي آڌار چئي سگهون ٿا ته اڄ به اسان جي سموري لاڙ جي علائقي ۾ طوطا: باس ۽ ٻِڪ طور ٺاهي هتان جا ڪول، پيل ۽ سامي پنهنجي پيرَ جي درگاهه تي ڪپڙي مان ٺاهي رکندا آهن. اهڙو ذاتي مشاهدو راقم خود وڃي ڪيو آهي. (31)

پاتال جي اهميت ۽ افاديت:

ڪاڪو پيرومل پنهنجي تصنيف: "قديم سنڌ" ۾ "پاتال" بابت رقم طراز آهي: "سنڌ ۾ آرين مان هڪڙا سورج ونسي ٻيا چندر ونسي هئا. سورج ونسي گهراڻي مان پهريون راجا اِڪشواڪوڪل هو. سنڌ جو واسطو ٻنهي گهراڻن وارن سان آهي. هتي اول ايترو ڄاڻائجي ٿو ته: سورجونسي گهراڻي وارا: جن مان منڪوره راجا اڪشواڪوڪل کان گهڻو گهڻو پوءِ راجا دسرٿ ۽ سري رام چندر پيدا ٿيا، سي قديم زماني ۾ سنڌ ۾ به هئا. انهيءَ ڳالهه جو پتو هن ريت پيو آهي."

نهايت قديم زماني ۾ سنڌ ۾ "پاتال" نالي هڪ ناميارو بندر هو، جو پُراڻن ۾ ذڪر آهي. عيسوي سَن کان سوا ٽي سؤ ڪن ورهه اڳي سڪندر اعظم جي وقت به اهو بندر مُکيه هو، تنهنڪري يوناني تاريخ نويسن به ان جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ نالو به ساڳيو 'پاتال' بندر ڄاڻايو اٿن. ان بابت جيڪي ڏس ڏنا اٿن، تن مان صفا ظاهر آهي ته اهو بندر ڪراچي ضلعي (۽ موجوده وقت ۾ پهريائين ٺٽي ۽ پوءِ سجاول ضلعي) واري لاڙ ۾ هو، جتان سنڌو ندي ٻه وڏيون شاخون ٿي وهندي هئي. اها ٻه درياهي اڄ تائين گهوڙاٻاري تعلقي ۾ آهي جتان هڪ شاخ ڪيٽي بندر ۽ ٻي شاهبندر ڏي وڃي ٿي؛ پر اڳي سمنڊ گهڻو اور پرو هو، تنهن ڪري پاتال بندر به ضرور گهوڙاٻاريءَ کان اوريرو يعني طرف يا اڃا به شاهه ڪپور طرف سمجهبو، جتان اڳي دريا وهندو هو ميجر جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب 'انڊس ڊيلٽا ڪنٽري' جي صفحي 20 ۾ (۽ سنڌي ترجمي واري ڪتاب جو صفحو 38) انهيءَ پاتال بندر جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو آهي ته ٺيٽ مان هڪ ڏند ڪٿا ملي آهي، جنهن مان سمجهجي ٿو ته اڪشسوا ڪوڪل وارا (سورج ونسي) انهيءَ پاتال بندر ۾ رهندا هئا، ۽ آريه لوڪن جون سڀ کان اڳاٽيون بيڙيون سمنڊ جي پر ۾ هيون. مطلب ته سري رامچندر جا اَبا ڏاڏا ڪنهن وقت سنڌ ۾ به هئا. (32)

هوڏانهن وري جنرل هيگ هن شهر بابت پنهنجو رايو ڪجهه هن طرح لکي ٿو ته:

"يونان وارن جنهن شهر کي "پٽالا" جي نالي سان سڏيو آهي تنهن جي صحيح نالي ڏانهن به اشارا ڪيا ويا آهن مون کي سمجهه ائين اچي ٿو ته ٺيٽ ۾ موجود هڪ روايت هن منجهيل ملمري کي سموهي ۽ سهيڙي ڇڏيو آهي. 'ڪسومادي ڪوروس' نالي هن ڏاهي ماڻهوءَ پٽالا بابت هن ريت لکيو آهي."

پوٽالا يا پوٽالا ڪارگرو دسين يا ولگو ڪُرود سين. (بيڙين جو هنڌ بندر يا بهشت) سنڌو درياءَ جي چوڙ

وٽ هڪ قديم شهر آهي. اڪشاواڪو ۽ 'سوريلوسا' جي قري (پُري) جا ماڻهو ان شهر ۾ رهندا آهن. چار راجڪمار، جن کي بعد ۾ شاڪيه سڏيو ويو، ٿنکي سندن پيءُ هن شهر مان لوڏي ڪڍي ڇڏيو. انهن 'ڀاڳيراٿي' دريا جي ڪناري 'ڪوسالا' ۾ وڃي رهائش اختيار ڪئي. (اهو علائقو موجوده روهيل ڪنڊ ۾ آهي.) ۽ پوءِ ڪپلوستوءَ جي شهر جي اڏاوت ڪيائون. لاسا ۾ دلائي لاما (جيڪو ٻارهين صدي جي وچ ڌاران ٿيو.) جي رهائش گاهه کي به پوٽالا جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ڇاڪاڻ ته تبيٽ جو وڏو مذهبي اڳواڻ ۽ آسيايا جو روحاني پٽ چنيوزيڪ لاءِ چيو ويندو آهي ته هو ڪنهن زماني ۾ قديم پٽالا شهر ۾ رهندو هو ۽ اُتان تبيٽ پيو ايندو ويندو هو.“ (33)

جنرل هيگ مٿئين بيان جي وضاحت ڪندي اڳتي لکي ٿو ته: هن روايت کي ڪير ڪٿي جا به سمجهي پر مذڪره روايت جي ناتي سان اسان کي هن قديم شهر جي صحيح نالي جي ڄاڻ پئي آهي. جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌاني هو. نالو تمام سَوَلو آهي يوناني وارن هرو ڀرو ان کي بگاڙي ڪاري ڪو نه ڇڏيو هوندو. هن کان علاوه اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته پٽالا شهر جو بنياد ڪنهن قديم زماني ۾ رکيو ويو هو ۽ حقيقت به اها آهي. شايد آرين جو اهو قديم شهر جو، جيڪو هن سمونڊ جي ڪناري سان اچي وسايو هو. (34)

هيگ صاحب جي مٿئين بيان جي تصديق انهيءَ ڪتاب جي حوالن واري حصي ۾ لکيل آهي ته: نقشي 11 ۾ پٽالا جو شهر سنڌوءَ جي ٻُه درياهيءَ جي وچتي ڏيکاريو ويو آهي. هن صورتحال مان ٽالميءَ جي بيان جي پُٺڀرائي ٿئي ٿي ته مذڪوره شهر درياه جي وچ تي هڪ ٻيٽ تي اڏيل هو. (جاگرافي- Lib، جلد vii، سي آءِ، حاشيو، ص 59) معلوم ائين ٿو ٿئي ته نقشي ۾ سنڌوءَ ۽ سندس لاهن چاڙهن کي، ٽَي جي اولهه ۾ يا پُراڻ کان ٿورو پري ۽ ڪڇ جي صفا اتر ۾ ڪن ٿورن حصن کان سواءِ سڄو صورتحال اٽڪل ۽ اندازي تي تيار ڪيل آهي. (35)

هيگ صاحب جي ڪيل مٿين وضاحت ۾ اِهو ڄاڻايو ويو آهي ته: 'پٽالا' سنڌوءَ جي درياهي دوآبه جي وچتي هو. انهيءَ جو اهو نقشو نمبر 11 ڏسڻ سان اسان کي البته ايتري ڄاڻ ضرور ملي ته: اهو شهر ٻه درياهي ڇوڙ جي منهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي مگر انهيءَ جي حدن بابت ڄاڻ ڪونه ڏني وئي آهي ته انهيءَ شهر جي چوڌاري ڪهڙا، ڪهڙا علائقا جيڪي سامونڊي پٽيءَ جي ويجهو هئا. غالباً اها تحقيق ڪونه ڪئي وئي آهي. پٽالا وارا اُهي پٽي ڇوڙ اڄ به سر زمين تي موجود آهن. هن شهر جي جاگرافيڪل مَک اولهه ۾ ڪيٽي بندر تعلقو ته کارو ڇاڻ ۽ شاهبندر تعلقا ۽ ان جي آس پاس واري ساحلي پٽي شامل ڪري سگهجي ٿي. اهڙو نقشو اسان به پنهنجي هن مضمون ۾ ڏئي ڇڏيو آهي.

پٽالا يا پاتال بندر:

دنيا جي مورخن هن بندر گاهه کي ڪڏهن ”سڪندر بندر“ ۽ ڪڏهن وري ”پاتال بندر“ جي نالي سان ته: ڪٿي وري 'ٻيڙين جو بهشت' جو نالو ڏنو آهي. ۽ اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته هيءُ تاريخ جي دور کان اڳ جو عاليشان بندر هُيو. جيئن اسان جي هڪ مهان مورخ پنهنجي هڪ شعر ۾ چيو هو:

”هيءُ شهر ڪڏهن ڪو شهر هيو،
۽ شهرن جو ٻي شاهه هيو،
ماضي ان روشن ائين جيئن؛
تارن ۾ ڪو ماهه هيو. (36)

تاريخدانن پنهنجي تحقيق سان اهو ثابت ڪيو آهي ته هي بندر گاهه واپاري لحاظ کان پوري دنيا ۾ ريڙهه جي هڏيءَ ۽ هڪ مرڪز جي حيثيت رکندو هو. ڏيسلور جا تقريباً قديم شهر وَٽج ۽ واپار سانگهي هن ئي بندرگاهه تي پنهنجا واپاري جهاز ڪٽي ايندا هئا.

مؤرخ لکن ٿا ته: ايراني نار يا ڳاڙهي سمنڊ مان جڏهن واپاري ٻيڙا هندوستان ايندا هئا، ته سِڌو اچي سنڌوءَ ڇوڙ واري علائقي ۾ بيهندا هئا. اهڙي ريت هيءُ ڳالهه به پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته تاريخ جي دور کان گهڻو اڳ ڪلداني واپاري جن لاءِ چيو ويندو آهي ته اهي سمنڊ رستي واپار ڪندا هئا، سي به گهڻو ڪري هلي اچي سنڌوءَ جابندر پيٽيندا هئا. ساڳيءَ ريت مصر ۽ عربستان جا واپاري به هندوستان سان واپاري ڏيتي

ليتي سنتوءَ جي بندرن معرفت ڪندا هئا. اهو به چيو ويندو آهي ته حضرت سليمان عليه السلام جو ٻيڙو به سنتوءَ جي چوڙ وارن بندرن ۽ بازارين ۾ وکر وهائيندو ۽ وٺجيندو هو. (37)

هيگ پنهنجي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو ته: اگا ٿارڪيڊس جيڪو ٻي صدي ق.م يونان جو مورخ هو. تنهن اسڪندريا ۾ اهڙي قسم جا انگ اکر ڳڏ ڪيا هئا ۽ اهو واپار سندس زماني ۾ هلندڙ هو. سندس بيان آهي ته عربستان جي بندرن ايشيا جا گهڻا جهاز مال کڻي ايندا هئا. پرجهائي "پوٽانا (پٽالا) مان ايندڙ جهازن جي هوندي هئي. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته هي شهر سنتوءَ جي چوڙ وٽ واپار جي وڏي منڊي آهي. (38)

دستور مطابق: هونءَ به شهر کان بندر پري هوندو آهي انهيءَ طرح پٽالا جو بندگاه شهر کان اوريان نهيل هو. اسان کي اهڙا ڪئين حوالا ملن ٿا. تاريخ ۾ ته: جڏهن "پٽالا" جو ڏيساوري واپاري بندر طور نالو کنيو وڃي، ته اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي ته ولايت جي واپارين جو سامان سمنڊ کان پوءِ درياهي ٻيڙين وسيلي مٿي پٽالا تائين پهچندو هو. هيءُ سلمونڊي مال برداريءَ وارو طريقو اڳئين زماني کان وٺي اڄ تائين رائج آهي. چوڙواري علائقي ۾ هندوستان جي هرهڪ علائقي جا جهاز بيٺل نظر ايندا هئا. انهن مان ڪي ايراني نار ته ڪي يونچ سمنڊ مان آيل هوندا هئا ۽ هتي اچي مال جي مٽا سٽا ڪندا هئا. هن طريقي جو واپار پهرين صدي عيسوي تائين هليو. ان وقت تائين پٽالا پنهنجي پوري اوج تي هو. ان کانپوءِ منجهس اڳين اهميت ڪانه رهي. ناکئن ۽ سڪاڻن مان سمنڊ ۾ ٻيڙين هلائڻ وارو هنر چڻ موڪلائي ويو. (39)

پٽالا جي تباهي: "سنتوءَ جو چوڙ وارو علائقو" جو مصنف: جنرل هيگ پنهنجي تحقيق سان، پيري پلس جو حوالو ڏيندي پٽالي يا پٽالا" جي ڦٽي وڃڻ بابت لکي ٿو ته: هي مورخ سنتو ماٿري واري هيٺئين حصي کي "سَتيا" سڏي ٿو. توڙي جو هو پاڻ ئي ٻڌائي ٿو ته "پار ٿيا" جي حمله آورن هلان ڪري انبو سٿين علائقن تي پنهنجي سياسي سگهه جمائڻ جا جتن ڪيا هئا. پراچرج جهڙي ڳالهه اِها آهي ته هن يوناني مصنف ڪڏهن پٽالا يا پٽالٽي جو نالو وٺي سندس ذڪر ڪو نه ڪيو آهي. هن حقيقت مان اهو لکي سگهون ٿا ته سنتوءَ جي راڄڌاني وارو مکيه شهر اُن دور ۾ يا ته موجود ئي ڪونه هو. يا وري ايترو غير اهم ٿي ويو هوندو، جو سندس ذڪر ڪرڻ جي لوڙئي ڪونه پئي هوندي. قديم شهر پٽالا جي جاءِ تي نئين راڄڌاني قائم ڪئي وئي هوندي ۽ حقيقت به اِها آهي.

اسان کي چوڙ واري علائقي وٽ هڪ نئين سلمونڊي بندر جو نالو ملي ٿو. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته گريڪو-بئڪٽرين، گريڪو-انڊين ۽ انبو-سٿين جي ڪاهن ڪري وڏي اٿل پٿل آئي جيڪڏهن ان چول ۾ سنتوءَ جي چوڙ واري ايراضي جي راڄڌاني "پٽالٽي" پيلجي ٻُٽ ٿي وئي ته ڪا اچرج جهڙي ڳالهه به ڪانه آهي. (40)

پٽالا يا پٽالٽيءَ جي ڦٽڻ جو هڪ ٻيو سبب ڄاڻائيندي هيگ صاحب لکي ٿو ته: اهڙي ريت جڏهن درياه جو وهڪرو مٿان کان ئي الهندي ڏانهن رُخ ڪرڻ لڳو ته ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيو هوندو، جو پٽالا جي پٽن کان پاسو ڪري ويو هوندو ۽ سلمونڊي بندر سان سندس لهه وچڙ ۽ لاڳاپو ڇڄي ويو هوندو. اڳئين جيئان ماڻهو ته منجهس ڪٿي رهندا به هوندا. پر ڏيساوري واپاري جي وڏي منڊي واري سندس اڳين حيثيت ڪانه رهي هوندي پهرين عيسوي صديءَ جي ٻئي اڌ ۾ اسان کي پٽالا جو ڏس پتو يا ڪو پنڌ پيچرو ڪونه ٿو ملي پر پَڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو شهر پنهنجي دور جو مشهور معروف بندر هو. دنيا جي هن مشهور شهر جو نالو ٽالمي جي جاگرافيءَ ۾ به موجود ڏسون ٿا. هُن صاحب پيري پلس کان اڌ صدي کن پوءِ پنهنجو ڪتاب لکيو آهي.(41)

اسان جيڪڏهن اندازو لڳايون ته به "پٽالا" بندرنهن سئو سال اڳ به نالي جي اعتبار سان چالو سچالو ويندو هُو. ليڪن: ان کانپوءِ هن شهر بابت صرف نالي جي بنياد تي مقامي ماڻهو: جيڪي ڪيٽي بندر، ڪارو چاڻ ۽ شاهبندر ۾ رهندڙ هئا. انهن پوڙهن مردن ۽ عورتن جي ذهنن ۽ سينن ۾ اڄ به هن عظيم الشان بندرگاه جو نالو محفوظ آهي. جاگرافيائي ۽

ارضياتي، تبديلين توڙي سامونڊي طوفانن، زلزلن ۽ آفتن جي ڪري ٻه ٽي شهر تباهه وبرباد ٿي ويو. اڄ جي مشاهدي سان اهو پڻ ثابت ٿي چڪو آهي ته: لاڙجي هن ساحلي پٽيءَ تي بعد ۾ قائم ڪيترائي ڪوٽ ۽ قلعا- بندرَ ۽ بازايون، محل ۽ محلاتون جيڪي تمام گهڻو پوءِ اڏايا ويا ۽ آباد به ٿيا. ليڪن اُهي به سمنڊ جي منهن زور لهرن جو مقابلو نه ڪري سگهيا ۽ دنيا ۾ پنهنجو وجود برقرار رکي نه سگهيا ۽ عدم جي واريءَ ۾ هميشه هميشه لاءِ گم ٿي ويا.

حوالا۽واڌارا:

(1) ڏسو: 'سنڌوءَ جو ڇوڙ' وارو علائقو، از: جنرل هيگ، سنڌي ترجمو، عطامحمد ڀنڀرو، ص 219-218، ڇپائيندڙ: سنڌي ٻوليءَ جو باختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ

(2) ڏسو: سنڌ جي تاريخ جي هيٺيان ڪتاب: تاريخ معصومي فارسي (قلمي) ص 268، تاريخ معصومي سنڌي ص 255، تاريخ طاهري فارسي ص 239-240، تاريخ طاهري، سنڌي ص 139، تحفة الڪرام فارسي، مطبع ناهري سال 1304هه ص. تحفة الڪرام سنڌي، ص 156، ص 185، ص 251- 252 ۽ 360، چچ نامه سنڌي، ص 438، بيگلار نامه فارسي ص. 195. بيگلارنامه سنڌي 87.

(3) مرحوم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جو راقم کي لکيل خط مورخه 4- فيبروري 1989ع حيدرآباد

(4) ڏسو: روزانه 'ڪاوش' تاريخ 3- فيبروري 2021ع ۾ آيل 'ڪاروهر ڏڙي جي کوٽائيءَ' بابت خبر.

(5) مرحوم ايم.ايڇ.پنهور صاحب پنهنجي ڪتاب: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا' جي ص 106 تي به هن علائقي کي 'ڪرو ڪلا' ڪري لکيو آهي. اهو حوالو هن صاحب سڪندراعظم جي مورخ ۽ سامونڊي آرماڙ جي اڳواڻ: نرخس جي حوالي سان، ص 171-172 ۽ 174 طور ڏنو آهي.

(6) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ پنهور مرحوم ص 98، بحوالہ: نارائڻ انبو گريڪس ص 123 ۽ 181

(7) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: مرحوم ايم.ايڇ.پنهور، بحوالہ: ڊيوڊرس (مڪ بحوالہ: ص 296

(8) ڏسو: پٽالني، 'راوڙ ۽ پلي'، مضف: محمد صلاح الدين، رٽائرڊ سينئر ميمبر بورڊ آف روينيو سنڌ، ص 15-16، نوٽ: هتي 'سبيلان' جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪن مورخن 'بباڪتا' لکيو آهي. ليڪن اڄ به ڪاروڇاڻ (ڪڪرالہ جي هڪ ديهه جو نالو "ٻبلو" موجود آهي (راقم)

(9) اهي نالا اسان کي ڪاري جي ۽ شاهبندر جي مختلف عورتن ۽ مردن کان مليا آهن. هن لاءِ ٿورڙي وضاحت لها آهي ته: لاڙ وارو بندر. لاهوري بندر مراد نه آهي ۽ پٽار جو لفظ اڄ به اسان وٽ هڪ ديهه جو نالو ۽ درياه جو نالو: جهور پٽار نالي سرزمين تي موجود آهي. هتان جي هڪ جهونڙي ڇاڇا علي محمد مِلڪائي ونگرو (حال رهڙهي مياڻ ڪراچي (1890ع) ۾ ورتل انٽرويو، ۽ مختلف موقعن تي عورتن کان ٻڌل ڳيچ (راقم)

(10) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور، ص 95، بحوالہ: لئرين، ائنابيس، جلد الہ ص 6-8، ص، 13 ۽ مڪ ڪرنڊل، ص، 4.

(11) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور، ص 96، بحوالہ: بنبوري، هسٽري آف ائنشينٽ جاگرافي، ص 351 ۽ اَرلي هسٽري آف انڊيا ص 104 ۽ ڪيٿ جرنل رائل ايشيائڪ سوسائٽي 1909، ص 567، نوٽ: پنهور صاحب سيوهڻ ۽ پٽالا کي ٻوڏين جا ڳڙه ڪري لکيو آهي؛ ليڪن اهو سندن اندازو غالباً غلط ٿو محسوس ٿئي ان ڪري جو پٽالا جي پالني تهذيب جا ماڻهو ٻڌ قوم جا باشندا نه هئا ڇاڪاڻ جو هو خود ان کان اڳ هزارين سالن کان ترمي ماڻهو هئا. انهيءَ لاءِ جو رُگ ويد ۽ پراڻن ۾ هتان جا رهواسي چندرونسي کتري هئا. ۽ شري رامچندر جا اَبا ڏاڏا به هن ئي علائقي؛ پٽالا جي سر زمين جا رهاڪو هئا. اُهي 'برتا' ۽ 'شِو' ديوتائن جا پوڄاري هوندا هئا.

(12) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور، ص 96؛ بحوالہ ايرين ائنابيس. جلد عہ 111، ص 27 ۽ بنبوري هسٽري آف ائنشينٽ جاگرافي ص 351 ۽ ايرين ترجمو؛ سيلنڪرٽ، ص 201

(13) لها ڳالهه: ارلي هسٽري آف انڊيا جي حوالي سان ص 119 تان جناب ايم.ايڇ پنهور صاحب پنهنجي ڪتاب: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا' جي 27 تي ڏني آهي. ۽

انهيءَ سان گڏ هن صاحب وري مڪ ڪرنڊل، اليگزينڊر، ص 160 جو حوالو پڻ ڏنو آهي.

(14) ڏسو: ايم.ايڇ. پنهور صاحب 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، ص 97، پڻ ڏسو: ايڇ.ٽي لئمبرڪ سنڌ هڪ عام جائزو. ص 202.

(15) ايڇ.ٽي لئمبرڪ جو ڪتاب: 'آڳاٽي سنڌ'، ص 194 ۽ ص، 195.

(16) ايڇ.ٽي لئمبرڪ، 'سنڌ هڪ علم جائزو'، ص 95، بحوالہ؛ بلانفورڊ جي ڪتاب؛ الهندي سنڌ جي ارضيات؛ ص، 168.

(17) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور ص 98، بحوالہ؛ مڪ ڪرنڊل ص 316 ۽ ص 326

(18) ڏسو: 'آڳاٽي سنڌ'، از: ايڇ.ٽي لئمبرڪ- ص 196.

(19) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ. پنهور ص 98 بحوالہ: اسٽرابو، الا، باب 11، ص 1 ۽ نارائڻ؛ ص 122، ص 181 ۽ ص 178، نوٽ: ايجسيٽن سمنڊ، يونان سمنڊ جو حصو آهي،، اهو يونان ۽ اناطوليہ جي وچ تي آهي. اهو سمنڊ مارمره ۽ بوسيپورس سمنڊ جي اترئين پاسي واقع آهي. دهوڊس ۽ ڪريٽ جا وڏا ٻيٽ هن سمنڊ جي ڏکڻ ۾ آهن.

(20) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ پنهور صاحب ص 98. بحوالہ نارائڻ، انبو. گريڪس، ص 123، ص 181 ۽ پڻ ڏسو: ايڇ. ٽي لئمبرڪ، آڳاٽي سنڌ، ص 166-167

(21) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، ايم.ايڇ.پنهور صاحب. ص 98 بحوالہ؛ ديو درس مڪ ڪرنڊل، ص 296، انهيءَ صاحب وري، پٽالا کي ٺٽو ٺٽالا، ڪري سڏيو آهي.

(22) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور صاحب ص 27، بحوالہ: مڪ ڪرنڊل، اليگزينڊر، ص 161 ۽ ص 165 ۽ ارلي هسٽري آف انڊيا. ص 119.

(23) ڏسو: 'قديم سنڌ' از: ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ص 180 ۽ 181.

(24) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از. ايم. ايڇ. پنهور صاحب. ص 28، بحوالہ: اسٽرابو، xi، ب 11 ص 1 ۽ نارائڻ، ص 122، ص 181 ۽ 178.

(25) 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور، ص 98.

(26) ڏسو: 'آڳاٽي سنڌ'، از: لئمبرڪ، ص 204، ص 206

(27) ڏسو: 'سنڌ آڳاٽي زماني ۾'، از: لئمبرڪ، ص 206، ص 207.

(28) ڏسو: 'پيرائتي سنڌ ڪٿا'، از: ايم.ايڇ.پنهور صاحب، ص 98.

(29) ڏسو: 'قديم سنڌ'، از: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ص 65. ص، 64.

(30) ڏسو: ص 65.

(31) ڪولن مان تازو مسلمان ٿيل؛ چاچا نذير احمد شيخ صاحب ورتل روبرو انٽرويو ۽ درگار راڄسين سومرائي رح جي خليفي ۽ مجاور نوجوان؛ ميان احمد ڪٽي (چنچره واحدائيءَ کان ورتل احوال: واضح رهي هن درگاهہ جا ڪول، ڀيل ۽ سنٿيال وغيره ڪافي عقيدتمند آهن. راقم خود آهي چتون (طوطا) جيڪي ڪپڙي جا ٺهيل هئا. ڏنا هئا جيڪي پنهنجي مراد طور اهي اُتي درگاه جي مالاريءَ ۾ ٽنگي ويا هئا (راقم)

(32) ڏسو: 'قديم سنڌ'، از: ڀيرومل ص 179-180.

(33) ڏسو: 'چوڙ وارو علائقو'، از: جنرل هيگ ترجمہ عطا محمد ڀنڀرو، ص 38، 39 ۽ 40.

(34) ڏسو: حوالو ساڳيو: ص 40.

(35) ڏسو: حوالو ساڳيو: ص 238

(36) اهو شعر جو ٽڪرو مرحوم و مغفور جناب عزيز جعفرائي صاحب جو آهي. جيڪو پاڻ 28 فيبروري 1982ع تي چيو هئائون (راقم)

(37) ڏسو: 'چوڙ وارو علائقو'، از: جنرل هيگ. ترجمہ عطاء محمد ڀنڀرو، ص 38-39

(38) ڏسو: ص 48.

(39) ڏسو: ص 49.

(40) ڏسو: ص 50 ، ص 51

(41) ڏسو! - - - - - ص 52، ص 51.

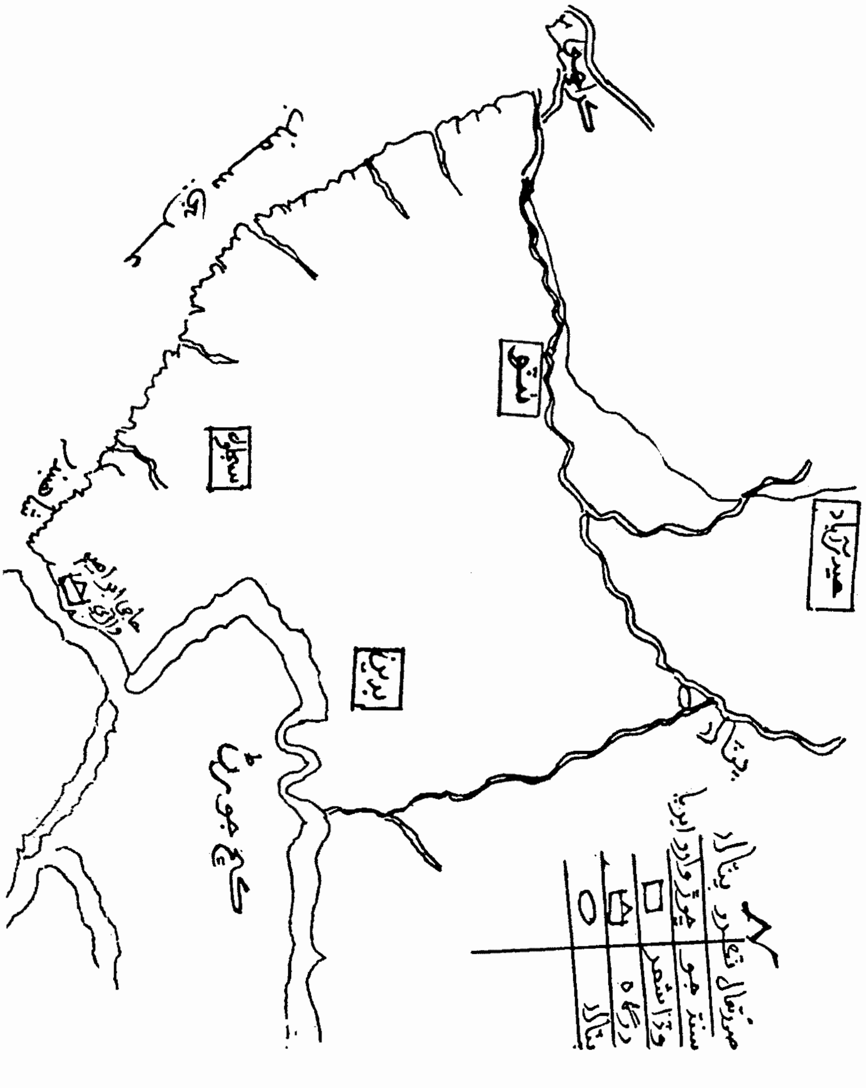

پروفيسر ڊاڪٽر محمد اشرف سمون
راڄو ڳوٺ- سال

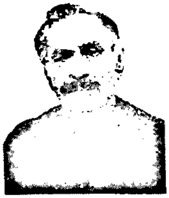

مولانا عبدالغفور سيتائي

مولانا عبدالغفور سيتائي جو نالو علمي دنيا ۾ ڪنهن کان مخفي ۽ ڳجهو نہ آهي، بلڪ ائين چئجي تہ صحافت ۽ قلم جو تذڪرو مولانا سيتائي جي ذڪر کان سواءِ اڻ پورو ۽ اڌورو هوندو، ان کان اڳ جو آءٌ سندس ان عظيم پورهئي ۽ خدمتن جو ذڪر ڪريان، چند ڳالهيون لکڻ ضروري ٿو سمجهان. تقسيم کان پهريائين يا ان کان پوءِ برصغير ۾ گهڻي حد تائين جيڪي رسالا يا اخبارون نڪرنديون هيون، مون کي خود بہ حيرت ٿي ٿئي تہ گهڻي حد تائين انهن اخبارن ۽ رسالن جا ايڊيٽر علماء حضرات هئا، يعني ديني مدرسن جا تربيت يافتہ مثال جي طور مولانا محمد علي جوهر (ڪامريڊ) ابوالڪلام آزاد، (الهلال)، عامر عثماني (تجلي)، مولوي محبوب عالم (پيسہ اخبار لاهور)، مولانا اسدالله شاهہ ٽڪڙائي، (بهار اخلاق)، مولانا خير محمد نظامائي، (سنڌ زميندار)، مولانا عزيزالله (رسالو قرآني ولهيٽ عمرڪوٽ)، مولانا دين محمد وفائي رسالو الوحيد، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، (الوحيد)، (نواءِ سنڌ)، وغيره مٿي ذڪر ڪيل بزرگ عالم سڀ جا سڀ ديني ادارن جا تربيت يافتہ فارغ التحصيل عالم هئا، جن پنهنجي وس آهر هن ملڪ جي آزادي ۽ قوم جي ڀلي لاءِ پنهنجون عمريون ۽ صلاحيتون صرف ڪيون.

الوحيد ۽ نواءِ سنڌ جو ايڊيٽر مولانا عبدالغفور سيتائي دادو ضلعي جي مشهور ڳوٺ بچو واهڻ نزد سيتا (رحماني نگر) ڪچي واري علائقي ۾ 15- جنوري 1915ع گل محمد سولنگي جي گهر ۾ جنم ورتو، سنڌ جي ڪچي ۽ ڀراڙي واري علائقي ڪيترين ئي اهم علمي ادبي شخصيتن کي جنم ڏنو، جن اڳتي هلي قوم ۽ ملت جي بي لوث خدمت ڪئي ۽ سندن زندگي ايندڙ نسلن لاءِ روشن مينار ۽ سنگ ميل ثابت ٿي. مولانا عبدالغفور سيتائي ذات جا سولنگي هئا، پاڻ کي سيتائي جي طرف منسوب ڪندا هئا، جو سندن ڳوٺ سيتا شهر کي ويجهو هو، جتي اڄ بہ سولنگي برادري جا تمام گهڻا ڳوٺ آهن، مولانا عبدالغفور موحد آزاد فڪر ۽ سوچ هئڻ جي باوجود مٿن ديني ۽ مذهبي فڪر هميشہ

غالب رهيو، ان جو اصل سبب اهو هو جو پاڻ پنهنجي ابتدائي تعليم کان وٺي آخر تائين ان وقت جي رواج ۽ روايتن مطابق ديني مدرسن مان حاصل ڪيائون، ابتدائي تعليم سنڌ جي مشهور شهر پاٽ مان حاصل ڪيائون، جن ۾ سندن وڏو ڀاءُ نثار احمد سيتائي هو، مولانا محمد صديق کڏي وارو مولانا محمد صديق ڪچي بہ شامل آهن. مزيد تعليم جي حصول لاءِ انوقت ۽ ماحول جي

مطابق دهلي ۽ ديوبند جو سفر ڪيائون، جيڪو ان وقت اعليٰ تعليم جي حصول جو سڀ کان وڏو مرڪز هو. 1970ع کان پهريائين يا ان کان پوءِ به لوهان سنڌ جي اعليٰ آفيسرن جي نالن کي ياد ڪندا ته گهڻي حد تائين انهن جا والد دارالعلوم ديوبند جا عالم ۽ فارغ التحصيل هئا، انهن پنهنجن پٽن کي جديد تعليم سان وقت جي ضرورت مطابق آراسته پيراسته ڪيو ۽ هو اڳتي هلي اعليٰ ايماندار آفيسر بڻيا، سفارشي ڪلچر 1970ع کان پوءِ ايو جو ته اٺويهه صديءَ جي شروعات ۾ اعليٰ تعليم جا مرڪز ٻئي برصغير ۾ به هئا، عليڳڙهه ۽ ديوبند مولانا عبدالغفور سيتائي کي ٻن عظيم ادارن يعني پلٽ ۽ ديوبند جو فيض مليو، هتي آئون ان وسريل باب جو به ضرور ذڪر ڪندس، جنهن مولانا عبدالغفور سيتائي جي زندگيءَ تي تمام وڏو اثر ڪيو، اُهو سندن مامون آهي، جو هڪ متقي پرهيزگار عالم اديب مولانا محمد صديق سولنگي رحہ مولانا غلام صديق شهدادڪوٽيءَ کان علاوه مولانا حسن الله پاٽائيءَ جي اوائلي شاگردن مان هو نه صرف سيتا ۽ آسپاس جي ڪچي جي علائقن ۾ اڄ ڏينهن تائين سندس علمي ۽ روحاني حلقن جو وڏي احترام سان تذڪرو هلي ٿو، پاڻ سيتا جي بالڪل پلسي ۾ سندن آبائي ڳوٺ آهي جتي ان زماني ۾ هڪ وڏو مدرسو قائم ڪيائون، جنهن جا آثار اڄ تائين ان ڳوٺ ۾ موجود آهن، تازو منهنجو دوست محترم مختيار احمد مرڪيو جي والد مرحوم وڏيرو عبدالحميد مرڪيو جي تدفين ۾ وڃڻ ٿيو، جتي مختيار احمد جي رسم دستاربندي به ٿي. اهي سولنگي مختيار احمد مرڪيو جا ناناڻا به آهن. سمورو قبرستان سولنگي برادريءَ جو آهي جن کي اڄ ڏينهن تائين اتي جا ماڻهو مولوي جي لقب سان ياد ڪندا آهن، ۽ ڪين ڪارا مولوي سڏيندا آهن. فاتحہ خوانيءَ کان پوءِ صرف هڪ قبر تي پيڳل ڪتبو جنهن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪيم ته لکيل هو مولانا محمد صديق سولنگي جنهن جو تذڪرو ۽ تعارف کان آئون واقف هئس، مولانا دين محمد وفائي ۽ ڊاڪٽر جمن ٽالپر به سندس علم ۽ تقويٰ ۽ ديني خدمتن جو تذڪرو ڪيو آهي، مون ڪوشش ڪري مولانا محمد صديق سولنگي رحہ جي قبر جو ڪتبو ۽ فوٽو محفوظ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي جيئن ته اڄ جي نوجوان کي هن سولنگي برادري جي عظيم عالمن ۽ محققن جي خدمتن جي خبر پئجي سگهي. هتي اهو لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته مولانا محمد صديق رحہ جو سيتا جي ان ڳوٺ ۾ وڏو مدرسو هو، جنهن جا آثار موجود آهن، سندس وفات کان پوءِ اهو مدرسو سندس لائق شاگرد مولانا محمد قاسم ملاح رحہ سنڀاليو جيڪو پروفيسر ڊاڪٽر عرفانه ملاح جو ڏاڏو هو.

هتي هي چند سٽون تاريخ جي حوالي سان لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته مولانا محمد صديق سولنگي مرحوم لنواريءَ وارن بزرگن جو خانداني مريد هو، جن ڏينهن ۾ لنواريءَ جي حوالي سان انگريز سرڪار جي منافقانه پاليسيءَ سبب مذهبي اختلاف ۽ تحريڪ جي ابتدا ٿي ته مولانا محمد صديق پنهنجي هن پاڻيجي عالم مولانا عبدالغفور سيتائي کي گڏ وٺي ويو ته جيئن هو اُتي ڏسي سگهن ته زميني حقائق ڇا آهن.

سندس پاڻيج مولانا عبدالغفور سيتائي مرحوم لنواري وڃي اهو سمورو معاملو اکين سان ڏٺو، جنهن جو احوال 10- اپريل 1934ع ۾ 'بيداري' شماري ۾ ڇپيو، پاڻ اهو مضمون ۽ لنواريءَ جو دورو مولانا خير محمد نظاماڻي ان تي هڪ اداريو به لکيو جنهن تي لبرٽي بوٽ هائوس جي مالڪ ڪورٽ ۾ مقدمو داخل ڪيو ۽ مولانا خير محمد نظاماڻي گرفتار ٿيو، جيڪو بعد ۾ آزاد ٿيو، انهيءَ ساڳئي دور ۾ تحريڪ جي ڏينهن ۾ مولانا حاجي احمد ملاح مدرسہ انوارالعلوم بدين محلہ غريب آباد ۾ کوليو جنهن ۾ مولانا عبدالغفور سيتائي مدرس ٿي رهيو، اهو سندس جوانيءَ وارو زمانو هو.

اسين مولانا محمد صديق سولنگيءَ جي تربت تي فاتح پڙهي واپسيءَ ۾ اچي وڏيري حاجي

مختيار جي اوطاق تي ويناسين، جتي هڪ پيرسن بوسڪيءَ جي پٽڪي سان ويٺل هو، هو تمام زماني شناس ۽ ڳالهير ٿي لڳو.

هڪ وڏي گهر جي طرف اشارو ڪري چيائين ته سائين هيءُ منهنجي ناني جي والد جو مدرسو هو، هتي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، علامه عمر بن محمد دائودپوٽو بختيارپور ۽ پاٽ جا عالم به پڙهي چڪا آهن، يعني مولانا محمد صديق وٽ هاڻي اهو علم، ادب ۽ دين هتان لڏي چڪو آهي، اسان وٽ به صرف ڳالهيون وڃي رهيون آهن، مولانا عبدالغفور به هتان جو شاگرد هو، هن وقت هيءُ سمورو ڳوٺ قبائلي جهيڙن جي ور چڙهيل آهي ۽ رات جو اسان نڪري نه سگهندا آهيون، سولنگي برادري جا ڪافي خدمتگار اسان جي ميزباني ڪري رهيا هئا، ديني اسلامي فڪري حوالي سان ڪو نشان ئي نه هو، تعارف جي خاطر هڪ سولنگيءَ کان نالو پڇيم چيائين، عدل الله، مونکي حيرت ٿي تڏهن چيائين اسان جا نالا سائين اڄ به ان طرح آهن، اهل الله، برڪت الله، فضل الله، اهل الله، سندن چوڻ هو ته وڏن جا نالا هلندا پيا اچن، دراصل اهي اُهي نالا هئا جيڪي پشت بشت مولانا محمد صديق رکيا سي هلندا پيا اچن، سائين مولانا عبدالغفور سيتائي به ان بزرگ جو فيض يافته هو.

مولانا سيتائي هڪ نيڪ متقي خدا ترس انسان دوست عالم هو، پاڻ سنڌ جي ٻهرئين سنڌي اخبار، زميندار، الوحيد ۽ اصلاح جو پاڪستان ٺهڻ کان پهريائين ۽ پوءِ به چيف ايڊيٽر رهيو، بلڪ اٿين چئجي ته ان اخبار جا ئي ايڊيٽر عالم دين رهي چڪا آهن، تقسيم کان پوءِ جلد مولانا جا اخبار جي بورڊ سان اختلاف ٿي پيا ۽ پاڻ الوحيد کي ڇڏي پنهنجي چند دوستن جي مدد سان جن ۾ غلام محمد وساڻ ۽ مرحوم محمد ايوب کهڙو به شامل هو، هڪ نئين اخبار روزانه نواءِ سنڌ جي نالي 1952ع ۾ جاري ڪيائون، هن جو صدر دفتر ڪراچي ۾ هو، هن اخبار ۾ مولوي صاحب اداريا ۽ ڪالم سنڌي ماڻهن جي سجاڳي ۽ انهن جي حقن متعلق خوب لکيا، مولوي صاحب هڪ فقير منش انسان ۽ علم پرور شخصيت هئا، مالي وسيلن لاءِ جيڪي ملڪ جا مروج طريقا هئا پاڻ ان کان گهڻو پري رهيا نيٺ مالي وسيلن جي ڪمزور هجڻ جي بنياد تي ۽ گڏوگڏ ان وقت جي حڪومتي جبر ۽ سختيءَ جي ڪري ڪجهه عرصو ڪڏي مدرسه مظهرالعلوم ۾ مدرس به رهيا. هيءَ اخبار 1969ع ڌاري بند ٿي ويئي. پاڻ هڪ سچا مخلص ۽ درد دل رکڻ وارا فرد هئا ۽ پاڻ پنهنجي صحافتي پيشي ۾ ڪيترا شاگرد پيدا ڪيائون، بلڪ اٿين چئجي ته آخري وقت تائين قلم جي پورهئي ۽ پيشي سان ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان مصروف رهيا، ڪراچيءَ جي مسلم سوسائٽي ۾ سندن رهائش هئي ۽ پاڻ ڪثيرالعيال شخص هئا، ان لاءِ هميشه پنهنجي اولاد جي تعليم ۽ تربيت ۾ ڪوشان رهندا هئا، اردو ايڪسپريس جي سابق ايڊيٽر سردار قريشي جي ڪافي سال اڳ لکيل هڪ مضمون، سندن صحافتي حوالي سان هي واقعو سندن زندگي جي بي باڪي وضعداري علم ادب جي حوالي سان هڪ مڪمل تصوير آهي، 1960ع جو واقعو آهي آئون روزنامه نواءِ سنڌ جي ادارتي بورڊ ۾ نئون نئون شامل ٿيو هئس، هيءَ اخبار پڪي قلعي مان نڪرندي هئي، سنڌ جا ٻه وڏا زميندار يعني غلام محمد وساڻ ۽ ايوب کهڙو هن جا فنانسر هئا. اخبار جو ايڊيٽر مولوي عبدالغفور سيتائي صاحب هو، ڪلين شيو هو پر مون کي ماڻهن ٻڌايو ته دارالعلوم ديوبند جو شاگرد اهي، ادارتي عملي جي گڏجاڻي ۾ سندس چيل هيءَ ڳالهه مون کي اڄ به ياد آهي. هيءَ گڏجاڻي ان ڏينهن جي شماري ۾ اندر جي صفحي تي لڳل هڪ خبر جي متعلق هئي، پاڻ چيائون ته هيءَ خبر ڪنهن ۽ جو لڳائي آهي، اوهان مان ڪو ٻڌائي

سگهي ٿو ته اها خبر ڇو ۽ ڇالاءِ لڳائي وئي آهي پاڻ شفٽ انچارج کان باز پرس به نه ڪيائون بلڪ هڪدم سواليه انداز ۾ پڇايائون ته اوهان کي خبر آهي ته خبر ڇا هوندي آهي، سب ايڊيٽر چيو هر اُها ڳالهه جيڪا ماڻهن کي ٻڌائڻ جي لائق هجي ۽ اهڙو اطلاع جيڪو ماڻهن جي دلچسپيءَ جو سبب به هجي، مولوي صاحب ان ڳالهه سان اتفاق نه ڪيو ۽ چيائين ته ڇا ڪو ڪُتو ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪاٽي وجهي ته خبر ٿي ويندي. نه ڇو ته اهو معمول آهي ڪُتا ماڻهن کي ڪاٽيندا رهندا آهن، ها جي ڪو ماڻهو ڪُتي کي ڪاٽي وجهي ته پوءِ اها خبر آهي ڇو ته عام طور تي ائين نه آهي ٿيندو.

اهڙي طرح پاڻ هڪ بهادر دبنگ ايڊيٽر هئا، سندس وصفن مان هيءَ وصف جيڪا منهنجي لاءِ هميشه مشعلِ راهه رهي ۽ اڄ به ياد آهي.

هڪ دفعي اخبار جي پروف ريڊر جڏهن سندس قابليت ۽ اختيار کي چئلينج ڪيو پاڻ ان کي انا ۽ عزت جو مسئلو نه بنايائون، بلڪ خاموشيءَ سان تسليم ڪيائون، اهو سندن وڏماڻهپو هو، جيڪو مون کي اڄ به ياد آهي، پاڻ هڪ ميٽنگ گهرائي ان جي تعريف ڪيائون، صحافتي دنيا اڄ اهڙن عظيم مخلص علمي ماڻهن کان خالي ٿيندي پئي وڃي، مون کي ياد آهي جڏهن آئون وٽس نوڪريءَ لاءِ ويو هئس، ته مون کان پڇيائين انٽرنشپ ڪٿي ڪئي آهي، مون قاضي اڪبر ۽ قاضي عابد جي اخبار عبرت جو نالو ورتو، ته پاڻ اهي سڀ ڳالهيون ٻڌائيندا رهيا، جيڪي مون کي ٽريننگ جي دوران عبرت پريس ۾ قاضين جي حوالي سان آهيون، منهنجو انٽرويو هن طرح ٿيو جو پاڻ مون کي هڪ خبر ڏنائون، جنهن جو چيائون ترجمو ڪري ڏي مون کي اڄ به ياد آهي ته اُها خبر ايوب خان جي ڪابينه جي هڪ وزير عبدالصبور خان جيڪو بنگالي هو ان جي هڪ سياسي بيان جي حوالي سان هئي پاڻ ان ترجمي کي ڏسي منهنجو تقرر ڪري ڇڏيائون، مون کي پنهنجي صحافتي پيشي سان اڄ فخر آهي ته مون هڪ عظيم هستيءَ جي ادارت ۽ سرپرستيءَ ۾ ڪم ڪيو آهي جيڪو منهنجي لاءِ باعث فخر آهي.

مولانا عبدالغفور سيتائي نام نمود، نمائش کان هميشه پري رهندو هو، حتيٰ الامڪان سندس ڪوشش هئي ته سنڌ جي ماڻهن ۾ بيداري پيدا ڪئي وڃي، ۽ ڪين علم جي زيور سان آراسته ڪيو وڃي، آخري عمر ۾ پاڻ پنهنجي اولاد ڀائٽين ۽ ڀاڻيجن جي تعليم ۽ تربيت ۾ هميشه ڪوشان رهندا هئا، سندن وڏو فرزند سردار اشرف سولنگي جيڪو ضلعي دادو جو ضلعي ڪائونسل جو چيئرمين به رهي چڪو آهي، هڪ نيڪ صوم صلوات جو پابند تبليغ جماعت سان واڳيل ڄڻ وڏن جي يادگار آهي. سندن ڀائٽيو سنڌ جو مشهور عالم اديب خالد سيتائي انفارميشن ڊپارٽمينٽ جو ڊائريڪٽر رهيو، سندس ڀاءُ فاروق احمد سولنگي ورلڊ هسٽري جو آمريڪا مان پي.ايچ.ڊي ڪئي ڪيترن ڪتابن ۾ مصنف آهي، سندس ٽيون ڀاءُ محمد اقبال سولنگي بزنس ايڊمنسٽريشن ۾ پي.ايچ.ڊي آهي. ۽ طويل عرصو ابوظهبي ۾ پاڪستان جو سفير رهيو آهي. اهڙي طرح سندس پوٽاڻ ۽ ڏوهٽاڻ به اعليٰ تعليم يافته آهن. هي سمورا افراد سيتا جي ڪڇي واري علائقي ۾ مولانا عبدالغفور سيتائي مرحوم جي تربيت يافته ۽ فيض يافته هئا، علامه اقبال صحيح چيو آهي:

فطرت کے مقاصد کی کرتا ہے نگہبانی۔
یا بندۂ صحرائی، یا مرد کوہستانی۔

يقيناً مولانا انهي فطرت جو امين هو، نه صرف سندس اولاد ۾ پوري سنڌ لاءِ هڪ نقش راهه ڇڏي ويو آهي، پوءِ انهن اهل علم جو تعلق علمي دنيا سان هجي يا صحافت جهڙي عظيم پيشي سان هن مضمون لکڻ مهل به منهنجي اڳيان پاڻ جي

آخري بزرگ حسن الله پاٽائي جون علمي خدمتون سامهون ڦري رهيون آهن، خاص طور تي ان علائقي جي ان عظيم شخصيت جنهن جي ڪردار، علم تقويٰ ۽ خدمتن کان نئون نسل اڃان بي خبر آهي، جتي مولانا محمد صديق سولنگي مرحوم محو خواب آهن، تربت مان ائين پيو لڳو ته سالن کان ڪو هن قبر تي فاتحه پڙهڻ به نه آيو آهي، ۽نه ئي اڄ جي ليکڪن کي ان جي ڪا ضرورت آهي، بقول شاه صاحب:

نڪو اير نه پير، نڪو اوٺي آيو،
مون وٺ آيو ڪينڪي پائران پري پير،
ڪتابتون ڪري آٽي ڏيندم ان ڏيه جون.

مولانا محمد صديق سولنگي جي تربت جو ڪتبو

مولانا عبدالغفور سيتائي مرحوم 24- مئي 1981ع تي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري وڃي هميشه لاءِ ابدي دنيا ۾ آرامي ٿيا، حسن اتفاق سان مولانا عبدالغفور مرحوم جي ولادت بروز ڇنڇر تي ۽ وفات به بروز ڇنڇر ٿي. سندن وفات حيدرآباد ۾ ٿي، سندس آخري آرامگاهه ڳوٺ مريد لاکير قبرستان علي مرتضيٰ شاهه ۾ آهي. آخر ۾ آئون سندس پوين جي خدمت ۾ اهو عرض ضرور لکندس ته هو مولانا مرحوم جي حيات، خدمات خاص طور تي تحريڪِ آزادي جي حوالي سان سندس ڪم تي ڪو ڪتاب شايع ڪن ته جيئن نئون نسل سندن ذات کان واقف ٿي پنهنجي لاءِ ڪا راهه متعين ڪري سگهي.

مددي ڪتاب:

1- جوڳيئڙا جهان ۾، محمد امين مگسي، دادو.
2- سنڌ جا اسلامي درسگاهه، محمد جمن ٽالپر.
3- سنڌي انسائيڪلوپيڊيا، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.
4- ذاتي مشاهدو ۽ ملاقاتون ڳوٺ ٻچو واهڻ/سيتا
5- روزانه ايڪسپريس، (اردو) ايڊيٽر: سردار قريشي، 30- نومبر 2016ع، ڪراچي اداره
6- مهان ماڻهو ميهڙ جا، مولانا اعجاز علي سومرو، ميهڙ.
7- حاجي احمد ملاح جون ديني خدمتون، ص 83، 2000ع، ليکڪ: ڊاڪٽر اسماعيل ميمڻ.
8- خانداني روايتون، رجب آزاد سولنگي، استاد هاءِ اسڪول دادو.

غزل کي شاعريءَ جي وڏ ۾ وڏ لطيف ۽ نفيس صنف سمجهيو ويندو آهي ۽ حسن ۽ عشق جي وارداتن جي ترجماني ڪندڙ صنف سڏيو ويندو آهي. غزل گو شاعر جي ڪلام ۾ هڪ خاص قسم جي فضا ملي ٿي، جيڪا ان شاعر جي داخلي ڪيفيتن ۽ تمدني ماحول، جنهن ۾ هو وڏيو ۽ وڌو ٿيو هوندو آهي، جو نچوڙ هوندي آهي. غزل ۾ شاعر وارداتِ قلبي ۽ شخصي بيان ڪندو آهي ۽ نهايت لطيف پيرائي ۽ پُر اثر انداز ۾ پنهنجي انفرادي ڪيفيتن کي اهڙيءَ طرح بيان ڪندو آهي، جو هن جي اندر جي امنگن ۽ اڌمن کي ٻيا ماڻهو پنهنجي اندر جا اُمنگ ۽ اڌما سمجهڻ لڳندا آهن. ان حالت ۾ غزل انفرادي حدون اورانگهي اجتماعي دلين جي ترجماني ڪرڻ لڳندو آهي ۽ ڪلاسڪ جو درجو حاصل ڪري وٺندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو فارسيءَ ۾ سعدي ۽ حافظ، اردوءَ ۾ مير، غالب، سنڌيءَ ۾ گل، سانگي ۽ ڪيترن ٻين شاعرن جي غزل کي ڪلاسڪ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.

ڪلاسيڪي شاعريءَ جون جيڪي خاص خوبيون ٿين ٿيون، اُنهن ۾ انداز بيان، اسلوبِ زبان، فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ ٻين شعري خوبين کي خاص اهميت حاصل آهي. حسن تہ بهرحال حسن آهي، پر جڏهن اُن کي سنواريو ۽ سينگاريو وڃي ٿو تہ ان جي ڪشش ۾ وڌيڪ نکار پيدا ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح هڪ نقاش پنهنجي تصوير ۾ مختلف رنگ ڀري اُن کي وڌيڪ جاذب بنائي ٿو، اهڙيءَ طرح هڪ شاعر تشبيهن، استعارن، صنائع لفظي ۽ معنوي جو استعمال ڪري پنهنجي ڪلام ۾ دلاويزي پيدا ڪري ٿو.

ڊاڪٽر اياز قادري

رسالو مهراڻ سنڌي ادب سيمينار نمبر2

1984/2ع تان کنيل

شاعري

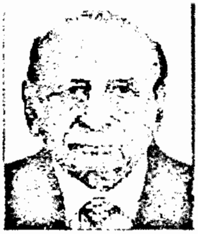

شبير 'هاتف'
ڪراچي

٭

ڪيئين حياتيءَ جو هي سفر گذريو؟
بس! ڏڪيو يا سڪيو مگر گذريو.

توکي هر روز خواب ۾ ڏسندي،
رات جو آخري پهر گذريو.

ان کان بهتر ڪو وقت جو مصرف؟
تنهنجي يادن ۾ بيشتر گذريو.

تون خيالن ۾ ساڻ آهين سدا،
ڪو به لمحون نه تو بگر گذريو.

ڪو سنيهو نه ڪا چٺي آئي،
بارها گهر ڪان نامه بر گذريو.

تو سوا وقت جڻ بيهي رهيو،
شام گذري نه ڪي سحر گذريو.

ساڳيا ڇڳهه ساڳيا لاڳون،
ساڳيو حال جيڪو پر گذريو.

شهر جي رولاڪي مان ڪجهه نه وريو،
سوئي پل ٺيڪ سڦل جو گهر گذريو.

ٻوڙندا جت هئا ٻلا گهوڙا،
اُتان سوڻن سنجن سان خر گذريو.

موت کان پوءِ ملي پذيرائي،
جو سخنور به نامور گذريو.

روز اڪيون وڇائي راهن ۾،
تنهنجي 'هاتف' جو هر پهر گذريو.

پير مجدد
مٽياري شريف

غزل

منهنجي پُرعزم ارادن جو سبب تون آهين
دل جي پرڪيف نظارن جو سبب تون آهين

راهِ الفت جي سمنڊ ۾ ڪئين سهٽيون هونديون،
منهنجي ڪشتي جي ڪنارن جو سبب تون آهين

پل ۾ آباد وري پل ۾ ٿو برباد ٿيان،
بيقرارين ۽ قرارن جو سبب تون آهين

خون آشام جگر سوز زهر آلودم
شهرِ زندان ۾ عذابن جو سبب تون آهين

گرچه تاحد نظر آهيان اڪيلو پر پڻ
مون ۾ موجود جهانن جو سبب تون آهين

جو جتي آهي اتي تو ۾ ٻڏو پيو آهي،
بزمِ رندان ۾ خمارن جو سبب تون آهين

ڪنهن لا ڪهڙو ڪنهن لا ڪهڙو مگر اي جان من،
مون لئي ڪعبي جي طوافن جو سبب تون آهين

آئون به صحرا جي مسافر جيئان بن بن پيو رلان،
منهنجي جيون جي سرابن جو سبب تون آهين

ڪير ٿو خون جگر ڏيئي جلائي تن من
منهنجي راتين جي چراغن جو سبب تون آهين

ڪير برباد ڪري سگهندو اها دل جانان،
جنهن جي آباد حوالن جو سبب تون آهين

ڪوئي مجذوب ڪوئي مون کي 'مجدد' ٿو چوي،
مونسان منسوب خطابن جو سبب تون آهين

سرفراز راڄڙ
ڪپرو

غزل

ڇڏي جانين جي جفا ڪينڪي،
وساري اسان پڻ وفا ڪينڪي.
گهرڻ ريءَ گهوري ڏيو ساهه سر،
محبت ۾ ليکا ڪيا ڪينڪي.
بهار آهي آئي ته ڇا ٿي پيو،
قفس مان ٿياسون رِها ڪينڪي.
زماني ۾ انسان اهڙو به آهه،
وٺي جنهن کي ناز و ادا ڪينڪي.
جَواني انهيءَ کي جَواني نه چئو،
ڪئي عشق جي جنهن خطا ڪينڪي.
اسين هڪ ٿي سهڻي جا سائل رهون،
ڪا در در هڻون ٿا صدا ڪينڪي.
توَڪل جي ٽُرهي سدا جي ترن،
انهن کي ڇڏيندو خدا ڪينڪي.
لڪائين لڪو ڪين عشق 'فراز'،
ڪسر هُن ڇڏي هئي ته ڪا ڪينڪي.

غزل

جَام و مِينا جو ڪاروبار ڪَبو،
خوب دامن کي داغدار ڪَبو.
هن جو هڪڙو به وعدو ٿيو نه وفا،
هاڻ هن تي نه اعتبار ڪَبو.
تنهنجو هر هڪ ستم سهي دل تي،
هَر جفا کي گلي جو هار ڪَبو.
ولت ويو جو گلن سان ياري هئي،
هاڻ خارن کي خوب پيار ڪَبو.
آهه موسم جو رنگ اهڙو ڪجهه،
خامشيءَ کي ڪٿي شعار ڪَبو.
هو نه اچڻو هو ڪين آيو بس،
ڪيترو هُن جو انتظار ڪَبو.
طوطا چشمي ٿا يار ڪن اي 'فراز'،
هاڻ ڪنهن سان اکين کي چار ڪَبو.

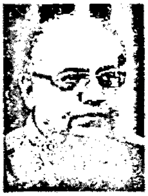

نياز پنهور
ڄامشورو

وڃي ها

هو وڃي ها پلي دل دکائي وڃي ها،
منهنجا خواب مون کي ورائي وڃي ها.

سڀئي راز کولي ڪيائين پئي پڌرا،
ڍڪي ها ڪٿي ڪجھ لڪائي وڃي ها.

اگر غم گھٽائڻ ئي مشڪل لڳس پئي،
پلي درد ئي ڪجهه وڌائي وڃي ها.

اچڻ جي نه خواهش اگر دل ۾ هئس ڪا،
اکين سان اهو سڀ سڻائي وڃي ها.

اکين جو اشارو ڪُڏي جان ڏيان ها،
هئس شڪ ته پوءِ آزمائي وڃي ها.

ڪيترو جڳ سان آئون وضاحت ڪندس پيو،
پنهنجي ليس بوڪ تي هڏائي وڃي ها.

اگر مان نه هن کي مڃائي سگهيو هئس،
اچي ها ۽ مونکي مڃائي وڃي ها.

ڪري لڙ پڪڙ ها مگر خواب منهنجا،
منهنجي در جي آڏو سجائي وڃي ها.

غلام حسين 'مشتاق' سجاروي
حيدرآباد

غزل

عشق ۾ آسائشون چاهين تہ پوءِ اُلفت نہ ڪر،
باهہ جي شعلن ۾ ويهي خواهش راحت نہ ڪر.

حُسن فطرت کي ضرورت ناهہ ڪنهن سينگار جي،
زيب و زينت ساڻ بي توقير هي نعمت نہ ڪر.

ٿو زبان بندي گهرين تير و ڪمان جي زور تي،
هن طرح ناڪام ڪوشش جي ڪڏهن زحمت نہ ڪر.

سيم و زر جي زور تي يا رنگ و بوُ جي ناُءِ تي،
پاره پاره حضرتِ انسان جي عظمت نہ ڪر.

حور و غلمان جي دلاسن سان نہ تون ريجهاءِ رند،
واعظا بي لوث سجدن جي اها قيمت نہ ڪر.

پاڻ ڪجهہ ناهين پڌائين تو آبا ڏاڏا رکي،
ريت تي محلات ٺاهڻ جي عبث عادت نہ ڪر.

جيسين خونِ دل جگر شامل نہ آهي شعر ۾،
تڪبندي سان شعر کي 'مشتاق' بي وقعت نہ ڪر.

سيف الله خالد يوسفاڻي
عمرڪوٽ

غزل

يارب متاعِ درد جو بدلو اگر ملي،
پيو ڪجهہ نہ مون کي منهنجو فقط چاره گر ملي.
آوارگيءَ دشت جو جيڪر ثمر ملي،
وارن جي چانوري ۾ سندس، مون کي گهر ملي.
جنت ڪڏي جي عيش و نشاطن کي ڇا ڪري،
تنهنجو فقير عشق کي سنگِ در ملي.
شب هاءِ انتظار جي پيڙا لهي وڃي،
بانگ وصالِ يار جي وقتِ سحر ملي.
هر اهلِ دل بتن جي نگر ۾ ڪرب زده،
هر شخص تنهنجي شهر اندر چشمِ تر ملي.
سو شهر ڪشتِ ناز سان بيدادگي اٽي،
هر لفظ جنهن جو خونِ جگر ساڻ تر ملي.
رسوا ڪيو وفا کي سندس ڪج شبيرگي،
هر پل ٿو وسوسن جي ڏِنر همسفر ملي.
ڪنهن کي ڏکن سان چور حياتي نہ شل ملي،
مولي اگر هلي تہ صفا مختصر ملي.
ڪجهہ حال دل سڄڻ کي ٻڌايان مان روبرو،
هڪوار ئي ملي ڪٿي ڪن پهر ملي.
رشڪ ارم چمن کي، الهيون ڏڙي ڇڏيو،
اي ڪاش گلستان کي ڪوئي ديده ور ملي.
بي عيب عاشقيءَ کي لڙاٽي هَوَس ڇڏيو،
ڪو هو ممڪن نہ ٿيس ٿو آشفتہ سر ملي.
هر روز تنهنجي وصل جي اميد تي ڪٽيان،
هر رات انتظار سندو ٿو زهر ملي.
بي حس بتن جي شهر ۾ عرصي دراز کان،
حسرت فقير عشق جي ٿي دربدر ملي.
پيغامبر ئي ناهي ميسر تہ پوءِ ڀلا،
ڪيئن منهنجي هيٺي حال جي هن کي خبر ملي.
در ڪول مئيڪدي جا اي ساقيءِ خوش نظر،
هن درد خوار رند کي دُردِ گوهر ملي.
چاره پذير آهي سندم سوزن جگر،
دستِ شفاءِ يار کان مرهم اگر ملي.
ڇڪجو اُداس شهر نگاران آ تو سواءِ
جيڪر ڪٿي بہ 'سيف' سر رهگذر ملي.

ثناءُ سرهندي

گلزار خليل
(سامارو)

غزل

زمانا ويا لنگھي پر ڪي زمانا ياد ايندا ويا،
اوهي ڳالھيون اوهي دل جا فسانا ياد ايندا ويا.

جمالِ همنشين جھرڪيو تصور جي جھروڪن مان،
گل و بلبل جا سڀ وسريل ترانا ياد ايندا ويا.

بسنتي باک جون هيرون گھليون جيئن جيئن اساٽڪي اٿم
وصالِ يار جا سپنا سھانا ياد ايندا ويا.

جڏهن سوچيم ته ڪيئن رهيي ڪريان دردن ڪان دل آجي
مونکي تنهنجا ئي او سنگدل بھانا ياد ايندا ويا.

ڪٿي مسجد ڪٿي مندر وجايل گس اتان نڪتل،
جتي سالي سنده ساغر ميخانا ياد ايندا ويا.

ڪنارا ڇو ڪيا مونکان پلا اي موت اڄ توبي،
لنگھي هڪ لاش تان توکي بيگانا ياد ايندا ويا.

شڪر ٿيو بزم ياران ۾ ڪلي سڄڻ جڏهن ساريو
'ثنا' جھڙا سوين ان دم ديوانا ياد ايندا ويا.

ادل سومرو
سکر

بيت

سوچن ڦا پوتار، هوائن جي لهري تي،
آهن سجدن ۾ گھٽا، ڪامورا ڪمدار
ڪٽان جي وسڪار آهي ڪڙڪي اوچتو.

خواهش جو پنڌ، ڪٿي ڪٿي ڪين ٿو،
ڪا جي پوري ٿي ٿئي، ٻي ڪٽي ٿي ڪنڌ
هڪڙو هجي هنڌ، ته پهچي اچي آدمي

جاڳيو پوڙيس، ماڻهو سُتا ئي رهيا،
اڄ ٻه آهي ئي حالتون، ساڳيو اجزيل ٿي،
ڳولين آريسر، اکيون عمرڪوٽ جون

ساڳي آهه هوا، جاوا ۽ جهمپير تي،
سورج سڀ تي ٿو ڪري، روشنيءَ جي ورڪا،
ڇو هي ماڻهو ٿا، ڪسي ڪائين ٻين ڪان

غربت ڪاڻ گھٽي، اچا ٻه پنهنجي ديس مان،
پرلي پٽي ٿي لوڪ ڪي، چٽيءَ مٿان چٽي،
هرهنڌ هڪ هتي، آهي سرمائيدار جي

هرهنڌ اونداهي، اٿين ٻه ناهي سومرا،
اهيون آهن مشعلون، جاڳڻ آڳاهي،
راهي ڪا ساهي، نٿا ٻڌين وات تي

پنهنجي ئي تصوير، هر ڪنهن هٿائي شهر ۾
ڪن وڪڻيو قلم ڪي، ڪن ڪپائي تقرير،
ڌرتيءَ جي تقدير، رهي رولاڪين ۾

دين محمد سُجاڳ پلي
لطيف نگر

دعا

وڻ کي ميوي سان سٽيندڙ پاڪ پالڻهار پال،
گل کي خوشبو سان پريندڙ پاڪ پالڻهار پال.

دل جي دفتر ۾ هزارين حيرتن حيرانين،
خواب خيالن کي چپيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

ٻن کي ساوڪ گل کي صورت سوڻهن ميوي کي سواد،
۽ هوا کي گيت ڏيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

تون خطا پويان خطا کي پيو ڪرين ٿو درگذر
روز عيبن کي ڍڪيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

تون پکين کي ويس پر جا ٿو ڍڪائين لک لباس،
۽ اڏڻ جا ڏن ڏسيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

ٿو ڪرين ولڙين وڻن ۾ ٻور ٻج جو اهتمام،
ٻور سان ڦلا ڦڪيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

نيڻ نازڪ نرڙ هيٺان ناز وارا ٿو ڏئين،
تون نظر کي نور ڏيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

ٿو چوين مون کان گهرو آڏي اسر ٻنجي 'سجاڳ'،
روز عيبن کي ڍڪيندڙ پاڪ پالڻهار پال.

خليل عارف سومرو
جوهي

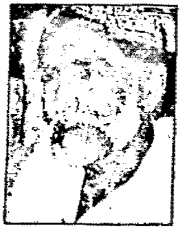

غزل

هاڻ ڪنهن وٽ بہ خواب ئي ناهي
اڄڪو ڪو انقلاب ئي ناهي

چنڊ چهرا، گلاب چهرا، پر،
جاني تنهنجو جواب ئي ناهي

درد جهڙا سبق ڏنا، اهڙا،
ڏيندو ڪوئي ڪتاب ئي ناهي

دل بہ تنهنجي تہ سَر بہ تُنهنجو آ،
مُنهنجو توسان حساب ئي ناهي

ماڻهو درويش ۽ وَلي ٿي ويا،
ليڪن جهڙو نصاب ئي ناهي

شَرم ٻُوٽي جيئان ٿي شرمائين،
اهڙو ڪنهن ۾ حجاب ئي ناهي

ياد راحت، سَڪونُ بخشي ٿي،
ياد ڪان وڏ عذاب ئي ناهي

مان گنهگار ئي چڱو آهيان،
مون کي ڪنڌو ثواب ئي ناهي

جيترو هي، 'خليل عارف' آ،
ايترو ڪو خراب ئي ناهي

’جمال‘ مراد گبول

ميرپور- ساڪرو

✻

رات ڏينهن دل ۾ رهي ٿي سڪ سچڻ سردار جي،
مَن ڪري مون تي عنايت، دلربا ديدار جي

مورَ ڍيلون، ڳيريون، طوطا تتوارون ڪن پيا،
وڻ وطن جا واديون، تعريف ڪن ٿا يار جي

عَرش، ڪُرسي، لوح قلم، واڪاڻ ٿو ’واحد‘ ڪري
ابهہ زمينون ڪن ثنا، عالمَ اجهي آثار جي

بُلبُلون، ڪُونجون، ڪبوتَر مُرغ ۽ چيها، چَڪُورَ
هنجَ هَرڻ تارِي ڪي تن ۾ آهي هينئڙي هار جي

ڪن مَلائڪ ذڪر ٿا، صَلوات ٿو پَروَرَ پڙهي،
محمد خدا قرآن ۾ ساراهَہ ڪئي سرڪار جي

پنهنجي روضي جي مِٿا، مون کي زيارت ڪَر نصيب،
منهنجي مَن جا مَرض لاهي، ڪر دَوا بيمار جي

پاڻ وَٽ پيارا گهُرايو هِن بندي بيڪار کي،
گهُرج نوڪر جي هُجي ڪا، ڪنهن ٻهاريدار جي

مَن مَدينو ۽ مَڪو جيئري ڏِسان جاني ’جمال‘،
آرزو آهي اِها، هِن ٻانڙيءَ جي ٻار جي

◙

فضل الله ’فدا‘ چانڊيو

ڪُنري

(نظم)

هِت پيار هجي- نظم

هي سنڌ سجي آباد هجي، هي سچو منهنجو خواب هجي
نہ ڪنهن سان ڪو تڪرار هجي، هت پيار هجي بس پيار هجي

هت قرآن گيتا ويد هجي، هت دشمني ناپيد هجي
نہ ڪنهنجو ڪنهن تي ڪيڏ هجي، نہ ڪنهن کي ڪو آزار هجي
هت پيار هجي بس پيار هجي

هت ناري ڪا ڪاري بہ نہ ٿئي، ڪو جرڳو پوتاري بہ نہ ٿئي
هت قابض ڌر ڌاري بہ نہ ٿئي، نہ ظالم ڪو پوتار هجي
هت پيار هجي بس پيار هجي

هت موجن ۾ مهراڻ هجي، خوش هيڏو ٻار ۽ جوان هجي
لوئي ۽ پٽڪو ساڻ هجي، هر ڌاريون ڌوتو ڌڙ هجي
هت پيار هجي بس پيار هجي

هت نياڻين نيلامي نہ ٿيئي، ڪو ڌارين جو حامي نہ ٿيئي
ڪا غيرن غلامي نہ ٿيئي، نہ دهشت جي ڌتڪار هجي
هت پيار هجي بس پيار هجي

ڪو شيطانن کي شرم ٿيئي، هت نوڪر شاهي نرم ٿيئي
هن قوم تي ’چانڊيا‘ رحم ٿيئي، نہ ڌاڙين جو ڌهڪار هجي
هت پيار هجي بس پيار هجي

◙

گلبدن جاويد
حيدرآباد

نثري نظم

گهايو هر هڪ اندر هوندو
توکي تڙپائي هيسائي
جوڀن تنهنجو مرجهائي
ديپ جيون جو اجهائي
۽ ٻچڙا يتيم بڻائي
هن ڇا حاصل ڪيو هوندو
هن ڇاحاصل ڪيو هوندو
مان ٻي تولئه تڙپان ٿي
جڏهن مان توتي سوچان ٿي
دل ٽانڊن تي ڇڻ ٻهري ٿي
ڌرتي پيرن مان نڪري ٿي
سانگيئڙن جون آهون ٻڌي
ماروئڙن جون دانهون ٻڌي
ڏاروٽن جا ٻچي پون ٿا
آسمان ٻي لرزي وڃن ٿا
تنهنجي ڦوهه جواني کي
تنهنجي چنڊ پيشاني کي
ڇا هن ڪڏهن گهوريو نه هوندو
سحر تنهنجي ۾ رهيو نه هوندو
عڪس معصوم مرڪن جا
سرگم تنهنجي ٽهڪن جا
هن ڪڏهن ٻڌا نه هوندا
تولئه گيت ڇپيا نه هوندا
تنهنجي دلهن روپ کي
سندر تنهنجي سروپ کي
دنيا ڪيڏو ساراهيو هوندو
چوڌس خوشين سايو هوندو
هر جيجل چاهيندي هوندي
من ۾ آس سمائيندي هوندي
ڪهڙي ننهن ملوڪ ملي
گهر آڱڻ خوشين سان ڪلي
ڇا نه اها گهڙي هوندي
نٿ تو نڪ ۾ جڙي هوندي
ميندي هٿن تي مکي هوندي
تان ۽ سندس جي لکي هوندي
چوطرف سر ۽ هوندا سهرا
موتيئي گل گلابن گجرا
تنهنجي هٿن ۽ چوٽي ۾
رنگ رچيا ونهه ڪوٽي ۾
سرتين ساٿ سجايا هوندا
لايا ٿيندا سجايا هوندا
ٻانهن چوڙيون پيرن ڇلڙا
ٻنڊڻ ٻڌا هونداٿون پلڙا
سونا هار ڪونج ڳچيءَ ۾ پائي
ڳيچ ملن جا ڳائي وڃائي
سپني جهمريون پاتيون هونديون
واڌاين جون لاتيون هونديون
ابي امڙ توکي سيني لائي
دعائن ۽ لڙڪن جي سائي
توکي رخصت ڪيو هوندو
هن ماري آ توتي مارڪيو
۽ وار مٿان آ وار ڪيو
مان سوچيان ٿي
مڙهه تنهنجو جڏهن مليو هوندو
مڙهه تنهنجو جڏهن مليو هوندو
قيامت صغري منظر هوندو
گهايو هر هڪ اندر هوندو
گهايو هر هڪ اندر هوندو

شاهه مردان شاهه

چاچڙو

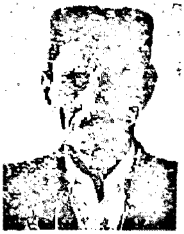

ڪافي

عمر بادل ڀڄن پاسي، وسن هو ڀيا ولهارن تي.
وريو وڃڙيون ٿيون ڪن وارا، اڃيو سڪ مان سنگهارن تي.
وَٺا مارن مٿي مينهڙا، روئان راتيون هتي ڏينهڙا.
پنهوارن جا پُسي پيئڙا، لٿا هو ڏس ليارن تي.
وڃي سانگي ٿيا سوڙها، ڪاهيو جهانگي وڃن جوڙا.
رهيس آئون هتي ڪهوڙا، وڃي پهچان مان پارن تي.
ڏکيا ڏينهڙا هلي ويندا، ٺهري هي ڪوٽ ڪري پوندا،
وصالي واءُ وري ورندا، ٿيندو راضي پنهوارن تي.
آهيان 'مردان' مان مارن جي، اصيلن تن آباڻن جي.
سُٺن سهڻن سنگهارن جي، آهيان دل جي ڌنارن تي.

ڪافي

وَٺا مينهن ملڪين، ٿيا سهنج سارا،
وطن ڏي وڃن پيا، هو سانگي سونهارا.

ڏجان منهنجي مارن، وڃي هي نياپو
اوهان سان ٿي آهي منهنجو سنگ سياپو
جڏهن جو جياپو آهيو جيءَ جيارا.

ڏکي جو ڏوراپو هي ڏوٿين کي چئجو
ڪري يادگيري سگها مون ڏي اچجو
ولي مون کي وڃجو او پارس پيارا.

ڏکيا ڏينهن ڪالي، وطن جلد ويندس،
اباڻن جي آهيان، اباڻن جي ٿيندس،
پڄائيندو پرون منهنجي دل جي ڌارا.

ڪري ڪوٽ ويندا عمر جا ٺهاري،
وري 'شاهه مردان' ڪا ايندي بهاري،
سڪيا ٿيندا سانگي، هو مارو موچارا.

قمر مورائي

مورو

غزل

ڪنهن کي وسارڻ، آسان ناهي پيارا،
اشڪ اکين جي لڪائڻ، آسان ناهي پيارا.
درد دل ۾ سنڀالي رکي ڇڏيم،
ٻڌائڻ ڪنهن کي، آسان ناهي پيارا.
زخم جگر جا لاعلاج ٿيا آهن،
حڪيم ڊاڪٽرن کي ڏيکارڻ، آسان ناهي پيارا.
روز محشر جو ٻڌابو قصو اڳيان سين جي،
وفا جا قسم کنيا جيڪي تن ورجائڻ آسان ناهي پيارا.

قطعات

هٿن ۾ منهنجي گلاب آهن،
کي نامڪمل بس خواب آهن.
هر طرف بهار جي آهي آمد مگر،
برپهٽ ۾ يار ڪجهه سراب آهن.

زندگي ۾ ڏکن سِوا مليو ڇاهي
وقت هر بار ڪڙو گذريو آهي.
روح جي راحت لاءِ اي همدم،
صدين جو سفر، ڪرڻو پيو آهي.

❁❁❁❁

ڪهڙو ٿا حال پڇو منهنجو يارو،
صدمن ڪيو آ دل کي، ساڻو يارو،
سورن ڪيو آ ساڻو، محبوب ڪيو آ ماڻو
سَنڌُ سَنڌُ سڪي ويو آ، مرڪن بہ موڪلايو يارو.

❁❁❁❁

ٻاهر اڄ ۾ بارش وسي،
توسان ملڻ جي خواهش وڌي ٿي،
تون وار سينگاري اچ پرين،
موسم جي ڏس نوازش ٿئي ٿي

منظور علي شاه لکياري

ٽنڊو جان محمد

ڪافي

ڀلي آئين ڀلا سائين ڀلا ديدار ٿي ويا ٿي،
اکڙ منهنجي هلي آيا اکين جا ٺار ٿي ويا ٿي

جڏهن جاني ڪنيو پردو عقل ۽ هوش اڏري ويا،
ڏٺو جلوو پرين جو جنهن اهي ڀڳدار ٿي ويا ٿي

جڏهن هٿڙا هٿن ۾ ڏيئي هليو ٿي هيج مان جاني،
ڪئين طالب ٽنواريندي هليا خُبدار ٿي ويا ٿي

جڏهن گوڏو گڏي مون سان ڪيئين گفتار محفل ۾،
اتي ٿي ڏنگ دانائي وڏا اسرار ٿي ويا ٿي

جڏهن 'منظور' کي مرڪي چيائين رات رهندس مان،
رقيبن کي لڳو ساڙو ڪئين لاچار ٿي ويا ٿي

ڪافي

مريض عشق جو دارون دوا ديدار هڪ تڪ آ،
پگهر محبوب جي مان ڪا اچي مهڪار هڪ تڪ آ

ڳري ڳڙتين ۾ جي وڇڙي هجر ۾ حال ٿي هيٺو،
پرين جي ڀڪ پياري سان بره بيمار هڪ تڪ آ

هجي پل موت سامهون ۾ بچي ويندو بره وارو،
چوري لبڙا سڄڻ جي ڪن مٺي گفتار هڪ تڪ آ

مريض عشق جي ڪهڙي دوا ٿيندي حڪيمن کان،
سڄڻ سهڻو ويهي ويجهو ڪري ڪو پيار هڪ تڪ آ

سبق 'منظور' تو دل کي پڙهايو آهي ڪو اهڙو،
سڄڻ سامهون ٽنهنجو سيرڙو هجي خمدار هڪ تڪ آ

اقبال شاهين

جاتي

❊

وجودِ خاڪ ۾ گهر ٿي اُجاريندا خدا وارا،
حياتِ جلودان جا گل ٽڙائيندا خدا وارا.

تلاشِ حسن محفل ۾ سرِ گردان رهيا ليڪن،
نشاطِ بزمِ يزدان ۾ رسائيندا خدا وارا.

مقيد زندگي آهي تصور دهرِ فاني ۾،
ٻڌل ٻيڙا ڪنن مان پڻ ڪڍائيندا خدا وارا.

تخيل ۾ طبق روشن سر افلاڪ رعنائي،
حقيقي شان يزدان کي سجائيندا خدا وارا.

اگر پاڪيزگي آهي جنون ربطِ اُلفت ۾،
دلِ مشتاق نسبت کي گهرائيندا خدا وارا.

بقاءِ زندگي آهي فناءِ عشق درويشي،
"خدا سان ترت توکي بس ملائيندا خدا وارا."

عقيدت ۾ گمان ڪهڙو وساري وهم جڏ 'شاهين'،
حقيقي آئينهءِ دل بنائيندا خدا وارا.

مايا ساگر اوڏ
ٽنڊو الهيار

وائي

دربدر ٿي دل چري
سڪي سارو ڏينهن،
دربدر ٿي دل چري

تو بن کوڙ مان مون،
نيڻ وسائن مينهن،
دربدر ٿي دل چري

منهنجي منڙي ڏاڍڙي،
من ۾ آهي ريهه،
دربدر ٿي دل چري

گلجي توسان مان هلان،
وقت ته گورو بيهه،
دربدر ٿي دل چري

هلڪي هانوَ ته ڌاريون،
جيڏاري ٿو نينهن،
دربدر ٿي دل چري

روبينه ابڙو
لاڙڪاڻو

آتم ڪٿا....

پاڻيءَ منجهان ٿي پيدا،
ماٺو ڳنو مٽيءَ مان!
ماٺو دنيا ۾ لڙڪي
پر خود لڙن ۾ لڙڪي
پنهنجي اندر ٿو ڪولي،
دل جي دردن جي دنيا،
گنبذ مان گم ٿيو ۽ ظاهر ٿيو کهٽيءَ مان!
ڪولا جي هر ڳليءَ ۾
پل پل هُيو نهاريو
جنهن هٽ هو ڇڏيو
پاڇو مليو انهيءَ جو اگر 'پريا سٽيءَ' مان!
نَنڍپڻ ۾ وڇڙي وياسين،
پوڙها ٿي ٻيهر ملياسين،
مون کي ويو سُڃاڻي،
هُو چال پدمڻيءَ مان،
هُن کي هو مون سڃاتو ڏاڙهي اڇي ڇٽيءَ مان!
سِڪ جو سمورو ساوڻ،
بادل ٻڻان ٿي آئون،
پو کيان ٿي پاڻ کي ۽
پاڻ ئي ڇٽان ٿي آئون،
چھرو پَسان ٿي پنهنجو پنهنجي ئي پائٽيءَ مان!
پاڻي منجهان ٿي پيدا
ماٺو ڳنو مٽيءَ مان!

فخرالدين شاهه

سوپارو/ڇاڇرو

غزل

مُند آئي مينهن جي من آهي مونجهار ۾،
دل جلي ۽ دل پڇي پئي يادگيري يار ۾.

چوڏهين چانڊاڻ چنڊ جي چؤطرف چمڪن وڄون،
وڇڙيون وسن تيئن ٽيون روئن اکڙيون آهن آزار ۾.

جيئن وسي پوڙن تي پاڻي تيئن پلٽ پنبڙين منجهان،
سڀ سرها سانگي ڏسان پر ساهه مون سنگ سار ۾.

هت ڳنگهر ڏينهن گهاريان، گهوڙا وڏي گوندر پيو،
حال هيڻا هينئن هجر ڪيا هير هن هُبڪار ۾.

هي ساوڪون سُهڻيون سُٺيون سي ڪيئن سپائن ساهه ڪي،
دل ’فخرالدين‘ ويئي ڦٽجي برهه جي بازار ۾.

غزل

وياسين جي وڇڙي، نه موٽي ملياسين،
جتي تو ڇڏيو هو، اتي ئي رهياسين

سفر زندگي جو اڌورو اڌورو،
نه تنهنجا ٿياسين، نه پنهنجا رهياسين

سڀئي سانگا ٽوڙي، اسانگا پلياسين،
تڏهن حال پنهنجا وڃائي ڇڏياسين

ڏٺوسين مزو ملڪ تنهنجي ۾ ناهي،
ڇڏي شهر تنهنجو اجها ٻيا اڏياسين

’فخرالدين‘ اهڙي فراقن ڦٽي دل،
مري جي، مِري جي، مري جي، بچياسين

بيتاب ناپر

شڪارپور

غزل

جنهن کي ٿاهي، جنهن کي ڊاهي، مرضي اٿس!
جنهن جي اک مان ڳوڙهو واهي، مرضي اٿس!

جيڪا مشيت، جيڪا مصلحت مالڪ جي،
ان ۾ پيارا! پنهنجو ڇا هي، مرضي اٿس!

ويٺو ڏِس تون رَنگ رازي جا اي، جوڳي!
مسجد ٺاهي، مَندرَ ٺاهي، مرضي اٿس!

درياهَن مان ڪيئي واهَڻ وهَندا پيا،
هاري ناري جيڪو ڪاهي، مرضي اٿس!

طالب ڪيئي تخت نشينيءَ جا آهن،
راجا ٻڌبو جنهن کي چاهي، مرضي اٿس!

ڪنهن ماڻهوءَ کي ٻارهن، تيرهن پُٽَ اولادَ،
ڪنهن ماڻهوءَ کي پُٽُ ئي ناهي، مرضي اٿس!

امر اقبال

خيرپور ميرس

يوسف سولنگي

ڪوٽ غلام محمد

✲

سهيڙيل رهيو ساھ سنڌ ساري ۾
ڪپي ٿي پلا پيو ڇا سنسار ۾؟!

تصور سڄو ڏينهن تنهنجو پرين!
سڄو ڏينهن منهنجو آ تذڪار ۾.

ٽوابن جي دنيا، ڪئي حيرتون،
ايڏا گل ٽڙيا ها گنهگار ۾.

اهو فن سائين! ڏسون ڇا ڏسون،
ٻئي نيڻ ٻوڙياسون فنڪار ۾.

اهو هوت ِ تنهنجو هٿي ٿي هيو،
وڃائي ڇڏيئي وات ولڪار ۾.

زماني ۾ بيدل رهياسين اسان،
هئي دل اسان جي ته دلدار ۾.

▣

غزل

سراسر يار جو سهڻو شهر هو شاعري جهڙو،
گذاريم ڪڏ پرين سان پل، پهر هو شاعري جهڙو.

غزل جهڙيون گليون ساريون تِنهنجون واٽون وري وايون
بهارن جيئن بيهڪ ۾ سو بحر هو شاعري جهڙو.

مٺو مصرع ته نالي جي، سڄي تجنيس تنهن تارا،
سراسر سونهن تنهنجي ۾ سحر هو شاعري جهڙو.

حسن جي حد پرين جو قد، قسم سان قافيي وانگي
اکين ڪارين اندر رڪيل، قهر هو شاعري جهڙو.

سڏن ۾ 'سولنگي يوسف'، هئس ڇڻ گيت باغي جو
رقيبن لئہ رکيل تنهن ۾، زهر هو شاعري جهڙو.

▣

فقير محمدبخش 'ضامن'
ڪاٽي (ڪپرو)

ڪافي

پورا ڪير ڪي پَل، هليو هَل، وات وليو تون وحدت واري

سِڪ لهي جا تن سمجهاڻي پوءِ به پروڙ نه توکي آئي
موڳا رهه تہ مُنتل، هليو هَل، پاڻهي پاڻ ڪندا پوئواري

غفلت ۾ ڇو وقت گذارين، قالو بلا جا قول وسارين
ابتدائي ڪيئن عقُل هليو هَل، ثابت ڳالهه سمجهج ساري

ڳالهه پنهنجو نيڪ سنڀالين، عمل جي پاسي غور نہ آهين
معافيءَ جي آ محل، هليو هَل، ڪنهن ڪجان تون توبهه زاري

وحدت واريءَ وات هليا جي، هت لڙو ٿي ڪين پيا سي
پس مرد اهي ڪامل، هليو هَل، سي ٿي توسان ڪندا ستاري

سلم سنڌي هت ڪين ڇڏيندم ساڄهہ تنهنجا 'ضامن' پيندم
ڪندا سي پاڻ ڪهل، هليو هَل، دل سان ڏيندا اچي دلداري

▣

اسد 'جمال' پلي
عمرڪوٽ

ڪافي

ڇنڇان وچي هيءَ حال سهه،
ساري سنڌ سنگهار ڪي،

قسمت ڇڏيو قابو ڪري،
مارو ويا مون کان پريءَ
صاحب سبب پيدا ڪريءَ
پهچان وچي پنهوار ڪي!

ڏس مينهن پيڙا ڏيهه تي،
سانگي رهيا هُن ڇيهه تي،
ڏلجي ويا پرڏيهه تي،
سارين سدا سڪار ڪي!

ڪڪرن جا ڪارونڀار ڏس،
وڄڙين وراڪا وار ڏس،
دل ٿي ڇوي هُن پار ڏس،
سانوڻ سندي ڇنڪار ڪي!

اڄ 'اسدالله' جا اهنج ويا،
مارو مڙيئي ماڳن رسيا،
دلبر سندا ديدار ٿيا،
وريا وصل وهنوار ڪي!

▣

نسرين الطاف
حيدرآباد

گيت

آئيندا ڪا پرڀات منهنجا گيت اُجارا
ڳائيندا ملڙي لات منهنجا گيت اُجارا.
ٿري جو آهي اڄ
ٿرتي ساري اُرڄ
هر پاسي پاڻيءَ پڪار
مارو ٿيا آهن مُڃ
تڙپي ٿي منهنجي ذات
منهنجا گيت اُجارا.
آئيندا ڪا پرڀات منهنجا گيت اُجارا،
ڳائيندا ملڙي لات منهنجا گيت اُجارا.
ڪارا ٿيا سارا ڪوهه
روئن ٿا چارا ڪوهه.
ڇا پاڻي ڏيندا هاڻ،
آهن تسيارا ڪوهه.
گهايل جو ڪين جذبات
منهنجا گيت اُجارا.
آئيندا ڪا پرڀات منهنجا گيت اُجارا،
ڳائيندا ملڙي لات منهنجا گيت اُجارا.
مور مُئو روئي ڍيل
هاءِ! ڏکر آيو هيل،
هاءِ! ڪسي ويا درياهه
مارن ڪان اڄ ڏاڍيل.
پڌ سندي ڏک جي بات منهنجا گيت اُجارا،
آئيندا ڪا پرڀات منهنجا گيت اُجارا.
ڳائيندا ملڙي لات منهنجا گيت اُجارا.
سک آئيندو ڏاتار
ڪو به نه هوندو لاچار
پيار ته پنهنجو منشور
جيڏا اڄ پکيڙيون پيار
’نسرين‘ اندر ۾ تات منهنجا گيت اُجارا،
آئيندا ڪا پرڀات منهنجا گيت اُجارا،
ڳائيندا ملڙي لات منهنجا گيت اُجارا.

بانو محبوب جوکيو
محرابپور

ڪيڏو ٿڪ آهي!

نثري نظم

ڪيڏو ٿڪ آهي! روئڻ ۾
۽ روئي وري کلڻ ۾
ڪيڏو ٿڪ آهي! پيار ۾
پيار ڪان پوءِ واري نفرت ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي! بک ۾
۽ پنهنجي بک ڪان وڌ ٻچن جي بک ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي! مزدور جي ڳُلهن ۾
۽ ٿڌي چار جون انهن جي چُلهن ۾
ڪيڏو ٿڪ آهي! رشتن سان نڀائڻ ۾.
۽ نڀائيندي پاڻ کي ٽوڙڻ ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي! جاڳ ۾
۽ جاڳ جي خوابن کي پورو ڪرڻ ۾
ڪيڏو ٿڪ آهي! زمين تي ڌارين جو
۽ ڌارين ڪان وڌ ڌرتيءَ جي غدارن جو.
ڪيڏو ٿڪ آهي! ظالم، قاتل جي آزادي ۾
۽ مظلوم جي بي گناهه باندي هئڻ ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي! اچي کي ڪاري ڪرڻ ۾
۽ ڪاري کي ڳاڙهي ڪرڻ ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي! لکڻ ۾
۽ لکڻ چاهيندي به نه لکڻ ۾.
ڪيڏو ٿڪ آهي!

ولي محمد وفا ھوت
چرواڻ

غزل

ڪاھلي سستي ڇڏي، ڪم ڪار جون ڳالھيون ڪريون،
ھر نشينو وقت جي رفتار جون ڳالھيون ڪريون.

ھو وڃي دنيا ڪٿوڪي، چنڊ ڪان اڳتي پڳي،
پاڻ پيا ڳابي ڳڙھ، واپار جون ڳالھيون ڪريون.

لاڙ ٿر ڪاڇو سٽون مون لئي وچولو معتبر،
ڪير ٿر لوڙھي پڳي، ھالار جون ڳالھيون ڪريون.

مرسون مرسون سنڌ نہ ڏيسون، نعرو جنھن جو ٿيو نشان،
تنھن جنگي جوڌي جري، جونجھار جون ڳالھيون ڪريون.

جنھن لکيو ويھي سراسر، سنڌي ٻولي ۾ قرآن،
پرجھلي تنھن پٽ ڌڻي، سرڪار جون ڳالھيون ڪريون.

سر ڏيئي جنھن سنڌ مٿان، سورھيہ سڏايو بادشاھ،
پير تنھن پياري پنھل پڳدار جون ڳالھيون ڪريون.

باشريعت، بافضيلت، بامروت باوفا،
تنھن 'ڀلي پارس عمر' وينجھار جون ڳالھيون ڪريون.
(سائين معمور يوسفاڻي جي ورسي تي پڙھيل)

◘

اُداس لنڊ
....

غزل

ڪيڏي تڪليف ۾ جان آھي
زندگي آ يا زندان آھي

ڳالھ آھي نياڻي جي يارو!
نيڻھن لاڻ تہ آسان آھي

ڪشتي ڪيئن ڪونہ لُڏندي لو سائين،
تار پاڻي ڀيو طوفان آھي

ھو نہ آ ڳوٺ ۾ اِئن لڳي ٿو
ڳوٺ جو ڳوٺ ويران آھي

تون ڏڪاڻ ٿي آئين پر آئين
ھي بہ تنھنجو ٿيو احسان آھي

ظلم ڪشمير سان ڏس ٿئي پيو
چُپ جو عرب ايران آھي

جو پين ڪاڻ جڳ ۾ جيئي ٿو
تنھن کي ٿي چئبو انسان آھي

اي مسيحا لوھان وٽ ڀلا ڪي
درد منھنجي جو درمان آھي

◘

الله بچايو مشتاق

آريسر

ميرپورخاص

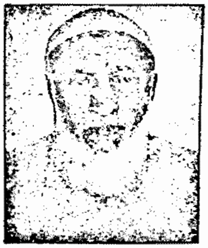

غزل

وفا جا قول، وفا سڀ، وفا شعار ڪريون،
وساري سارو جهان اڄ، اسين پيار ڪريون.

اچو تہ پاڻ ۾ گڏجي هي ظلمتون ميٽي،
وفا جي شمع کي ٻاري ۽ جان نثار ڪريون.

اسان جو حال اوهان کان ڪو ڳجهو ڪونهي،
اچو تہ عشق جي دشمن کي شرمسار ڪريون.

سڪونِ قلب جي خاطر، اسان ڪيو ڇا ڇا؟
اچو تہ نفس جو هرهڪ عمل شمار ڪريون.

براءِ نامِ وفا جي، مذاق ۾ قاسي،
هزارين ڀار ٿا وعدن تي اعتبار ڪريون.

ڪڏهين نہ ٻين کي ٻڌن کان ٿي سگهيا حاصل،
وري بہ چال اِها ئي ٿا، اختيار ڪريون.

نظامِ دهر جا فرسوده طوق سڀ ٽوڙي
شبِ سياه جي دامن کي تار تار ڪريون.

ٿيو رقيب جڏهين روبرو چيو 'مشتاق'،
اسين ٿا پيار ڪريون، ڏس اسين ٿا پيار ڪريون.

زاهد ڪنيار

ٽنڊو جان محمد

❊

اهڙي ڪريو ڪا يار عنايت وري وري
جيئڻ جي لئي جسم ۾ جسارت وري وري

ڳالهين ۾ تنهنجي آهه فصاحت عز و هنر
بيشڪ بيان بيان ۾ بلاغت وري وري

منزل تي پيار پنهنجو پڇي ها ضرور پر،
آڏو رهي عدو جي عداوت وري وري

مدهوش مئڪدي ۾ سندئي رند بيشمار
پيرِمغان ڪرين پيو سخاوت وري وري

پنهنجي غريب رند کي پرسان سڏي ويهار
ساقي پيار جامِ محبت وري وري

هڪ تون ڪِلي نهار ڀلي لوڪ پيو سڙي
'زاهد' ڪبي ٿي تنهنجي رفاقت وري وري

بشير احمد هاليپوٽو
ثابت آباد

غزل

مون طرف منهنجا مٺا محبوب تون منٺار موٽ،
ڪر ڪنارا ڪيم هاٿي ڪُلف ڪڙيون ٽوڙ ڪوٽ.

ڪوڙ ڪُلفت ۽ دغا دوکو نڪين چاڻون فريب،
قرب اُلفت جي سچائيءَ جي اسان وٽ ناهي کوٽ.

ڌيڌي سان داپ سان دليون ڪري دهشت زده،
جو مجائي منڪرن کي مرد چڱبو مڙس چوٽ.

ناهه کهڙو ظالمن سان ناهه ڪنهن پر ڪيم ڪر،
جنگ جابر سان جڳائي جابرن سان جنگ جوٽ.

ڇو ڪڏون ٿو ڪوٽين تون پاڻ ڪرندين تن اندر،
ڪاڻ ٻي هرگز ڪڏون تون خانزادا ڪيم ڪوٽ.

هر هلائڻ لاءِ هاري تون فجر ڪان بعد ۾،
سجُ اُڀرڻ کان سويرو ڏاند پانجاريءَ ۾ جوٽ.

رات جاڳي ڪر عبادت تون تہ ماڻين مرتبا،
منجهہ اوجاڳي جي اکيون هوند تنهنجون ٿين ھوٽ.

ڪر جهڪو آواز پنهنجو راز واريءَ ڳالهہ ۾،
ڪر متان وينو هجي ديوار ڪنهن جي ڏيئي اوٽ.

ساڻ مالڪ جي عنايت منهن منهنجو رعبدار،
ٿا چون ماڻهو تہ تن تي مون ڪديا آهن اکوٽ.

تون محمّد مصطفيٰ جو اُمّتي آهين 'بشير'،
مشڪلاتن کان ٻچائڻ لاءِ ڪلمون تنهنجو ڪوٽ.

عبدالغني 'غني' هاليپوٽو
ثابت آباد

اويسي پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار عابد لغاري کي خراج تحسين

ڇڏي ساٿ سنگت ٿيو ڌار عابد،
ڇڏي الوداع اڄ ڇڏيو دار عابد

سچڻ سون ورنو سچو پيار ڏيندڙ
بلاشڪ محبّت جو مينار عابد

نسب ۾ بہ ٿالو نوابن ۾ لکجي،
جهانِ ادب جو بہ وينجهار عابد

سچو دين جو هو سپاهي اويسي،
مسلمان موحد قلمڪار عابد

نثر ۾ نمايان هو لاثڻ لغاري،
پڳي چيلهہ باطلِ جي اشعار عابد

قلندر لکياري ۽ معمور قاضي،
رهيا گڏ سدائين پڪا يار عابد

حيا حلم وارو شرافت جو پيڪر،
عقلمند اڪابر ۽ هوشيار عابد

مليو محب مرڪي جتي ٻي مليو ٿي،
ڪندو هو ڪلي خوب ڪينڪار عابد

ڇڪي سرڪ هڪڙي هو مدهوش ٿي ويو،
شفادار ساقيءَ جو ميخوار عابد

خدا جو ٻندو هُو لٿو جيئڻ لحد ۾،
وڏا حور و غلمان گلن هار عابد

رهي روح ۾ ٿو 'غني' راس وارو،
نٿو مُور وسري وفا شعار عابد

عاجز ڪريم پوري
دڙو

وائي

آهي عشق شيرَا نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

پُنهون جي پيار ۾ پٿون ٿيس پيرَ
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ڳري سَج سَسُئي سانءِ ڏاڱها هليا ڏيرِ
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ڏئي مُنهن ميرون ڪيءِ وڏي پئي مٿيِن
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ٻَڳي ڪين ڪيچَ ڪيءِ آڏو آئِس غيرَ
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

آريءَ جي لولاد ۾ پُنهل ۾ نہ ڦيرو
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

هلي هيڪلي هوت ڏي هٿي ڏونگو پيرَا!
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ولي وات ونڊر جي ڪاهي پئي ڪهيرَا!
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

محبت ۾ ميجتا! پلي پيس پيرَا
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ٽيندي ڪوڙ جڳ ۾ ’عاجز‘ پي دليس
نہ تہ جبل جهاڳي ڪيرا؟

ارباب علي ’عادل‘ چوهاڻ
شڪارپور

غزل

جيئرا آهيون پر مُئن وانگر،
سنڌ ۾ هرندڙ تہ مسئلن وانگر.

زندگي نااُميد ناخوش آ،
ڪنهن تہ اُجڙيل صفا چمن وانگر.

هاڻ لڪرا وجود سارو ٿيو،
جڳ ۾ پن پن ٿيل وڻن وانگر.

دل تہ ڪومل گلن ڦلن جهڙي،
ڪنهن لتاڙي ڪچن سلن وانگر.

دربدر ۽ رليل رليل تن من،
هر جڳهہ دفتري ڪمن وانگر.

ڪنهن جي ڪم پاڻ ڪونہ آياسون،
بي ثمر خشڪ ڪن وڻن وانگر.

ذهن خالي اُداس جيون آ،
ڪنهن ڪهنيءَ ۾ رکيل متن وانگر.

محبتي مَنَ سدا ڏچن ۾ آ،
روڊ وچ ۾ پيل ڪڏن وانگر.

پاڻ ڪنهن جا نہ ٿي سگهيا ’عادل‘،
ڪنهن تہ محبوب جي وچن وانگر.

قائم الدين قائم ماڇي
لطيف ننگر

ڪافي

ڪيو جادو جاني هڪ اشاري سان،
هاڻ دور نہ ٿي دل واري سان.

سڪندي ٿي ويا سال مٺا، ڪر ڪا ملڻ جي مقال مٺا،
ڪري ٻلايون اڄ ڀال مٺا، اچي سگھو مل سڪ ولري سان

تنهنجي مٺا ڏاڍي تانگھہ اٿم ڪوڙين اڏايا ڪانگ اٿم،
توکان سواءِ نہ سانگ اٿم، اچي ويجھو ٿي ويچاري سان

’قائم‘ سان قول پار سڄڻ ڪا گھڙي گڏ گذار سڄڻ
مونکي تون نہ وسار سڄڻ اچي مهر ڪر مون پاري سان

ڪافي

منجھ سار سدائين سنگھارن ڪي ساري،
ڪري مَهر مارن تي ڏي ويچارن ڪي واري

عمر طعام تنهنجا ٻري ڪر پٽولا،
وڻن ڪين مونکي خوشيون ۽ ڪتولا،
سنگھارن سوا ٻهت هنجون ٿي هاري

ٻاسين چو ٿو بخمل اهي پنوهاريون نہ ڀائن،
ويهي ڪين ويتر جيڏيون منجھ جاين،
ڪري قيد قابو وٺو ڏيل ڏاري

’قائم‘ چئي ڪوتن ۾ ڪڏهن ڪين ويهندس،
وڃان ملڪ موٽي جيڏين ري نہ جيئندس،
نماڻي نيڻن ۾ ڳوڙها ڀئي جا ڳاري

◙

طالب پنيرو

....

غزل

سفر ۾ شام ٿيڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا،
نئون ڪو چنڊ ڏسڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا.

روئڻ ولريون اکيون منهنجون، تنهنجي قدمن تي ڪِريل آهن،
منهنجي ڳوڙهن سڪڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا.

هي چالو ٿا خزان موسم، اسان کي خوف ڏياري ٿي،
بهارن جي اچڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا.

هن ڪان پو جڏهن چاهيو، جتي چاهيو هليا وڃجو،
ساهن جي ٽٽڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا.

’پنيري‘ جون وفائون ياد ايندئي پو وري روئيندين،
دعا جا هٿ کڻڻ تائين، اسان سان گڏ رهو پيارا.

◙

مخلص چانڊيو
دڙيلو

غزل

توکي ساري يار اڄ،
ٿو روئان دلدار اڄ.

تون جي ايندين ماهرو،
ويندا ڏک جا يار اڄ.

هجر تنهنجي ۾ روان،
ڏس اکين جا نار اڄ.

ڪِير ڪر تون اي پرين،
پنهنجي دل کان ڏار اڄ.

اڄ رهون گڏجي سدا،
اي، ڪريون اقرار اڄ.

ڪرب تنهنجي سرنهن کان،
ڪيئن ڪري انڪار اڄ.

موهجي ويندا مَنٺي،
جن ڏٺا سينگار اڄ.

چنڊ جي چهري مٺي،
رات جا رخسار اڄ.

تنهنجي در تان ٿا پنن،
شاهه ۽ نادار اڄ.

تنهنجي آڏو اي سڄڻ،
آندو ڪنهن لاچار اڄ.

تنهنجي سڏ تي پيو اچان،
مون ڇڏيا ڪم ڪار اڄ.

يار 'مخلص' مهربان،
ويا لهي لاچار اڄ.

'مصروف' چانڊيو
ڪنري

غزل

حجابن جي رسمن کي ٽوڙي مِلون،
وفا جا الم خوب ڪوڙي مِلون.

روايت جي سرحد لتاڙي پرين،
رواجن کي هر هر جهنجهوڙي مِلون.

سدائين محبت تي تهمت هڻي جو،
مٿو ان جو مجبور ڦوڙي مِلون.

اچن پل طاقت جا طوفان ، سامهون،
آنڌي سندا رخ تہ موڙي مِلون.

ٻلين لوڪ سارو ڏسي اي، لقا،
سڄڻ گوڏر گوڏي سان جوڙي مِلون.

ڪريون اڄ تہ مضبوط محبت جو رشتو،
نوان فعل چاهت جا جوڙي مِلون.

ڏئي قرب جي جو ڪٽي دوستو!
ٻئي هٿ، تنهين ساڻ جوڙي مِلون.

جبل جهنگ جاني لتاڙي سڀئي،
وندر جون تہ واٽون ووڙي مِلون.

رقيبن کي 'مصروف' ساڙي ڇڏيون،
۽ غيرن جي ٻيڙي کي ٻوڙي مِلون.

سليم رضا
ٽنڊوجان محمد

غزل

عشق جو آستان ٿي ويس،
پيار جو داستان ٿي ويس

مان اوهان جي خيالن اندر
ڪو نئون ئي گمان ٿي ويس

گيت لکندي غزل ۽ نظم،
شاعريءَ جي زبان ٿي ويس

تون ڪتابن ۾ اڙيو رهين،
مان اکر ۾ بيان ٿي ويس

پيار خوشبو لِڪي نہ سگهي،
تنهنجي اک مان عيان ٿي ويس

پوپٽن جي پرن جان هيس،
تنهنجي مُک ۾ زبان ٿي ويس

مان سگهارو گهڻو هئس 'رضا'،
هُن ڇڏيو ناتوان ٿي ويس

◙

بشير احمد ڪنيار
ٽنڊوجان محمد

غزل

وئين سجڻ تون دل ڪٽي، ايمان سان ايمان سان،
وئين جهان ۾ تون وٽي، ايمان سان ايمان سان

پل گهڙي ۾ دلربا وئين گهور سان گهائل ڪري،
واهہ ڪجل جي سا اٽي، ايمان سان ايمان سان

حسن تنهن جي جي مٺا ٿيندي بہ ڇا مون کان ثنا،
حيرت هزارن کي هٽي، ايمان سان ايمان سان

لال لبڙن تي ڪيل لالاڻ قدرت جو ڪمال،
ولر ڪارن تي ڦٽي، ايمان سان ايمان سان

ناز ۽ انداز تي مستان بيحد ٿيو 'بشير'،
بات ڇا آهي بٽي، ايمان سان ايمان سان

◙

علي اظهار

....

نظم

دل چوي ٿي تہ
اِنهن اکين کي
باھ ڏئي ساڙي ڇڏيان
تون تہ ڪٿي مون کان
پري آهين
تنهنجا خواب ہر
مون کي ننڊون ڏيکارن
مون کي ياد آهي تہ
جنهن ڏينهن تو منهنجي ٻانهن
زور سان مروڙي هئي
اُن ڏينهن منهنجي نبض
ڏاڍو تيزيءَ سان هلي هئي
۽ مون کي شدت سان اهو
احساس ٿيو هو تہ
آءٌ جيئري بہ آهيان
گهڻا ڏينهن ٿيا آهن جو
ٻانهن جي مروڙ جو اُهو سور
لهي ويو آهي
۽ نبض بہ هلڻ بند ٿي وئي آهي
ڪنهن ڏينهن ماني پچائيندي
اها ٻانهن ۽ نبض
ٻئي چلهہ ۾ وجهي ڇڏيندس
اِچ اَمان کان ضرور پڇندس تہ
"تو مون سان ڳنڍ
جدائيءَ کي جو ڇڙيو هو!!؟

▣

نذر عباس

....

غزل

امبر عشق جو آ شبابي شبابي،
مگر چنڊ پوءِ ٻي حجابي حجابي.

تنهنجا نيڻ جاڳيل عُنابي عُنابي،
پِريل ڄڻ ڪٽورا شرابي شرابي.

ڪڏهن ڪانہ ٿيندي غداري اسان کان،
مِٽي عشق منهنجو ترابي ترابي.

تدارڪ انهيءَ جو سڀئي ڳڌجي ڳوليون،
ڪجي ڏور ڪيئن هي خرابي خرابي.

زمين تان نگاهون هٽڻ ڪين گهرجن،
هُجن ٻَل اُڏارون عقابي عقابي.

هي خورشيد و انجم اوهان جون مثالون،
سدا ذات منهنجي شهابي شهابي.

عقل عشق واريون هي رمزون ڇا ڄاڻن،
پڙهاڪُو رڳو جي ڪتابي ڪتابي.

ڪٽي هنڙا 'عباس' دعائون گهرون هي،
گهڙيون جلد گذرن عذابي عذابي.

▣

استاد محسن علي شر
خيرپور ميرس

وائي

تنهنجي سڪ لڳي آ يان هاڻي مولي آ.

رنگ رنگيلا گل ٽڙيا هن، هرهنڌ آ هيڪاں
هاڻي مولي آ.

ڪاڻ وٺي ٿي توڪانسوا، مون ڪي منڌ ٻهان
هاڻي مولي آ.

سڄڻا تنهنجي سڪ ۽ سان نڪو وٺي ڪم ڪاں
هاڻي مولي آ.

'محسن' تولڪ لالڻ لڳي ٿي دير نہ ڪر دلدان
هاڻي مولي آ.

مير منظور علي جويو
خيابان- دادو

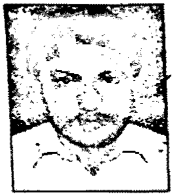

نظم

سهڻي لڳي ٿي مُرڪ محبوبن جي لبن تي
مستن جي چاهہ ۾ هوندو آهي قلندر.

ڳٽل دلين جا وڇڙيل هت ملن ٿا،
لونڊاهي راهہ ۾ هوندو آهي قلندر.

دنيا جا درد ستائين ٿا هت اچون ٿا،
محبت ڪندڙن لاءِ هوندو آهي قلندر.

رندن مستن لاءِ دلي سڪون رهنما،
سڄي هر سوچ فڪر ۾ هوندو آهي قلندر.

بيوسي جي نظرن دنيا جي ڏکن ڪيو آ پريشان
ويراڳي جي هر دور ۾ هوندو آهي قلندر.

دنيا جي محور تي سچ اُڀري ۽ لهي ٿو
اسانجي دلين جي حق ۽ سچ جي سدا هوندو آهي قلندر.

سمايل آهي دل ۽ دماغ ۾ چاهہ 'منظور'
ساهہ جي سڳري سڪرات ۾ هوندو آهي قلندر.

مُستقيم 'بازيدپوري'
کنديارو

غزل

مَقتلن جو هڪ رواج ٿي آ ويو
جو ڪُٺو سو ته سر تاج ٿي آ ويو.

سِرُ ڪپائي سُرخرو سدا جي ٿيا،
موٽ تن ڪاڻ معراجُ ٿي آ ويو.

جي فقط ٿي ته، چاڙهن فتويٰ حوفَن ٿا،
تَن ڪان ته واقف سَماج ٿي آ ويو.

دانهن ٿرتي سَنديءَ وَرنائي به ڪيرَ،
هِتِ ته هر ڪوئي حِجاج ٿي آ ويو.

آ تِڪي اَڄ به تراڻ تهذيبن تي
ڏاڍَ هن دؤر جو ڏاجُ ٿي آ ويو.

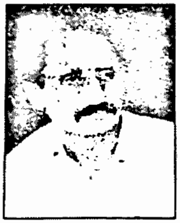

عبدالڪريم بلوچ
....

غزل

نندِ لئه ثوابَ آهيون پرين!
جاڳِ جا جَوابَ آهيون پرين!

مُنهنجي پويان گِلا جا گناهہ،
پاڻ گردابِ آهيون پرين.

پير تاريخ جا هِن لڏا،
ڪوچنا خوابَ آهيون پرين.

تو وساري وتي ڪنڊ 'ڪريم'،
عشق ۾ آبَ آهيون پرين.

يونس همدم
ٽنڊو جان محمد.

غزل

خاموش صدا آهيان،
ڳوڙهن جي ڪٿا آهيان

جيڪا نه اگهامي ٿي،
ڪا اهڙي دعا آهيان

مُرڪي نه ڏسو مون ڏي،
پن ڇڻ جي هوا آهيان

بي رحم زماني ۾
بس خود لئه سزا آهيان

غم ڪي نه گهٽائي جا،
مان اهڙي دوا آهيان

منزل ڪان اڳي لٽجي،
مان اهڙي رضا آهيان

آ تنهنجو قسم 'همدم'،
تنهنجو ئي صفا آهيان

◘

خطائي ٽيبو
پوڏار فارم- عمرڪوٽ

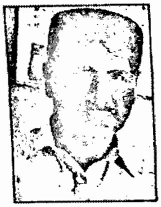

غزل

پنهنجي هٿن تي ميندي وانگر لڳاءِ مون کي،
تنهنجو ئي ساز آهيان، دل سان وڄاءِ مون کي

روشن طبق سمورا تنهن جي طفيل ٿيندا،
تنهنجو ئي ديپ آهيان، جلدي جلاءِ مون کي

ايڏو نه عام ناهيان، ايڏو به خاص ناهيان،
تنهنجو ئي خيال آهيان، هٿ سان وڏاءِ مون کي.

در در رلائي مون کان کهڙا ٿو وير وارين،
تنهنجو ئي راز آهيان، خود ۾ سماءِ مون کي

آئون 'خطائي' شاعر تنهن جي حسن تي لکندس،
تنهنجو ئي گيت آهيان، ڀرپور ڳاءِ مون کي.

◘

غلام حيدر خاصخيلي
اڏيرو لال- اسٽيشن

غزل

ٻاگهل جا ڳل نيڻ صحيفا واهڻ ئي جل ٿل آهي،
وار ڪري پي دشمن جو چهرو ڀڳهر ۾ شل آهي.

گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ چنگهاڙون ڪتن جي ٻاهوڙ ٻڌي،
بي سڌ گهري ننڊ ۾ گهر ،جو مالڪ مست ستل آهي.

وڻ وڻ پن جا بخيا اڌيڙي وحشي رسم رڙي پئي،
ٻازن جي ڏس گهيري، بلبل گل ڪويل آهي.

رت جو درياهه پار ڪري ڪونہ ڦٽو هڪ نيل ڪنول،
رهزن رت جي پيرن ۾، ميرل، پيرل، افضل آهي.

مشعل مان ٿا مشعل ٻاري دلين کي تسڪين ڏيون،
اوجهر منزل هرسو هر پل برپا مقتل ڪربل آهي.

مڪليءَ جي اوتارن ۾ پور لياڪا ۽ جهاتيون،
ديبل جي اوجاڳن ۾ ڪيڏو درد لڪل آهي.

ڪوڙهه وتل دل ذهنن کي ڪو
آهي 'خليفا' سمجهائي،
ڏاڍ ڏمر يا پيار محبت مسئلي جو حل آهي.

مئخاني ۾ جاو پناهه ڪنهن ڳولهي مسجد مندر ۾،
ڪنهن جي مٽ ۾ ولري 'حيدر' ڪنهن وٽ سارو سرڪل آهي.

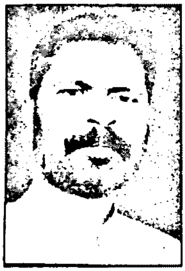

مجاهد حسين سولنگي
نوشهروفيروز

غزل

ڏکيون ٿيون گذرن ڏينهن راتيون،
دهشت گهٽي جڻ شينهن راتيون.

تنهنجي هجر ۾ ٿو ڪاڄان ۽ ڪامان،
اکين ۾ هن ساوڻ مينهن راتيون.

سڳڙو ساهه جو ڇڄي يار پوندو،
ڇڳيون ناهن گهارڻ هيئن راتيون.

ڏکيو ڏينهن بہ آ، پر گذري وڃي ٿو،
تنهائي جون گذرن ڪيئن راتيون؟

ڏکن ڏور جي اگهي شل دعا 'مجاهد'،
۽ ٿين توسان نيبهه نينهن راتيون.

غزل

اسان جي پنڌ جون گهڻيون ڪُٺن ٿيون يار جي در تي،
نمائي نيڻ ويهندا هون سدا سرڪار جي در تي.

پسڻ پرين پاڪ پيشاني، ڀڳا ڀهرين ڀهر ڪان ئي،
ڪري درشن ڪندا دعائون، سخي سردار جي در تي

محبتي ماڻهو ڪجهه نٿا چاهو، نہ ٿاڪ ڪو ٿالو،
بس! روحڙي رياضت پرين پيار، پرديدار جي در تي.

ڏسو معجزو يارو راڻي پوري رهبر احمد شاهه جو،
مريدن ۽ مداحن جا متل ميڙا، بازار جي در تي.

ٻڌيا مال ماڻهو هن، تن کي کهڙو ڪال پئسي جو،
هن انبوهه انسانن جا دائم دلاري دربار جي در تي.
سچا سائين سڻ سڏڙا، ميڻجي مونجهه 'مجاهد' ڪا،
ٿي خوب خوشتر ڏيان دستڪ، ٻلي ٻار جي در تي.

غلام مرتضيٰ 'مدهوش' چانڊيو
گرامٽي- ننگرپارڪر

غزل

منزلون مايوس دل جون لئي پيون ان چيٽ ڪان،
ويون لڳي مونکي ڀڳي دلبر جون دوناليون گيٽ ڪان

جنهن دم دري مان ڏويدو ديدار ڏيو دلبر سندو
لي چٽيائين تير لهري ويا مٽي منهن پيٽ ڪان.

هن ته غمگين دل کي گهور سان گهائي وڌو
گهاء ڪيو زخمي بدن تي ڪان هو اک ليٽ ڪان

مرتضيٰ مدهوش موسم بانوري ٻٽجي پوي
لي پون ساوا سلا هٽا سڪل ڪنهن ڪيٽ ڪان

اعجاز پاٽيپوٽو
ٽالهي

غزل

حياتي جا ڏينهڙا گذرندا وڃن ٿا،
محبت جا ميلا نبرندا وڃن ٿا.

خوشي کي گهڙيون آ سدا سور آهن،
مليا غم اسان کي ڀرپور آهن،
توان سور ساٿي تسرندا وڃن ٿا.

تنهنجي ياد جا کي چٽيل عڪس آهن،
اکين جي اڳيان سي ڪندا رقص آهن،
تنهنجا پيار توکان وسرندا وڃن ٿا.

حياتي تي جاني بقا ڪهڙو آهي،
ڪيندو ڇا صبحاڻي ڏٺو ڪنهن به ناهي،
پکي پيار وارا اڏرندا وڃن ٿا.

خوشي غم ملي هي لهي زندگي آ،
اعجاز سونهن جي ڪئي سدا بندگي آ،
سهڻا ماڻهو دل ۾ اترندا وڃن ٿا.

مصطفيٰ موج جنون چانڊيو
نبي سر

غزل

تڪبّر جي جنازي تي اُنائن لُوڪ پي هاريا،
خودي کي موت ڪائي ويو خطائن لُوڪ پي هاريا.

سڙيو پي لاش مُفلس جو شفاخاني ۾ لاوارث،
اميرِ شهر دم ٽوڙيو دُنيائن لُوڪ پي هاريا.

مُصورَ هو يا خالق هو لوي هو سنگ تراشا هو
ڪري ويو الوداع آڏي خدائن لُوڪ پي هاريا.

ڏڪاريل ڏيهه منهنجي تي بنا مُند مينهَن جو آيو
لڳو ٿي ٿر جي حالت تي، گهٽائن لُوڪ پي هاريا.

سُڪل هُئي سير سنڌوءَ جي درد درياهه جهلو هو
مُهاڻين سان مٺا ٿيڪيو ملاحن، لُوڪ پي هاريا.

اُسان کي ياد آ هڪ هڪ گهڙي، صدين پڄاڻان جي
زبانن تي لڳا تالا صدائن، لُوڪ پي هاريا.

ڇڙهيو ٻيڙوهه ڪو لُسي زندانن ۾ بہ ٿيا ماتم
پُڄي ڏس وقتِ مُجرم ڪان وفائن، لُوڪ پي هاريا.

تجمّل سُونهن جو جلهن ملي 'موج جُنون' ٿي ويو
حُسن ٿيو عشق سان همدم جنائن، لُوڪ پي هاريا.

راز علي گل پٽو
گمبٽ

غزل

ڪُفارو قرب جو ڪيبو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون
نظارو نينهن جو ڏسبو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون

رَڪائي روح کي روزو ڇڏي سي چيڪ شيطاني
اُتارو عشق جي ولبو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون

ڇڙهيل آ عشق جي لوڻي آهي ڪو سِرُ وجهي سِرُ لئي
برهہ جي باهہ کان بچبو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون

هي دنيا دلن جي هلي ڪٽ ديندارن سان
ٿي ناتگو نينهن ۾ تڇبو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون

چُڪي چاهت چکڻ خاطر پيتوسين پيار جو پيالو
جي ٿالو نينهن جو وليو تہ ڏاڍيون دشمنيون ٿينديون

نمر ناز

ٽنڊو جان محمد

غزل

اوهان جي مُحبت جا هيراڪ ٿيندا،
پرين دربدر سي تہ رولاڪ ٿيندا.

اوهان جي اکين ۾ ڏسي بي رخي کي،
وفائن جي پيرن جي، سي خاڪ ٿيندا.

اسان جي ٻنا روپ بيڪار تنهنجو،
اکين ۾ ڪجل تنهنجا غمر ناڪ ٿيندا.

غزل ۽ نظم سڀ گُلابن کي ارپي،
ٻَنا پيلي پن جا ڪتي ڦاڪ ٿيندا.

لڳا تير جن جا، فراقن وڪوڙيو،
اُهي غمر جا ماريل ڪتي چاڪ ٿيندا.

عقل جا اڪابر ۽ ڪامل ذهانت،
گناهن ۾ چايل سي چا پاڪ ٿيندا.

مبارڪ هئڻ سان اوهان مئي آ پياري،
اُهي 'ناز' ڪيڏا نہ چالاڪ ٿيندا.

عاجز چنّو

اڏيرو لال اسٽيشن

غزل

چئنگ ناهي ڪا ٻري احساس جي
مڻ پي آهي مئل وشواس جي

جيئڻ جهوري ۾ جهري ٿو دوستي
لس ڪچلي آ وئي هر لس جي

زندگي جو فلسفو سامهون رکي
کوجنا ٿوري ڪجي اتهاس جي

والسجي سارو ويو منهنجو وجود
چڻ تہ بارش آ ولي هت واس جي

چنڊ تارن ڪهڪشائن جي مٿان
اڪ سدائين آ رهي آڪاس جي

موهہ ۾ مدهوش ٿيون 'عاجز' دليون
چا تہ رنگت ٿي لڳي الماس جي

غزل

جي عاشقي ۾ اڙي تہ چا ٿيو
لوهان ڪئي بي وڙي تہ چا ٿيو.

الر نہ پوندو ڏرو لوهان تي
جهڪي اسان جي سڙي تہ چا ٿيو.

بيهوهہ يارو ويا لتل لي
رلپي دنيا جي رڙي تہ چا ٿيو.

اُجاڙي دل کي صفا جنجهوڙي
ڏري خوشي جي لڙي تہ چا ٿيو.

نہ سار سڌ ڪا لڌي عجيبن
اسان جي اڪ هِت ٻڪري تہ تہ چا ٿيو.

هن دل کي 'عاجز' ڪنهن جهار وانگر
لوهان اڏائي تڙي تہ چا ٿيو.

خادم حسين علوي

هالا

غزل

وتي پر غير آ گهاري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
اکين مان نير آ جاري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
وسارڻ سان نه ٿو وسري سدائين ياد آ دل ۾
ڪنيو مون بار آ ڀاري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
جهان ۾ ڪو مزو ناهي چوڻ وارا چون ٿا پر،
اجائي سوچ آ ساري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
ٻڌايان ڇا زماني کي دل نادان هتڻ سان ئي،
برهه جي باهه آ ڀاري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
نه ڪوئي حال پاڇي آ نه ڪوئي دم دلاسو آ،
عجب ماحول آ طاري خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
اِها بلڪل حقيقت آ ميان ٿو عشق جي بازي
هتڻ سان پنهنجي هاري آ، خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.
نه 'همدم' آ نه ساٿي آ، سين جي دل زماني ۾
چڱائي کان ته عاري آ، خدا ڄاڻي ته ڇا ٿيندو.

غزل

جفائن تي جفا ڪر سهڻ جو حوصلو آهي
اسان جي عشق جو توسان اهوئي سلسلو آهي
بلاشڪ بيوفا کان دور گهارڻ ۾ غنيمت آ،
مگر مان ڇا ڪيان دلبر سوا مَنُ هيڪلو آهي
اِها بلڪل حقيقت آ عدل جي پڻ تقاضا آ
زماني ۾ ڀلائي جو صلو بيشڪ ڀلو آهي
دلِ ويران جي منزل ڏي روان هي ڪير ٿا ڏسجن
دلِ ويران جي سائين جو هي يارو قافلو آهي
اجائي گفتگو ناهي حقيقت صاف آ ظاهر،
"ديار" غير ۾ هردم لوهان جو آسرو آهي
حقيقت هرڪنهن کي ڇا ٻڌايان حال جي يارو
اسان جي عشق ۾ حائل سدائين ڪونه ڪو آهي
ڀلي جور و جفا ٿيندو رهي، ليڪن سدا 'همدم'،
ڏکن ۾ مان ته سمجهان ٿو ته منهنجو پرچلو آهي

محمد منٺار حوت

جهڏو

غزل

سڄڻ سڪ جي ڏنئي مون کي سزا اِهڙي جو ڇا چئجي
دِلاسا ڏيئي ڪيئي دلبر دغا اِهڙي جو ڇا چئجي

رکي دل ۾ دعائون تون ڪندو هُئين مُنهن مٺي مِٺ مِٺ
قسم سان تو ڪئي مون سان صَفا اِهڙي جو ڇا چئجي

ڏُريان هُئين ٺاريو دلبر، ڏکن ۾ ٺار ٿي بيٺين
وفا عيوض ڪيئي مون سان جفا اِهڙي جو ڇا چئجي

هُيم هي آسرو دل ۾ ڪندين دلبر وفاداري
مگر دِلڙي ڪيئي منهنجي خفا اِهڙي جو ڇا چئجي

ڇڏي ريتون رُسڻ واريون، ملج 'منٺار' سان هيڪر،
ڪري دِل 'هوت' جي توکي دُعا اِهڙي جو ڇا چئجي

مير مختيار ٽالپر

بدين

غزل

اسان ليکڪ ڇريا ناهيون، ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟
اناڙين کي پيا اُڪساهيون، ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

اسان هر دور جا حالات، ڪتابن ۾ سهيڙيا هَن،
پڙلا ڪنهن ڪان ٻڌا آهيون؟ ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

اسان اڄرڪ اسان ٽوپي، اسان ڀٽڪي جي پوڄا ڪئي،
ڪيڏو ٿا قوم کي پانيون، ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

سدائين حق تي، سچ تي، لکيو بي خوف ٿي آهي،
حسن کي پي ته ٿا چاهيون، ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

امڙ خود رهي، لاڳيتن ۾ ٻچن جو پيٽ پاري پئي،
تنهن جا ٿورا به ڪيئن لاهيون؟ ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

'مختيار مير' مصيبت ۾ پنهنجو ڪم پوءِ به اينلو آ
غيرن کي جو گلي لايون، ماڻهن کي ڪير سمجهائي؟

نُور نبي ناچيز

ٽنڊو الهيار

غزل

آس جي آڙاهه ۾ ارمان ٻرندا ٿي رهيا،
درد ڏوڙا ٿي ڏکي دامان ٿيندا ٿي رهيا.

ڄيءَ جي گهاٽي ۾ پسجن ٿا سُڪائن جا ڪٽا،
بي ڪسي جي دشت ۾ انسان ڪُسندا ٿي رهيا.

راهه حق خاصر ونا ويا ڪي ڳاٽ ڪُتجي ريءِ گناهه،
بي خطر قاتل مگر هيوان هلندا ٿي رهيا.

آستينن کي جلائي ۽ وڏي ڪاتيءَ زبان،
خون معصومن سندو شيطان پيئندا ٿي رهيا.

مون ڏٺا اُنگن اُگهاڙا نا رسا پومي ڏٺي،
جَل اکيئين جن جا سُڪا مرڪان رُلندا ٿي رهيا.

جن ڏنيون جايون هُيون جيءَ ۾ کِلي انصار ٿي،
محبتا سي بي سرو سامان لِرندا ٿي رهيا.

واڳَ وحشين کي ڏئي نخچير وانگي ٿا جيون،
غيرتن جا جن هٿان اُپمان ٿيندا ٿي رهيا.

ٿي ڪري واڪا پُڪاريندي سحر 'ناچيز' اڄ،
ڪيترا سورج سوين تاٻان لَهندا ٿي رهيا.

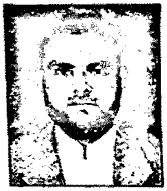

ياسين ڪنڀر

پنوعاقل

غزل

انسانَ ٿي انسان سان چو ٿو وڙهين!
مالهيا گلستان سان چو ٿو وڙهين.

سامَ جو ٻَرَ تون امانتدار ٿيءُ،
مارو ٿي مهمان سان چو ٿو وڙهين.

سَچَ چَوَ، درٻاري، هرگز ڪين ٿيءُ،
عِلمَ رکَ، ايمان سان چو ٿو وڙهين.

رعب سان ڌرتيءَ تي آڪڙ ٿو ڪرين،
ٻڌجي ڪَڪَ، طوفان سان چو ٿو وڙهين.

پرت سان اخلاص سان تون پڙهه مگر،
قاري ٿي قرآن سان چو ٿو وڙهين.

شاعري 'ياسين' جي ڳوڙي نہ ڪر،
علم سان عرفان سان چو ٿو وڙهين.

بابُو جوٽيجو

ٻَر شريف- ڳڙهي ياسين

غزل

زندگي بيچين آ،
هر خوشي بيچين آ.

ذهن کي جو نہ آ قرار،
شاعري بيچين آ.

هُنَ وڃائي آ ڳڏيءَ
چوڪري بيچين آ.

تنهن جي رَوَشن جي ڪريءَ
عاشقي بيچين آ.

واعدا ڪوڙا ڪيڻ تي،
ڀاڻري بيچين آ.

فعل سڀ پڌرا ٿين جي،
روشني بيچين آ.

آغا خان چانڊيو

ڪُنري

نظم

(8_ آڪٽوبر 2005ع تي ڪشمير ۾ آيل زلزلي تي چيل)

وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي
ڏسو ڇا ٿي حالت گلستان جي
ملڪ پاڪ سان گڏ هندوستان جي
بچي ڪا نه ماڙي نه ڪنهن خان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

بالاڪوٽ ڪشمير سرحد پٽي
ضلعو 'باغ' پيڙو به ٿي ويو مٽي
نه لي ٿي ڪابه ڪنهن جي ڪا مرهم پٽي
خبر نه پئي ڪابه نقصان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

ڇنڇر صبح اٺ پنجاهه تي
اٺ آڪٽوبر امر ٿيو لڪ ساهه تي
انهي وقت آيو نه ويساهه ٿي
سا تاريخ هئي ٿي ماهه رمضان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

مارگلا ٽاور ۾ به ماڻهو مئا
اسي ڪن جي لڳ ڀڳ مٽي ڪي مئا
نه ٿين ڪابه واهر نه ڪنهن سڌ سُئا
ٿي رڙي هر حياتي انسان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

اسڪول ۾ هئا ڪيئي ٻارڙا
پڪارون، بچايو! پيا ڪن پيارڙا
بچيا تن مان ٻي گهر ۾ ٿي چارڙا
رهي سڌ نه تن ڪابه جانان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

ويا هڪ ٿي ڏڪ سان سمورا لٽي
مٿان ڪان پيو برسات ڏاڍي وٺي
رهي سڌ سڀ ڪانه سامان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

مئا مور ماڙيون به ڇٽ ٿي ويون
سُنسان واديون اُلٽ ٿي ويون
مٽيءَ سان مٽي جهڙيون مٽ ٿي ويون
لڏي سڌ نه سائين مهربان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

ٻٽگرام جا به بنگلا ٻڪ ٿي ويا
گهٽا ساهه سوگها ٿي سُڪ ٿي ويا
سگها ماڻهو چيليهين ڪان ڇڪ ٿي ويا
ڪري ڪير خدمت جڏي جان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

حڪومت جي ننڊ ڪانه نڪتي اڃان
نه زندگي ڏڪن پار اڪتي اڃان
سهن سور سانگي پيا سختي اڃان
لڪي ڪا ٻڳي ڪا نه لقمان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

سردي ۾ ٿيا سڀ ڏکيا ٻارڙا
ٻڍا نوجوان پيا بکيا ٻارڙا
سيٺين جا سوالي سکيا ٻارڙا
نه هستي هلي ڪنهن نوجوان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

واهرو به ويرين جيان ٿي وريا
ويا مال ميڙي ٿي ڪوٽا ڪريا
لٽي لالٽين پنهنجا پانڌا ٻريا
پڇي ڪنهن نه حالت پريشان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

دامن هيءَ تنهنجي جنهن داتا جهلي
پوڙهي ڏينهن پنجهٽ پي پورا پلي
جيڪري جبل مان ٿي نقشا ملي
هئي شڪرمند آڪي جي احسان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

گنهگار 'آغا' در تنهنجي غلام
سيئي توکي سونهن تعريفون تمام
نبي پاڪ تي لک درود ۽ سلام
تنهنجي هوندي اوسيئڙي نه ارمان جي
وڻون راهه هاڻي ڪا رحمان جي

لوڪ ادب

چنيسر ڏوهٽ
اڏالي- ڇاڇرو

بيتُ

ٽرڪ ڪاٺ جو ڪارج

عمر اسان جي ڏيهه ۾ هڪڙا ڪرنيٺ ٻيا ڪنڀا،
ڪرڙ پيرون ڪيترا، سلوا سُڪا ڏنڀا،
ڳيڙ روهيڙا ڳُگر ٿا، ڳُتيا ٻيا آهن ڳُنڀا،
وڏي ڏيون واڌي ڪي، ٿاهي منجا ۽ جنڊا،
هر پنجاري هرڪا شيءِ، ملن ٽوڪيون ٽنڀا،
ڪوٺر، ڪُڙائي ڪيلي اُهلئي، اوڙاڪ، پوڙ ان منجهان،

اهڙي ٿاهي اڙلي، ورت ۾ وجهندا،
ٻاڪڙو پلاڻ لاٽي ساڻ چوڪني ٻئي چوندا،
ڪاربه ڪُهاڙي، هَر سواري، پٽي پرپ پرڻندا،

سهڻا ٿاهي سانگا، جنهن تي وڏا اڃي ويهندا،
پيتي ڪلُ، سونگو سُڳلُ، مٿي ڇٽ چاڙهيندا،
اکري، مهري ان منجهان، آهن ٿاهوڪي ٿاهيندا،

جنڊ جو سامان جيڪو، اُهو هشيار به هٿندا،
ڳُل، پاٽلي، ڪمر، هڪڙي ڪيل ڪوڙيندا،
سامان سڄو سيٽ ڪري، هٿو به هٿائيندا،

تيلوٽي ۾ تيل وجهي، مٿو مڪ ڪندا،
پاٽلو، ويلڻ، پٽيڙو، ڏوٽي به ٿاهي ڏيندا،
لوڙهو، ٽوٽي لڙهن مان، خالي ڪوڙيندا،

سرڪي جهلي سانپڙي، جوان ٻه جوڙيندا،
اُن گهڻيءَ کي آڏوڙي، آهن ڏونيئڙا ڏيندا،
سنئين ڪاٺي سٽيءَ مان، لٽ لوڙهه ڪندا،

ڪاٺي، ڦانگو، ڦوڳ مان ادا! عمر آڻيندا،
هڪ ٻچاري ٻي پاهوڙي، ٻيا ڳن گهڙائيندا،
ڪرسيون، ميزون ڪٻٽ ۽ بينچون بنائيندا،

دروازا ۽ دريون، ٻيا چونڪ چاڙهيندا،
ايسون، اوپرا انهن ۾ آهن پلا ٻڌائيندا،
موري، منجي موچاري، آهن پينگها، لوڏيندا،

ٽڪون ٺاهي نهر وانگي، اواڙي پاڻي پهچائيندا،
جڳهيون ٺاهي جهاڳن مان، سُرتيون سينگاريندا،
ڪڏائي 'مُل' ڪرڙ منجهان، لروسل ۾ آڻيندا،

هُرا ڏيئي منجهه ۾، قابو مل ڪندا،
درن مٿي ڏار، ٽرڪڻ آهن ٽيندا،
آڻي ڪايا اڪ جا، مٿي چونري چاڙهيندا،

ميت پوري مٽيءَ ۾ ڏڪ ٻه ڏياريندا،
پاتار اندر پاڻي ۾، چرڪ چاڙهيندا،
ڏيئي ڏاڻ ڏاگهن کي، ڦندڪي ڦٽ ڪندا،

هڪڙي ٺاهي اڳٽ دانيون، ٻيون تسبيون تيار ڪندا،
منڊي، من مڪڙي، ٻيا جهيرٽا جهڳيندا،
نگهٽ هٿي نيهڙا، پرونڊيون پائيندا،

ڪاٺي ٽڏي ڪرٽ نيٽي منجهه نيندا،
ارٽ ٻيا اوبرا، مٿي تاڻي ٽليندا،
آلي ڪاٺي لڪ جي، ٽاڻي گلو گرئيندا،

ونجهٽي ڳن، واهولو، ڪارائي مُٽ ڪندا،
ڪوڏر اندر ڪاٺي جي، چڀُر ڇهٽائيندا،
چاڙهي سندي چڙهڻ لاءِ، چنا چورا جلائيندا،

داسا، پٽيون، دابڙا، تڪي ڌوپ ڪندا،
ٿيا ٿن ٿنگن سان، مٽي اُن اليندا،
پرٽا شاديون پاڙي ۾، دهل ٽمالون ڏيندا،

ڏس ڪماليت ڏانبٽي جي، آواز اُڀاريندا،
پاوا، مرليون پنهنجي منهن پيا باجا بنائيندا،
ڪماچ، سارنگي جا ڪاريگر، تنبورا تيار ڪندا،

ڪرسي ڪاٺي ڪنڊي جي، ٻنبر، لار به لوڏيندا،
ٽڏ کي ٻاٽن ڏنار، ٽلهن واڄو وڄائيندا،
مٽر لعي مال ۾، آهن سدائين سُهندا،

سچيت منهنجا سانگيڙا، سُر به سڃاڻندا،
ڪندا ڪوڪار هيڏا هوشيار، پيا ولر واريندا،
جيڪو مال جتي ڪاهي، ڪل اتي، هيڪر هٽندا،

واپس واري ٽڏ ڏاري ڪاهي ڪُل ايندا،
ترسائين اڃي ٿو مٽي، پاڻي پياريندا،
ڌُهيو مال ڏوٿيڙا، ڪٽيو ڪير ايندا،

مال اٿاري سير چاڙهي، پهون پهرائيندا،
ڪانيو پن ڪنڊي ۾ اُهو به آڻيندا،
پرلاڪي هڪرن کي، مُٽ مُٽ ڪري ڏيندا،

ڦر ويچارا ٿلريو چڪيو چرندا،
رات سڄي ريٽن ويا خوش هوندا،
جوڙي ٿو ’چنيسر‘ پيا ڳترار ڳائيندا،
ڪنڌن پاٽيندا، مئو پنهنجي مال کي.

معمور يوسفاڻي
عمرڪوٽ

ڏهس (لوڪ ادب)*

لوڪ ادب جو جائزو وٺندي، جڏهن اسين لوڪ لفظ جو پيڇو ڪريون ٿا ته اسان کي چوڻو ٿو پوي ته ”لوڪ سنڌي ٻوليءَ جو تمام پراڻو لفظ آهي، جيڪو آڳاٽي دور جي محاورن، پهاڪن ۽ چوڻين ۾ به ملي ٿو.

جيئن: ”لوڪ لڪا نه پوڻ“، ”لوڪائي لڄ“، ”لوڪ منهن لوڪ“، ”لوڪ لڏي- چري اڏي“، ”لوڪ لهوارو- پوپان- اوپاري“، وغيره

اهڙي طرح شاعريءَ جي دائري ۾، اهو لفظ قديم دور کان ملي ٿو، جيڪو مختلف دورن جي سيني وڏن شاعرن استعمال ڪيو آهي. جيئن:

ڪاپاتين ڪتيو، جڏهن ستو لوڪ (پير صدرالدين)

—

لوڪان نحو، صرف، مون مطالع سپرين. (قاضي قادن)

—

هنيون ڏجي حبيب کي، لڳ ڳنڍجن لوڪ (شاهه ڪريم)

—

لوڪان چڱي لڪ، جي هاءِ حضور حبيب سين. (ميون شاهه عنات)

—

لڪج سڪج لوڪ کان، وڪُ مَر ٻورن جيئن. (شاهه شريف)

—

جتي لٽنلو لوڪ، اتي سڪنديئين سنگ لاءِ. (شاهه)

—

لوڪ لهرين سيڪڙو، من پرت پريان ڏانهن. (ڳرهوڙي شهيد)

---

* مرحوم محمد عمر ’معمور‘ يوسفاڻي صاحب جو علمي ۽ ادبي پورهيو گهڻ رُخو آهي. جهڙيءَ طرح سندن نثر ۽ نظم ۾ ڪتابن جو تعداد 80 کن آهي، تهڙيءَ طرح سندن سهيڙيل ۽ سرجيل لوڪ ادب جو مواد به هڪ ڪتابن جيترو آهي. پاڻ لوڪ ادب اسڪيم ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي سڏ تي پراڻي ٿرپارڪر ضلعي جي لوڪ ادب جي تمام گهڻي سهيڙ ڪري ڏنائون. لوڪ ادب جي شايع ٿيل لڳ ڀڳ سڀني ڪتابن ۾ اُها سهيڙ موجود آهي. لوڪ ادب اسڪيم ۾ ڪين ڀهريون ٽيپ، ڀهريون انعام ۽ سَنَدُ پڻ مليون، جيڪا سندن لائبريري ۾ موجود آهي. معمور صاحب جو نالو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي A- ڪيٽيگري جي سُگهڙن ۾ شامل هو. پاڻ جمهور جو آواز، ملوڪن جي مجلس، ساٿيهه جا سينگار، فتح خان جي ڪچهري ۽ سُگهڙن جي ٻين پروگرامن ۾ لوڪ ادب جي مختلف صنفن کي پيش ڪندا رهيا. لوڪ ادب ۾ سندن ڪيترائي شاگرد پڻ مشهور ٿيا، جن ۾ مرحوم دوست محمد ’فدا‘ ٿيٻو، سرڳواسي لال ملوڪ لوڌ، محترم تاج محمد هاليپوٽو (لطيف ايوارڊ يافته)، عبدالواحد عاصي هڪڙو، سيف الله خالد ۽ ٻيا شامل آهن. ساڳي طرح ريڊيو پاڪستان ڪراچي ۽ P.T.V تي پڻ ڪافي لوڪ ادب جا پروگرام ڪيائون. پاڻ پنهنجي دور جي نمائنده سُگهڙن جا دوست ۽ ڪچهرين جا ڪوڏيا هئا. هن مضمون ۾ جيڪي معمور صاحب جا ڏهس موجود آهن اُنهن جو مثال لوڪ ادب ۾ تمام گهٽ ملي ٿو. پاڻ هڪ محقق جي حيثيت سان لوڪ ادب جي صنفن تي پڻ لکيائون. سندن انهيءَ مواد مان سندن فرزند محترم ڪرم الله يوسفاڻي تماچي مهراڻ لاءِ خصوصي طور مواد موڪليو آهي، جيڪو سندن شڪريي لائق سان مهراڻ ۾ سلسليوار شايع ڪريون ٿا. (ايڊيٽر)

لوڪ لفظ جي انهي جاڙي ڪان پوءِ جڏهن اسين پنهنجي ملڪ جي لوڪ ادب کي سامهون رکون ٿا ته اهو اسان کي نظم ۽ نثر جي ٻنهي گروپن ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جن مان نظم واري گروپ ۾ اڏيون، پروليون، ڳجهارتون، هنر، ڏهس، ڏور، ٻول، ٽوڪ، ڳوڙها، ڳاهون، لولاٽا، ڪوڏاٽا، ڳيت، ڳيها، ڦوٽاٽا ۽ ڀهاڪا وغيره اچي وڃن ٿا. اهڙي طرح نثر واري ڀاڱي ۾، لوڪ ڪهاڻيون اچي وڃن ٿيون، جن جا ڪيئي قسم آهن، جيئن ڏندڪٿائون، بارٽائون، ڳالهيون، داستان، قصا، ٽوٽڪا ۽ ٻوڳ وغيره.

لوڪ ادب اسان جي زندگي جو مڪمل آئينو ۽ ماحول جو اهڙو ترجمان آهي، جنهن ۾ عوام جي امنگن ۽ اُتمن، احساسن ۽ سوچن، وهمن ۽ ويچارن، جذبن ۽ خيالن جوائاهه سمنڊ چوليون هڻي رهيو آهي، جنهن سان اسان کي پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي مختلف دورن جي تاريخ جو پتو پوي ٿو.

لوڪ ادب اسان جي تهذيب ۽ تمدن جو بهترين رکوالو پڻ آهي، جنهن سان اسان کي مختلف دورن جي رسمن ۽ رواجن، هنرن ۽ حرفتن، مجلسن ۽ محفلن، نياڻن ۽ نبيرن ڏکن ۽ سکن، ڪمال ۽ زوال، فڪر ۽ فلسفي، هلت ۽ چلت، ادراڪ ۽ عقل، ڳڻ ڳوت ۽ پيچ گهڙ جي خبر پوي ٿي.

لوڪ ادب اهڙو عوامي هُنر آهي جنهن ۾ صديون اڳ جي پراڻي دور جي خبر پوي ٿي. جنهن سان اسين انهيءَ دور بابت سياسي ۽ سماجي، معاشي ۽ اقتصادي، تاريخي ۽ ثقافتي، ڌرمي ۽ مذهبي ڄاڻ حاصل ڪري سگهون ٿا.

لوڪ ادب نه رڳو ماضيءَ جو گنج آهي، پر اهو حال جو ترجمان ۽ مستقبل جو رهبر پڻ آهي. ان مان اسان جي وڏن جيڪي تجربن ۽ مشاهدن ڪان پوءِ نتيجا حاصل ڪيا آهن، سي سڀ اسان لاءِ رهبر ۽ رهنما جي حيثيت رکن ٿا.

لوڪ ادب اسان جو قديم ترين ادب آهي ۽ اهو ايترو قديم آهي، جيترو خود انسان ۽ ان جو معاشرو. لوڪ ادب ازل کان آهي ۽ ابد تائين قائم رهندو.

<u>لوڪ ادب جي وصف</u>: جنهن ادب جون پاڙون پاتار ۾ هجن، ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ هلندڙ هجي ۽ معاشري جا سڀئي طبقا، ان ۾ حصو وٺندڙ ۽ دلچسپي رکندڙ هجن، تنهن کي لوڪ ادب چئبو آهي، اهڙي ادب جو ڪو به وارث، وصي يا ڌڻي، ڌوري ڪونه هوندو آهي، اهو معاشري جي گڏيل ملڪيت هوندو آهي، جنهن ۾ ترميم يا واڌاري ۽ سڌاري جو هر ڪنهن کي حق حاصل هوندو آهي.

لوڪ ادب جي اها خاصيت رهي آهي ته اهو وقت جي رفتار سان گڏ بدلبو، سڌربو، سڌرندو ۽ سنواربو رهيو آهي، هر سگهڙ ۽ ڄاڻوءَ ان ۾ پنهنجي مرضيءَ سان واڌارا ۽ سڌارا آندا آهن ۽ آڻيندو رهي ٿو. لوڪ ادب اهو مفيد ادب آهي، جنهن ۾ زندگي گذارڻ بابت جيترا طريقا، اشارا ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، اوترا ڌاريڪي ادب ۾ ڪونه آهن، انهيءَ لحاظ کان اهو سماج لاءِ وڏي رهبر ۽ رهنما جي حيثيت رکي ٿو. لوڪ ادب معاشري جي اصلاح ۽ تعميرات جو وڏو ڪارڻ ۽ ذريعو آهي. اهو ايتريقدر ته ڪشادو ۽ وسيع آهي، جو سڄي معاشري کي گهيري بيٺو آهي ۽ هرفرد جي ڄمڻ کان مرڻ تائين رهبري ڪري ٿو.

اسانجا ڪيترا اديب ۽ عالم، ڌاريڪي ادب کي به لوڪ ادب ۾ شمار پيا ڪن، جنهن جو اهو دليل ٿا پيش ڪن ته اهو عوام ۾ مقبول آهي." ٻئي طرف جڏهن اهي حضرات ادبي تاريخ ٿا لکن ته، ان ۾ لوڪ ادب جي ڪنهن به صنف جو ذڪر ڪونه ٿا ڪن، فقط ڌاريڪو ادب پيش ڪن ٿا. انهيءَ لحاظ کان هو خودئي ڌاريڪي ادب کي، لوڪ ادب کان جدا ڪري ٿا ڄاڻين، تنهنڪري ڌاريڪي ادب جي ڪنهن به صنف کي لوڪ ادب ۾ شامل ڪرڻ فقط زوراوري آهي. لوڪ ادب جي تحرير جي جاءِ لوڪ جو سينو آهي. انڪري لوڪ جي سچيت ۽ سُگهڙ ماڻهن هن ادب کي سينه بسينه پنهنجن نسلن ۾ منتقل ڪيو آهي. هن دور جي محققن ۽ مصنفن لاءِ لوڪ ادب تحقيق جي معيار مان هڪ اهم معيار ۽ حوالو آهي.

لوڪ ادب بابت مٿين مختصر بحث کان پوءِ، هتي ان جي صنفن بابت مختصر طور اپٽار ڪبي، جنهن ۾ ٻهرين نظم جون صنفون، جهڙوڪ: ڏهس لاڏي، پرولي، ڳوڙهو، ڳجهارت، ڳيت، ڳيها ۽ ڀهاڪا وغيره اچي ٿا ۽ ان

بعد نثر جي صنف، لوڪ ڪهاڻين بابت اپٽار ڪبي. هن سلسلي ۾ اڄوڪي ڪچهري ۾ ڏهس جون ڪجهه ڳالهيون ڪريون. ڏهس لوڪ ادب ۾ نظم جي اها صنف آهي جنهن جو تعلق ٻوليءَ جي ڄاڻ سان آهي ۽ ڪنهن به هڪ شيءِ جا ڏهه نالا شعر ۾ آڻيا آهن. سگهڙن ڪوشش ڪري سنڌي ٻوليءَ جا عام نالا استعمال ڪيا آهن. اگر ڪٿي نالا گهٽ آهن ته ٻين ٻولين جا به نالا ڪنيا آهن، اڳتي هلي مشهور سگهڙن ڏهن نالن جي استعمال ۾ ڪي معنوي ۽ اهم نقطا پڻ بيان ڪيا آهن، ۽ پنهنجي شعر کي فڪر ۽ فهم جي گهرائي ۾ به آندو آهي.

عام طرح ڏهس، بيت جي قالب ۾ چيو ويو آهي. ڏهس جي شاعريءَ ۾ سڀ سگهڙ سون پر جلال ڪٽي واهه جو ڏهس چيا ۽ خاص طرح سندس تشبيهي ڏهس سهڻا آهن.

مون پنهنجي ڏهس شاعريءَ ۾ ڪي نوان تجربا ڪيا آهن. بيت جي گهٽ مصرعن واري قالب ۽ دوها چند سان گڏ عروض تي به ڏهس ٺاهيا آهن. ساڳي طرح حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڏهن ڏاتارن کي به "شينهن" جي ڏهس ۾ تشبيهاتي طور استعمال ڪيو آهي. ائين ڏهس تضمين به لکيو آهي جنهن ۾ رسالي جي سورمين ڪردارن جون سٽون آنديون آهن. هتي نموني طور منهنجا ڪجهه ڏهس عرض رکان ٿو، جيڪي گهڻوڪري سڀ ڪچهرين ۾ خواهه ريڊيو پاڪستان تي سائين صالح محمد شاهه جي پروگرام ۾ پيش ڪيل آهن.

طبيب

دوهو چند:

ڏاهو، ويج حڪيم سو، سنياسي ستيار،
ناڙي، ڦڪيراڻ، طبيب، مُعالج، ٻڪيار

عروض:

ويج، ڦڪيراڻ، ناڙي، ڏاهو، سنياسي، ستيار،
سو حڪيم ۽ سو طبيب ۽ معالج ۽ ٻڪيار.
برهه سندو بيمار ويو پٺي طبيب وٺيو ڪر ويچارو
اڪ رسي اڙٻنگ جي ريٺي، ڏاهي ڏٺس ڏيکارو،
حڪمت ساڻ حڪيم بيهي ڪيو، حڪمت وارو هوڪارو،
عاشق آئي منجهه اڃي ويو، ڪليو طبيب جو لوتارو،
سنياسي سامان سنڀايو، ويج جو وريو هو وارو،
مرض کي جاچي ڏسندي، ٿيو معالج مونجهارو،
ناڙي چڪ اناڙي ٿي پيو، چڙس چاڻ سندو چارو،
ٽڙ ويو ٻڪيار جو سارو، جڙ وهليئين جالارو،
مونيو جيٺن مريض ڏسي، تيٺن ساب نه آيو ستيارو،
ڪين ٿيو ڪنهن ريت ذرو ڪر، ڦڪيراڻ کان ڦوڪارو،
عاشق جو ان بعد ٿيو، ڇڪتاڻ منجهان هر ڇٽڪارو،
ويڙو در تي يار سڄڻ جي، صدا هئي ٿيو سويارو،
سدا سڪندي سلمهون آيس، سهڻو ساڄن سونهارو،
درسن وارو در کلي ويا، ورهه جو ٿيڙو وسڪارو،
عاشق جو آزار لهي ويو، پسندي نوري نظارو،
مک ڏسڻ سان مکي مهڪي، ٻهڪي ٿي پيو ٻر وارو.

طبيب:

بيت:

تون حڪيم تنهنجيون حڪمتون، تون ئي ڄاڻٺهار،
تون طبيب طبيبن جو، تون دارون تون ڏلدار،
تون شفا تون چوٽڪو، تون معالج مختيار،
دائم تنهنجي در تي، سوالي سڀ ستيار،

ڏاها ڏاهپ سان مڙئي، ٿا گهرن لطف لقار،
ويجن وائي وات ۾، تہ ڏجا سوڀ ستار،
سنياسي سنسار جا، پرينئي پينار،
پايو پانڌ ڳچيءَ ۾، پيا پاجهہ گهرن ٻڪيار،
ڦڪيوائن فيض تلهن، جڻهن مهر ملار،
آهي ڪرم سنئي ڪلتار، ناڙيءَ جي نسخن تي.

شينهن

چند: لاين، ڪيسر، ڪارڙو، ڪينٽل ۽ ڪنٺير،
ليس، اسد ۽ شينهن سو سوئي ٽيپو شير.

عروض: ليس يا لاين چو يا ڪارڙو ڪينٽل ڪنٺير،
سوئي ٽيپو، سو اسد، ڪيسر چئو يا شينهن شير.
(فاعلاتن)

’جام اٺڙ‘ هو وڏو ڪونٽر ڪنٺيرو منجهہ قطار،
شينهن ’پنرو بداماڻي‘ هو سورهيہ صوبيدار،
ليس هو ’لاڪو ڦلاڻي‘ سلڻ سان سالڪ ۽ سچار،
ڏوران ’ڏونگر لاءِ‘ ڏاڍو ڪارڙو ڪرپو ڪرار،
هو عجب ’اوڍرسمون‘، چڻ هو ٽيپو ڏور مار،
ليکجي هو لاين لکن ۾، ’مهڙ‘ نالي نوتيار،
چو اسد ’اڙينگ ابڙو‘ هو دلاور منجهہ ديار،
جنگ ’جاڙيجو رٽمل‘، شير نر ۽ نامدار،
’ڪاراڻڙو‘ ڪينٽل ڪرارو، ڪڇ ڪناري قربدار،
راءِ ’رٽمل‘ راوتيو، هو مثل ڪيسر سان ڪنار.

هاٿي

دوهو چند: گج، گنير، گورتو ۽ وسو، وارڻ، پيل،
مينڌل، ماتنگ مستي ۾، ڪنجل فربہ فيل.

عروض: گج گنير گورتا گهٽا، واٽن مٿي وراڻ ۽ پيل،
ڏس، وسو، ماتنگ، مينڌل، فيل، ڪنجل في سبيل.

بيت: ڏونگر ڏورڻ ڏاڪڙو، جتي فربہ فيل،
گجن جي گجگاهہ ڪان، دل ۾ اچن دليل،
وراڻ واٽين واڪجن، وڏي شور شڪيل،
پسجن هر ڪنهن پيچري، پربت جيڏا پيل،
ڏسيو گورتا گسن تي، ڏکيو وجن ڏيل،
ونڊر جي وٽڪار ۾، ڪنجل سان قبيل،
واٽين وَسو وترا، سهڪن سانگ سبيل،
پسيو مينڌل، مارڳيس، وٺن اوت عقيل،
ماتنگ مستي ۾ سدا، جهنگل توڙي جهيل،
عاقل ٿين عليل، گنير سندي گرڙ ڪان.

واٽ

سو ڀهو، سو پيچرو، واٽ سو چارو، سو ڏگ،
راهه به سا ۽ رَند به سو، رستو، گس، مارڳ.

—

عروض: پيچري، گس، واٽ کان پوءِ، هو ڀهو ۽ ڏگ ڏسو،
رَند، رستو، راهه، چارو، مهر جو مارڳ ڏسو.

—

وٺي چارو چاهه جو، ٿي رُوحئون رواني،
هلي ڀهتي پريت جي، ڪري قرباني،
جتي نه گسُ گهمڻ جو، واٽون ويراني،
راهون رمزن واريون، رندڙا رنداني،
پيچرو پريت جو، آهي اماني،
ڏنائين ان ڏيهه ۾، مارڳ معاني،
مليس وٽ ورهه جي، ٿي ڏگ ۾ ديواني،
رستو روحاني، سسئي لڌو هو سيج ۾.

(سج)

ڇند: هور، سوهو، مهر ڇٺو، ارن آفتاب،
خاور، سج، خورشيد سو، شارق، شمس، شتاب.

—

عروض: مهر، شارق، شمس ۽ خورشيد، خاور آفتاب،
هور، سوهو، سج اڀريو، ارن جو ڏس آب تاب.

—

بيت: مهر ڪان وڌ محب جو جلوو جوت جمال،
ڪامل ڪائنات ۾، سنجڻ سج مثال،
آيو آفتاب ٿي، لاٿائين مونجهه ملال،
ارن جيئن عجيب جو آهي جاهُ جلال،
خاور آئي خير ٿيو، جڳ مان ويو جنجال،
سوهي جيئن سنسار تي اٿس ڀلايون ڀال،
خبرون تنهن خورشيد جون آهن ڪل ڪمال،
شارق جي شعاع ڪان، ملي واٽ وصال،
هادي آهي هور جيئن، اٿس هدايت حال،
شـمـس الضحيٰ شـان سـان، لائـق لازوال،
منهنجي ڇا مجال؟ جو صفت ڪريان سردار جي.

ماکي

سائي شهد، ماڃ سا، هَني، مڌ گبين،
ماکي، موتو، شهت ۽ عسل، انگبين.

شهت سا، سائي هني، سا ماک، مڌ سائي گبين،
سائي ماکي، شهد، موتو، عسل سائي انگبين.

ماکي مٺا سپرين، شهد ڪان شيرين،
موتو مُک محبوب جو، گفتو آهي گبين،
هني ڳل حبيب جا، شهت جاءِ جبين،
مڌ مٺي ماک ڪان، لبڙا مِڌ مڪين،
عسل اک عجيب جي، نيڻ نيو ٿا نين،
آهي انگبين، ساري ڳالهه سڄڻ جي.

مينهن (برسات)

دوهو ڇند: بوند باران، مينهن، جهڙ، برسات ۽ ڦڙي،
بارش، ڇنبون، جهڙڦڙيو آيو مينهن ڳڙي.

عروض: بوند، جهڙ ۽ ميگهه، ڇنبون، مينهن جهڙڦريو، ڦڙي،
بارش ۽ برسات، سا، باران سو آيو ڳڙي.

بيت:

چار اڻ: جنهن ڪي سارنگ ٿي سڏيائون، جيڪو ايندو هوڳڙي،
چار اڻ هو سدائين، سال سائي جي ڦڙي.

ابڙو اگهاماڻي: جنگ جهڙڦڙيو جيارو، پارڪر جنهن جي پچار،
سو سخي ابڙو اگهاماڻي نشانبر، نامدار.

سپڙ چوٽاڻي: هو سپڙ چوٽاڻ اندر، ڳالهه جنهن جي هئي گهٽي،
پٽ مٿي برسات وانگر، ٿي وٺو پيلي ڏٽي.

ڏياچ ويراڻي: جنهن جي آڏو هٺا سخي، ڏاتا مڙئي مثل ڪاچ،
منجهه برن باران ٿي برسيو ٿي ويراڻي ڏياچ.

گنگاجر جکرو : جنهن جي در سائل سوين، آيا ڀهوٽا پيل ٿي،
سو گنگا جر نام برسيو مينهن جان هر ويل ٿي.

لاکو ڦلاڻي: لک لٽايا چار لاکي، هو سخي سورهيه سٺو،
جيئن پون ساوڻ ۾ ڇنبون، تيئن ڦلاڻي ٿي وٺو.

چار راهو: ميگهه وانگر مهڪ جنهن جي، جو سدا آباد هو،
راهه وينڌن کي سدائين چار راهو ياد هو.

چار ڪرن: بوند جيئن برسيو پٽي، هو مرد مهراڻي جو ميں،
قربداري ۾ ڪرن، هردم رهيو وينجهار وير.

جکرو هوٿياڻي: جوان جهڙ جيئن ٿي رهيو، سو جنگ جکرو چار هو،
هوٿياڻي جي هٿان، جاري سدائين چار هو.

ٿانور: جنهن سخي جي هئي سخا، ٿر بر ۾ بارش جيئن بحال،
گنج گوندي ۾ اِهو ٿانور پڻي هو بي مثال

برق (ڏهس تضمين)

1. بجلي حسن رب جو برري سان بهار،
"نبيريان نہ نبري هينئڙو پريان ڌار."

2. ڪنوڻ جيئن ڪِنوي پئي، پر ساڙي وڍس سوڪ،
"اڇيو اڇيو اڱلي ليلان ڪي چٽي لوڪ."

3. ڌرتي مٿي دامني، لوهاٽي لائين،
"نيهن نوازي، سهڻي توڏي توڙائين."

4. پونگل ڳوڙهہ پر پلمٽي، ٿي چيھہ هنيا چنجور،
"مارئي ايسي پاتلي جيسي رين ڪجور."

5. پڙڪا ڏئي برق جان سورن سندي سانگ،
"سسئي مور پچن جيئن ٿاري، ٿاري، چانگ."

6. ڪامٽي ڪنگور جيئن، چمڪي پئي چوڏار،
"سورٺ مٿي سڪ ٿيو ڪيما ڪنيا ڪنگهار."

7. سڻڪي سيلهي جيئن اٿي برهہ ٻاري ٻاهہ،
"ڪونرو، ڪوسو چاڙهيو، ليلان پنهنجو لاهہ."

8. ماري جنگ جوان ڪيئن، ڏُمر ڪئي در پور،
"مومل ڪي مجاز جا آکين ۾ انبور."

9. چمڪي ٿي چهنگ جيئن نوري نمائي،
"هٿين پيرين ارڪٽين، منهن نہ مهائي."

10. مهراڻي جي ملڪ تي ٿي ڪيا وراڪا وڄ،
"اهڙي صورت مارئي جهڙي صورت سج."

11. چاها جي چمڪار سان هئي مهر مٿي مهراڻ،
"ڪڻ ڇڏي ٿُهہ ميڙيا، پوري منڌ اُجاڻ."

12. ٿهقهہ ڪبوري هي، هاجي پڳس هرڏ،
"ٽنگر گهٽا نهاريا، تنهن ڪارايل ڪوڏ."

13. لائق هئي لائيٽ ڪان، وسڪاري ورونهہ
"سونهن وڄايم سومرا، سڪر جهڙي سونهہ."

14. روشن هيين روشني، کهڙو ڪم ڪيو،
"برٽڻ بيراڳڻ جو، پوري ڪيئن پگو؟"

15. اوندهہ اندر سوجهرو، پير پرروڙي پاءِ!
"ڪنباڙي تو وري، اِيي تو واجهاءِ."

جهڙا گل گلاب جا......!

اڄ جو جديد علم نفسيات انسان جي مَن اندر جي وارتا جي پرور، فهم ۽ فراست جي وُسعت جو تجزيو ۽ ڇيد ڪري سيڪاري ٿو. ساڳيءَ طرح سماجيات يا عمرانيات (Sociology) به ادبي ميدانَ ۾ تنقيدي حَوالن سان ليکڪ ۽ سماج جي باهمي رشتن ۽ رابطن جي روشنيءَ ۾ اهو پڌور جاچي پڌائي ٿو ته ڪنهن ادبي تحرير پنهنجي ماحول جو ڪيترو Impact قبول ڪيو آهي. هڪ جديد تنقيد نگار ولبر اِسڪاٽ (Wilbur Scott) پنهنجي مشهور تنقيدي ڪتاب Five Approaches To Literary Criticism (تنقيد جا 5 رستا) ۾ نفسياتي ۽ سماجياتي ادبي تنقيد کي هم عمر تنقيد نگاريءَ جون 2 اهم رَوشون ڄاڻايو آهي. اِهي ٻئي رستا مصنف جي اندر يا مَن جي (نفسيات) ۽ ٻاهر ماحول واتاورڻ (سماجيات) جي عڪاسي ڪن ٿا. مغربي ادب ويهين صديءَ ۾ ناليوارن ۽ هر دل عزيز مُصنفن، شاعرن، ڊرامہ نگارن ۽ نثري ڳهوارن کي نفسياتي ۽ سماجياتي تنقيد جي تيز سراڻ تان گسائي، ڇيکو ڪري، سندن لکڻ جو گُوڙهو جائزو وٺي، ڪين نچ ۽ اصل تندن ٿي لفظن جي سٽائن، ترڪيبن، صرف ۽ نحو جي پرکڻ جي ڇيد ڪاڻوءِ تنقيدي پُل صراط تان گذاري، سندن ذات بابت ڪا حتمي راءِ ڏئي ٿو. ڊي. ايچ. لارنس جيمس جُوائس ورجنيا وُولف ۽ جوزف ڪونراڊ جو من ڇيد (Analysis Self) ۽ سماجي جائزو (Sociological Evaluation) سندن تنقيدي جائزن ۾ آئين ٿيل آهي. جڏهن ته هُو ڪنهن نفسيات جي ماهر ۽ سماجيات جي سامهون بحيثيت ڪنهن ڪيس اسٽڊي (Case Study) ۾ پيش ٿيا هُجن. ڪيس اسٽڊي هڪ ريسرچ جو اصطلاح آهي (انفرادي تجربو) هن مضمون ۾ غلام رباني آگري جي نثري شهپاري ”جهڙا گل گلاب جا“ جي ”مقدمي“ جو اهڙو ٿي نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسون، جنهن سان اسان کي هن منفرد نثر نگار جي سماجي ۽ نفسياتي لاڙن ۽ ڪيفيتن جي خبر پئجي سگهي. آگري صاحب پنهنجي من اندر جي اصل وارتا، هڪ سچي ۽ حساس اديب جيان پنهنجي لکيل ”مقدمي“ ۾ ڪمال خوبصورتي ۽ تنجيد گيءَ سان بغير رک رکاءَ جي پڙهندڙ اڳيان پيش ڪئي آهي. سندس هيءَ ”مقدمو“ اِبن خلدون جي مقدمي وانگر ڪتاب کان به وڌيڪ حيثيت ۽ اهميت رکي ٿو ۽ جيڪڏهن غور سان پڙهجي ته شايد ان کي بذات خُود به پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل ڪتاب جي حيثيت ڏئي سگهجي ٿي. ”جهڙا گل گلاب جا“ سنڌي ادب ۾ تذڪره نويسي جي صنف ۾ هڪ نهايت اهم مقام رکي ٿو ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب کان اڳ ڪي ڳاڻ ڳڻيا ڪتاب اسان کي تذڪره نويسيءَ جي موضوع تي ملن ٿا. پير علي محمد راشديءَ جو ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ (ٽي جُلد) سائين جي. ايم. سيد جو ”جنب گذاريم جن سين“ مولانا دين محمد وفائي جو ”تذڪره مشاهير سنڌ“ (3 جلد)، مولانا غُلام مصطفيٰ قاسمي جو مشاهير نمبر (الرحيم رسالي ۾)، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو ”ياد رفتگان“ ته ماهي مهراڻ جو ”سوانح نمبر“ ۽ پير حُسام الدين راشدي جو هو ڏوٿي هو ڏينهن“ قابل ذڪر ڪتاب آهن.

گل محمد عمراڻي

رسالو مهراڻ 2010/2ع تان کنيل

ڪهاڻيون

رسول ميمڻ

پنهنجو وجود_ پرايا هٿ

ڪڏهن بئريج روڊ تي عجيب منظر ڏسبا هئا. اهو سٺ وارو ڏهاڪو هو. شهر ۾ اٿل پٿل هئي. هندوستان کان هجرت ڪري آيل ڪي ماڻهو خوش هئا ته ڪي غمگين ڪن کي ڪليم ۾ ڪاروبار مليا ته ڪي اهڙي غنيمت کان محروم رهيا.

بئريج روڊ ڪرتب ڏيکاريندڙ ماڻهن سان ڀريل هو. آمدرفت گهڻي نه هئي، رستو صاف ۽ ويڪرو هو.

مداري، صلاحيت وڪڻندڙ پناڻ، ڀهروپيا، سانڊي جو تيل وڪڻندڙ ڀيل عورتون ۽ ٻيا ڏندن، اکين ۽ جنس جون ڦڪيون سُتيون وڪڻندڙ جن چوڌاري ماڻهن جا ميڙ هوندا هئا.

جتي مهراڻ مرڪز آهي اُتي وڏو ميدان هوندو هو، جنهن ۾ جي گهر فقير ۽ موالي سمهيا پيا هوندا هئا. اُتي هڪ مهاجر چادر وڇائي ويٺل هوندو هو، ان سامهون ڀڳل شيشا رکيل هوندا هئا. شيشو ڪٿي وات ۾ وجهي چٻاڙيندو هو ۽ اگري پيٽ کي ڌڪ هڻندو هو ته اندر شيشا ڪڙڪندا هئا.

ٿورو پري تماڪو بازار وٽ هڪ اهڙو مهاجر ويٺل هوندو هو، جنهن کي گوڏي کان هيٺ ماس ۾ ڪوڪو پيل هوندو هو، ان جو ڪٻو هٿ جڻ پنهنجو پاڻ حرڪت ۾ ايندو هو ۽ ڪوڪي وٽ پهچي ان کي ڇڪي ٻاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ساڳي وقت سڄو هٿ جڻ پنهنجو پاڻ مٿي ٿي ڪٻي هٿ کي اهڙي حرڪت کان روڪيندو هو. اهڙي عمل سان ان جو ڳاڙهو ماس ڇڪجي مٿي ٿيندو هو ته هجوم ۾ بيٺل ماڻهن جي دل وات ۾ اچي ويندي هئي، ماڻهو رحم کائي پئسو ٽڪو ان آڏو اُڇلائيندا هئا.

مان تن ڏينهن ۾ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هئس، اسڪول کان موٽي شاهي بازار ڏاڏي ڏي ماني کڻي ويندو هئس، جتي سندس ڪپڙي جو دوڪان هو. بئريج روڊ تي ايندي ويندي مهاجر کي ضرور ڏسندو هئس، جنهن جي ڄنگهه ۾ ڪوڪو لڳل هوندو هو.

اهو سانوري رنگ جو مهاجر هو، جنهن کي هلڪي ڪاري اڇي ڏاڙهي هئي. ميرانئي ڪڙتي پاجامي ۾ ملبوس چادر وڇائي ويٺل ان مهاجر جي پاجامي جو هڪ پاسو مٿي هوندو هو ۽ ماس ۾ لڳل ڪوڪو نظر ايندو هو. هر ٿوري دير کان پوءِ ان جو ڪٻو هٿ ڪوڪي کي ٻاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪندو هو ۽ ان وقت جڏهن ڪٻو هٿ ڪوڪي ٻاهر ڇڪيندو هو ته سڄو هٿ مٿي اُڀري ڪٻي هٿ کي روڪيندو هو، بظاهر ائين ڪرڻ سان ان مهاجر کي ڪا تڪليف محسوس نه ٿيندي هئي، پر هجوم جا سُوسٽ نڪري ويندا هئا، اهي انکي، ائين ڪرڻ کان روڪيندا هئا.

"اڙي ڀائي پاڻ سان اهڙو ظلم ڇو ٿو ڪرين؟" ڪو ان کي چوندو هو. اهو مهاجر ڳالهائيندو نه هو، ڪنهن به سوال جواب نه ڏيندو هو. ڄڻ هڪ صدمي ۾ هجڻ ڪري سندس اکيون بي جان ۽ ڪنهن به تاثر کان خالي هونديون هيون.

ان ڀرسان هڪ پان چٻاڙيندڙ سنهڙو نوجوان چادر تي اوڪڙو ويٺل هوندو هو، ماڻهن جي سوالن تي ڪڏهن اهو جواب ڏيندو هو.

"ڇڏيو اهو نه پڇو" ۽ ٿوري دير ڪانپوءِ وري ساڳيو جواب ورجائيندو هو. "ڇڏيو اهو نه پڇو."

ماڻهو وڌيڪ ضد نه ڪندا هئا، ڪي ان منظر کي تماشي طور ڏسندا هئا، ته ڪي اندر ۾ عذاب جيان محسوس ڪندا هئا.

بئريج روڊ جا ٻه منظر ڪڏهن وساري نٿو سگهان. هڪ ڪالو مڪراڻيءَ جو ڪيلو پي جج اڳيان بيند ۽ ٻلجن تي مٽ ۾ جهليل ڀڳڙن کي هڪ هڪ ڪري هوا ۾ اُڇلي وات سان جهپي چيلهه لوڏي مدهوشيءَ ۾ نچڻ ۽ ٻيو ان مهاجر جو ڄنگهه ۾ لڳل ڪوڪو.

مان اهو ڪوڪو پاڻ کي لڱل محسوس ڪندو هئس، لڳندو هو ڪوڪو ٽڙيءَ ۾ ڦاٿل آهي ۽ اڳري نٿو سگهان. اهڙو منظر ياد ڪيان ٿو ته گوشت کائڻ تي دل نه ٿي چوي. ان مهاجر جي چنگهه جو ڳاڙهو گوشت ڪوڪي وٽ ظاهر ٿيندو هو، پر رت يا روڳ نه وهندو هو. اها حيرت جي ڳالهه هئي، شايد ان جو زخم ڪوڪي کي برداشت ڪري ويو هو ۽ ڪوڪو ان جي جسم جو حصو بڻجي چڪو هو.

جمعي جو ڏينهن شهر کي جاڳائي وجهندو هو، هرهنڌ ماڻهن جا ميڙ هوندا هئا، مان ان مهاجر وٽ وڃي ويهندو هئس، جنهن چوڏاري ماڻهو ڪيس اچرج مان ڏسندا هئا. لڳندو هو، هن جا هٿ ڪنهن ٻئي شخص جا آهن ۽ هن جي اجازت کانسواءِ سندس چنگهه ۾ پيل ڪوڪي کي اندر ٻاهر ڪن ٿا.

آخر اهڙو وقت به آيو جو اهو مهاجر ٻئريج روڊ تي نظر نه آيو. مان ايندي ويندي تماڪو بازار جي ڪُنڊ وٽ ڏسندو هئس. اها جاءِ خالي هوندي هئي. ڪجهه مهينا گذريا، هڪ ڏينهن شاهي بازار ۾ ڏاڏي جي دوڪان تي ويٺل هئس ته اهو نوجوان نظر آيو، جيڪو ان مهاجر جي پرسان ويٺل هوندو هو. سندس حالت خراب هئي. ڪپڙا ميرا ۽ ڦاٽل هئا. مون کي پاڻ ڏانهن تڪيندو ڏسي وڏي مون وٽ آيو ۽ ڪجهه به ڳالهائڻ کانسواءِ هٿ ڪٽي وات ڏانهن اشارو ڏنائين. مان سمجهي ويس ته بکايل آهي ۽ مانيءَ لاءِ پئسا ٿو گهري. مون ڪيس دوڪان اڳيان صندل تي ويهاريو، ڪجهه پئسا ڏنا ۽ ان مهاجر لاءِ پڇيو، جنهن کي چنگهه ۾ ڪوڪو لڱل هو. منهنجي پڇڻ تي سندس اکين ۾ پاڻي پرجي آيو ۽ ان ٻڌايو. ”اهو منهنجو وڏو پاءُ هو، ورهاڱي وقت فسادن ۾ هن کي مٿي جو ڌڪ لڳو ۽ ذهني توازن وڃائي ويٺو، سندس زال ۽ ڌيءُ فسادن جي ور چڙهي ويا. ٻارن جي ڳولها سبب پاڪستان اچڻ ۾ دير ٿي وئي، سڀ ملڪيتون ڪليمن ۾ ورهائجي ويون، هتي اچڻ کان پوءِ ريلوي ڪالونيءَ ۾ رهڻو پيو.

صلمي سبب منهنجو پاءُ هڪ عجيب بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي ويو، هن جا هٿ جسم جو حصو هوندي به ان جوحصو نه رهيا. اهي هن جي ارادي کان سواءِ ڪم ڪندا هئا. هڪ هٿ جيڪو ڪم ڪندو هو، ٻيو هٿ ان کي ائين ڪرڻ کان روڪيندو هو.

هڪ دفعي کٻي هٿ سندس ڳچيءَ کي رسو ٻڌو ۽ سڄي هٿ چوڙي ڇڏيو، ڪڏهن کٻو هٿ هن جا ڪپڙا ڦاڙي منهن ۾ ڌڪ هڻندو هو، ته سڄو هٿ کٻي هٿ کي پڪڙي پري ڪندو هو. منهنجو پاءُ رڙيون ڪري روئندو هو، هُو صفا مرڻ ويجهو ٿي ويو، اکيون ٻوٽيون ۽ آخري ساهه کڻڻ لڳو ته اوچتو سندس سڄو هٿ حرڪت ۾ آيو ۽ ان پٽ تي پيل ڪوڪو کڻي هن جي چنگهه ۾ وهائي ڪيو. ڪوڪو جيئن اندر ويو ته هُو هڪ آهه ڀري جاڳي پيو. سندس اکيون کُلي ويون ۽ زندگي موٽي آئي. منهنجي پاءُ مون کي ٻڌايو ته، اهو ڪوڪو منهنجي حياتي آهي. جيستائين چنگهه ۾ لڱل هوندو جيئرو هوندس، جڏهن ٻاهر نڪتو مري ويندس.

مون سمجهيو هن جي دماغي حالت ٺيڪ نه آهي، ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته جيڪڏهن ڪوڪو هُن جي جسم ۾ لڱل هوندو ته هُو جيئرو هوندو ۽ نڪري ويندو ته موت ويجهو ٿي ويندو، مون سندس حال تي ڇڏي ڏنو.

اسان وٽ ايترا پئسا نه هئا جو گذر بسر ٿي سگهي، مون سوچيو جيڪڏهن پاءُ کي ٻئريج روڊ تي ويهاريان ته انجي حالت ڏسي ماڻهن کي رحم ايندو ۽ ڪجهه پئسا ملي پوندا، اهو سوچي مون پاءُ کي تماڪو بازار ٻاهران ويهاريو ۽ ماڻهو اهڙو دلسوز تماشو ڏسي ڪجهه پئسا ڏئي ويندا هئا.“

هن ٻڌايو ۽ چپ ٿي ويو، مان تجسس مان ٻڌي رهيو هئس، هن جي چپ ٽيڻ تي تجسس وڌي ويو ۽ پڇيو.

”پوءِ ڇا ٿيو، تنهنجو پاءُ ڪٿي آهي؟“

هن ڳوڙهن ڀريل اکيون مٿي ڪيون ۽ ٻڌايو

”اهو ڪوڪو واقعي ئي هن جي زندگي هو. جيستائين چنگهه ۾ لڱل هو، هُو جيئرو هو، هڪ ڏينهن مان ڪمري ۾ ويس ته هُو مئل هو، ۽ ڪوڪو هن جي چنگهه کان ٻاهر پٽ تي پيل هو.

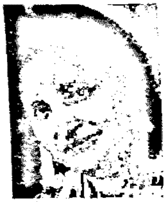

بانو محبوب جوکيو
محرابپور

بوندون بس نہ ڪن

هُن جو وهنجڻ چا هوندو هو جڻ غريب جي شادي، هيءَ شيءِ بہ کُٽل هوءَ شيءِ بہ کُٽل آهي، جڻ مون لاءِ ٽيپ هوندي هئي، وهنجڻو بہ ائين هو، جڻ مينهن وهنجندي هجي، نلڪو گيڙي گيڙي سهڪي پوندي هئس، پر گرم يا ٿڌو پاڻي نڪرڻ سبب يا تہ مزو ايندو هئس، يا وري تنگ ڪرڻ خاطر 'بس' لفظ تہ زبان مان نڪرندو ئي نہ هئس.

غسلخاني ۾ وهنجڻ جي عادت نہ هئس، اگر قرب ڪري وهنجڻو بہ هو تہ رڙ پئي پوندي هئس. "نيٽان! شلوار ۾ اڳٽ تہ وجهي رک!"

هُو غسل خاني ۾ وڃي رڙ نہ ڪري تہ: 'نيٽان! تيل تہ آهي ڪونہ، اهو تہ ڏجانءِ، وار صفا ٻھ ٿي ويا آهن.' تيل پهچڻ کان اڳ ئي غسلخاني جي ٿوري کُليل دروازي مان هن جو هٿ نڪرندو هو.

هن جي گهرڻ جي آزار کان تيل اڳوات رکندي هئم تہ بہ رڙ پوندي هئس تہ 'صابڻ ٻاهر رهجي ويو آهي.' وهنجڻ وارو ڪرنچو ڪونهي اهو تہ ڏجانءِ. ٻُڪ ٻري ٽڙ ڪندم ڇا؟"

پوتڙو (توال) ٻاهر رهجي ويو آهي اُهو تہ ڏي، لڱ پاڻيءَ سان اُگهندم ڇا؟"

بس هن جو وهنجڻ نسوري ڇٽي هوندي هئي، آڱا تہ سندس وهنجڻ جو ٻڌندي هئس تہ وهنجڻ جي لاءِ ساهہ پيو ڪٽي تہ سڄو ساهہ وڃي پيرن ۾ پوندو هو. نيٺ ڪوڙو مُنهن ڪري سندس رڙين کان بچڻ لاءِ تيل، ڪرنچو، صابڻ وغيره يا پاڻي جو پورو انتظار ڪري ايندي هئس تہ وري نہ ڪاڪڙي تي زور رکي ۽ منهنجا ڪَن ئي نہ ڇڏائي ڇڏي، يا ڪم کي اڌ ۾ ڇڏي اُتڻ جي آزار کان ڪَن لاٿار بہ ڪندي هئم، پر، هُو پورن ڏينهن جو ڇاول ڪاٽي ٿو مڙي، هن جون رڙيون بتان لاٿوڊ جي ڪَن ڦاڙڻ جي سگهہ رکنديون هيون يا وري مون ۾ ڪچائي هوندي هئي جو روح ۾ رحم پئجي ويندو هو، جو اُٿي وڃي هن جو ڪم ڪندي هئس.

سندس سڀ اهي عمل ۽ انگل مون کي تنگ ڪرڻ لاءِ ئي هئا، پر وري بہ رڙ پئي پوندي هئس "گهوڙا گهوڙا! مري ويس." مان ۽ امان حيران، پريشان ڀڄي وڃي غسلخاني جي در وٽ بيهي پُڇندا هئاسين تہ آخر ڇا ٿيو تہ اماڪ چوندو هو: "نيٽان! ڏاڍو سيءُ آهي، چوري نياڳي ناتر! هاڻ تون ڪم جي ناهي رهين پاڻي بہ گرم ڪرڻ نہ ٿو اچئي. صفا ٿلفي ٿي ويو آهيان، چاچي صحيح چوندي اٿئي تہ ڏسڻ جي سهڻي آهين، پر لڇڻن جي ٻي تالي آهين."

مان جيڪا گهر ۾ رکيل هڪ، اڌ آيل ڪاٺيءَ کي ٻاري ۽ ڦوڪي، ڦوڪي ٻاهہ مچائڻ خاطر نور پئي نچوڙيندي هئس شاباس تہ ڇٽي ورندو هُهڙا ويڻ ٻتڻ لاءِ ملندا هئا تہ منهنجا آنبا، پتا ئي سڙي ويندا هئا.

هڪ ڏينهن چيومانس: "ڪاٺيون هيون ئي ايتريون ڪونہ، باقي پاڻي سج تي تهڪائي ڏيائين ها ڇا؟"

"اڳتي پٽ! ڏسان ڪير ٿو ڪم اچئي، گرم پاڻيءَ لاءِ سِڪندين، پلي تنهنجي ڪرتوتن جي ٻللي، خدا دوزخ مان پاڻي اوٻاري موڪلئي، پوءِ جيئن تن تي لڳندو اڳو پوءِ گوين فنڪارن جيان پڪا راڳ پيو آلاپجان، پوءِ نہ امان ۽ نہ ئي مان لِڙي بہ نهاريندا سين توکي."

ڪجهہ چوڻ بجاءِ امان کي مخاطب ٿيندي چيائين "چاچي او چاچي!"

هيءَ انگري منهنجو ڪم بي دليو ٿي ڪري جيئن مان تنگ ٿي جلد هن کي پرڻائي ڇڏيان، ۽ مٿان ٿي هڪ لوڪ گيت ڳائيندو رهيو: "ڪونڌ گهري ٿي اِها نيڻان ڪوئي گل.... اها گهري ٿي ڪنبو.... ڪنبو، ڪنبو ڪاڻ گهري ٿي، مڙس گهري ٿي منبو، اِها منڊي جي جوءِ ٿئي! الاڙي.... الا."

سچو ڏينهن اسان جي ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه تي ٺڪي، ڪوسي جنگ پئي هلندي هئي، ڪڏهن هٿ سان ڪڏهن زبان سان، ويتر جو امان هن جو بدر ڪندي هئي ته تيئن مون کي جڻ وڌيڪ چڙ لڳندي هئي.

امان کي به اسان تي ڏاڍي ڪاوڙ آئي، هونئن ئي هوءَ اسان جي هيرن هدرن ۽ ڪرڪر کان بيزار هوندي هئي تنهن رڙ ڪندي چيو: "ٻار آهيو جو اهڙيون حرڪتون پيا ڪيو، سچو ڏينهن وڙهڻ کان واندڪائي نه اٿو، سچو ڏينهن سانن ۽ هنومانن وانگر پيا وڙهو.

ايڏي ويڙهه ۽ ڏند چڪن کان پوءِ اسان وري "ساڳيا لاتون، ساڳيا ڇڳهه" ائين جڻ ڪجهه ٿيوئي ناهي، ٻارن وانگر اُتي ئي وڙهندا هئاسين ۽ اُتي ئي پرچندا هئاسين.

بابا جي وفات کي ڪافي عرصو گذري چڪو هو، شايد تڏهن مان ڇهين يا ستين ڪلاس ۾ پڙهندي هئس، ان بعد اسان جي خرچ پکي جو ڪوبه ذريعو نه هو، بابا ڏهاڙيءَ تي ڪم ڪندو هو، بابا ويو ته روزگار به ويو، هونئن به چاچا جي اسان کي ٽيڪ هئي، بابا جي وڃڻ کان پوءِ ته سڄو بار چاچا تي اچي ويو ۽ چاچا کي شابس هجي ته هن ڪڏهن به مُنهن نه گُنجايو ۽ ماستريءَ جي نوڪري هجڻ سبب اسان کي ويتر ئي جڻ سڪيو ٺڪر ڪارايائين.

بابا هئو ته امان کي به چاچا جي احساس جي ڪابه سمڪ نه پئي، پر بابا کان پوءِ هوءَ چاچي جي احساس ۾ ئي ٻڏجي وئي هئي، جنهن اسان کي اُجهو ڏنو هو ۽ هيون به سڀ ضرورتون پوريون ڪيون هيون، ايستائين جو امان بعد ۾ منهنجي پڙهائي به ختم ڪرڻ پئي چاهي، پر چاچا جي ڀلائي هئي جو هن منهنجي تعليم جاري رکي ۽ پڻ همٿائيندو رهندو هو.

هڪ نياڳي ڏينهن جڏهن چاچا به هيءُ جهان ڇڏي ويو ته اسان جو واحد سهارو غازي ئي بچيو، سندس ميٽرڪ پوڻجي ايتري هئي جو مس ڪجهه مهينا ڪاٽي سگهياسين، ڪمائڻ جو ڪو ذريعو نه هجڻ سبب امان به ڳڻتين ۾ بيمار ٿي پئي، مان گهر ۾ ڪجهه سلائيءَ جو ڪم ڪرڻ به شروع ڪيو.

وقت اسان جو ڪافي تنگ ٿي ويو هو، انهن ڏينهن ۾ غازيءَ جا امتحاني فارم به ڀرجن پيا، پر اسان وٽ ايترا پئسا نه هئا، ڪو ڪمائي جو ذريعو نه هجڻ سبب به ڪو اڌارا پئسا به نه پيو ڏئي، نيٺ هن سال بچائڻ خاطر مزدوري به شروع ڪئي، پر هو ڪٿان مزدوري ڪري سگهي ها، ڪجهه ڏينهن ۾ ئي هُو بيمار ٿي پيو ۽ اچي کٽ ورتائين.

هن کي ائين ڏسي هانوَ کي ڇڪ پيو ۽ ڇڙبون ڏيندي چيومانس: "ڪم تي وڃڻ جو ڪهڙو سُتو پيو هيئه! پئسا ته پئسا ورندو خرچ ڪراءِ! امان جي بيماريءَ تي خرچ ٿيو ۽ هاڻي وري توکي ريس جاڳي."

تنهن تي غازي به تيز لهجي ۾ چيو: "نه نه ڪهڙو ڦاهو ڪاوان، بابي جا به پئسا روڪيل آهن، جيسين ڪو هٿ پير هلايون ۽ مُئن ڪامورن جا کيسا گرم ڪيون تيسين ذري جو به ڪم اڳتي نه ٿا وڌائن. اسان جا حالتون ڏسي ڪو اوڌر به نه ٿو ڏئي. ڪم نه ڪندم ته ڪٿان پئسا ايندا. فيس نه ڀري ته سال ضايع ٿيندو، اگر دير سان به انتظام ٿيو ته ليٽ فيس ۾ وڌيڪ پئسا ڏيڻا پوندا، ڪيان ته ڪيان ڇا؟ ٻاڻ کي گروي ته نٿو رکي سگهان ڪم ڪندم ته پئسا ايندا نه!"

"تنهنجا فارم ڀريا پئي ته مون کي ٻهرين چو نه ٻڌايئي!" مان ڪاوڙ ڪندي چيومانس.

"توکي ٻڌائي جا ڪيان، تون ڪهڙي فارم جي تاريخ ملتوي ڪرائين ها."

ماں وڏڙين وانگر سمجهائيندي چيومانس:
”ڏس! تنهنجا امتحان به ويجها آهن، تنهنڪري پنهنجي صحت جو به خيال ڪر! سڀ ڪم ڇڏي پنهنجي پڙهائيءَ ڏي ڌيان ڏي، گهر جو خرچ ۽ تنهنجي امتحان جو خرچ منهنجي ٻلي آهي.“

منهنجي ذهن ۾ ان ويل اهوئي خيال هو ته امان جيڪو مون لاءِ واحد سونو سيٽ جيڪو شادي لاءِ رکيو آهي، اهو وڪڻي به هن جو مونجهارو مٽائيندم، هن کان وڌيڪ اهو سونو سيٽ ته ناهي، پر اگر ڪيس حقيقت ٻڌايان ها ته هُو ويتر باهه ٿي وڃي ها، انڪري ڪيس چيم ته ڪجهه ماين وٽ منهنجي سلائيءَ جا پئسا رهيل آهن، اهي اوڳاڙيندم ته تنهنجو ڪم ٿي ويندو.“

نيٺ امان جي منع ڪرڻ جي باوجود به امان ۽ مون ان سيٽ جو هار وڪڻي هن کي پئسا ڏنا باقي والا رکي ڇڏيا.

جڏهن مون هن کي سڀ پئسا ڏنا ته هن جي اکين ۾ چمڪ ۽ چهري تي خوشي تري آئي. ”ايترا پئسا! نيٺان هي ته گهڻا پئسا آهن، چا تو ايتري محنت ڪئي آهي. هن جي اکين ۾ مون لاءِ پيار سان گڏ همدردي به هئي، جيڪي هار جي وڪڻڻ جي پڇتاءُ يا ان جي مليل قيمت کان انتهائي گهٽي هئي.

هن کي خوشيءَ منجهان مذاق سُجهيو ۽ پئسا مون طرف وڌائيندي چيائين: ”هل! هل! وٺ پنهنجا پئسا. چوندا آهن ته پوءِ ڏاڻي کان پئسو نه وٺجي تورڙي لک لُٽائي، توکان به پئسا وٺندم ته پيو اجايو مهڻا ڏيندين.

”ڪونه ڏينديمائين، جڏهن نوڪري ملئي تڏهن ڪٽي واپس ڪجانءِ، آخر مان به مسڪين آهيان ۽ مون کي يقين آهي ته چاچا جو تو ۾ خون آهي انڪري مسڪينن جو حق نه ڪائي سگهندين.“

”نه ابا! هر پگهار تي پئي پئسا وٺنديئن ۽ تنهنجو اهو واڌئي وارو قرض سڄي عمر ٿي ڪونه لهندو.“

”مهڻا ڪيئن ڏيندي مائين، تون به ته اسان لاءِ گهڻو ڪجهه ڪندو آهين، ائين سمجهه ته مان تنهنجو اهو قرض پئي چُڪايان.“

صبح جو چانهه اڪثر ڪري گڏ مان ناهيندا هئاسين، ڪير مَس اڌ پاءُ هوندو هو، جنهن مان ڇڊي چانهه ناهي پيئندا هئاسين، جنهن کي غازي ’تتو پاڻي‘ يا ’دوزخ جو اپريل ڪارو پاڻي‘ ڪوٺيندو هو. مٿان وري امان پئي ڪُرڪندي هئي ته ’تورو ڪير بچايو، اجايو بي گناهه ايڏي گهاٽي چانهه چو ٿي ناهين. منجهند جي وقت ڏاڍي ٻاڙ ٿي لڳي، ڪير ڇُڪو جيڪر بچاءِ!‘

غازي کِلي چوندو هئس: ”چاچي! ايڏي ناانصافي نه ڪر، توتي ته صفا نه ٿي سونهي، اگر اها گهاٽي چانهه آهي، ته ڇڊي الائي ڪهڙي شيدي مهانڊي جي هوندي.“

ڪڏهن پيالي ۾ اوتيل چانهه کي گهوري ڏسي چوندو هو: ”چاچي! ڀلي آهين تون سچي، چانهه آهي ته گهاٽي پر نيٺان جي هٺ ڇڙهي ته اصل ارڪانن، افعالن کان وئي آهي هلي، جهڙو نالي جو پاڻي.“

غازيءَ کي چاچا جا پئسا جڏهن مليا ته ڪپڙن ۾ نه پئي ماپيو، پهرئين ئي ڏينهن گوشت، مڇي، فروٽ وٺي آيو. پوءِ ڪير به جهجهو آڻيندو هو، نوان ڪپڙا ورتائين پنهنجا به ته اسان جا به. گهر جو ٿيو ٿانوَ ٿڪو، ڪمبل، رلهيون. امان گهٽوئي ڪِرِ ڪِرِ ڪندي هئس ته هي سڀ چا ڪنداسين ته چوندو هو، نيٺان جي شاديءَ لاءِ رکي ڇڏجان. هن کي ڏاج به ته ڏيڻو آهي. ڪاڏي، پيتي تي به ڪِروڙ ڪندي هئس ته هروڀرو فضول خرچي نه ڪر، پوئتي لاءِ به ڪجهه بچاءِ، چوندو هو ”چاچي! هڪ دفعو ڀيهر سڀ ڪجهه ڏئو تي ڪائي ڏسون ته ڪهڙي شيءِ جو هن جديد دور ۾ ڪهڙو ذائقو وڃي رهيو آهي، ڪڻ مڃي ته نه ويو آهي.

هونئن غازي ۽ مان اڪثر گهر ۾ پوڙ جا ديڳڙا چٽي، چٽي ڪائيندا هئاسين، يا تري جي ڪُرڙ رهڙي، رهڙي ڪڍي ڪائيندا هئاسين، امان هن لاءِ

هميشہ بيهي سرس پوڙ ڪيرائيندي هئي ۽ مان امان جو بہ پوڙ سرس ڪڍي رکندي هئم، باقي ديڳڙيءَ ۾ پنهنجي لاءِ ڇڏيندي هئم، هُو تازي ونڊو هو ۽ ديڳڙي جي ڪٽ پٽ هلندي هئي.“ مان چوندي هئي مانس: ”جوڪرا ديڳڙا ناهن چٽيندا، چوندا آهن تہ جيڪي جوڪرا ديڳڙا چٽيندا آهن انهن جي شادي ۾ مينهن وسندو آهي، اسان غريبن جي شادي وارا ڪپڙا پُسائيندين ڇا؟“

”هل! وهمڻ ڪرائڙي، ديڳڙن چٽڻ تي تہ مينهن وسن.“

”سچي!“

”لڳي شرط!“

”لڳي....“ مون غيرت ۾ اچي چيو.

”ڇا تي لڳي شرط، تو وٽ پينگي آهي ڇا؟ هل! قياس ڪاٺي توتي هلڪو بار ٿو رکان، اگر منهنجي شاديءَ تي مينهن نہ وسيو تہ تون مون کي ڪوڪ ڇانهہ پياريندين.“

ائين اسان ڪاني دفعا شرط لڳائي ڪڏهن کٽيندا بہ هئاسين، تہ ڪڏهن هارائيندا بہ هئاسين، امان جا ڪوڪ دڙڪا بہ کائيندا هئاسين، پر ڪچهري ۽ ڪِر ڪِر واري ڪِرت کان مُڙندا بہ نہ هئاسين.

هڪ ڏينهن غازيءَ جي غير موجودگيءَ ۾ امان مون کي ويهاري ۽ سمجهائيندي چيو: ”چري! هن سان نہ وڙهندي ڪر.

تون هاڻ جوان آهين ننڍي ناهين رهين، هن کي لک شابسون اٿس جو اسان کي ڪارائي بہ ٿو تہ اسان جي سهي بہ ٿو، مذاق بہ حد اندر چڱو ٿو لڳي، اگر هُو ناراض ٿي ويو تہ ڪير آهي اسان جو سهارو، شابس اٿس جو ڏک، سک ۾ اسان کي ڇڏيو ڪونہ اٿائين. مائهن جا سڳا پُٽ بہ تہ ڇڏي ويندا آهن. هن معاشري ۾ مرد کان سواءِ جيئڻ حرام آهي تہ ڪونہ پر حرام ڪيو ضرور ٿو وڃي. ڏس! ڏاهي ٿي، بلڪ توکي تہ هن جي دل کٽڻ کپي ۽ ان لاءِ توکي هن سان عزت ۽ احترام سان پيش اچڻ کپي، مون کي اهو سڀ چوندي نيٺان! شرم تہ ٿئي ٿو پر چوندا آهن تہ ”شرع ۾ ڪهڙو شرم“. تون هن جي سوٽ آهين تون هن سان ايترو قرب ڪر جو هن جي ’ها‘ ۾ ’ها‘ ملائيس، هن سان اگر تنهنجي شادي ٿي وئي تہ سون جهڙي زندگي گذاريندين، ۽ مان مُئي کان پوءِ بہ قبر ۾ آسودي هوندم. چري! مرد سان مقابلي ۾ محبت ناهہ ملندي، هن سان هيٺاهين ڪندين پوءِ ئي هن جي من ۾ گهر ناهي بسگهندين.“

امان جون ڳالهيون ٻڌي مان ڇرڪجي ويس. منهنجو تہ ڏيان اهڙين ڳالهين ڏي ويو ئي ڪين هو، ان ۾ ڪو شڪ نہ هو تہ اگر هُو گهر ۾ هوندو هو تہ منهنجي روح ۾ ٺري بہ راحت نہ هوندي هئي. هُن کي نہ ڏسندي هئم يا نہ ڳالهائيندي هئم تہ عجيب بي چينيءَ ۾ ورتل هوندي هئس. هن ڪانسواءِ ماني نہ وڻندي هئي، پر ان جو مطلب ڇا هو، ان تي مون ڪڏهن بہ غور نہ ڪيو هو، پر جڏهن امان اهي ڳالهيون ڪيون تہ منهنجو سڄو ڏيان غازيءَ ڏانهن هليو ويو. مون کي تہ پرواهہ پوءِ ٿيڻ لڳي، پر غازي پوءِ بہ لاپرواهہ هو ۽ لاپرواهہ ئي رهيو.

مان ڏاڍي وکري وئي هئس ۽ هن جي خيالن ۾ ورهائجي وئي هئس، پر هن کان پري ٿي وئي هئس، هن سان ڳالهائڻ، وڙهڻ گهٽ ڪري ڇڏيو هو.

هُو بہ ڏاڍو مصروف ٿي ويو هو، هن کي هڪ خانگي اداري ۾ نوڪري ملي وئي. ان اداري جي مالڪ غازيءَ جي ذهانت، اخلاق ۽ ڪم سان دلچسپي ڏسي هن کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ هن کي ترقي پڻ ڏني، جنهنڪري هن جي ڪم ڪرڻ جي رفتار تيئن تيز ٿي وئي.

غازي مون لاءِ ڇا هو؟ اهو مون کي پوءِ عيان ٿيو، مان اندروني طور هن جي ويجهو ٿيندي ويس ۽ هُو جسماني طور مون کان پري ٿيندو ويو. هر وقت ڪم جي ڳڻتي هوندي هئس، جا گهڙي ويهندو هو پنهنجي باس جون ڳالهيون ڪندو هو ۽ ان جون ئي تعريفون ڪندو هو.

هن جي رُخيءَ ۾ واهہ جي اذيت هوندي هئي. پوءِ سِڪندي هئم تہ هُو مون کي سڏ ڪري، مون کي ڪو ڪم چوي، بهاني، بهاني سان پُڇندي هئي مانس تہ ”تو مون کي سڏيو ڇا؟“ هُو حيرت

مان "نه" ڪندو هو ۽ پوءِ پنهنجي ڪم ۾ لڳو ٿي ويندو هو.

منهنجي ڳڙ جيڏي زبان سُسي ٿي جيتري ٿي وئي هئي. هونئن رات جو دير سوير ايندو هو پرواهه نه هوندي هئي، ورندو ڪاوڙ ڪري مُلهه ڪندي هئي مانس، پر پوءِ جيسين گهر نه ايندو هو ننڊ ئي نه ايندي هئي، جيئن ئي هُو گهر اچي ٽڪجي کٽ تي غش ٿي سُمهندو هو پوءِ به منهنجا خيال هن جي چوڌير هن جو طواف ڪندا هئا.

مان اگر مَنجي وٺي هئس ته هُو به مَنجي ويو هو، هاڻ هن کي منهنجي ڪابه پرواهه نه هئي، هاڻ هُو مون کي تنگ به نه ڪندو هو، پنهنجا جيڪي ڪم ڪري سگهندو هُو پاڻ ئي ڪندو هو.

هڪ ڏينهن امان ۽ مون سان ائين وٺي پنهنجي باس جون تعريفون ڪندي چيائين: "چاچي! جيئن ماءُ پيءُ پنهنجي پٽ کي ڏسي ٺرندو آهي. منهنجو باس ائين مون تي مهربان آهي، (وري مون سان ڳالهائيندي) خبر ٿئي نيٹان! باس بهاني سان مون کي اڪثر پنهنجي گهر ڪم ڪار سان موڪليندو آهي، نيٹان! هن جون ڌيئر ڏسندين ته چا ته حسين آهن ۽ چا وري انهن جا اخلاق آهن ذري جو به غرور نه اٿن، ويندو آهيان گهر ته پاڻي به هٿ ۾ ڏينديون آهن ۽ نوڪرن وانگر بيٺيون هونديون آهن، تيستائين جيستائين گلاس خالي ڪري نه ڏيان، لڳنديون ئي ناهن ته ايڏي امير پيءُ جون ڌيئر آهن."

هن جون اهي ڳالهيون ٻڌي مون کي ائين لڳو ڄڻ دنيا جون سڀ بلائنگون ڪنهن منهنجي مٿان ڪيرايون هجن.

پر هُو مون سان گڏ منهنجي تاثراتن کان به بي خبر رهيو، امان کي ٻڌائيندي چيائين: "چاچي! تنهنجي دعائن سان منهنجا ڀاڳ کُلڻ وارا اٿئي، مون کي باس چيو آهي ته مان تومان ڏاڍو خوش آهيان، مون کي پٽ ناهي، انڪري اڄ کان پوءِ تون منهنجو پٽ آهين."

"ها! ابا! شڪر آهي، الله اجان خوشيون ڏيندو!"

"چاچي! باس مون کي پنهنجي ڌيءُ جو سڱ به ڏيڻ ٿو چاهي، چئي پيو پنهنجي ماءُ کي اسان ڏي موڪل. جنهن نياڻي تي هٿ رکندين مان خوشي سان ان جو سڱ توکي ڏيندس، گهر چوندين گهر وٺي ڏيندومانئين گاڏي چوندين گاڏي وٺي ڏيندومانئين. (خوشيءَ منجهان) چاچي! منهنجا ڀاڳ کُلي ويا اٿئي، اسان هاڻ غربت جو مُڙي منهن به نه ڏسنداسين. چاچي! مان باس کي ٻڌايو آهي ته منهنجي ماءُ ناهي، پر چاچي آهي، مان ان کي وٺي ايندس، هلندينءَ نه چاچي!؟"

"ها! ابا! پيرن سان نه دل سان هلندس، تنهنجي ترقي ۽ خوشيءَ ۾ اسان جي خوشي آهي." امان خوشي ظاهر ڪرڻ جي باوجود به وساميل، وساميل لڳي رهي هئي.

"چاچي! تون هلجانءِ باقي هن کي (مذاق منجهان مون ڏانهن اشارو ڪندي) نه وٺي هلجان، چوندا هيءَ ڪٿان ڇُهڙي وٺي آيا آهن. منهنجي عزت کي ڌڪ رسندو اگر هن پنهنجي زبان جي واڳ ڇوڙي ڇڏي، ائين نه ٿئي ته منهنجو ڏينگو ئي ڊير ٿي وڃي."

منهنجي اکين ۽ چهري مان ڇٽيل اُداسي ۽ مايوسي ڏسي چيائين: "اڙي! مذاق پيو ڪيان، دل ۾ نه ڪجانءِ، تون ڪونه مون سان گڏهه جهڙي ڪندين آهين، پوءِ مان به ته ڪِلي ڪلي ڌڪ پچائيندو هان! هاڻ تنهنجو وارو آهي."

مان چپ چاپ اُتان اٿي آيس، جو هن جو ڌڪ پچائي نه سگهي هئس.

ائين هُو شادي ٿيڻ تائين ڏاڍو خوش هو ۽ مان ڏاڍي اُداس، هُو بس اُڏامي پيو ۽ مان ڪنهن سامان جيان پاسي کان پئي هوندي هئس، جنهن جو هن کي ڪوئي احساس به نه رهيو هو. انڪري جو هن وٽ منهنجي ڪائي اهميت ئي نه رهي هئي. هن پاڻ کي ته منهنجي لاءِ اهڙ ٻڌائي ڇڏيو هو، پر مان هن جي لاءِ ڪجهه به نه هئس صفا ڪجهه به نه.

اڳي جيان ٻنا چئي هن جا ڪم ڪندي هئس، پر زبان ڳالهائي، ڳالهائي اڻو ته ٽڪجي پئي

هئي جو هڪ قلم بہ هن آڏو ڊڄي، ڊڄي ڪڻندي هئس تہ ڪٿ ناراض نہ ٿي وڃي، پر هُو تہ مون کي ڪنگهندو بہ نہ هو. پوءِ بہ اندر ۾ هڪ آس هئي تہ جيڪر! هن جي ڪنوار مان ٿيان باس جي ڏيءَ نہ، هردم، هر وقت اکين مان ميگهہ ملهار پئي وسيا، هردم هڪ معجزي جو اوسيئڙو هو تہ جيڪر! منهنجي حق ۾ ڪو فيصلو ٿي وڃي، ۽ هُو صرف منهنجو ئي منهنجو ٿي وڃي.

غازي باس جي ڌيءَ نور کي پسند ڪيو هو، ۽ جڏهن هنن جو نڪاح پڙهجي ويو تہ هُو ان ويل امان سان پيرين پئي مليو. مون کي نظر پوندي مذاق ۾ ئي چيائين: ”خدا جا لک احسان جو هن نور کي منهنجي زندگي ۾ آندو، نہ تہ مون کي هِن پوريءَ ٻليءَ سان شادي ڪرڻي پوي ها، جيڪا چنبا هڻي، هڻي منهنجو رت ئي ڪڍي ڇڏي ها.“

منهنجو وساميل مُنهن ڏسندي چيائين: ”معاف ڪجان مذاق ٿو ڪيان، متان! دل تي وٺين، پنهنجا اهي مقابلا اجا هلندا پيا جيسين تنهنجي شادي نہ ٿي ٿئي. جڏهن تنهنجا هِتان ٽپڙ گول ٿيندا پوءِ هاءِ! هاءِ! سڪون ٿي ويندو. (اوچتو ڪجهہ ياد ايندي چيائين) ٻڌ! جيڪو پاءُ پاڻي جو رهيل اٿئي! مون سان چُڪتو ڪجان منهنجي زال کي ڪجهہ نہ چئجانءِ، نہ تہ پري پئجي ويندا سين.

مان دوڏا ڦاڙي ڪيس ڏسندي ئي رهيس، امان چيو: ”ابا! الله نہ ڪري وائي سٺائي ڪڍ، هي هاڻ ٻار ناهہ، سياڻي ٿي وئي آهي وقت ويتر سيڪاري ڇڏيندس، اگر هاڻ بہ ٻاراڻي ڪندي تہ ڪٽنس پاڳ.“

پاڳ تہ نور جا ڪٽي ويا هئا جو غازي ڪيس مليو هو، رات جو مهمانن کان پاسو ڪري ڪمري ۾ اچي ويهي رهيس.

ڪنوار کي مسهريءَ ۾ ويهاري غازي ڳولهيندو مون ڏي آيو ۽ چيائين: ”هت ڇو ويٺي آهين، کهڙو ڪنڊ جو جهاز ٻُڏي ويو اٿئي جو ايڏو مُنهن لٿل اٿئي، طبيعت صحيح اٿئي.“ منهنجي ها ڪرڻ تي چيائين: ”شڪست جو سور اٿئي ني؟“

مان حيران هن کي ڏٺو ۽ سوچيم تہ ڇا هُو منهنجي حال کان واقف آهي؟ ڇا هن کي خبر آهي تہ مان هن کانسواءِ ڪجهہ بہ ناهيان؟ ڇا هُن ضد ۾ محض مون کي شڪست ڏيڻ لاءِ ائين ڪيو آهي؟

هن ٻانهن کان لوڏي چيو: ”منڙي! شڪست کي ايڏو دل تي نہ وٺ.“ لڙهي نہ وڃين. شرط هارائہ! ني؟“

”شرط؟“ مان حيران ٿي ويس.

”تو شرط لڳائي هئي ني تہ جيڪو مرد ديڳڙا چٽيندو آهي ان جي شاديءَ تي مينهن وسندو آهي، شڪي هيڙو! شڪي هيڙو.... (هن ننڍپڻ وانگر چيڙائيندي چيو). هاڻ وڃ! ۽ مون لاءِ منهنجي پياري ڪنوار لاءِ چانهہ ناهي اچ. مان هن سان تنهنجي چانهہ جي تعريف بہ ڪئي آهي، اَٽ شاباس! (هن ٻارن وانگر ٻچڪاري ڏيندي پيار جتائيندي چيو). ۽ ها! بس هڪ ڳالهہ جو خيال رکجان چانهہ ڏاڍي گرم ۽ ڪڙڪ هجي، صفا تنهنجي زبان جهڙي.“

مان چپ چپات ڪيس نهاريندي رهيس تہ چيائين: ”تون اهو مون کي ۽ منهنجي ڪنوار تي احسان ڪو نہ ٿي ڪرين تو شرط هارائي آهي، انڪري اهو ڏنڊ ۾ آهي، منهنجي شاديءَ تي مينهن تہ ڇا هڪ بوند بہ ناهہ وسي ۽ نہ ئي پري، پري تائين ڪي آثار ئي آهن، اَٽ شاباس!“

هُو اندروني خوشي منجهان کِلندي پنهنجا ٽهڪ اُتي ڦِٽا ڪري هليو ويو ۽ مان پنهنجي اکين مان بنا ساهيءَ نڪتل ڳوڙهن کي لڪائڻ ۾ پوري هئس، هن کي وقت نہ هو اُت بيهڻ جو ۽ مون کي ڏانءُ نہ هو پنهنجي اکين مان وهندڙ مينهن کي ڏيکارڻ ۽ روڪڻ جو.

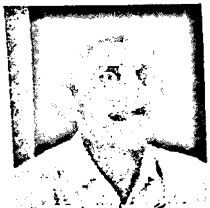

بهادر ٽالپر
بدين

وقت کي سنگهرون لڳي ويون!

”شروع کان انسان وبائن پٺيان آهي.... هُو بوڙي ٿو.... سهڪي ٿو.... وري بوڙي ٿو.... وبائون ڪيس وٺ ئي نہ ٿيون ڏين.ّٰ نہ تہ هُو انهن کي اهڙو تہ قابو ڪري.... جو وري اهي سندس ويجهوئي نہ اچن! وبائن اڳيان انسان اهڙو بيوس رانديڪو بڻجندو.... ان ڪڏهن اهو سوچيو بہ نہ هو.....!!“

سوچن مٿان سوچون هئس.... ڪا اُميد ڪٿي ڪنهن ويل گهر مان ٻاهر نڪتو تہ شهر جي اُداس رستن، گهٽين ۽ بند بازارن سندس سواگت ڪيو....!! هن کي هر گهڙي فرسٽريشن جي دور جي سوغات لڳي.... پراون ۽ پنهنجن ۾ ڪو تفاوت نہ رهيو.... هرڪو بيگانو.... هرڪو اڪيلو.... هر ڪنهن جي بيگانگي ۽ اڪيلائيءَ سان ياري.... اڳي عورتون مُنهن تي ماسڪ لڳائي گهر مان نڪرنديون هيون.... پر هاڻ مرد بہ ماسڪ سان نڪ، وات ۽ چهرو ڍڪي جڏهن گهران ڪنهن اهم ڪم سانگي نڪرن ٿا.... تہ هن دور جي عجب پٽي تي سوچي احساس ئي سُن بڻجڻ لڳن ٿا....!!

لاڪ ڊائون جا ڏينهن.... وقت کي سنگهرون لڳي ويون.... جيڪي شينهن گوشت کائيندا هئا.... اهي ٻيٽ چرڻ لاءِ مجبور ڪيا ويا.... گهر نظربندي جا مسڪن بڻايا ويا....! ”ڪوبہ ماڻهو ڪنهن بہ اهم ۽ ضروري ڪم بنان گهر کان ٻاهر نہ نڪري.... ڇاڪاڻ تہ اڳي انسان ۽ ان جي سائنس وبائن پٺيان هئا.... پر هاڻ وبائون انسان پٺيان آهن.... انسان لاءِ هاڻ بچاءَ جي جڳهہ صرف هن جو پنهنجو گهر آهي....!!“ وقت جي سرڪار جو حڪم ٻُڌي هن جا تاڪ لڳي ويا....!!

هن ڏٺو: سندس ٻنهي هٿن کي اڃائل سنگهرون هيون.... ۽ وقت جو سفاڪ مصور سندس پيانڪ تصوير جي نقش و نگار چٽي رهيو هو....!! هن ان سفاڪ مصور کان ڪيترائي سوال ڪيا.... پر ڪوبہ جواب نہ مليس.... اٽلندو سندس اکين مان اُٿلندڙ آب کي مصور پنهنجي برش جي رنگن طور استعمال شروع ڪيو....! وبا پڇريان بازارن ۾، دڪانن ۽ هوٽلن ۾، رستن تي ۽ انهن تي هلندڙ گاڏين ۾ هئي.... ۽ هر طرف وبا جي ئي حڪمراني هئي.... هن کي پڪ هئي تہ سندس گهر ئي اهڙي پناهگاهہ هو.... جيڪو ان کان بچيل هو.... هُو گهر کي جنت طور ڏسي رهيو هو.... پر اندر ۾ اجگر دوزخ هئس.... جنهن ۾ سندس احساس، جذبا ۽ اُمنگون شعلہ فگن هئا....!!

هن وقت گذاري لاءِ گهر جي صحن جي ڪا خالي ڪُنڊ ڏسي ان ۾ هڪ ٻوٽو پوکيو.... ۽ ان کي اکين جي نير سان ريجڻ لڳو.... وقت پوءِ بہ ڍائو سست هو.... صديءَ جي ڪنهن پيرِ مرد جي وِک جهڙو.... هُو پاڻ بہ صديءَ جي پيرِ مرد جهڙو ڏسجڻ لڳو هو.... جنهن کان دوست احباب مٽ مائٽ توڙي گهٽگهرا پري پري ٿي ويا هئا....!!

جگري دوست ڪريم بخش اوچتو بازار ويندي سامهون آيو.... ڪيس هٿ ڏيڻ ۽ حال احوال وٺڻ جي ڪير تہ جهٽ ۾ گوهي هٽي ڪٽان نڪري ويو.... ڄڻ ڪنهن ٻرامي جو سِين هو.... جيڪو اکين اڳيان اوجهل ٿي ويو....

هن ان ڏينهن بازار مان واپس گهر ۾ داخل ٿيندي ئي ٻاهرئين در کي ٻہ ٽي دفعا بند هئڻ جي تصديق لاءِ ڏٺو هو.... تہ ڪٿي ڪا وبا سندس گهر (جنت) ۾ داخل نہ ٿي وڃي.... ۽ ان جنت مان ڪيس پوءِ بي دخل نہ ٿيڻو پوي....!!

هن وقت کي پيل سنگهرون ٽوڙڻ لاءِ پاڻ کي گهر اندر مصروف رکيو....! هن ’لسانيات‘، ’تاريخ‘، ’نفسيات‘، ’ميڊيڪل سائنس‘ توڙي ٻين موضوعن تي ڪتاب پڙهيا.... ۽ انهن مان حظ حاصل ڪيو....! هن جي لائبريريءَ ۾ ’ڪسرت‘ جي موضوعن تي پڻ ڪتاب هئا.... جن کي هن پڙهيو.... ۽ گهر جي دائري اندر ڪسرتون پڻ ڪيائين....!!

هڪ ويل هن کي پنهنجي ساڄي هٿ جي اشهد آڱر تي خارش محسوس ٿي.... اکين تي لينس چاڙهي جو ڏٺائين ته هڪ جرثومو هو، جنهن جي شبيهه انساني مٿي تي سُونهڻ واري تاج جهڙي هئي.... هُو ان کي ڏسندي ئي ڏڪي ويو....! هن ڀي آڱر سان جرثومي کي مارڻ جي ڪوشش ڪئي.... ته اهو گُم ٿي ويو....!!

نه.... نه.... اهو منهنجو وهم هو.... اهو جرثومو نه ٿو ٿي سگهي گهر جهڙي جڳهه.... اتي اهو نه ٿو ٿي سگهي.... مون جهڙو پاڳل ۽ وسوسيو شايد ئي ڪو شهر ۾ هجي.... جيڪو اهڙين بيوقوفين پويان ڏُڪندو هجي....

وري ڪيس نڪ ۾ شديد خارش ٿي.... جيڪا آسانيءَ سان ڳلي ۾ لهندي وئي.... ٽنگن ۾ اچي سور پيس.... مٿو ڦاٽيس پيو....!!

"شايد مون کي ٿي ويو آهي.... اهو جرثومو ڪو وهم نه هو.... وبائن جا جراثيم ماڻهو کي ڏوکو ڏئي ويندا آهن.... ۽ ماڻهو خوش فهمي ۾ رهجي ويندا آهن...."

جوٽس هن جا ڳالهايل اهي لفظ ٻڌا ته هڪ ٽهڪ نڪري ويس.... جوٽس ته ڪيترن ڏينهن کان پٺي چوندي آئي: "اهو ته انسان سان هڪ وڏو مذاق آهي.... چڙواڳ انسانن کي قابو ڪرڻ لاءِ اهو ته هڪ بهانو آهي.... ڪٿي آهن وبائون.... ۽ ڪٿي آهن انهن جي نتيجي ۾ ٿيندڙ موت...."

هن اهي لفظ وري وري ٻڌندي آخر ڪاوڙ مان ٻاهر گيٽ کوليندي ئي ٻوڙ پاتي سُنسان روڊ ڏانهن.... پريان کان ڪجهه ماڻهو مُنهن تي ماسڪ سان هڪٻئي کان جدا جدا پئي ويا.... هنن پويان جو هن کي ٻوڙندو ڏٺو.... ته هُو وبا کان پاڻ بچائڻ لاءِ پاسي وارين گلين ۾ هڪ هڪ ٿيندا لهندا ويا.... هُو اجا به مُٺ ڀيڙي روڊ تي پڄي رهيو هو.... پويان هڪ ساعت نگاهه وڌائين.... پوليس سندس پيڇي ۾ هئي.... اڳتي ٻوڙندي ٻوڙندي هن کي سڌ ئي نه پئجي سگهي ته هُو ڪنهن ويل روڊ تي ڪِري سخت زخمي ٿيو.... ۽ پوليس هٿان اسپتال پهچي وينٽيليٽر تي ويو.... ۽ سندس فائل تي مرض جي تشخيص طور Covid-19 لکيو ويو....!!

نوان ڪتاب

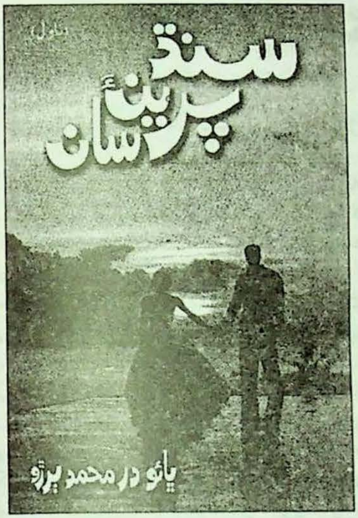

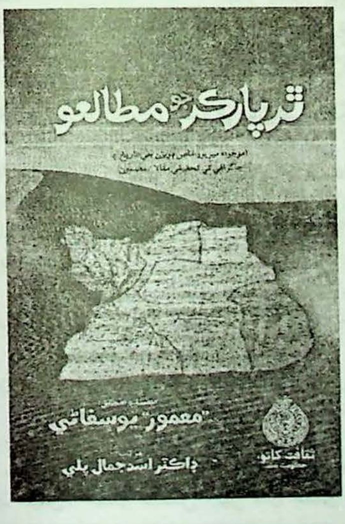

پرويز
حيدرآباد

اسان کي به جڳ ۾ جاءِ ناهي پوندي

شادي جو ڪاج هو.

وڏي ڳوٺ جي هڪڙي مانيءَ مڇيءَ واري گهر جو ڪاج هو.

اڳي ڳوٺائين شادين جا سمورا ڪاج ڳوٺن ۾ ئي ٿيندا هئا. هاڻي به ٿين پيا، پر هاڻي ڪي ڪي سَرندي پُڄنديءَ وارا ويجهي شهر ۾ موجود شادي هال بُڪ ڪرائين ٿا. ڪي ته رڳو مردن جو وليمو شادي هال ۾ ڪن ٿا، باقي زنانو ڪاج ڳوٺ ۾ ئي ڪن ٿا، پر ڪي ڪي وري زنانو ڪاج به شادي هال ۾ ڪن ٿا، جتي سموريون زنانيون ريتون رسمون پوريون ڪيون وڃن ٿيون ۽ ٻهراڙيءَ جي عورتن کي به شادي هال جو مزو وٺرايو وڃي ٿو.

اهڙوئي هڪڙي شاديءَ جو عورتاڻو فنڪشن ننڍي شهر جي شادي هال ۾ ٿي رهيو هو. رات جو پهريون پهر هو. گهوٽيتيون، ڪنواريتيون ۽ ڄاڃي عورتون پهچي چڪيون هيون. هال جي لائيٽنگ رنگين روشنين سان سڄي هال کي جڳمڳائي رهي هئي. ڊيڪ تي فل آواز ۾ خوشيءَ جا گانا وڄي رهيا هئا. ٻه نو عمر ناچو ڇوڪرا وسيع اسٽيج ۽ ڪرسين جي وچ ۾ خالي جاءِ ۾ جديد قسم جي ڊانس ڪري پنهنجي جسم جا مختلف حصا لوڏي لهرائي، ٺينگ ٽپا ڏيئي نچي رهيا هئا، هر طرف خوشي ۽ شادمانيءَ جو ماحول هو.

اوڏيءَ مهل، اُنهيءَ ئي ڳوٺ جي هڪڙي وڏيڪ سَرندي واري شخص جي هڪڙي وڏي گاڏي اچي هال جي مکيه گيٽ وٽ بيٺي. ڊرائيور گاڏي بند ڪري هيٺ لٿو ۽ تکڙو تکڙو ڦري اچي گيٽ کوليائين. پهريائين هڪڙي خوبصورت، نوخيز ۽ نوجوان ڇوڪري لٿي، جيڪا ڪپڙن، زيورن، سجاوٽ ۽ ناهه نوهه جي حوالي سان مالڪياڻي ٿي لڳي. پٺيان ئي به نوجوان ڇوڪري لٿي، جيڪا نوڪرياڻي ٿي لڳي. گيٽ تي بيٺل پهريدار ڇوڪرا پنهنجي نميواري سنڀاليو بيٺا هئا. اندر داخل ٿيندي ئي ڪاج ڏجاڻين ڳوٺ جي سريال ڇوڪريءَ جي اڳتي وڌي آجيان ڪئي ۽ کيس وٺي اچي ڪنوار جي پاسي ۾ ويهاريائون ۽ کيس گهربل عزت ۽ توجهه پئي ڏنائون. شمسه راڻي به ساڻس ملندڙ هر ننڍي توڙي وڏي عورت سان انتهائي عزت ۽ پنهنجائپ سان ملي، کِلي خوش خير عافيت ڪري رهي هئي. جيڏي مهل ناچو ڇوڪرن ڏٺو ته اُن نوجوان ڇوڪريءَ کي ٻين کان گهڻي اهميت ڏني پئي وڃي. تڏهن اُهي ٻئي نوجوان ۽ خوبصورت ڇوڪرا خاصو انعام ملڻ جي آسري تي، اسٽيج تي چڙهي وڏي اچي شمسه راڻيءَ جي اڳيان پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ لڳا. انهن ٻنهي مان جيڪو وڏو ڇوڪرو هو، سو به 18-20 سالن جو مس هوندو، پر کيس ڊانس جي فن تي چڱو خاصو عبور حاصل هو. تنهنڪري هُن اُجايا ٺينگ ٽپا ڏيڻ ڇڏي سنجيدگيءَ سان نچڻ شروع ڪيو ۽ داد طلب نگاهن سان اُن خاص مهمان نوجوانڙيءَ ڏانهن اشارو ڪري کيس پاڻ ڏانهن متوجهه ڪرڻ لڳو:

او سهڻي جي سرڪار، تنهنجي حُسن جو خير هجي،
مور مٺا ماڻهو مٺار، تنهنجي حُسن جو خير هجي،
اسان پيو قرب جي هڪ نگاهه جا طالب آهيون،
جي قرب ٿئي قربدار، ته تنهنجي حسن جو خير هجي.

ڊيڪ تي وڄندڙ تعريفي ڪلام کي ناچو ڇوڪري طرفان ڇپن ۾ ورجائڻ ۽ شمسه راڻيءَ طرف اشارو ڪري کيس پيٺا طور پيش ڪرڻ واري عمل شمسه راڻيءَ کي گاهي وڌو. هوءَ دل ۾ ڏاڍي سُرهي ٿي رهي هئي، پر بظاهر هوءَ ڪنوار سان ڳالهائي پنهنجو ڀرم رکي رهي هئي. تڏهن پلسي کان ويٺل

نوڪرياڻيءَ ڪيس ڪن ۾ ڪجھ چيو ۽ پوءِ ٻئي ڪِلي ماٺ ڪري ويهي رهيون. ڪجھ ئي لمحن بعد شمسه راڻي پنهنجو پرس کولي سئو سئو جا ڪجھ نوٽ ڪڍيا ۽ رسمي طور اُٿي بيهي ڪنوار تان گهورڻ لاءِ سنڌس مٿان جهلي بيٺي. ٻئي ناچو ڇوڪرا انهيءَ ئي انتظار ۾ هئا. سي هڪدم نچندا ٽپندا ويجها آيا ۽ ڪانئس واري واري سان انعام طور وصول ڪرڻ لڳا. جڏهن آخري نوٽ وٺڻ لاءِ وڏو ناچو ڇوڪرو شمسه راڻيءَ کي ويجهو ٿيو ۽ نِوڙت ۽ نيازمنديءَ مان نوٽ وٺندي حسرت ڀري نگاهه سان شمسه جي اکين ۾ نهاريائين، تڏهن شمسه تي ڄڻ سحر طاري ٿي ويو هو. هوءَ ته بنهه حسين هئي ئي، پر ڪيس ناچو ڇوڪري جي حُسن جي جادوءَ منجهي وڌو هو. ڪيس ڇوڪري جي صحتمند، ڳٽيل ڳوري بدن ۽ سنڌس ڦهر جهڙين ڪارين اکين گهائي وڌو هو. ڇوڪرو آخري نوٽ وصول ڪري احسانمنديءَ سان هٿ جوڙي سنڌس شڪريو ادا ڪري ورڻ وارو ئي هو ته شمسه راڻيءَ بي اختيار ڪانئس پڇي ورتو: ”نالو ڇا اٿئي؟“

”مِٺو.“

”ڪير آهين؟“

”مگڻهار.“

”ڪٿي رهندو آهين؟“

”هن ئي شهر جي ڪچي آباديءَ ۾.“

”ڪر ڪهڙو ڪندو آهين؟“

”انٽر سائنس ۾ پڙهندو آهيان، اسڪول ۽ ڪاليجن جي فنڪشنن ۾ ۽ ڪڏهن ڪڏهن شادين دعوتن ۾ نچندو به آهيان.“

”ڏاڍو سُٺو ٿو نچين، زبردست!“

”همت افزائيءَ لاءِ مهرباني، توهان جا اِهي ٻه ٻول منهنجي لاءِ وڏي ۾ وڏو انعام آهن. ٿينڪ يُو سو مچ.“

”اِٽ از اوڪي.“ ائين چئي هُوءَ پنهنجي جاءِ تي ويهي رهي ۽ مِٺو مگڻهار ورِي وڃي اسٽيج ڪان هيٺ نچڻ لڳو.

هُوءَ جيڪا سريال گهر جي نياڻي هئي، سا ميٽرڪ پاس ڪري گهر ۾ ويهي رهي هئي. سنڌس پيءُ زميندار ڪندو هو، ۽ ٻه ڀائر سرڪاري ملازم هئا. خوشحال ڪٽنب هو. ٻئي ڀائر پرڻيل هئا. اڄ سنڌس ٻئي ڀاڄايون برادر جي ٻئي ڪاڄ ۾ ويل هيون. ماڻس ۽ پاڻ هِن ڪاڄ تي اچڻيون هيون، پر اوچتو ماڻس کي مٿي ۾ سور ٿي پيو، تنهنڪري هُوءَ هِن ڪاڄ ۾ نوڪرياڻيءَ سان گڏجي آئي هئي.

خير سان ڪاڄ جون سموريون ريتون رسمون پوريون ٿيون ۽ مهمان موڪلائڻ لڳا. تڏهن هُوءَ به گاڏيءَ ۾ ويهي ڳوٺ رواني ٿي ويئي.

هُوءَ گهر پهتي، چينج به ڪيائين. سمهڻ لاءِ بستري تي ليٽي. پر... پر سنڌس نيڻن ۾ ننڊ جي ڳهر اچڻ بدران مِٺو مگڻهار ناچو ڇوڪري جو نمالو چهرو ۽ سنڌس التجا ڀريون اکيون ڦرڻ لڳيون. ڇا ته ڇوڪري جو حُسن هو، ڇا ته ڇوڪري جي اکين ۾ نينهن جي نيئڊ هئي ۽ ڇا ته ڇوڪري جو نچڻ جي فن تي عبور حاصل هو، ۽ وڏي ڳالهه ته اڪثر مگڻهارن وانگر هُو رڳو نچڻ ڳائڻ ۽ دُهل وڄائڻ وارو ناچو ڪونه هو، پر هُو انٽر جو شاگرد به هو، اِها ڳالهه شمسه کي ڏاڍي وڻي هئي.

”اِهي ڳالهيون پنهنجي جاءِ تي ته سڀ ٺيڪ. پر آئون ڇو ٻئي مِٺو مگڻهار جي باري ۾ سوچيان؟!“ شمسه پنهنجو پاڻ کي اندر ئي اندر سوال ڪيو. سنڌس دل جي هڪ پاسي مان آواز آيو: ”هُو سهڻو به آهي، نچي به سُٺو ٿو، پڙهي به پيو، وٺي به ٿو، پر تنهن ۾ منهنجو ڇا؟! آئون ڇو ٻئي سوچيان!؟ هونئن... چري ڇوڪري! ماٺ ڪري سمهي پئو!“ تيستائين وري سنڌس دل جي ٻئي پاسي کان پيو خيال اُڀريو: ”ها، برابر مِٺو مگڻهار ۾ منهنجو ڪجھ ڪونه ٿو اچي وڃي، پر پوءِ به ڪجھ ته آهي، جنهن مون کي هُن جي خيالن ۾ وڃائي رکيو آهي. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته جيئن ٻئي ناچو ڇوڪري جو خيال ذهن تي نٿو اچي، تيئن هن جو خيال به نه اچي ها! جو ته ٻيو ڇوڪرو به ته حسين هو، نوجوان ۽ سُٺو نچيو پئي، پر ان جو خيال نٿو اچي. رڳو مِٺوءَ جو خيال دل تان لهي ئي نٿو. معنيٰ ڪجھ

تہ آهي نہ! سوچيو بہ تہ اُن لاءِ آهي، جنهن ۾ ڪا نہ ڪا دلچسپي هوندي آهي. ائين ٿوروئي ڪو ڪنهن جي لاءِ پريشان ٿيو آهي.“ وري دل جي ٽئين خاني مان سوال اُڀريو: ”ڀلا منهنجي ڪهڙي منو مڳٽهار ۾ دلچسپي ٿي سگهي ٿي! ڪٿي هُو نچڻ وارو جوڪرو، ڍهل وڄائڻ وارو ناچو! ۽ ڪٿي آئون....! آئون سرنديءَ واري گهر جي وڏي حيثيت واري! اسين وڏا مانُ مرتبي ۽عزت وارا ماڻهو ۽ هُو پنڻ کائڻ وارا! سو منهنجي ڪهڙي دلچسپي تي سگهي ٿي ڀلا منو مڳٽهار ۾!“ وري دل جي چوٿين ڪُنڊ مان سوال ڪَرَ کڻڻ لڳا: ”پوءِ ڀلا جي اِهي سڀ ڳالهيون ڪونهن، تہ پوءِ هيءَ جو ڪلاڪ کن ٿيو آهي، رڳو ويٺي مِنوءَ جي باري ۾ سوچيئين ۽ پاسا ورائيين، اِهو سڀڪجهہ ڇا آهي؟! هٿينس ڊنڊ ۾، ٻڏي وڃي مري، تون ڇو پريشان آهين، تنهنجي ڇو ننڊ ڦٽي پيئي آهي؟ تون ڇو آتر ويلي ٿي پيئي آهين؟! هيڏي ساري ٿڪ ۽ اوجاڳي جي باوجود بہ تنهنجي ننڊ ڪيڏانهن اُڏامي ويئي آهي؟ تہ تنهنجو ساڻس ڪوبہ تعلق يا دلچسپي نہ هجڻ جي باوجود بہ هُو تنهنجي حواسن تي ڇانيو پيو آهي، سڀ ڇا آهي؟ .... ڇري! اِهوئي تہ نينهن آهي. اهي ئي تہ نينهن جا نياپا ۽ نيڻيون آهن، اِها من ۾ هورا ڪورا.... اِهو نہ چاهيندي بہ ڪنهن جو دل تي تري اچڻ.... اِهو ڪنهن جو اکين اڳيان ڦرڻ.... پوئين رات جو ننڊ ڦٽائي ايترو ڪنهن جي لاءِ سوچڻ.... اِهي ئي تہ عشق جي آمد جا آثار آهن. اِتان ئي تہ دل لڳيءَ جون تارون پاڻ ۾ ڳنڍجن ٿيون. اُتان ئي تہ ارٿ ۽ ڪرنٽ جي ملڻ ڪري ڪو ٻنبٽ ٻڌجڻ جا امڪان پيدا ٿين ٿا. تنهن ڪان پوءِ لڳي، ”انڌي“ ٿيندي آهي. اُها اِهو ڪونہ ڏسندي آهي تہ ڪنهن جي ڪهڙي حيثيت ۽ ڪنهن جو ڪهڙو مانُ مرتبو اهي. اُها اِهو بہ ڪانہ ڏسندي آهي تہ ڪو پينو فقير آهي يا ڪو شاهي محل جو واسي آهي. لڳيءَ جي اڳيان اونچ نيچ يا اميري ۽ غريبيءَ جي ڪا اهميت ڪانہ هوندي آهي. ياريءَ ۾ ليکا ڪونہ ڪبا آهن. ياري جنهن سان بہ ٿئي. عشق جو ڪوبہ مذهب ۽ دين هوندو آهي. عشق چاهت آهي، چاهت لاءِ ڪابہ حدبندي ڪانہ هوندي آهي. چاهڻ وارو رڳو چاهيندو ئي آهي. ڪنهن کي ٿو چاهي؟ تنهن سان سندس ڪوبہ غرض ڪونہ هوندو آهي. سو ڪنهن جي بہ چاهڻ ۽ ڪنهن کي نہ چاهڻ جا معيار مقرر ڪونہ هوندا آهن. منو ناچو آهي تہ ڇا ٿي پيو! ۽ نچڻ بہ تہ ڪو عيب ڪونهي، فن آهي. هُو نوجوان آهي، خوبصورت آهي ۽....۽ مون کي پهرين نگاهہ ۾ وڻي ويو هو.... الا! سندس نگاهن ۾ ڪيڏي نہ التجا هئي....!“ ائين سوچيندي سوچيندي شمع کي رات جي پوئين پهر ننڊ وٺي ويئي.

هوءَ جا سُتي، سا يڪوئي سُتي پيئي هئي. رات ويئي، صبح ٿيو، سج اُڀريو ۽ مٿان اچي منجهند ٿي، جڏهن ڏينهن جو هڪ اچي ٿيو، تڏهن ماڻس اچي کيس اُٿاريو، ”امان، هاڻ تہ اُٿي، ڏينهن جو هڪ ٿي ويو آهي.“

”امان، سمهڻ ڏي، ڀلا منهنجي لاءِ ڪهڙو ڪم ڪريو پيو آهي.“ هُن جاڳندي، پاسو ورائيندي ۽ ڪَرَ موڙيندي، آرس ڀڃندي چيو.

”ڪم تہ خير ڪوبہ ڪونهي تنهنجي لاءِ، پر اُٿي تيار ٿي، ماسهين واريون آيون آهن. انهن سان مل، مانيءَ بہ تيار ٿي پيئي آهي.“ ماڻس ملمتا ڀريئي لهجي ۾ چيو.

”اٺي گهوڙا! ماسيءَ جن ڪيڏي مهل آيون آهن؟ ماسات تانيا بہ آئي آهي ڇا؟“ شمع ٽپ ڏيئي اُٿي ۽ ٻُڪ پاڻي واش روم ڏانهن ڀڳي. ٿوريءَ ئي دير ۾ هوءَ تيار ٿي اچي ماسيءَ وارين سان ملي ۽ ڪچهريءَ ۾ جنبي ويون. تانيہ سندس گهري سهيلي هئي، پوءِ ماني بہ گڏجي کاڌائون. شام جو موڪلائڻ مهل شمع راڻيءَ جي ماسيءَ ماڻس کي آهستڙي آهستڙي ڪن ڪٽايو تہ ”شمع اسان جي آهي اسان جي ظهور جي لاءِ مٿان ڪنهن ٻئي طرف لٿونڻو بہ ڦيريو.“

رات جو جڏهن شمع جي ماءُ ۽ پيءُ نويڪلا ٿيا، تڏهن ماڻس ڳالهہ چوري ۽ کيس ٻڌايو تہ پيڻس، شمع پنهنجي پٽ ظهور لاءِ گهري آهي. ”اِهو ظهور وچ ۾ ڪٿان اچي ٽپڪيو. هوڏانهن منهنجو ٻاءُ

سندس پٽ نڪريا لاءِ مون کي چيو ويئو آهي. هاڻ ته معاملو ڏکيو ٿي پوندو. ڪنهن کي پنيرو ڪبو، تنهنجي پيڻ کي يا منهنجي ياڻُ کي! خير، آهي ڏينهن به اچن، پوءِ ڏسنداسين. پٽن ۽ ننهرن کان به صلاح وٺبي ۽ خود شمسه جي به مرضي ڏسبي ته هوءِ ٻنهي مان ڪنهن کي ٿي ڪٿي.“ شمسه جي پيءُ ڪِلندي في الحال ڳالهه ٽاري ڇڏي.

ٻئي طرف شمسه راڻيءَ جي حواسن تي رڳو مِنو مگهار ڇانئجي چڪو هو، پر هُو ته مرڳو شمسه جي دل جون تاڪيون کولي اندر وڃي ديرو ڄمائي ويهي رهيو هو. هوءَ هڪ پل به مِنوءَ جي سپاجهڙيءَ صورت وساري نه پئي سگهي، پر سندن گهر ۽ سندن ڳوٺ جو اهڙو ماحول هو جو هوءَ سواءِ دل جو دل ۾ ڪيس ياد ڪرڻ جي، دل جو دل ۾ ساڻس روح رچنديون ڪرڻ جي، عملي طرح هوءَ ڪوبه قدم ڪٽي نه پئي سگهي. ان ڏينهن شادي هال ۾ جيڪو هُن مِنوءَ کان سندس نالو وغيره پڇيو هو، سو به هُن وڏي جرئت ڪري ڪمال ڪري ڇڏيو هو. تنهنڪري هاڻي هُوءَ ڪجهه به ڪرڻ جي حيثيت ۾ ڪانه هئي، سواءِ دل جو دل ۾ ڪيس پوڄڻ جي. اِن عرصي دوران هڪ ٻه پيرا هُن سوچيو به هو ته هوءَ همت ڪري گهر جي ڪنهن نه ڪنهن ڀاتيءَ سان دل جو حال اوري، پر هُوءَ ائين به نه ڪري سگهي. ڇاڪاڻ ته گهر جا سڀئي ڀاتي ڪيس تمام گهڻو ڀائيندا هئا. سو ڪيس خدشو هو، بلڪ پڪ هئي ته اِها ڳالهه ڪري نه رڳو هُوءَ پنهنجو مقصد ماڻي نه سگهندي، پر مرڳو سندس لاءِ بي انتها گهر ڀاتين جو پيار ۽ عزت به وڃائي ويهندي. تنهنڪري هُن دل جو سُور دل ۾ سانڍي رکيو ۽ خاموش رهي.

۽ هيڏانهن وري سندس سوٽ نڪريا ۽ ماساٽ ظهور لاءِ هر ڪا ڌُر ور ڪنجيو ڪوشش ۾ لڳي پئي هئي. هرڪا ڌُر پئي چاهي ته شمسه اسان جي گهر جي ننهن بڻجي. ڳالهيون ڇپن مان نڪري ڪنن تائين پهتيون ته هر طرف کان سندرا ڇڪجي ويا. هاڻ ڇا ڪجي!؟ هڪڙي ڌُر گهران نڪتي ٿي، ته ٻي ڌُر پهتي ٿي. شمسه جا ماءُ، پيءُ ۽ ڀائر مرڳو مُنجهي پيا ته ڪنهن کي راضي ڪجي ۽ ڪنهن کي رنج، نيٺ گهر وارن سڄو بار اُڇلي ڪٽي شمسه تي وڌو، ته تون ئي ٻنهي مان چونڊ ڪري ڪو هڪڙو ڀاڻ لاءِ ڪڻ.

شمسه کي چڱيءَ طرح خبر هئي ته سندن برادر، پنهنجي برادريءَ کان ٻاهر ڇوڪري وٺڻ يا ٻاهر ڇوڪري ڏيڻ کي نه رڳو عيب پر ناقابلِ معافي ڏوهه سمجهندي آهي. شمسه، جيڪا گنريل مهيني ڪن کان سندن گهر ۾ چاچي ۽ ماسيءَ جن جي اچ وڃ ۽ ٽيندڙ آهستي آهستي ڳالهين مان لُطف اندوز ٿي رهي هئي. تنهن جڏهن ڏٺو ته فيصلو منهنجي هٿ ۾ ڏنو ويو آهي، تڏهن منجهس جرئت پيدا ٿي پئي. تنهن ستو جواب ڏيڻ بدران مرڳو سيني کان سوال پڇيو ته: ”ڀلا رڳو انهن ٻن اميدوارن مان چونڊ ڪرڻي آهي يا ڪو ٻيو به آپشن ٿي سگهي ٿو؟!“

شمسه جي اِن سادي سودي سوال جهڙوڪر گهر وارن مٿان اينٽم بم ڪيرائي وڌو هو. جنهن سمورن گهر وارن جا جسم ته نه، البت سندن هوش حواس، سوچ ۽ سمجهه کي ساڙي ڀسم ڪري ڇڏيو هو. ڀيا ته ڀيا، پرسندس پيءُ ۽ ڀائر ائين ٽپ ڏيئي اُٿي بيٺا، ڄڻ ڪين ڪنهن ڪاري چيلاٽي ڏنگي وڌو هو. پٽس هينئان ڦاڙ رڙ ڪري پڇيو: ”ٻيو آپشن وري ڇا؟؟؟ اِهو جن توکي وري ڪنهن مٿي ۾ وڌو آهي؟؟ توکي خبر ڪانهي ڇا ته مرضي پڇڻ جو مطلب فقط اِهو هو ته نڪريا ۽ ظهور مان ئي ڪنهن هڪڙي جي چونڊ ڪر. توکان پڇڻ جو اِهو مقصد هرگز ڪونهي ته تون حد کان اُڪري ٻاهر وڃ ۽ پنهنجي مرضي هلائي ۽ پنهنجو آپشن ڏي! سمجهيئه!! پر هاڻ ظهور ۽ نڪريا جو فيصلو به اسين ڀاڻ ڪنداسين.“ ائين چئي هُو سڀ شمسه جي ڪمري مان نڪري ويا ۽ پٺيان شمسه کي هيڪلو، اُپاٽڪو، بيوس ۽ لاچار ڪري ڇڏي هليا ويا.

۽ اُها رات شمسه ٻاٻرن ٽاندن تي اُگهاڙن پيرن هلندي گذاري هئي. اهڙي بيوسي ۽ لاچارگيءَ جي صورتحال ۾ هن پئي سوچيو ته مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي!؟ ڇا مون کي به اهڙي صورتحال ۾ گهيريل ٻين هزارين ڇوڪرين وانگر همت هاري پنهنجي

زندگيءَ جو خاتمو ڪرڻ گهرجي؟ يا نه ته پوءِ گهر ڇڏي ڀڄي وڃي پاڻ کي رُسوا ڪجي ۽ آخر ۾ ڪاري ٿي مرجي. يا ماڻٽن سامهون ناڪام بغاوت ڪري ماڻٽن هٿان ئي مارجي وڃجي. يا ماڻٽن جو چيو مڃي سندن مرضيءَ مطابق ئي شادي ڪري، سڄي عمر پنهنجي دل جي درد جو ڪاچ ٻڌجي، نه پاڻ سک ماڻجي ۽ نه گهر وارن کي ڪو سک ڏيئي سگهجي ۽ ائين پنهنجي ئي پيدا ڪيل روڳ ۾ ڇڳي ڇڳي مري وڃجي. نه... بلڪل نه...! مون کي اهڙو ڪو به پراڻو آزمايل، فرسوده ۽ ناڪاره قدم هرگز نه کڻڻ گهرجي. مون کي پاڻ مرادو مرڻ جو گس ڪڏهن به اختيار نه ڪرڻ گهرجي. مون کي جيئڻ گهرجي، مون کي پنهنجي زندگي جيئڻ گهرجي. پنهنجي مرضيءَ واري نئين زندگي جيئڻ گهرجي، فرسوده، موتمار، مُدي خارج ۽ پراڻين هاڃيڪار ريتن رسمن جي جاءِ تي نيون روايتون قائم ڪرڻ گهرجن. نوان گس ۽ نوان پيچرا ناهڻ گهرجن، جن تي عمل ڪري، جن تي وِک کڻي سک، سلامتي، پيار ۽ قرب ڀريو معاشرو اَڏڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، ۽ پوءِ هُن فيصلو ڪري ورتو....!

صبح جو اُٿي ماڻس کي تانيا جي پاڻ، سندس ماسات ظهور لاءِ رضامنديءَ جي خبر ڏنائين. جنهن سان راتوڪي پيدا ٿيل تلخي رات جي پيٽ ۾ ئي ختم ٿي ويئي ۽ ڳوٺ ۾ شادمانا ٿيڻ لڳا. ٻن مهينن اندر ئي سندس شادي ظهور سان ٿي ويئي.

۽ پوءِ هوءَ ڪم تي چڙهي ويئي. سڀ کان پهريائين هُن پنهنجي سڀني کان پياري سهيلي تانيه سان رابطو ڪيو ۽ کيس پنهنجو سمورو منصوبو سمجهايائين ته اسان کي ڪهڙين پراڻين هاڃيڪار ريتن رسمن جي ور چڙهي اسان جي زندگي زهر ٿي ٻڻائي پوي. کيس اهو به سمجهايائين انهن موتمار شخصي، قبيلائي ۽ برادري اَنائن مان ڪيئن جند ڇڏائجي، جن کي سرپال پنهنجي مرضيءَ مطابق اسان تي مڙهيو ويٺا آهن. آخر ۾ کيس سندس ساٿ ڏيڻ ۽ هر قدم تي ساڻس گڏ بيهڻ جي به گذارش ڪيائين. ٻنهي ڄڻين هٿ ملائي، پاڪر پائي توڙ نڀاهڻ جو واعدو ڪيو. پوءِ آهستي آهستي سندس ٻاڇائين کي اعتماد ۾ ورتائين. پوءِ سندس پلئن سان گڏيل ڪچهريون ڪيائين. اڳتي هلي ظهور سميت تانيا جي ڀين پلئن ڀيئرن، ۽ پوءِ پنهنجي سَس سهري سان خيالن جي ڏي وٺ ڪيائين. ان بعد ذڪريا جي گهر ۽ پوءِ پاڙي جي ڀين برادريءَ وارن گهرن ۾ به آهستي آهستي نئين روشن راهه جا پيچرا پهچڻ لڳا. پنهنجي ماءُ کي ته اڳيئي همخيال بڻائي ڇڏيو هئائين. باقي ڇاڻي واڻي پٽس کان اِها ڳالهه ڳجهي رکي هئائين. انهيءَ عرصي دوران کيس ٻه پٽ ۽ هڪڙي ڌيءَ جو اولاد به ٿي چڪو هو. زندگي پنهنجي معمول مطابق هلي پئي.

پر پوءِ ڳوٺ ۾ تڏهن هڪڙو مسئلو ڪڙو ٿي پيو، جڏهن ظهور جي ننڍي ڀاءُ ڪاليج ۾ پڙهندڙ هڪڙي مسڪين برادريءَ واري ڇوڪريءَ کي پسند ڪيو ۽ زور ڀريو ته مون کي اُن ڇوڪريءَ سان ئي شادي ڪرڻي آهي. تنهن کان ٻه ٽي مهينا اڳ ماروءَ جي ڌيءَ سڪينه به زور ڀئي ڀريو ته مون کي به ڪاليج پڙهايو. آئون ڊاڪٽرياڻي ٿيڻ ٿي چاهيان. جڏهن ٻنهي مسئلن گڏجي زور پڪڙيو ۽ ڳالهه سڄي ڳوٺ ۾ عام ٿي ويئي، تڏهن شمس جي پيءُ کي، جيڪو هاڻي ڳوٺ جو اڪيلو سرپال هو، وڏ پوڻ لڳا. ”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟! ڌارين ڇوڪري، سان به مسڪين برادريءَ جي، جيڪي جهوپڙين ۾ پيا رهن، سا اچي اسان جي بنگلن ۾ راڻي ٿيندي! ۽ هيءَ وري عاروءَ جي ڇوڪري، سا ٿي ڊاڪٽرياڻي ٿئي! جن وٽ ڪائڻ لاءِ پورو سارو گراهه به ڪونهي. منهنجي هوندي ائين وري ڪيئن ٿيندو؟!!“

شمس راڻيءَ جي پيءُ کي، ڳوٺ جي سرپال کي مُنهن تي چڙهي روبرو ته ڪنهن به ورندي ڪانه ٿي ڏني ۽ ڪو به بحث مباحثو يا دليل دلائل ڪرڻ ٿي ڏنا. پر سرپال جي ڳالهه ٻڌيو ماٺ ٿيو ٿي ويا. پر سرپال جي پري مار ڪندڙ نگاهن، سندن چهرن تي هڪ پُراسرار اطمينان ۽ سندن چپن تي هڪڙي معنيٰ خيز مُرڪ ڏسي ٿي ورتي. جنهن کي هيڪاري آپي مان ٻاهر ڪڍي ٿي ڇڏيو. خير، هُو اِهو سڀ ڪجهه ڏسندو

رهيو. ڳوٺ وارن ٻه چار ٽي واتي ٻڙ ٻٽي ڪئي ته پلي سريال ڳوٺاڻن طرفان ٿيندڙ ڳالهيون ٻڌي ۽ پنهنجو نهن ٺاهي.

۽ پوءِ هڪڙي ڏينهن ظهور، شمس ۽ ظهور جو پيءُ گڏجي سريال جي گهر آيا ۽ اچي عرض ڪيائون ته ڳوٺ جا ٻه مسئلا آهن. اسان جو خيال آهي ته اوهان کي تاثير رکوته جيئن سڀ ڳوٺ جا مرد توڙي عورتون اچي اوهان وٽ گڏجي ويهن. پوءِ اوهان جي صلاح سان ڪو حل ڳولي سگهجي.

”سڄي راڄ کي گڏ ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. جن جا مسئلا آهن، رڳو اُهي ڏيرون اچن ۽ پنهنجا مسئلا ٻڌائين.“ سريال سڄي ڳالهه سمجهندي چيو.

”پر سريال، جيڪڏهن سڀ گڏجي فيصلو ڪنداسين، ته پوءِ فيصلي جا جيڪي به سٺا يا اگرا نتيجا نڪرندا ته پاڻ سڀ ذميوار هونداسين. هيئنر ته هرڪو رڳو اوهان تي ئي گند اُڇلي ته ابا، سريال فيصلو ڪيو هو. تنهنڪري اسان جو خيال آهي ته پلي سڀ گڏجي ويهن ته وڌيڪ بهتر ٿيندو.“ ظهور جي پيءُ پنهنجي راءِ ڏني.

”چڱو ائين به ٺيڪ آهي. پلي ائين به ڪري ڏسو، پوءِ سڀاڻي رات جي ماني کان پوءِ سڀ اچن.“ سريال هنن کي ته اِها ورندي ڏني. پر دل ۾ سڙي ٻري رهيو. ڪيس پڪ ٿي ويئي ته ڳالهه هٿن مان ڇڏائيندي وڃي.

ٻيءَ رات سڀ اچي گڏيا، مرد عورتون، ڇوڪرا ڇوڪريون، ننڍا توڙي وڏا. سڀ کان اڳ ۾ ظهور جي پيءُ اٿي بيهي چيو ته: ”منهنجي ننڍي ڇوڪري سائنس ڪاليج ۾ گڏ پڙهندڙ هڪڙي مسڪين برادريءَ جي ڇوڪري پسند ڪئي آهي ۽ ضد ڪريو بيٺو آهي ته مون کي ان سان شادي ڪرايو. هاڻ جيڪا راڄ جي صلاح هجي.“ تيستائين وري عارو اٿي بيٺو ته ”منهنجي ڇوڪري سڪينه ڏاڍي هوشيار آهي. هيئنر ميٽرڪ به اي گريڊ ۾ پاس ڪئي اٿس. سا چوي ٿي ته مون کي ڪاليج پڙهايو. آئون ڊاڪٽرياڻي ٿيڻ ٿي چاهيان. سو جي راڄ موڪل ڏي ته ڪيس ڪاليج ۾ داخلا وٺي ڏجي.“

اِهي ڳالهيون ٻڌي سريال ٻڙڪي پيو ۽ ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو: ”هيءَ سڀ ڇا آهي؟ هن کان اڳ ڪڏهن اسان جي ڳوٺ ۾ يا برادريءَ ۾ ائين ٿيو آهي ڇا؟ انهن فضول ڳالهين لاءِ اوهان سڄو راڄ گڏ ڪيو آهي؟ اهڙين غلط ڳالهين جي نه اسان جي وڏن اجازت ڏني هئي ۽ نه اسين ڏينداسين. بس!“

”پر بابا، راڄ کان به رايو وٺو. من ڪو گس نڪري پوي.“ هن ڀيري شمس برجستي انداز ۾ چيو.

شمس جي اِها ڳالهه ٻڌي، پٽس سريال جي ڳالهائڻ کان اڳ ۾ ئي سڄي راڄ، مردن توري عورتن، ننڍن توڙي وڏن گڏجي چيو: ”اسان سڀني جي راءِ آهي ته سڪينه کي ڪاليج پڙهايو وڃي ۽ ظهور جي پاءُ کي به اُن ڇوڪريءَ سان شادي ڪرڻ جي موڪل ڏني وڃي. ها ها، اهو صحيح آهي.....!“ گوڙ مچي ويو، تڏهن وري شمس راڻيءَ ڳالهايو: ”بابا، ٻيو ڪو به آپشن ڪونهي. وقت بدلجي ويو آهي. اسان کي به وقت سان گڏ هلڻو پوندو. وقت جون تقاضائون پوريون ڪرڻيون پونديون. پراڻا نڪتل ليڪا ڊاهڻا پوندا. نين حدن ۾ اسان کي وسعت آڻڻي پوندي. پنهنجي برادريءَ کان ٻاهر به وڏو جهان آهي. اسان کي به جڳ سان گڏجي هلڻو پوندو ۽ جڳ ۾ جاءِ ٺاهڻي پوندي. هن مقابلي جي دور ۾ اسان تڏهن ئي مقابلو ڪري سگهنداسين. جڏهن مقابلي جي قابليت اسان ۾ هوندي ۽ اِها قابليت اسان کي اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ سان ئي ملي سگهي ٿي.“ پوءِ شمس راڻي وڏي وڃي پٽس کي پيرن پئي، ۽ تڏهن پٽس کيس پيرن مان اُٿاري ڀاڪرن ۾ ڀري چيو: ”شمس ڌيءَ، تو برابر پوئين ملهه مون کي ماري. تو ملاکڙو کٽيو ۽ مون هارايو. آئون اوهان سڀني سان گڏ آهيان.“ اِهو ٻڌي سڀني تاڙيون وڄايون ۽ ”مبارڪ مبارڪ“ جو شور مچڻ لڳو.

◉

مير سجاد اختر ٽالپر
ٽنبو جان محمد

رَٽُ

جڏهن کان الله بچايو، سياسيَ آشيرواد جي بُنياد تي شهر جو چيئرمين ٿيو هو، تڏهن کان هن جمعدار پيمي گجراتيءَ تي ڏمر لاٿي ڇڏيو هئس. پيمون، پنج ست سال اڳ، ملي شهر ڇڏي، پنهنجن سهريجن وٽ اچي رهيو هو، ملي شهر ۾ صرف پنهنجي ماءُ جي ڪري رهيل هو، پر ان جي ديهانت ڪانپوءِ زال جي زور ڀرڻ تي، پنهنجو ملي‌ءَ وارو پلاٽ وڪڻي، هتي اچي گجراتين جي پاڙي ۾ ننڍڙو گهر وٺي رهيو هو. سندس سهري کي پٽيلو ڪو اولاد ڪو نه هو سو ٻنهنجي ريٽائرمينٽ ڪانپوءِ پنهنجي نوڪريءَ جي ڪوٽا تي پيمي کي نوڪريءَ تي رکايائين.

گجراتين جي پاڙي ۾ گهڻا گهر نشي جي وَرَ چڙهيل هئا، تنهنڪري آئي ڏينهن پاڙي ۾ جهيڙي جو سمڻ متل هوندو هو، موالي مرد پنهنجا پيسا وڃائي پوءِ پنهنجين زائفائن تي مار جو ڪٽڪو لاٿي انهن جي به ڪمائي جوا ۽ شراب ۾ وڃائي ايندا هُئا. پيمي ۾ اهي عادتون ڪونه هيون، پر تڏهن به هن کي پنهنجي گهر جي بچاءَ لاءِ آئي ڏينهن جهيڙي کي منهن ڏيڻو پوندو هو، پنهنجي ننڍڙي ۽ اڪيلي پٽ کي انهي پوءِ وچان پاڙي جي ٻارن وٽ به ڪين ڇڏيندو هو، اسڪول ۾ ويهاريو هئائين پٽ کي انهي پوءِ رچان پاڙي جي ٻارن وٽ به ڪين ڇڏيندو هو، ۽ اسڪول پاڻ روز ڇڏڻ ويندو هو ۽ پاڻ ئي وٺڻ ويندو هو، هڪ لڳا، هن جي گوپال جو جهيڙو، هڪ جوڪري سان ٿي پيو، گوپال به ٻاراڻي ۾ هٿي هن جو مٿو ڦاڙي وڌو. ڌڪ لڳڻ سان رَٽ نينديون ڪري وهڻ لڳو. اسڪول ۾ ٻائيتال مچي ويو، ٻائيتال مچي به ڇو نه آخر شهر جي معزز الله بچائي خان جي جوڪري جو مٿو ڦاٽو هو ڪا معمولي ڳالهه، ٿوري هئي، بس پوءِ ڇا، اسڪول ۾ پوليس پهچي ويئي، پيمو به ٻوڙي اسڪول پهتو. پر الله بچايو ڪو ٽري ڇا؟

'اڙي هن ڀنگي ڍيڍ جي ايتري جرئت جو اسان جي جوڪرن کي ماري..........'

هُو گاريون به ڏيندو پئي ويو ۽ گوپال کي ماريندو به پئي ويو، پيا وري الله بچائي جي سامهون سرخرو ٿيڻ لاءِ انهي مارماران ۾ گوپال تي سٽڪو لاهيو بيٺا هئا. پيمي پنهنجي سيڪلڊي ٻچڙي کي ائين مار کائيندي ڏٺو ته پنهنجي ٻچي سان چنبڙي پيو بس پوءِ ڇا...... ٺهائين وڌيڪ لٺيون لتون مُڪون وسائڻ لڳا. پيمون ته سڄو ڦٽجي پيو، پر انهيءَ مار ماران ۾ گوپال کي ڪو پيٽ واري ڪا ڪنهن جي اهڙي لت لڳي، جو گوپال رَٽ جون الٽيون ڪرڻ لڳو، پر تڏهن به ڪنهن کي ڪو رحم ڪو نه آيو. پيمي جو پنهنجي پٽ جي اها حالت ڏٺي ته پنهنجي پٽ کي ڪڍي اسپتال ڏانهن ڀڳو. پريان هن جي گار جي وٽ وٺان لڳايو بيٺا هئا، پر اسپتال پهچڻ کان اڳ ئي گوپال، پنهنجي پيءُ جي ٻانهن ۾ دم ڏئي حوالي ڪري ڇڏيو ۽ ڪليل اکين سان ڄڻ پيءُ کي نهاري چوندو هجي. 'بابا، مون ايڏو وڏو ڪو ڏوهه ڪيو هو ڇا.......؟' پيمي کان اوڇنگار نڪري ويئي، زمين تي ويهي ڳوڙها ڳاڙيندو رهيو، پر ڪير آٿت ڏيڻ به ڪونه آيو، پيمون ڪري به ڇا ٿي سگهيو ايڏي سگهاري ماڻهوءَ کي. تنهنڪري ماٺ ميٺ پنهنجي منڙي ٻچڙي کي مٽيءَ ماءُ حوالي ڪري رت جا ڳوڙها ڳاڙي صبر ڪري ويهي هو، پر الله بچائي جي من ۾ اڃان به پيمي لاءِ ڪروڌ ۽ ڪاوڙ ڪا رهيل هئي، جو شهر جي چيئرمين ٿيڻ سان ئي هن پيمي کي تڪليفون ڏيڻ شروع ڪري ڏنيون هيون، ڪڏهن پيمي جون چار چار مهينا پگهارون بند ڪرايو ڇڏي ته ڪڏهن هر گهڙيءَ بيگر ڏينهن جا ڏينهن وٺندو رهي، پيمون ڏانهن ڏٺي ته

ڪنهن کي ڏئي........

پيمون مٽيءَ ۾ ڪي چار درجا سنڌي جا پڙهيو هو، پر پيءُ جي ديهانت ڪانپوءِ هنکي اسڪول ڇڏڻو پيئو ۽ پوءِ ماءُ سان گڏ ماڻهن جي گهرن جا واش روم ڌوئڻ لڳو، هڪ ته ڪارو ڪوجهو ۽ مٿان وري صاف سٿرا ڪپڙا پهري ته شهر جي معززين کي تهائين مٺيان لڳي ته 'ڀنگي، ڀنگيءَ جو پٽ، اسان سان ٿو ڪُلهو هڻين. وري سندس ماءُ سان ستريل سماج جا، ستريل ۽ پڙهيل لکيل ماڻهو اهڙو ورتاءُ ڪن جڻ هي بتر درجي جا انسان هجن، پيمي کي هر ڌڪار، هڪ نئون سبق ٿي سيکاريو، تڏهن هن دل تي دل ۾ پڪو پهه ڪري ڇڏيو ته جا به ٿي پوي هُو پنهنجي اولاد کي اهو ڪم ڪرڻ نه ڏيندو، هنن کي هر حالت ۾ پڙهائيندو، پر چوندا آهن ته بندي جي من ۾ هڪڙي مالڪ ٻي ڪري، سو پيمي سان به اها ڪار ٿي هئي جو هڪڙو پنڙو سڪ پن سان ٿيس سو به اٺجاتي ڏوهه ۾ مارجي ويس.

الله بچائي هر ممڪن ڪوشش ڪئي ته هن کي نوڪريءَ مان ڪيجي، پر هيءُ ته ايمانداري سان نوڪري ڪندڙ هو ڪڏهن گسائڻ ته نهيو، پر ڪڏهن حقي موڪل به ڪونه ورتي هئائين. بيماريءَ ۾ به پنهنجي ديوٽي ڏيندو هو ايسيتائين جو جڏهن پنهنجي ٻچڙي کي مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيائين تڏهن به ديوٽيءَ تان ڪين نه گسايائين، پنهنجي پاڙي جي هر گجراتيءَ جي هڙان وڙان جيڪا مدد پڇندي هئس سا ڪندو رهندو هو، اها ڳالهه به الله بچائي کي ڏاڍي ڏکي لڳندي هئي. هُو بالا آفيسرن جا ڪن پريندو رهندو هو ته هي هنن گجراتي ڀنگين جو ليڊر ٿيڻ ٿو چاهي، اوهان کي ۽ اسان کي بليڪ ميل ڪرڻ ٿو چاهي، تنهنڪري پيمون گهڻو ڪري آفيسرن جي آڏي پڇائي جي ور چڙهيل رهندو هو. ايترو ڪجهه ٿيندي به هن ڪڏهن ڪنهن سان ڪا شڪايت ڪونه ڪئي.

هڪ ڏينهاڙي پيمون جيئن ڪم تان لٿو ۽ ريڙهو ۽ ٻهارو جمع ڪرڻ آفيس آيو ته آفيس ۾ ڀڙڪ متل ڏٺائين ته هُو حيران ٿي هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳو ته ڪنهن کان پڇي ته ڇا ٿيو آهي، تيسين پيمي جي يار رامي، پنيان ڪان اچي، پيمي جي ڪلهي تي هٿ رکي، ڪَن جي ويجهو اچي چيو: "پيمان ٻچڙوان جي گهر دير آهي انٽير ڪونهي، صاحب جي ڇوڪري جو ايڪسيڊنٽ ٿي پيو اٿئي، اسپتال ۾ حياتي ۽ موت جي ڇڪتاڻ واري تي پيل آهي."

پيمي اها ڳالهه ٻڌي، حيرت وچان رامي ڏانهن نهاريو، جنهن جي چپن تي اڻ لکي مرڪ هئي. پيمي، رامي جي ڳالهه جو ڪو جواب ڪونه ڏنو ۽ خاموشيءَ سان آفيس مان نڪري، اسپتال هليو آيو، جتي ڊاڪٽر شهر جي چيئرمين الله بچائي کي چئي رهيا هئا ته "سائين جيڪڏهن او نيگٽو رَت نه مليو ته ڇوڪري کي بچائي نه سگهنداسين، رَتُ تمام گهڻو وهي ويو آهي........"

رَت ڪارڻ الله بچائي پنهنجي وسان ڪين گهٽايو. چوگرد هن جا ماڻهو پڇائون ڪرڻ لاءِ نڪري ويا هئا ۽ پاڻ به گاڏي ڪئي او نيگيٽيو رَتُ هٿ ڪرڻ لاءِ نڪري پيو هو ۽ فون تي ڊاڪٽرن کان بار بار پڇندو به رهيو نيٺ ڊاڪٽرن هن کي چيو ته: 'بس سائين، هاڻي رَت جي ضرورت ڪونهي.......!'

الله بچائي جي هٿ مان فون ڇڏائجي ويو هو. ڇرين جيان اسپتال ڏانهن ڀڳو. اسپتال پهچندي ئي رڙ ڪري ڊاڪٽرن کي چيائين "ڊاڪٽر صاحب، ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي......؟"

"سائين خير آهي...... ڇوڪري کي رت ملي ويو آهي، ڇوڪرو هاڻي خطري کان ٻاهر آهي."

الله بچايو ٻوڙي پنهنجي ڇوڪري وٽ آيو، جيڪو اڃان بيهوشيءَ جي حالت ۾ هو. رَت جي بوتل مان حيات جو ڦڙو ڦڙو ڇوڪري جي جسم ۾ وجي رهيو هو.

الله بچائي هڪدم پڇيو:

""رَتُ ڪٿان مليو........؟"

ڊاڪٽر پريان بيڊ تي سُتل شخص ڏانهن اشارو ڪيو، الله بچائي جي نظر جڏهن بيڊ تي ستل شخص پيمي تي پئي ته سندس هٿ جا طوطا ڇڏائجي ويا، ۽ هُو ندامت جا ڳوڙها ڳاڙي پيمي کي ڏسندو رهيو.

نياز مسرور بدوي
شڪارپور

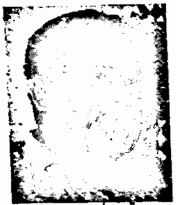

سيلفي گرل

هوءَ گذريل ٻن ڏينهن کان وٺي سرمد جي نگاهن جو محور ۽ مرڪز بڻيل هئي. پُوري ٻاهر جهڙي ڇوڪري، جيڏانهن ٿي ويئي، تيڏانهن سرمد جون نگاهون سندس پيرو کڻندي ٿي ويون. اها ڪيفيت خود سرمد کي به پنهنجي سمجهه ۾ نه اچي رهي هئي، ته آخر ان ٽلندڙ، ٽهڪندڙ، ڇوڪريءَ ۾ ڪهڙي مٺيا رکيل آهي، جنهن جي جادوئي سحر ۾ هُو ڦاسي پيو آهي. جيڪڏهن جهٽ گهڙيءَ جي لاءِ اها معصوم الهڙ دوشيزه سندس نظرن کان غائب ٿي پئي وئي، ته سرمد جو مَنُ ننڍڙي ٻار جيان صفا اٻاڻڪو ٿي وڃي پيو، ڄڻ ته ڪنهن ڪانئس من پسند رانديڪو کسي ورتو هجي. سندس پيشانيءَ ۾ پوندڙ گهنج ڳُتيءَ جو اظهار ڪري رهيا هئا ۽ هن جون پياسي، ملول ۽ مرجهايل اکيون ڪيس ڏسڻ لاءِ ڳوليندي رهنديون هيون. جڏهن سندس اکيون مشتاق جي ديدار جون مشروب پيئنديون هيون ته سندس روح جون اداسيون ڪافور ٿي اڏامي وينديون هيون. خود سرمد کي به پنهنجي بي ديد ۽ بي حيا ٿي ويل اکين تي حيراني ٿيڻ لڳي هئي ته جو هو ننڍ وڏائي ۽ ڀرم جا سڀ رشتا ٽوڙي هن کي تڪيندو رهي ٿو.

سرمد جڏهن هن کي مرڪندو ڏسندو هو ته پاڻ گد گد ٿي ويندو هو، ڄڻڪ هن ساڻس ٿي ڪليو ۽ مرڪيو. دل ئي دل ۾ هن ڪيس پوپٽڙي سڏڻ شروع ڪيو. هئي به ته پوپٽڙيءَ جهڙي. اڏامندي ٿي رهي ڪنهن وقت ڪهڙي گل سان، ته وري ڪنهن وقت ڪهڙي گل سان روح رچنديون ٿي ڪيائين. سندس چوطرف گل ئي گل هئا. هر گل پاڻ کي پوپٽڙيءَ جي ويجهو آڻڻ ٿي چاهيو ۽ پاڻ اڳهائڻ ٿي چاهيو. پوپٽڙيءَ جي سهڻن پرن ۽ سندس رنگن کي ڏسڻ تي چاهيو. جيتوڻيڪ اهي گلڙا پاڻ به حسين، رنگين ۽ معصوم هئا ۽ انيڪ رنگن جا مالڪ هئا، پر پوءِ به گلن جي پوپٽڙيءَ سان چاهت ڏسي، سرمد کي قدرت جي ان عجيب نيرنگينيءَ تي اچرج ٿي آيو ته ڪٿي پوپٽڙي ۽ ڪٿي گل. پوپٽڙيءَ سان اهو عجيب، گلن جو پيار، پوپٽڙيءَ کي ڏسڻ لاءِ سرمد کي هيڪاري وڌيڪ هرڪائي رهيو هو. هن به ٽي دفعا پنهنجي پر ۾ وينل ڏاهي دوست اياز کان به پڇيو، پر هن کي به شايد ان پوپٽڙيءَ بابت ڪا ڄاڻ نه هئي جنهن پڻ پنهنجي لاعلميءَ جو اظهار ڪيو ۽ ڪيس چيو ته 'درويش صفت جا مالڪ سرمد! ڪڏهن کان وٺي پوپٽڙين کي پنهنجي اکين ۾ اوتڻ شروع ڪيو اٿئي. هاڻ تنهنجي اکين ۾ نه اها جوت رهي آهي، جو حسن جي جلون جو ڏڪ پچائي سگهين، مورڳو نور نه ڇٽ ٿي وڃئي؟ نه وري جوانيءَ جو اهو جوش اٿئي، جو ڪا حور پري تو ڏانهن نگاهه کڻي نهاري. مٺ ڪيون وينو، حسن جا لقاءَ ڏس. حسن کي اسان جهڙا اکين سان ئي داد ڏيندا آهن. هي اها پوپٽڙي آهي، جنهن کي ڇهڻ سان سندس رنگ اڏامي ويندا ۽ هن جو نور صبح ٻي نور ٿي ويندو.'

سرمد عجيب انداز سان مرڪي اياز ڏانهن نهاريو. ۽ چيائينس ته 'اياز سائين! ڏس ته سهي ڪيئن نه معصوم هرڻيءَ جيان ڇال ڏيندي ٿي وتي، اٽس ڪائي پرواهه شڪارين جي. توکي شايد خبر نه آهي ته هن جي انهيءَ معصوميت ۽ بي پرواهي ۽ بي فڪريءَ ۾ مون کي ڇا ٿو نظر اچي. سندس بيباڪانه حسن کي مان ڪهڙي نظر سان ڏسي رهيو آهيان؟

'اها ڳجهارت تون ئي سل آئا ڪو ماهر فلاسفر نه آهيان، جو ويهي ڪائنات جي رازن جي الجهيل سٽ کي ويهي سلجهايان ۽ نه وري ڏور. بيت، هنر، ڏٺ، پرولي جو ماهر سگهڙ به ته نه آهيان، جو تنهنجيون بي معنيٰ ڳالهين تي ذهن سوزي ڪري پنهنجو پاڻ کي ٿڪايان. نه سهڻا نه اهو اسان کان ڪو نه پڄندو. تون پاڻ ڄاڻ ۽ تنهنجي پوپٽڙي ڄاڻي. چڱو ٿيو آهي جو تون آيو آهين. بس منٿ ڪن پنهنجي

ڳالهه ڪي اتي ٽڪائيندس تہ مان چانهہ وٺي اچان ۽ پوءِ تنهنجي فرياد ٻڌڻ جوڳو ٿيندس. ٿي سگهيو تہ تنهنجي داد رسي ڪرڻ جي چنتا ڪندس. هينئر آءٌ ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان. چانهہ پيئڻ سان ڪيفين ملندي تہ تازو توانو ٿي ويندس.'

'يار! ڏس تہ سهي جو ڪنهن سان بہ انڪار نہ ٿي ڪري، جو آيو سو اڳهيو. مٺا منهنجي بہ دل چاهي ٿي تہ مان انهن گلن جي ميڙ ۾ ڪانڊيرو بڻجي ساٿس گڏ رهي سندس حفاظت ڪريان.'

'پنج منٽ ماٺ ڪر ويهہ ڪانڊيرا تہ مان چانهہ ۽ سگريٽ وٺي اچان. هتي انتظام تہ ڏاڍا بهترين آهن چانهہ بہ ملي ٿي، پر سگريٽن لاءِ ٻاهر وڃڻو پوي ٿو. ڏاڍي ٻاڙ لڳي آهي. بس هيئن ويس ۽ هيئن آيس.' اڳوڻي ۽ وچين اگر سان چپٽي وڃائي ڏيکاريائينس ۽ وڏيڪ چيائينس تہ تون بہ ڇا ياد ڪندين تہ ڪهڙي سخيءَ سان پاند اٽڪيو، پاڻ ڪي تہ شرم نہ ٿو اچي، ائين نہ، تہ ٻہ ٽي سگريٽ ئي وٺي اچين.'

'يار! مون کي ڪهڙي خبر تہ تو وٽ سگريٽن جي پينگ لڳي پيئي، آءٌ تہ سگريٽ پيئان ڪونہ. هونئن بہ توکي سگريٽ گهٽ پيئڻ گهرجن، گهٽا ٿو پيئين، ٻہ ٽي دفعا تہ دل جي وارڊ جون دلبريون تہ ڏسي آيو آهين، اڃا ڪونہ پيو مڙين، وري ٿئين نہ دل جي وارڊ ۾ داخل.'

'ويهہ. ويهہ. نصيحتون نہ ڪر. مان چانهہ ۽ سگريٽ وٺي اچان ٿو. تون ٿورڙي نظرداري ڪر. جيڪڏهن ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ اچئي تہ ديدار ڪان پڇجانءِ.'

پوپٽڙي ڇا هئي بس قدرت جو ڪرشمو هئي. زندگيءَ سان ڀرپور، جوانيءَ جي سرڪش جوڀن سان سرشار، چهري جا خوبصورت ۽ دل نشين نقش و نگار، منهن ٻنونئڙڻ‌پر ٿورڙو مستطيل نما، پيشاني ڪشادي جيڪا هن جي ذهين ۽ روشن خيال هجڻ جو ڏس ڏيئي رهي هئي. اکيون چيرويون، روشن ۽ چمڪدار جيڪي سندس تيز طرار هئڻ جي نشاندهي ڪري رهيا هئا. ڀڻ، اکين اڳيان ڍال بڻيل، ڀرون خنجر نما هر وقت قتل ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ڏٺا، سنهڙو ڊگهو هلال جهڙو نڪ، چپ زندگيءَ جي ملاحت ۽ حرارت سان مرڪون وکيريندڙ، جڏهن مرڪي پئي، تہ ڏند ڪنوڻ جيان سرمد جي دل تي بجلي ڪيرائي رهيا هئا. رخسار لالائيءَ سان سڄي محفل کي منور ڪيون بيٺا هئا. وار ڊائي هئڻ ڪري سون جيان جرڪي رهيا هئا. ائين پئي لڳو، تہ ڄڻ ڪنهن عظيم ماهر سنگتراش هن پٿر جي مورت کي پنهنجي عشق جي چيٽيءَ سان، سوز آتش سان تڪميل جي مرحلي مان گذاري، هڪ اهڙو شاهڪار تخليق ڪيو هجي، جنهن جي آڏو خود ڪائنات سجدو ڪندي هجي ۽ قدرت طرفان ڪيس امر جل جو امرت پياري ڪُنُ چئي، هن کي روح سان سيراب ڪري حشر برپا ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آندو ويو هجي.

هئو بہ تہ سرمد جي دل تي حشر برپا. جنهن جو اظهار ڪانئس نہ پئي ٿيو. انهيءَ اڻ تڻ سندس دماغ جون سڀ ڪلون ٽيڙي چڏيون هيون. جڏهن بہ هن جي نظر انهيءَ پوپٽڙي تي ٿي پيئي، تہ سندس بدن تي پهريل ميڪسي نما پوشاڪ ڏسي، ان جي رنگن ۾ گم ٿِي ٿي ويو. اها پوشاڪ سندس حسن کي وڌيڪ نکاري هئي. هاڻ اها سرمد کي اکين ۾ چيڻ لڳي هئي. ان پوشاڪ جي حسناڪي اها هئي جو ان کي پوپٽڙي گنريل ٻن ڏينهن کان پنهنجي زيب جي زينت بڻايو هو. لباس مڪمل طور تي جديد ۽ قديم جو سهڻو ميلاپ هو. گج نما ميڪسيءَ تي رنگين ڀرت سان ڀريل شيشن تي جڏهن روشني پوي پئي، تہ روشنيءَ جا ڪرڻا جهڳ مڳ ڪندي، چوطرف اندلٺي رنگن جيان ڦهلجي پيا وڃن. اڃا سرمد انهيءَ نظارن کي ڏسي رهيو تہ اياز چانهہ وٺي آيو ۽ ٻئي ڪاغذ جي گلاس ۾ بي رنگ ۽ بي مزي چانهہ پيئندا رهيا.

"ها، سرمد صاحب ڪيڏانهن وٺي تنهنجي پوپٽڙي؟ ۽ ها توکي ان جي مرڪ ۾، ان جي معصوميت ۾، ۽ ان جي حسن ۽ بي فڪريءَ ۾ ڇا نظر اچي رهيو آهي؟"

"يار گنريل ٻن ڏينهن کان وٺي مان ڪيس ڏسي رهيو آهيان. سچ پڇين تہ هاڻي مون کي انهيءَ جي معصوميت ۾ اڻپورين خواهشن جو عڪس نظر اچي رهيو آهي. لڳي ٿو تہ هي جيڪو ڪجهہ ڪري رهي آهي، اها سندس خواهش نہ پر مجبوري آهي.

پرپٽڙيءَ جي مرڪ ۾ مون کي ارمان ڏسجي رهيا آهن، جنهن کي هوءَ پنهنجي مصنوعي مرڪ سان لڪائي رهي آهي. هي جيڪي گل سالس گڏ گڏ بيٺا آهن، تن سان هو پنهنجو مَنُ سرهو ڪري رهي آهي. هن جي اکين ۾، جيڪا روشني جرڪي رهي آهي ان جي پويان ڪيئي ڪلپنائون، زندگيءَ جي روشنيءَ ۾ اچڻ لاءِ تڙپندي نظر اچن ٿيون"

"او پائو! تورو حقيقت جي دنيا ۾ آباد ٿيءُ. تصوراتي دنيا مان ٻاهر نڪري اچ. مون کي جو ائين محسوس ٿي رهيو آهي، ته تنهنجي دل جو مرگهه ترشنائون، ۽ رياڪل تمنائون ناسور بڻجي لفظن جي صورت ۾ انهن رَسَڻُ شروع ڪري ڏنو آهي. تون به فراريت جي راهه ڳولي رهيو آهين ۽ تنهنجي ڳالهائڻ مان، مون کي الائي جو لڳي رهيو آهي ته تون به ناڪام حسرتن جو اشتهار بڻجي، رحم جي خيرات گهري رهيو آهين."

اجا هو ڳالهائي ئي رهيا هئا ۽ چانهه بي پوري ئي مس ڪئي هئائون، ته ميلي جي منتظمين مان هڪ سوٽيڊ بوٽيڊ ڳڇيءَ ۾ ڪارڊ لڙڪايون مٿن نازل ٿيو ۽ اياز کيس پنج هزار رپيا ڏنا. سرمد کيس حيرانيءَ مان ڏسندو رهيو. ان جي وڃڻ ڪان پوءِ سرمد کان رهيو نه ٿيو ۽ پيسن ڏيڻ جو سبب پڇيائين.

"ادا! هي جيڪو اسٽال لڳايو اٿم، هي ان جي في آهي."

"يار! هيءَ ته ڏاڍي زيادتي آهي، هيڏي ساري اين جو او، ان کي هنن پنجن هزارن مان ڇا ملندو، هي وڏا ماڻهو ته فقط هڪ وقت جي ماني‌ءَ تي ان کان گهڻا پيسا خرچ ڪندا آهن."

"يار سرمد! ڏاڍو ڪو سادو آهين، جنهن ڪرسيءَ تي ويٺو آهين اها مفت ۾ ناهي ملندي، هي جيڪي شاميانا ۽ قناتون لڳل آهن، سي ٻاڙي جون آهن، انهن تي ڪين پيسا ڏيئا آهن نه؟ ان ڪري به پيسا وٺندا آهن "

"پر هنن وٽ کهڙي کوٽي آهي، ڪروڙن رپين جي فنڊنگ ٿيندي اٿن، اهي پيسا ڪيڏانهن ٿا وڃن؟"

"مٺا! انهن کي به پنهنجا ٻچا ۽ پيٽ آهن، هي جيڪي مزا ڏسين ٿو اهي سڀ امداد ۾ آيل پيسن کي کپائڻ جا طريقا آهن."

اڃا هنن جو پاڻ ۾ اهو بحث مباحثو جاري ئي هو، ته محترم دانش ڪانٽن موڪلائڻ آيو ۽ هن ٻڌايو ته اسان جي هينئر ئي پنهنجي شهر ڏانهن واپسي آهي. ان سان به سالس پيسن وٺڻ جي معاملي تي خيالن جي ڏي وٺ ٿي، جنهن کي هن پڻ غير مناسب ڄاتو ۽ جنهن جو هن پڻ پنهنجي لفظن ۾ اظهار ڪيو.

سرمد دانش صاحب کان پرپٽڙيءَ بابت پڇيو، جنهن کيس ٻڌايو ته هيءَ اسان جي آرگنائيزيشن ۾ ڪم ڪندي آهي. ائين چئي مسٽر دانش ڪانٽن موڪلايو.

سرمد ڏٺو ته سيئي گلڙا آهستي آهستي ٻاهر نڪري رهيا هئا ۽ پنڊال خالي ٿيڻ لڳو هو. هن جون اکيون پرپٽڙيءَ کي ڳولڻ لڳيون. پرپٽڙي ڪن شڪارين کان بچڻ لاءِ اياز جي اسٽال جي پرسان آئي ۽ پاسي تي بيٺي. سرمد کي ائين لڳو مٿس مهتاب اچي روشن ٿيو هجي. پرپٽڙي موبائل تي ڪي ميسيج ڪري هئي ۽ سرمد کي اها غلط فهمي ٿي، ته پرپٽڙي شايد پنهنجي پسند جي ڪو ڪتاب ڏسڻ آئي آهي، پر درحقيقت ۾ پرپٽڙي ٻن وحشي ڪراري نگاهن جي حملن کان بچڻ لاءِ پناهه وٺڻ آئي هئي. سرمد کيس خاموشيءَ سان ڏسڻ لڳو، پرپٽڙيءَ کي به سرمد جي اکين جي تڪاڻ محسوس ٿي ۽ هن اکيون مٿي ڪئي سرمد ڏانهن ڏٺو. اکين چار ٿيڻ سان سرمد کيس چيو ته :"ڏسڻ جا پيسا ناهن."

پرپٽڙي ٻڙڪو ڏيئي اڏامي وئي ۽ سرمد کي ائين محسوس ٿيو، ته ڄڻ ڪنهن قنڌاري ڏينهوءَ کيس چڪ هنيو هجيس. پريان به ڏاڙهيل ڇورا مرڪي رهيا هئا ۽ سرمد کي چيائون "اسان کيس ڏسڻ لاءِ آيا هئاسون، لوهان کيس ڀڄائي ڇڏيو."

سرمد شرمندگيءَ جي احساس ۾ ٻڏي ويو ۽ پنهنجي چيل جملي جي معنيٰ تي غور ڪرڻ کان پوءِ، ته صفا پاڻي پاڻي ٿي ويو.

محمد قاسم ڪلوئي
ٽنڊو جان محمد

تصويرون

هُو بند ڪمري ۾، سگريٽ دُکائي، سامهون ڀت تي ٽنگيل تصوير کي ڏسي رهيو هو، جيڪا عورت جي هئي.

وِکريل وار،
اکين ۾ لُڙڪ،
ڦاٽل ڪپڙا.

جنهن کي هو هر هر ڏسندي، سگريٽ ائشٽري تي رکي، ٿڌا ساهه ڀري رهيو هو. ۽ پنهنجي شاهڪار تصوير کي ڀت تان لاهي، سامهون پيل ٽيبل تي رکي چڏيائين ۽ ڪُرسيءَ کي ويجهو ڪري ويهي رهيو، سگريٽ دُکائي، تصوير کي غور سان ڏسڻ لڳو. پاڻ ئي وري سگريٽ جو وڏو ڪش هڻي، پهرين پيل سگريٽ جي پلسي ۾ دُکايل سگريٽ کي رکي، پنهنجي ٺاهيل تصوير سان مخاطب ٿيو.

”تون خاموش ڇو آهين؟“

”تنهنجين اکين ۾ لُڙڪن جون بندون ڇو آهن؟“

”تنهنجا ڪپڙا ليڙون ليڙون ڇو آهن؟“

”اُف! مون کي جواب ڏي.....!“

هُو ٻنهي هٿن سان پنهنجو مٿو جهلي ويهي رهيو، ڪجهه دير ائين ويٺو رهيو، وري اٿيو.....

ڀت تان پنهنجي ٻي ٺاهيل تصوير کي، اُن ليڙون ليڙون ڦاٽل عورت واري تصوير جي ڀر ۾ رکي، وري پنهنجي مُنهن تصويرن سان ڳالهائڻ لڳو.

”هي ڏِس.....!“

”.....ڪيڏي نه خوبصورت آهي..... موتين جهڙا ڏند جنهن سان هوءَ مُرڪي پئي..... ڪارا زلف..... ۽ ..... ۽ زُلفن ۾ خوبصورت گل سجايل..... اکين ۾ ڪجل..... ٻانهن ۾ چوڙيون..... سهڻو ويس.....، تو ۾ هُن ۾ ڪيڏو نه فرق آهي!؟ جيئن ڪنبر ۾ نئين عمارت ۾.....!!!“

هُو ٽٽو ساهه ڀري ٿو.

هُن جو ساهه مُنجهي رهيو هو، هُن آزاد رهڻ ٿي چاهيو.

هُن پنهنجي ڪمري جي دري کولي، ۽ ٻاهر نهارڻ لڳو.

ٻاهر هِن کي سڀ خوش نظر اچي رهيا هئا، گلن جون قطارون، سائي چِهر، جنهن مٿي فرشتن جهڙا ٻارڙا راند ڪيڏي رهيا هئا، گل هڪبئي سان هوا جي آڌار تي رانديون ڪري رهيا هئا. هُن وري پنهنجي ڪمري جي پٺئين دري کولي ته ڏٺائين ته لوڙهن وارن گهرن ۾ خالي ٿانءُ چُلهن تي چڙهيا پيا هئا، اُگهاڙن لڱن سان ننڍڙا ٻارڙا، اُداس چهرن سان، اُنهن ٿانون ڏانهن نهاري رهيا هئا. ٻارن جي چهري تي نه ڪا خوشي، نه ڪا مُرڪ ۽ نه ئي وري ڪي ٽينگ ٽپا.....

هن کي هر شيءِ اُداس نظر اچڻ لڳي.

هن سوچيو،

ڇا هي مُرده آهن؟؟

بي جان، بيڪار، اڻ واقف، اڻجاتل، اُجايل، هر خوشي کان وانجهيل، نه نه نه..... هي..... هي مُرده ناهن!

هي سڀ فريب آهي..... سراسر دوکو.....!

پر..... پر دوکا به انسان ۾ ئي هوندا آهن.

مگر..... مون ته ڪڏهن به ڪنهن سان دوکو نه ڪيو آهي، پوءِ..... پوءِ منهنجون تصويرون نمائش لائق ڇو نه آهن؟؟

شايد..... شايد منهنجين تصويرن ۾ ڪُڙو سچ سمايل آهي.

پر سچ ته بيٺو نچ.....!

جي ائين آهي ته پوءِ.....

منهنجون سچ ۾ سمايل تصويرون بند ڪمري ۾ ڇو آهن؟

مون اوهان جي سچي عڪاسي ڇو ڪئي؟

هن سماج ۾ ڪهڙي وقعت آهي سچ جي....

اوهان ڪي ڪير پيو ڏسي،

اوهين ته مورڳوئي مون ڪي چيڙائي رهيون آهيو.

ها.... اڄ فيصلو ٿيڻ گهرجي....

هُو اُٿيو ۽ پنهنجون تصويرون ميڙي سيڙي بازار جي وچ ۾ ڪٽي آيو، هڪڙي ڪلاڪ اندر سڀ تصويرون وڪامي ويون.

ڪا ڪنهن جي بيڊ روم لاءِ!

ڪا ڪنهن جي ڊرائينگ روم لاءِ!

ڪا ڪنهن جي هوٽل لاءِ!

ڪا ڪنهن جي اوطاق لاءِ!

ته ڪا ڪنهن جي ڊائينگ هال لاءِ!

بس منهنجي سچ جو اهو ڪارج ۽ قدر....

سوَن جا چند نوٽ....

هُو چرين وانگر پنهنجي منهن چئي ٿو: ”ڇا ڪريان هي نوٽ....“

”بي حسو منهنجون تصويرون مون کي واپس ڏيو؟“

هُو روئي پيو.

”منهنجون تصويرون مون کي واپس ڏيو.... واپس ڏيو....“

هُو اوڇنگارون ڏئي روئڻ لڳو.

هُو ٿڪي پيو هو....

.... ۽ سچ، نوٽن جي آڌار تي اڳهامي ويو. شوپيس ۽ ڊيڪوريشن پيس جيان.

▣

نئون ڪتاب

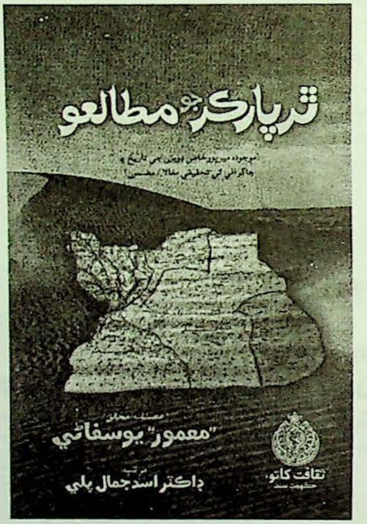

ڪتاب: ٿرپارڪر جو مطالعو

(موجوده ميرپورخاص ڊويزن جي تاريخ ۽ جاگرافي تي تحقيقي مقالا/مضمون)

مصنف ۽ محقق: ”معمور“ يوسفاڻي

مرتب: ڊاڪٽر اسد جمال پلي

ڇاپو پهريون: 2021ع

قيمت: -/500 رپيا

ڇپائيندڙ: ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ ڪراچي

▣

آدرش ٿهيم

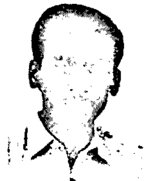

۽ نيٺ مون اظهار ڪري ڏنو

”خديجه اڄ ڪھڙين سوچن ۾ گم آهين؟“ مون پڇيو.

”بس ڪي نه هونديون... هُن وراڻيو.

”ها پر مون کي به خبر پوي ته ڳالهه ڇاهي؟“

”زبير ياد ٿي اها ڳالهه.“

ڪهڙي ڳالهه...؟“

”جنهن پاڻ سنڌالاجي هليا هئاسين...“

”ها بلڪل هليا هُئاسين...“

”تنهن تو مون کي ڪجهه چيو هو...“

”اُن ڏينهن ته مون گهڻو ڪجهه چيو هو، پر تون الائي ڪهڙي ٿي ڳالهه پُڇين؟“

”جنهن پاڻ بيٺي سنڌالاجي گهُمي پوءِ علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ ايلسا قاضيءَ جي مزارن تي هليا هئاسين ته اُتان موٽندي جهڙي مهل ڏاڪڻ تان هيٺ پيا لهون ته مون کي چيو هو خديجه تون پلي چمار ۾ به سال مون کان وڏي آهين پر تنهن هوندي به...“

سندس جملو ڪٽيندي وراڻيم.

”ها چيو هيم.“

”اُن جي وضاحت ڪر...“ هن چيو.

”ها خديجه... پلي تون مون کان چمار ۾ ڪيتري به وڏي هجين پر اُلفت واري نگاهه سان مون کان الاهي ننڍي ٿي لڳين.“

”معنيٰ ته محبت واري نگاهه ۾ تون مون کان وڌ آهين ۽ اُئون گهٽ...؟“

”مون ڪڏهن چيو؟“

”هاڻي هيءَ پاڻ ڇا چيو ٿي؟“

”ته ان ۾ توکي ڪهڙي ڳنتي اچي ورايو آ؟“

”جيئن اُئون عمر ۾ به سال توکان وڏي آهيان تيئن ٿي توکي وڏيڪ ڀائيندي آهيان.“

”هاڻو سانئڻ هاڻو مجيوسين.“

”الائي متان ڪٿي شڪ ۾ هجين.“

”اڳ ۾ ڪڏهن توتي شڪ ڪيو آ؟“ مون پڇيو.

”نه...“ هن وراڻيو.

”پوءِ به...؟“ مون چيو.

”اڙي نه يار، ڪِل ڪَندي آهيان توسان.“ منهنجا ٻئي هٿ پنهنجن هٿڙن ۾ ڏيندي هن چيو.

”سا ته مون کي به خبر آهي“ مون سندس نرم هٿڙن جي آڱرين ۾ پنهنجون آڱريون ڏيندي چيو.

خديجه ۽ منهنجي وچ ۾ هلندڙ ڪچهريءَ ۾ ڪجهه گهڙين لاءِ خاموشي ڇانئجي وئي، ٻنهي جي ڳالهائڻ ۾ جُمود اچي ويو، ڪجهه پَل خاموش رهڻ کان پوءِ مان جُمود ٽوڙي خديجه سان مخاطب ٿيس ”خديجه...“ اهو چئي وري گهڙي ڪن لاءِ ماٺ ٿي ويس.

”جيءُ جوانؤ...“ هن وراڻيو.

”خديجه...“ هڪ ٻيهر ٻيرو چيم.

”ها ها... ٻڌاءِ ڇا ڳالهه آه؟“ هن پڇيو.

”توسان هڪ ڳالهه ڪريان...؟“ مون پڇيو.

”ڀلي ڪر“ هن وراڻيو.

”بس ڇڏ...“ مون چيو.

”وري ڏس هاڻي...“ هن چيو.

”بس ڪڏهن ٻي مهل ڪندس...“ مون چيو.

”ڇو ڀلا؟ هاڻي تو وٽ ٽائيم ڪونهي؟“ هن پڇيو.

”آهي...“ مون وراڻيو.

”ته پوءِ...؟“ هن چيو.

”ڪڏهن ٻي ٽائيم ڪندس.“ چيم.

”هاڻي ڇا آهي؟“ هن پڇيو.

”گهڻي وقت کان ڳالهه لڪائيندو پيو اچان ته توسان ڪيئن ڪريان؟“ مون چيو.

”سچ پچ؟“ هن تعجب وچان چيو.

"ها خديجه..." ڪجهه پل خاموش رهي وري چيم "ڳالهه ٿي اهڙي آهي."

"ها ته پوءِ ٻڌاءِ نه اجايو انتظار ۾ رکيو ٿي" خديجه بي صبريءَ وچان چيو.

" خديجه تنهنجا مائٽ تنهنجو سَڱ ڪهڙي هنڌ ڪن؟" مون پڇيو.

"اڃان ته ڪا اهڙي ڳالهه ڪونه ٿي آ" هن وراڻيو.

"جيڪڏهن ڪن ته...؟" مون پڇيو.

"جڏهن وقت آيو ته ان ڳالهه کي ڏسنداسين." هن چيو.

"تنهنجي ويجهن مائٽن ۾ ضرور ڪو تنهنجو چاهيندڙ ته هوندو؟"

"الائي ڪهڙي خبر..."

"جي هُجي ته...؟"

"ويلڪم..."

"پوءِ هن سان تون لانئون لهندئين؟" مون پڇيو.

"...ءَ جيڪڏهن لهان ته؟" هن پڇيو.

"جيڪا تنهنجي مرضي" مون وراڻيو.

"تون ڇا ٿو چئين؟" هن پڇيو.

"مون سان...؟" مون چيو.

"مون نه سمجهو..."

"مونِ سان لانئون نه لهندئينءَ؟" مون اهو وزنائتو لفظ چئي ڏنو، خديجه اهو ٻڌي خديجه خاموش ٿي وئي شايد اندر ۾ ڪجهه سوچيندي رهي، مون سمجهيو ته هن کي اها ڳالهه نه وڻي آ تڏهن خاموش ٿي وئي آهي، اندر ۾ پڇتائڻ لڳس ته مون کي اهي لفظ نه چوڻا هئا جنهن سان خديجه رنجيده ٿي آهي ايتري ۾ هن وراڻيو.

"قسمت چاهيو ته ائين به ٿيندو."

"پر تون نه ٿي چاهين" مون چيو.

"اڃان به شڪ ائين مون تي..." مُرڪندي چيائين، هن جو مُرڪندڙ چهرو ۽ اهي لفظ ٻڌي مون به کِلي ڏنو ۽ کِل واري حالت ۾ چيم.

"ڇا ٿو چئي سگهجي....؟"

"تون، بابا ۽ امان وارن ڏي اڄ ۽ ڪين منهنجي سڱ جي ڳُهر ڪر." هن چيو.

"ڇو ٿي مون کي مارائين..."

"نه نه... ماريندا ڇو؟" هن پڇيو.

"ته ٻيو باقي گُلن جا هار پارائيندا؟" اهو جملو ٻڌي هوءَ ڏاڍو کِلي جڏهن کِل گهٽ ٿيس پوءِ وراڻيائين: "ٿي سگهي ٿو متان پارائين به..."

"مون کي نٿو لڳي."

"پوءِ اهي تنهنجا ڀاڳ آهن..."

" خديجه، سچ ٿو چوانءِ تنهنجي نماڻپ ۽ سنجيده طبيعت مون کي پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي."

"اهڙي ڪهڙي خوبي مون ۾ سمايل آهي جنهن کي ڏسي تون موهت ٿيو آهين؟"

"گهڻو ڪجهه آهي."

"ڪجهه به ناهي مون ۾."

"سڀڪجهه آهي."

"هاءِ هاءِ..."

"صدقو وڃانءِ اهڙي ورتاءُ تي."

"ويلڪم ڊيئر ويلڪم..."

"ٿئنڪس ڊيئر..."

"جيڪڏهن تنهنجا مائٽ راضي ٿي وڃن ته پوءِ؟" مون پڇيو.

"ان کان وڌ ٻيو ڇا کپي؟"

"ءَ تنهنجي ڳوٺ وارا مائٽ اعتراض ڪن ته پوءِ ڇا ٿيندو؟"

"ڪجهه ڪندا پر گهٽي پاڳي نه ڪندا."

"تنهنجي امڙ راضپو ڏيکاريندي؟"

"ها بالڪل ڏيکاريندي، ان کي پنهنجي خبر آهي هڪڙي پيري مون پنهنجي موبائيل ۾ تنهنجو فوٽو امڙ کي ڏيکاريو هو."

"پوءِ ڇا چيائين؟"

"بس ڪجهه به نه....."

خديجه جون هاڪاريءَ ۾ ڪيل ڳالهيون منهنجو ڊپ گهٽائينديون ويون، هن به اُسٽي طرح پنهنجو سمورو راز ٻڌائي ڇڏيو هو، ان ڏينهن تي مون ڪجهه وڌيڪ ڄاتو ۽ هن کي پنهنجي ويجهو محسوس ڪيم.

خديجه موبائيل ۾ ٽائيم ڏسي پوءِ مون کي چيو:

"زبير هَل ته هلون پوائنٽس واري اسٽاپ تي پنهنجي ٽنڊي آدم واري پوائنٽ جو ٽائيم ويجهو ٿيو آهي."

"ڀلي..... جيڪا توهان جي صلاح."

"اچ ته هلون...."

"ڀلي ڀلي....."

اسان ٻئي ڄڻا آرٽس فيڪلٽيءَ جي ٻر واري ميدان تي اسٽاپ تي پهتاسين ته اتي ٻين پوائنٽس سان گڏ ٽنڊو ڄام واري پوائنٽ به بيٺي هئي پوءِ اسان ٻئي ڄڻا ان ۾ ويٺاسين. اسان ٻئي انگريزي شعبي ۾ فائينل ايئر ۾ پڙهندا هئاسين، ٻئي گڏ ٽنڊي ڄام واري پوائنٽ تي اچ وڃ ڪندا هئاسين.

گهڻن ئي ڏينهن کان پنهنجو پاڻ ۾ ويچار ڪري رهيو هئس ته ڪيئن خديجه سان اظهار ڪريان؟ ڇا چوان؟ ڪٿان ڳالهه شروع ڪريان؟ اهڙي قسم جا ويچار منهنجي ذهن ۾ گهمندا رهيا ۽ نيٺ مون اظهار ڪري ڏنو.

نئون ڪتاب

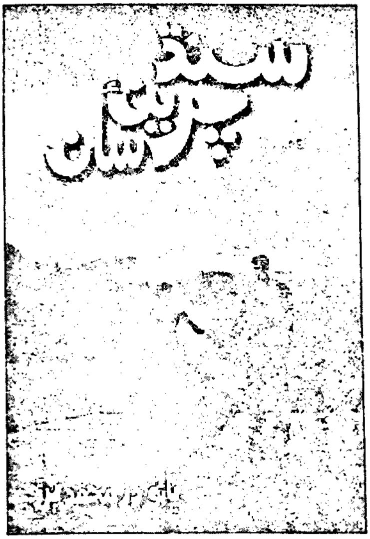

ڪتاب: سنڌ پرين ۽ سان

موضوع: ناول

ليکڪ: ٻانوڌر محمد برڙو

ڇاپو پهريون: مارچ 2021ع

قيمت: 300/- رپيا

ڇپيندڙ: ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي

مؤرخہ 16 جولاءِ 2021ع تي بورڊ آف گورنرس جو ڪوٺايل اجلاس

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' جي صدارت هيٺ بورڊ آف گورنرس جي اجلاس ۾ سيد سڪندر علي شاهه (سيڪريٽري) ۽ بورڊ جي معزز ميمبرن محترم سرفراز راڄڙ، ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ، محترم مختيار ملڪ، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، ڊاڪٽر اسد 'جمال' پلي، محترم سيد شبير علي شاهه 'هاتف'، ڊاڪٽر نوازعلي شوق، مئڊم نذير ناز ۽ مئڊم ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو شرڪت ڪئي

ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ صاحب جي صدارت هيٺ پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي گڏجاڻيءَ ۾ ايڊيٽوريل بورڊ جي معزز ميمبر ڊاڪٽر نواز علي شوق، سيد سڪندر علي شاھ (سيڪريٽري)، ثمينہ ميمڻ (ايڊيٽر مهراڻ)، نجمہ پنهور (ايڊيٽر گل ڦُل)، گلبدن جاويد (ايڊيٽر سرتيون)، ڊاڪٽر اسد ’جمال‘ پلي(ايڊيٽوريل بورڊ ميمبر)، دبير مرزا (انچارج پبليڪيشن) ۽ رفيق جمالي شرڪت ڪئي

[27_8_2021]

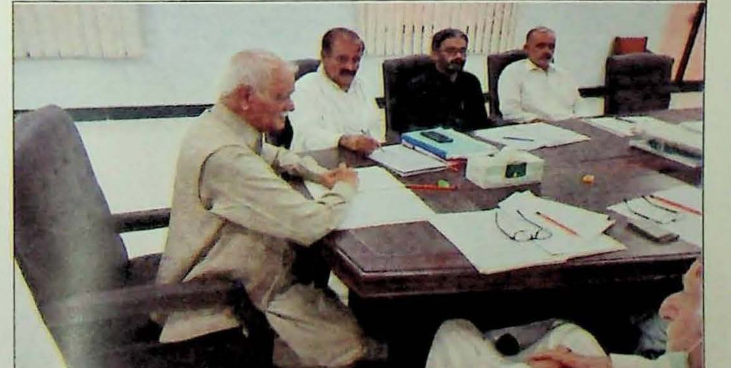

ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ صاحب جي صدارت هيٺ پبليڪيشن شعبي جي ڪارڪردگي جي حوالي سان ڪميٽيءَ جي گڏجاڻيءَ ۾ بورڊ جي معززميمبرن ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر اسد ’جمال‘ پلي، دبير مرزا (انچارج پبليڪيشن) ۽ رفيق جمالي شرڪت ڪئي

چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ مخدوم سعيد الزمان ’عاطف‘ ٽه ماهي ”مهراڻ“، ماهوار ”سرتيون“ ۽ ماهوار ”گُل ڦُل“ جي ايڊيٽرن سان رسالن بابت ڳالهائي رهيا آهن

چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ مخدوم سعيد الزمان ’عاطف‘ ”بيوٽيفڪيشن پلان“ لاءِ لاڳاپيل ملازمن کي هدايتون ڏيندي

چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ مخدوم سعيد الزمان ’عاطف‘’سنڌ ٽي وي نيوز چينل‘ جي پروگرام ”منظر پس منظر“ جي ميزبان محترم فهيم ٻير سان سنڌي ادبي بورڊ جي مسئلن تي گفتگو ڪندي

"ماموئا" سنڌ جي قديم ترين قوم "موئا" جي اهم شاخ آهي، جيڪا سمنڊ جي ڪنارن ۽ دريائن تي قابض هئي. ماموئا نه رڳو بهترين ۽ باصلاحيت ناکئا هئا، پر اهي هوشيار وڻجارا پڻ هئا، جن جا ڳڻ، پيڙا هاڪارڻ، ڏسيون ڏورڻ، پرڏيهه پورڻ وڻج وهائڻ ۽ وکڻڻ سندن خاص مشغلا هئا.

حيدرآباد ضلعي جي "ٽنڊي الهيار" تعلقي جي ديهه "ڏگڪي" ۾ هڪ قديم پڙو آهي جنهن کي "موئن جو دڙو" ڪوٺيو ويجي ٿو.

سنڌ اندر موين سان وابسته دريائي شهرن ڪانسواءِ "موئا" نالي هڪ ساموندي بندر، جو پتو پڻ پوي ٿو، جتان ساموندي سچيت پيڙا هاڪاري ڏورانهين ڏيهه ويندا هئا. ان ساموندي بندربابت هڪ سنڌي بيت ۾ اجهو هيئن فرمايل آهي ته:

سدا ساموندين، سانباهو سفر جو،
موئا پاس منڊن، جوڙي جهازن کي.

جاگرافيائي لحاظ کان موئا قوم جي دريائي شهرن ۽ ساموندي بندرن ڪانسواءِ اسان کي سنڌ اندر "موئا درياءَ" جا نشان پڻ ملن ٿا، جيڪي ٽن تعلقن بدين، ٽنڊي باگي ۽ماتلي ۾ چٽي طرح موجود آهن. هن درياءَ جا ڪجهه آثار ٽنڊي الهيار تعلقي ۾ نار جي وهڪري جي قريب ملن ٿا، جيڪواتان ڏکڻ طرف وهندو تعلقي ماتلي جي ايراضيءَ ۾ داخل ٿئي ٿو. ماتلي تعلقي ۾ هيا ب ڪجهه پراڻا وهڪرا اڃي هن سان ملن ٿا. اهڙي طرح ڪٿي انهن سان گڏ ڪٿي ڌار هلندو تعلقي ٽنڊي باگي جي ڳوٺ مراد ٽالپور وٽ هڪ وڏي ڍوري جي شڪل ۾ ڏسجي ٿو. جنهن کي مقامي طور "ڍورو نمرو" ڪوٺين ٿا. جيڪو اڳتي ملي ڪوٽڙي ديهه مان وهندو ڦوسنا ۽ بخشي ڪلوئي جي ايراضي ۾ پهچي ٿو، هتي کيس "مئن جودريا" چون ٿا. اتان اڳتي "مير مصري" وٽان، "ٽنڊي باگي" شهر جي اولهه طرف کان وهندو "پاهڙ مري" جي ڳوٺ جو الهندو پاسو ڏيئي ديهه هميراهه ۾ پهچي ٿو. هتي "مئن جو ڍورو" سڏجي ٿو، اتان اڳتي ڏکڻ طرف "ڪاڪ ڪنگر جاگير" وٽان وهندو "علي بحر" ۽ "ڪارو" وٽان هلندو "ننڍي پرڳڙي" جي ايراضي ۾ پهچي ٿو. جتان ديهه خالصو، ديهه ڪاڪر، ديه هنگوراڻي وٽان هلندو ديهه دستيءَ ۾ پهچي ٿو. اتان ديهه پاڙر مان اڳتي نڪري ديهه مئي نمبر 2 ۾ پهچي اوپر طرف مڙي پراڻ درياءَ سان ملي ٿو ۽ پيو ڦاٽ اڳتي ڏکڻ ملي ٿي جنهن کي ڪيترن ئي نالن سان ڪوٺيو وڃي ٿو. جيئن ميين جو ڍورو، خليفي جي نار، ڪنڊي جي نار، بلوچي نار، پير سومار واري نار وغيره. جتان اڳتي وڃي ڪڇ جي نار ۾ داخل ٿئي ٿو، جيڪو اڳ ۾ ساموندي ڪاري هئو. هن دريا کي ڪٿي "موين جو دريا" ته ڪٿي "مئن جود ريا" ۽ ڪٿي "موين" يا "مئن جو ڍورو" سڏيو وڃي ٿو.

معمور يوسفاڻي

(ڪتاب: "ٿرپارڪر جو مطالعو"
ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
2021ع تان کنيل)

متفرقه

ڊاڪٽر نوازعلي شوق
ڪراچي

گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو- پيرومل جي نظر ۾

(ادبي جائزو)

گهڻي وقت کان اها ضرورت محسوس ٿي رهي هئي تہ شاهہ جي رسالي مان ڌاريو ڪلام ڌار ڪري، شاهہ جي ڪلام جو مستند نسخو تيار ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ ٽرمپ وارو شاهہ جو رسالو ۽ بمبئيءَ مان ڇپجندڙ شاهہ جا رسالا غير معياري ۽ غير مستند هئا. انهن ۾ شاهہ جي ڪلام سان گڏ ٻين شاعرن جو ڪلام پڻ شامل هو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي ڀرپور عالم آهي، جنهن کي ان ڳالهہ جو احساس ٿيو ۽ هن وڏي محنت ڪري قلمي ۽ ڇاپي نسخا آڏو رکي، شاهہ جو مڪمل رسالو ڇهن جلدن ۾ تيار ڪيو. ان جا ٽي جلد هن پنهنجي خرچ تي ڇپرائي پڌرا ڪيا، پر افسوس جو چوٿون جلد ڇپجڻ کان رهجي ويو. اهو چوٿون جلد ڪيڏانهن ويو؟ ان جي اڄا تائين ڪا خبر پئجي نہ سگهي آهي. چون ٿا تہ هن اهو جلد پريس ۾ ڇپجڻ لاءِ ڏنو هو. اها ڪهڙي پريس هئي؟ اها بہ خبر ناهي. شايد اهو مسودو ان پريس مان ئي غائب ٿي ويو يا ڪو شاهينگ ٽڳائي، ويو. بهرحال، ان جي ڳولها ضرور ڪرڻ گهرجي، ملڻ جو آسرو گهٽ آهي، پر ڳولها ڪرڻ سان مَن ملي پوي.

وڏي عرصي کان پوءِ ثقافت کاتي ۽ ڪن ٻين خانگي اشاعتي ادارن گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو ڇپرائي پڌرو ڪيو، پر انهن ۾ پروف جون تمام گهڻيون چڪون آهن. تنهنڪري رسالو پڙهڻ کان پوءِ پڙهندڙ کي تمام گهڻو ڏک ٿيو.

انتهائي خوشي جي ڳالهہ آهي تہ ثقافت کاتي محسوس ڪيو، تہ گربخشاڻي وارو رسالو جن ادارن ڇپرايو آهي، سو پروف جي چڪن سبب ناقص آهي. محقق ان مان فائدو حاصل ڪري نہ ٿا سگهن. رسالو جهڙو ڇپيو، تهڙو نہ ڇپيو. ان ۾ ايتريون تہ پروف جون چڪون آهن، جو پڙهڻ کان پوءِ مايوسي ٿئي ٿي. ان کان بهتر هو تہ اهو رسالو نہ ڇپرايو وڃي ها. تنهنڪري هنن اهو ضروري سمجهيو تہ گربخشاڻي جو اهڙو رسالو ڇپرائڻ گهرجي، جنهن ۾ پروف جون چڪون نہ هجن. محترم مددعلي سنڌي جي مشوري سان گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي جي ٽنهي جلدن جو عڪس وٺي، هوبهو ساڳيو گربخشاڻي وارو رسالو (ٽن جلدن ۾) سن 2018ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو ويو، تہ شاهہ جي شيدائين، اديبن، عالمن ۽ محققن کي تمام گهڻي خوشي ٿي. ان جو عالماڻو مهاڳ ناموَر اديب ۽ دانشور محترم مددعلي سنڌي لکيو آهي، جنهن ۾ هن گربخشاڻيءَ جي سوانح ۽ سندس جوڙيل رسالي جي اهميت ۽ چوٿون جلد گم ٿيڻ بابت ڪافي تفصيل سان لکيو آهي.

جيئن تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي تحقيق موجب رسالي ۾ نِجو شاهہ جو ڪلام شامل ڪري پنهنجي سوچ مطابق مختلف نسخن ۾ آيل ٻئي ڪلام کي رَدي ۽ بيڪار سمجهي، ڪڍي ڪري ڇڏيو. هن بمبئي ڇاپي واري رسالي کي صفا ردي سمجهيو. ٻلڙيءَ واري قلمي نسخي کي بہ معتبر نہ سمجهيو، پر هن جيڪو ڪلام ڪڍي ڇڏيو، ان بابت بہ ڪا وضاحت نہ ڪيائين، تنهنڪري سندس ان عمل تي پنهنجن ئي هندو اديبن واريلا مچائي ۽ مٿس تنقيد ڪئي.

جڏهن گربخشاڻيءَ شاهہ جي رسالي جو ڀرپور ڀاڱو ڇپرايو تہ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ ڄيٺمل پرسرام پنهنجي اخبار 'ڀارت واسي' ۾ انهيءَ تي سخت تنقيد ڪئي. هن گربخشاڻيءَ کي ٽن خونن جو مجرم سڏيو:

1. سنڌي ٻوليءَ جو خون: گربخشاڻي ڄاڻي ٻُجهي سولا ۽ سليس سنڌي لفظ ڇڏي ڳورا عربي ۽ فارسي لفظ استعمال ڪيا آهن.

2 روحاني رازن جو خون: گربخشاڻي ڪيترن بيتن جي صحيح روحاني معنيٰ سمجهائي نہ سگهيو آهي. ان لاءِ هن مثال طور ڪي بيت ڏنا.

3 رسالي جي هڪ هزار کن بيتن جو خون: گربخشاڻي پهرين ڀاڱي ۾ ئي شاهہ جي رسالي مان ڪيترائي اهڙا بيت ڪڍي ڇڏيا آهن، جيڪي اڳاٽن قلمي نسخن ۽ ڇاپن ۾ موجود آهن.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو دفاع ڪندي پيرومل اڻ مضمون لکيا جيڪي ماهوار سنڌو رسالي ۾ شايع ٿيا اهي اڻ ليک گهٽو پوءِ هندوستان ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا. ان ڪتاب جو مقدمو نامياري عالم ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکيو آهي. انتهائي خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ ان ساڳئي ڪتاب جو ٻيو ڇاپو سنڌ جي ثقافت کاتي پاران 2018ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. هيٺ ان ڪتاب ۾ آيل ڪي خاص ڳالهيون پيش ڪجن ٿيون.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکيو آهي تہ، ”منهنجي ويچار ۾ جيٺمل جي ٽنهين الزام ۾ ڪافي وزن آهي... اهڙا بيت، جيڪي ٻوليءَ ۽ عبارت مان بلڪل شاهہ لطيف جا ڇيل ٿا لڳن ۽ شاهہ جي رسالي جي اڳاٽن قلمي نسخن توڙي شروعاتي ڇاپن ۾ بہ آهن، انهن کي رد ڪرڻ لاءِ گربخشاڻي ڪي بہ وزندار دليل پيش نہ ڪيا آهن.“ مهاڳ (ص:21)

ڊاڪٽر جيٽلي لکيو آهي تہ: اها ڳالهہ گربخشاڻي بہ تسليم ڪئي هئي ۽ ٻئي ڀاڱي جي منڍ ۾ لکيو هئائين تہ، ”ڌاريو ڪلام، جو شاهہ صاحب جي نج ڪلام کان ڌار ڪيو ويو آهي، سو پڻ اميد آهي تہ ضميمي طور جدا ڇپائي پڌرو ڪيو ويندو، تہ پل تہ اهو بہ سنڌي شعر جو هڪ خلاصو ڪتاب ليکجڻ ۾ اچي.“

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي ۾ پيرومل جي انهن مضمونن جي تعريف ڪندي لکيو آهي تہ، ”شاهہ جي رسالي جا هيسيتائين يعني سن 1992ع تائين، سنڌ ۽ هند ۾ جيڪي بہ ڇاپا شايع ٿيا آهن، تن مڙني ۾ ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جو مرتب ڪيل ايڊيشن انوکي جاءِ والاري ٿو. منهنجي ويچار ۾، جهڙيءَ طرح ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تيار ڪيل شاهہ جي رسالي سان اڄا تائين ٻيو ڪوبہ رسالي جو ايڊيشن برميچي نہ سگهيو آهي، تهڙيءَ طرح انهيءَ ڇاپي تي پيرومل مهرچند، جيڪي هي اڻ تنقيدي مضمون لکيا آهن، تن سان انهيءَ ساڳئي موضوع تي لکيل، ٻئي ڪنهن بہ عالم جا شايع ٿيل ليک برابري ڪري نہ ٿا سگهن. پيرومل جا هي اڻ مضمون سنڌيءَ ۾ ادبي تحقيق ۽ تنقيد جا عمدا مثال آهن، جن مان سندس وسيع علم ۽ شاهہ جي رسالي جي گوڙهي اڀياس جي ساک ملي ٿي.“ (ص:10)

پيرومل گربخشاڻي واري رسالي جي ڳلي دل سان ساراهہ بہ ڪئي آهي تہ ان جون ڪي اوڻايون بہ نروار ڪيون آهن. پيرومل ڪي گربخشاڻيءَ جون ڪي ڳالهيون نہ وڻيون ۽ هن انهن تي نڪتہ چيني ڪئي، جي هي آهن:

1. هلڪڙائي واري ۽ گهرگهلي لکڻي:

هن پٽ ۾ بلڙي وارن قلمي نسخن بابت لکيو آهي تہ ”انهن نسخن ۾ نلچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل ٿيل آهن.“ (ص:22) حالانڪ پٽ وارو نسخو، جنهن کي ”گنج“ سڏيو وڃي ٿو ساڳي ريت بلڙيءَ وارو بہ هڪ قديم قلمي نسخو آهي، انهن ٻنهن جي وڏي اهميت آهي. ”گنج“ جا ثقافت کاتي پاران بہ ايڊيشن انتهائي خوبصورت روپ ۾ ڇپجي چڪا آهن، پر بلڙيءَ وارو شاهہ جي رسالي جو انتهائي اهم قديم نسخو ناپيد آهي. بمبئي وارا ڇاپا بہ اڄ اڻلڀ آهن. بمبئي مان ڇپجندڙ بمبئي وارن ڇاپن کي بہ گربخشاڻي ردي سڏيو آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي هن ريت لکڻ کپي تہ اهي ٻئي قديم قلمي نسخا نهايت اهم آهن، مگر انهن ۾ ڪن ٻين شاعرن جو ڪلام بہ شامل آهي، گربخشاڻي جهڙي عالم کي انهن اهم نسخن بابت اهڙي اڄاتري زبان استعمال ڪرڻ نہ گهرجي ها.

2. گربخشاڻي غرور وچان سنڌي لغت نويسن تي طنز ڪئي آهي. مقدمي ۾ لکيو آهي تہ ”سنڌن لغتون اڌوريون ۽ خام رهجي ويون آهن. ڪيترن نج سنڌي لفظن جي معنيٰ، پوري ۽ صحيح نہ ڏني وئي آهي. البت ڏکي بازي جي ڪمي ناهي.“

(ص:23) حالانڪ هن خود ڪن لفظن جون غلط معنائون ڏنيون آهن، تنهن ڪري ڪيس لغت نويس تي طنز نہ ڪرڻ کپي ها.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي مهاڳ جي آخر ۾ لکيو آهي تہ، "منهنجي ويچار ۾ اهڙن ٿورن اختلافن جي باوجود، پيرومل جا اهي تنقيدي مضمون، شاهہ جي رسالي جي اڀياس لاءِ اڄ بہ گهڻي اهميت رکن ٿا. اهي ڇاڻ-آلو ڇنا (Textual Criticism) جا سهڻا مثال آهن شاهہ جي ڪلام جي تحقيق جي ڏس ۾، پيرومل جو ناءُ اهڙين لکڻين جي ڪري امر آهي."(ص:26)

پيرومل لکيو آهي تہ، "اسان دنيوي ماڻهن لاءِ، خاص ڪري پنهنجي مادري زبان سان چاهہ رکندڙن لاءِ علمي نڪتہ چيني ساهت جي سڌاري واسطي ضروري آهي. اهڙي خيال سان مان ڪي معنائون ڏسيان ٿو، جي مُنهنجي نظر ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي معنائن کان بهتر آهن." ان جا هن ڪجهہ مثال ڏنا آهن: هتي نموني طور ٽي مثال پيش ڪجن ٿا:

1. اسان اڏارا، آٽي آونگ چاڙهيا. (سامونڊي-3)

پيرومل گربخشاڻي واري معنيٰ سان اختلاف ڪندي هيءَ معنيٰ ڏني آهي. لکي ٿو تہ، "جتي پتڻ لانگهائو پنڌ هوندو آهي، تتي خاص ڪري ميربحرائيون، اورينءَ پر توڙي پرينءَ پر، وٽن يا ٽنين ٺوٺين سان ٺلهي رسي ٻڌي، ٻيڙي هاڪارڻ مهل انهيءَ رسيءَ کي ڇڪينديون وينديون آهن، تہ ٻيڙي پاڻهي هلندي آهي ۽ ونجهہ يا اولي جو ڪپ ڪونہ پوندو اٿن. اٿين رسي جهلي، تڪڙيون اينديون وينديون آهن، تہ مسافرن کي گهڻو سيڙاپو نہ ٿيندو آهي ۽ پاڻ بہ جهٽ پٽ پاڙو ڪمائي وٺنديون آهن. 'آونگ' نج فارسي لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس نوڙي وغيره جا ٽنگڻي. انهيءَ ڪري آونگ معنيٰ ڇڪو بہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ڇڪو بہ ٽنگيو آهي."

ڊاڪٽر گربخشاڻي 'آونگ' جي معنيٰ لکي آهي 'ديڳڙا' 'باسڻ' يا 'برتڻ' هٿن بہ لکيو اٿس تہ هن بيت ۾ وڻجاري پنهنجي مسڪين حالت تي غم ڪاٽي ٿي. پيرو مل لکي ٿو تہ، "آونگ جي معنيٰ 'ديڳڙا' ۽ رڌڻ پچائڻ جا باسڻ بہ آهي، پر سُر سامونڊيءَ ۾ ڳالهہ آهي ٿي وڻجارن (واپارين) ۽ ٻيڙيءَ وارن جي، تنهن ڪري مون واري معنيٰ (ٽنگيل رسي) وڌيڪ سونهندي. انهيءَ معنيٰ سان وڻجاريءَ جي هيڪاري وڌيڪ سقيم حالت معلوم ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ تہ ديڳڙا ۽ ٻيا باسڻ برتڻ مهانگا ملن ٿا، ۽ رسيءَ ٽڪر گهڻو خرچ نہ ٿو ڪائي. هتي وڻجاري چوي ٿي تہ، "اهي رسيءَ ٽڪر بہ مون اڏارا آٽي چاڙهيا آهن." 'آرنگ چاڙهڻ' معنيٰ ٻيڙيءَ جي مٿان رسي ٽنگڻ. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ معنيٰ ورتي آهي: 'چلهہ تي ديڳڙر چاڙهڻ'" (ص:134)

2. ميهار ملاحن کي، اُبو آڇي اڄ
آڻ پڻ وجهان هٿڙا، اٿين پڻ وجهو رڄ
سندي ڪُن ڪڇ، مانَ هُونِ سلامت سپرين.

گربخشاڻي اڄ جي معنيٰ 'لسي' ٻڌائي آهي. پيرومل ڊاڪٽر گربخشاڻي واري معنيٰ سان اختلاف ڪندي ان لفظ جي معنيٰ درياهہ جي پاڻيءَ جي اڄ ٻڌائي آهي، جيڪا صحيح آهي. (ص:135)

3. وڏا وڻ وڻڪار جا، جت جاٺو، جمر، جر

گربخشاڻي لکيو آهي تہ،"اهي ٽيئي وڻ ۽ ٻوٽا آهن، هرهڪ لفظ جو سنسڪرت بنياد بہ ٻڌايو اٿس. پيرومل ان علائقي جي رهاڪوءَ جي تصديق بعد لکيو آهي، تہ اهي جبل آهن ۽ انهيءَ مناسبت سان انهن وسندين جا نالا آهن. يعني اهي وسنديون آهن." (ص:137)

پيرومل پنهنجي اٺين يعني آخري مضمون ۾ لکيو آهي تہ، "ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي جو جُلد پهريون ڊسمبر 1923ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو. انهيءَ وقت ئي سندس رسالي ۾ ڪي ٿوريون ٿوريون خاميون نظر آيون هيم. سنڌي لغت نويس جي لاڪ لاٿي اٿس، سا ڳالهہ تڏهن ئي ڪانہ وڻيم. انهن ڳالهين بابت مون پنهنجا ويچار اڃا ظاهر ئي ڪين ڪيا، تہ اوچتو مسٽر جيٺمل پرسرام، پنهنجا ڪي اور نموني جا اعتراض اٿاري، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ساري ڪمائي ڪٽ ڪري ٿي ڇڏي، سا ڳالهہ هيڪاري ڪين وڻيم، جو هيءُ رسالو سڀني موجود نسخن کان هر طرح بهتر سمجهيم. ان وقت ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان فقط رام ست (دعا سلام) جو رستو هوم، تہ بہ سندس

محنت جو قدر سڃاڻي، مسٽر ڄيٺمل سان اخبارن ۾ بروقت سوال جواب ڪيم ۽ اها راءِ زني بند ڪرايم. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي پوءِ وڏيڪ ڪم ڪرڻ تي دل وري ۽ رسالي جو جلد ٻيون ۽ ٽيون به ڪڍيائين. انهن ۾ به ٿوريون ٿوريون خاميون آهن، ته به ايترو چئبو ته محنت ڪرڻ سان پنهنجي وسان گهٽايو ئي ڪين اٿس، جنهن لاءِ بيشڪ آفرين لهڻيائين. انهن ٽنهي جُلدن ۾ اسان کي ڪي سڌارا ڪپن، ته اهي ڳالهيون سنڌن ڏيان تي آڻڻ اسان جو ئي فرض آهي." (ص:142) خود گربخشاڻي به رسالي جي مقدمي ۾ لکيو آهي ته..."هي ڪم آخري ڪونهي، اميد اٿم ته هن کان پوءِ ڪو عالم اچي شاهه صاحب تي ڪم ڪندو ته منهنجو پورهيو جهڙوڪر پنهنجو ملهه حاصل ڪندو."

ڀيرومل گهڻي ڀاڱي رسالي جي مُنڍ يعني مقدمہ لطيفي بابت لکيو آهي. ٻئي ڪنهن به ان بابت رايو نہ ڏنو هو. ڀيرومل ٻهريون عالم آهي، جنهن ديانتداريءَ سان ان تي تنقيد ڪئي آهي. جيئن پاڻ ئي لکيو اٿائين ته، "حقيقت ۾ منهنجا هي ليک 'رسالي' سان ايترو تعلق نہ ٿا رکن، جيترو رسالي جي مُنڍ واري مضمون (مقدمہ لطيفي) سان، ان جو تنقيدي اڀياس اڄ تائين ڪنهن به ڪو نہ لکيو هو، خود مون کي لکڻ جو موقعو ڪونہ مليو هو. مسٽر ڄيٺمل کي مسين مسين بس ڪرايم تنهن کان پوءِ مان وري پنهنجو نئون راڳ شروع ڪريان ها، سا ڳالهه مون کي سهڻي نہ ٿي لڳي. رسالو اسان کي اهوئي قبول ڪرڻو آهي. مون کي آسرو ڪونهي ته ايندڙ پندرهن ويهن ورهين ۾ ڪو هن کان به بهتر نسخو ڪڍندو. وقتي پنجاهہ ورهيہ به لڳي وڃن ته عجب ڪونهي. انهيءَ حالت ۾ واجب ڄاتو اٿم ته، هن رسالي جي نئين سر اڀياس ڪرڻ کان پوءِ جيڪو پنهنجو آزمودو ٿيو اٿم، تنهن پٽاندر هن نسخي کي سڌارڻ جون واٽون ڏسيان. هيءَ ڪا خانگي ڳالهه ڪانهي، جا ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي ڪن سن ۾ ٻڌائي ڇڏيان. سندس رسالي بابت ٿوري گهڻي ڇوٻڇوڙ جڏهن هاڻ وري شروع ٿي آهي، تڏهن ان بابت ڳجهه ڳوهہ ۾ ڳالهيون ڪرڻ، سو ٿيندو "سيندي ۾ مارئي ڳائڻ." (ص:143)

مقدمہ لطيفي بي. اي. جي نصاب ۾ رکيل هو. ڀيرومل اهو پڙهائيندو هو. ان جي تعريف ڪندي لکيو اٿائين ته، "ڪتاب جي جيتري تعريف ڪجي، تيتري ٿوري. منهنجو شخصي رايو هي آهي، ته اهو ڪتاب هميشه لاءِ مقرر ٿيڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڪارائتيون ڳالهيون آهن، جن جي شاگردن کي ضرور خبر هئڻ گهرجي. سڄي سنڌي ساهت ۾ مون کي ٻيو ڪو اهڙو نثر جو ڪتاب سجهي ئي ڪونہ، جنهن ۾ شاهه صاحب جي حياتي، رسالي جي احوال، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، شاهه جي سنڌي، شعر جي شناس ۽ ٻين اهڙين علمي ڳالهين جو ذڪر هڪ هنڌ هيڪاندو ڏنل آهي اهڙا ٻيا به ڪي ڪتاب نڪرن، ته پوءِ ڪٿي واري وٽيءَ سان پاڙهجن، پر حال آهي ئي رڳو اهو، ته اهو ته ضرور پاڙهڻ گهرجي. ڪتاب آهي جنسي سون جو ٽڪر، پر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ منجهس مٽ جو ڳوڙهو ڳنڍي ڇڏيو آهي جنهن سندس سڄي رسالي جو قدر گهٽائي ڇڏيو آهي." (ص:144)

ان کان پوءِ ڀيرومل لکيو آهي ته،"منهنجو مکيہ اعتراض آهي سندس لکڻيءَ تان. لکڻي ٻي طرح سٺي اٿس، پر ڪن ڪن هنڌن لکڻ جو اهڙو ڍنگ اختيار ڪيو اٿس، جو نڪي پڙهندڙن، نڪي پاڙهيندڙن کي وڻي ٿو. حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ ڪاليج جڏهن کليا آهن، تڏهن اڄ تائين مون ڪڏهن منجهن پير به ڪو نہ پاتو آهي، ته به سمجهي سگهان ٿو، ته انهن ڪاليجن ۾ به اها اڻ وڻندڙ حالت ويڇهڙائيءَ ۾ هن ڪتاب جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ پيدا ٿي آهي. مون به انهيءَ ڪري ئي ان جو هيٺئر ذڪر ڪيو آهي، ۽ جيڪي ٻيا سڌارا ڏسڻا اٿم، هيٺئر ڏسيان ٿو. اڻ وڻندڙ حالت سچ پچ پيدا ٿي آهي، تنهن لاءِ اول هڪ پڪي پختي ثابتي ڏيان ٿو." (ص:144)

مثال: رسالي جي تصنيف ۽ تاليف جو ذڪر ڪندي فصل ڏهين ۾ لکيو اٿس ته، "خود ٻٽ ۽ بلڙيءَ وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل آهن."

هئڻ لکڻ جڳائي؟ وري حقيقتن تي به نظر ڪريو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جڏهن پنهنجي رسالي جو جلد پهريون تيار ٿي ڪيو، تڏهن نڪو مير صاحب وارو نسخو، نڪو برٽش ميوزيئم لنبن وارو قلمي نسخو ڏٺل هوس. انهيءَ هوندي به مون ۽ ڪيترن بين سندس رسالي جي جلد پهرين جو گهڻو قدر ٿي ڪيو. سو ڇو؟ ڇاڪاڻ ته بلڙي شريف واري نسخي سان ڀيٽ ڪئي اٿس، ۽ اڳي اهڙي ڀيٽ ڪنهن به ڪاڻ ڪئي هئي. بلڙي شريف وارو نسخو 1780ع جو لکيل آهي، يعني شاهه صاحب جي وفات کان فقط اناويهه ورهيه پوءِ. تنهنڪري اهو 'معتبر' نسخن جي دفعي ۾ ليکجي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جيڪي مٿيان لفظ ان بابت لکيا آهن، سي اهڙا آهن، جو انهيءَ نسخي جي پڙهندڙن تي آئينده جيڪر ڪو اعتبار ڪو نه ڪري حقيقتون ڪي، صحيح پڙهيون مليون ئي انهيءَ مان اٿس، ته ڇنبو ته رولو سندس لکتيءَ ۾ آهي، جو ڪارائتي ڪتاب بابت هن طرح ڪنو اثر پيدا ڪري ٿو." (ص:146)

بمبئي ڇاپي واري رسالي بنسبت وري هيئن لکيو اٿس، "هن ڇاپي جهڙو ردي نسخو هڏهين هٿ نه ايندو، سنڌ ۾ جيڪو به ڪن ڪچري جهڙو ڪلام، شاهه جي نالي تي ڳائيندا آهن يا جيڪي بيت مسخرا مجلسن ۾ راند وجهندي چوندا ويندا آهن، وغيره، سي سڀ، سواءِ ڪنهن تميز جي منجهس ٿڦيا ويا آهن." (ص:147)

اهڙا الزام لڳائڻ کان پوءِ گربخشاڻي ڪي نموني طور ڪجهه مثال پيش ڪرڻ گهرجن ها.

پيرومل لکي ٿو ته، "ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پاڻ واري رسالي مان سڀ ڏاريو ڪلام ڪڍي ڇڏيو آهي، سو ڇڱو ڪم ڪيو اٿس. مسٽر ڇينمل جي ڌانهن هئي، ته ڪيترا بيت جي شاهه صاحب جا ڇيل پيا پاڻنجن، سي به ڏاريو ڪلام سمجهي ڪڍي ڇڏيا اٿس. پلي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي وري انهيءَ ڳالهه تي پاڻ ويچار ڪري، جيڪڏهن پنهنجي رسالي ۾ بين نسخن وارا ڪي بيت ڳڏيندو، ته ڪو به سنڌ واسي ارهو ڪو نه ٿيندو. هيءُ رسالو ڪٿي اڻ پورو ئي هجي، ته به ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي محنت جو مون بروقت قدر ڪيو هو. سنڌ جون سڀ اخبارون به مون سان شامل رلو ٿيون هيون. انهيءَ کان پوءِ راهه زني بند ٿي، ته مسٽر ڇينمل هڪ ڪتابڙي ڇپرائي پڌري ڪئي، جنهن جي صفحي 27 ۾ اجهي هي لفظ لکيا اٿس: "هاڻ آءٌ ٿو چوان، ته ماڻهو گربخشاڻيءَ جو ڪتاب پل پڙهن، ضرور خريد ڪن. پر جيڪڏهن سرڪار هن ڪتاب تي 'صحيح نسخي' جي مهر هڻي، اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ فقط هيءُ ئي ڪتاب پاڙهڻ ڏيندي، ته پوءِ اها سنڌي ساهتيه لاءِ وڏي مصيبت ٿيندي" (ص:152)

پيرومل، ڇينمل سان شامل راءِ نه ٿيو، هن لکيو آهي ته، "سنڌي ٻوليءَ جي ماڀي وڌائڻ لاءِ 'شاهه جو رسالو' نهايت ڪارائتو ڪتاب آهي. تنهنڪري ڇڱو هئڻ ٿيندو، ته ڪاليج جي سيني ڪلاسن ۾ شاهه ضرور پاڙهجي. رسالو به ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وارو پاڙهجي، جو ان ۾ معنائون به ڏنل آهن. هن اهو به لکيو آهي ته (ڪورس تي رکڻ جي ڪري) جيڪو جلد ڪپندو ويندس، سو وري وري ڇپرائيندو رهندو. وقت بوقت جيڪي سڌارا ضروري سمجهندو، سي به ڪندو ويندو. هيءُ ڪتاب ئي اهڙو آهي، جنهن تي جيئن وڌيڪ محنت ڪبي، تيئن ان جو ذاتي حسن ۽ جلوو وڌيڪ ظاهر ٿيندو ويندو."(ص:153-154)

ان مان اهو واضح ٿيو ته ان ۾ خاميون آهن، سڌارا ڪرڻ ۽ محنت ڪرڻ جي ضرورت آهي. پيرومل جڏهن ڪاليج ۾ پڙهائيندو هو، ته هن سرڪار کي تجويز ڏني هئي ته، "سسئي جا پنج سُر نصاب تي رکڻ بجاءِ فقط هڪ سُر رکيو وڃي، ڇاڪاڻ ته شاگردن تي پنج سُر پڙهائڻ سان وڏو بار ٿيندو." اها تمام سهڻي تجويز هئي، جيڪا سرڪار تسليم ڪئي ۽ سسئي جا فقط ٻه سُر 'آبري ۽ معذوري' رکيا ويا. پر ان فيصلي ۾ ڪافي دير ٿي، تيستائين پيرومل رٽائر ٿي ويو.

پيرومل لکي ٿو ته، "حقيقتون اهي سر مون کي پاڙهڻا هئا، تنهنڪري انهن جو نئين سر اڀياس ڪيم، ته گهڻيون چُڪون لڌيم ئي انهن سسئيءَ وارن سرن مان. اڪثر رڳو ڪن لفظن جا بنياد غلط ڄاڻايا اٿس."(ص:156)

ان مان ظاهر ٿيو ته پيرومل رڳو لفظن جي معنائن ۽ ان جي ذاتن کي غور سان پڙهي اِئين چوڻ تي مجبور ٿيو. ان کان پوءِ ”حقيقتن جون غلطيون“ عنوان هيٺ ٻڌايو اٿس ته ”گربخشاڻي رسالي جي جلد پهرين ۾، سهڻي ميهار جي قصي جي مُنڍ ۾ لکيو آهي ته، ”اهي هئي عاشق، مغل خاندان جي مشهور بادشاهه شاهه جهان (1627-1655ع) جي زماني ۾ ٿي گذريا آهن.“ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي ٻه ياد ڏياريم، ته رسالي ڪريميءَ ۾ سهڻيءَ بابت ڪي بيت، قاضي قاضن (قادن) جا جوڙيل درج ٿيل آهن. قاضي قاضن (قادن) 1551ع ڌاري وفات ڪئي، هن مان پترو آهي ته سهڻي ميهار جو قصو قاضي قاضن (قادن) کان به اڳي سنڌ ۾ مشهور هو، جنهنڪري ڪيس انهن بيتن جوڙڻ جو خيال آيو.“(ص:159)

ان ريت پيرومل ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تاريخ بابت غلط بياني ڏانهن اشارو ڪيو آهي. پيرومل، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري رسالي بابت لکيو آهي ته، ”ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي بابت گهڻا ليک لکيا اٿر. انهن منجهان اِئين سمجهڻ نه گهرجي ته سندس رسالي ۾ خاميون گهڻيون آهن. مون گهڻو بيان رسالي جي جڙڻ، سنڌي لفظن نهڻ، علم لغات ۽ ٻين ڪن ڳالهين بابت ڪيو آهي. ڪي بهتر پڙهڻيون ۽ بهتر معنائون ڏسيون اٿر. انهن ٿورين چُڪن ٻڌائڻ مان به منهنجي اها مراد ڪانهي، ته مان پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرايان، ته مان ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کان به وڌيڪ هوشيار آهيان.“(ص:170-171)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لغت نويسن تي جيڪا جلهه ڪئي، ان جو دفاع ڪندي پيرومل لکيو آهي ته ”مسٽر پرمانند سنڌي ڊڪشنري تي ناهي ۽ مرزا صاحب (مرزا قليچ) ’لغات لطيفي‘ تيار ٿي ڪئي، ته انهن ڪمن ۾ مان به ڪجهه قدر ساڻن ٻانهن ٻيلي هوس، تنهن ڪري مٿن جيڪا جلهه ڪئي اٿس، سا مون پاڻ تي به ٿيل سمجهي هئي. هيئنر مون ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ تي جلهه ڪا نه ڪئي آهي، پر پاڻ جيڪا جلهه ڪئي اٿس، تنهنجو بچاءُ ڏنو اٿر. پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرائڻو اٿر، ته رسالي جهڙي ڪتاب جي معنائن ۾ سنڌي لغت نويسن جيڪڏهن ڪي ٿوريون چُڪون ڪيون، ته انهيءَ ڪري سندن لغتون اڌوريون ۽ خام هرگز نه چئبيون. اِئين پاڻ به ٿوريون چُڪون ڪيون اٿس. ته چئبو ته پاڻ به ساڳيءَ ٻيڙيءَ ۾ سوار آهي ۽ ٻين تي جلهه ڪرڻ جو هيڪاري حق ڪونه اٿس.“ (ص:171)

پيرومل لکيو آهي ته ”رسالي جو صحيح نسخو ڪهڙو چئجي؟ جنهن ۾ شاهه صاحب جو نجو سمورو ۽ صحيح ڪلام ڏنل هجي، اتي سوال اٿندو ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري رسالي کي انهيءَ موجب صحيح نسخو سڏي سگهبو يا نه؟ هن جو جواب بيڌڙڪ چئبو ’نه‘.“ (ص:81)

مٿي اڳئي ڄاڻايو اٿر ته شاهه جي رسالي جو اوائلي نسخو جو ’گنج‘ سڏجي ٿو، تنهن مان اڄ تائين ڪي ڪي بيت اهڙا پيا لڀن، جي هن وقت تائين ڇپجي پترا نه ٿيا آهن. مطلب ته شاهه صاحب جو چيل ’سمورو‘ ڪلام ڪنهن به ڇپيل نسخي ۾ ڪونهي. (ص:81-82)

”هتي ٻيو سوال هيءُ اٿندو ته جيڪڏهن ٻين نسخن وانگر سندس رسالي ۾ به شاهه صاحب جو ’سمورو‘ ڪلام ڏنل ڪونهي ته ڀلا ’نجو‘ شاهه صاحب جو ڪلام ڏنو اٿس يا نه؟ هن جي جواب ۾ فقط ايترو چئي سگهبو، ته ڪوشش اها ٿي ڪئي اٿس، ته ’نجو‘ شاهه صاحب جو ڪلام ڏجي، پر هن بابت به سورهن ٿي آنا پڪ سان ڪجهه به وڌيڪ چئي نه سگهبو.“ (ص:82) ان مان ظاهر ٿيو ته پيرومل جي راءِ موجب گربخشاڻيءَ واري شاهه جي رسالي ۾ شاهه صاحب جو نجو ۽ صحيح ڪلام ڏنل نه آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جڏهن شاهه جي رسالي واري رٿا تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ته هن شاهه جي صحيح سوانح لکي ۽ جن عالمن کان ان سلسلي ۾ ڪي سهوون ٿي ويون هيون، تن جي نشان دهي ڪري صحيح ۽ تفصيلي طور سوانح لکي. اهو وڏو ڪم هو، جيڪو بلوچ صاحب ورهين جي تحقيق بعد مڪمل ڪيو. ۽ سالن جا سال شاهه جي قلمي نسخن جي ڳولها ڪري 50 قلمي نسخن ۽ 16 ڇاپي

رسالن جي روشنيءَ ۾ ٽيهن ورهين جي جاکوڙ کان پوءِ اها رسالي واري رٿا ڏهن جلدن ۾ مڪمل ڪئي. ڊاڪٽر صاحب شاهه جي ڪلام جي پرک لاءِ ڪي معيار مقرر ڪيا ۽ انهن جي آڌار تي مستند رسالو تيار ڪيو. جن ماڻهن جي راءِ آهي ته، "ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي کان پوءِ اجا تائين نج شاهه جي ڪلام جو جامع رسالو سنڌ ۾ پترو ڪونه ٿيو آهي." سا صحيح ناهي. هنن شايد ڊاڪٽر بلوچ جي محنت سان تيار ڪيل ڏهه جلد ڪو نه پڙهيا آهن، جيڪڏهن پڙهن ها ته شايد اهڙي راءِ نه ڏين ها. ڊاڪٽر گربخشاڻي ۾ ٽي قلمي نسخا سامهون رکيا ۽ ارنيسٽ ٽرمپ واري ڇاپي رسالي مان به مدد ورتائين، جنهن کي هُو ناقص سمجهي ٿو، جيڪا ڳالهه هن مقدمي ۾ واضح نموني لکي آهي. ۽ شاهه جي ڪلام جي پرک لاءِ ڪهڙا معيار مقرر ڪيائين، ان جي به ڪا وضاحت ڪا نه ڪئي اٿس. پيرومل جهڙي عالم به گربخشاڻيءَ واري رسالي کي مستند نه سمجهيو ۽ لکيائين ته، "انهن ٽنهي جلدن ۾ اسان کي ڪي سڌارا ڪپن ته اهي ڳالهيون سنڌن ڏيان تي آڻيان. لغت نويس جون جيتريون غلطيون ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڄاڻايون آهن، تن کان وڌيڪ پاڻ ڪيون اٿس. هن لاءِ سبب آهن." اهي سبب مثالن ۽ دليلن سان پيش ڪيا اٿس. (تفصيل لاءِ ڏسو پيرومل جو ليک-7، ص: 114 کان ص:141 تائين)

پيرومل لکيو آهي ته، "ڊاڪٽر گربخشاڻي پهريون سنڌي عالم آهي. جنهن رسالي جي ڪيترن اهنجن لفظن جو اشتقاق يا ڌاتو ڄاڻايو آهي ۽ گهڻيون چُڪون ڪيون ٿي انهيءَ ۾ اٿس. لفظن جي بنيادن ڳولهي لهڻ جي گهٽي ڪوجنا اڄ تائين سنڌ ۾ ٿي ڪانهي، تنهنڪري هن اوائلي سمي ۾ اهڙيون چُڪون ممڪن آهن."

پيرومل ڪجهه مثال ڏيندي لکيو آهي ته:

منجهان پَنءُ پروڙ، تو منجهه آهيس تڪيو

پنءُ جي معنيٰ گربخشاڻي 'پاڻ' لکي آهي. ڪن ڊاري جو پنءُ لکي آهي. پيرومل لکيو آهي ته، "سڄي رسالي ۾ مون کي سڄهي ٿي ڪو نه، ته ڪو شاهه صاحب ڪٿي به 'پاڻ' بدران 'پنءُ' لفظ ڪم آندو آهي: پنءُ معنيٰ 'ڊاري جو هڪ داڻو' ۾ اصطلاحي معنيٰ اٿس 'ذرو ٿورو' (اشارو) مٿين مصراع جي معنيٰ هئن ڪجي ته 'ٿوري منجهان يعني ٿوري اشاري منجهان ئي سمجهي وٺ اهو ٿورو اشارو هيءُ آهي ته 'تو منجهه آهيس تڪيو' يعني تنهنجي دلبر جو ديرو تنهنجي اندر منجهه آهي."

هن معنيٰ جي خاطريءَ لاءِ وٺو ساڳئي سُر سسئي آبريءَ جي فصل ستين مان هيو مثال:

منجهان پَنءُ پَروڙ، سڀ مَ پُڇج سسئي

يعني اي سسئي! تون ٿوري اشاري مان ئي سمجهي وٺ ۽ سڀ نه پُڇ. هتي ڏسو ته 'پنءُ' معنيٰ ٿورو (اشارو) ۽ 'سڀ' معنيٰ سمورو يا 'سموري' حقيقت 'هتي پنءُ جو ضد آهي 'سڀ' رسالي وارا اهي ساڳيا لفظ هڪ سنڌي پهاڪي ۾ به ڪم آيل آهن. 'انسان اهو جو پنءُ مان پروڙي' يعني 'انسان کي اکر بس' ٿنونءُ ڪي ٿارو، تازيءَ ڪي اشارو' (ص:127-128)

پيرومل سبب ڇهون ٻڌائيندي لکيو آهي ته، "ڪن حالتن ۾ مون کي ائين ڏسڻ ۾ آيو آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي پاڻ تان فارسيءَ ۽ عربيءَ جو اثر ڇنڊي ڪين سگهيو آهي، تنهن ڪري نج سنڌي لفظن جي بنياد ڄاڻائڻ مهل انهن کي ڇڪي تاڻي وڃي فارسي ۽ عربي لفظن سان گڏ ڳنڍيو اٿس. اهڙا مثال سندس رسالي جي ٽنهي جلدن ۾ آهن، پر مان هتي هر هڪ جلد مان فقط هڪ مثال ڏيان ٿو." هن ان جا مثال ڏنا آهن ته 'آهُر' نيٽ سنڌي لفظ کي فارسي 'آخور' جي بگڙيل صورت سڏيو آهي، جيڪو صحيح ناهي. ٻئي نيٽ سنڌي لفظ 'توڏ' کي عربي لفظ 'طور' جي بگڙيل صورت ڄاڻايو اٿس." (ص: 129)

جُلد-3 جي ص: 349 ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لکيو آهي ته: سيڏائڻ (فارسي. شيدا = سڪايل) سڪڻ موهڻ. حقيقتون 'سيڏائڻ' جي معنيٰ 'موهڻ' آهي ئي ڪانه ۽ لفظن جو اهو بنياد ئي غلط ڄاڻايو اٿس. سيڏائڻ لفظ جي معنيٰ آهي، 'واجهائڻ' (بک وڃان يا سڪ وڃان)." (ص: 131-132)

آخر ۾ پيرومل، گربخشاڻيءَ واري شاهه جي رسالي بابت لکيو آهي ته، "رسالي جو ڪو به نسخو

خامين کان خالي ڪونهي. اهڙيءَ حالت ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي هڪڙي به چُڪ نه ڪري ها، نه ملائڪن جي دفعي ۾ ليکيانس ها. انهن ٿورين خامين هوندي به ايترو چئبو، ته ڪيترن هنڌن صحيح پڙهڻين ۽ صحيح معنائن ڏيڻ ۾ بيشڪ سوڀارو ٿيو آهي. هيءُ لکڻ ۾ منهنجو مطلب ئي اهو آهي ته هن رسالي کي اڃا به ڪجھ وڌيڪ سڌارڻ جي ضرورت ظاهر ڪريان، يعني ته مراد هيءَ اٿم، ته هن رسالي جو نئون ڇاپو اهڙو نڪري، جو هرڪو ان کي سَندَ سمجهي. ڪتاب کي ايڏو ماڻ ملندو، ته انهيءَ ۾ خود ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ماڻ آهي ۽ سنڌي ساهت جو ڀلو به انهيءَ ۾ آهي. هن وقت جئن رسالي جا ٽيئي جلد بيٺا آهن، تئن منجهن ڪي اوڻايون آهن، جن جا ٿورا مثال ڏنا اٿم. ڪٿي مان ڀلو هجان، ته ڀلي ته پاڙهيا ڀيا منهنجي ڀل ظاهر ڪن. مان سدائين سکڻ لاءِ تيار آهيان. مان سڄي عمر اپياسي ٿي رهيو آهيان، هينئر پيريءَ ۾ به اپياسي آهيان. ۽ جيڪو وقت جيئرو هوندس، سو سڀ وقت اپياسي ٿي رهڻو اٿم." (ص: 172)

هيءَ حقيقت آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي کان اڳ جيڪي رسالا ڇپيا هئا يعني ٽرمپ وارو شاهه جو رسالو ۽ بمبئيءَ مان ڇپيل شاهه جا رسالا (جن کي بمبئي وارا ڇاپا) سڏيو وڃي ٿو ۽ تعليم کاتي وارو رسالو، تن ۾ ڪا تحقيق ڪيل نه آهي، تنهن ڪري اهي معياري نه هئا. گربخشاڻيءَ وڏي محنت ڪري اعليٰ تحقيق جي معيارن مطابق شاهه جو رسالو تيار ڪيو، ان جو داد ڏيڻ تمام ضروري آهي، جو ته ان وقت مڙني شاهه جي رسالن ۾ اهوئي معياري رسالو هو. ان جي تعريف ڪرڻ گهرجي، پر ان کي مستند شاهه جو رسالو چئي نه ٿو سگهجي. ها، البت ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته جيستائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو شاهه جو رسالو (جيڪو ڏهن جلدن ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي) شايع نه ٿيو هو، تيستائين گربخشاڻي وارو شاهه جو رسالو مڙني ڇاپي رسالن جي ڀيٽ ۾ اعليٰ ۽ معياري رسالو هو، پر ان ۾ ڪن بيتن جي پڙهڻين ۽ ڪن لفظن جي معنائن ۾ خاميون هيون، تنهن ڪري ان رسالي ۾ وڌيڪ سڌارن جي گنجائش هئي. اها ڳالهه خود گربخشاڻيءَ رسالي جي مقدمي (مقدمہ لطيفي) ۾ لکي آهي ته، "هي ڪم آخري ڪونهي اميد اٿم ته هن کان پوءِ ڪو عالم اچي شاهه صاحب تي ڪم ڪندو ته منهنجو پورهيو جهڙوڪر پنهنجو ملهه حاصل ڪندو." ان قسم جي ڳالهه پيرومل به ڪئي آهي، جيڪا اڳ ۾ اچي چڪي آهي.

هينئر غور سان ڏٺو وڃي ته جيڪو ڪم گربخشاڻيءَ شروع ڪيو هو. ان کي ڊاڪٽر بلوچ توڙ تي پهچايو ۽ هينئر سڀني ڇاپي رسالن ۾ ڊاڪٽر بلوچ وارو شاهه جو رسالو مستند ۽ معياري آهي. انسان کان خطا ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري ممڪن آهي ته ڊاڪٽر بلوچ کان ڪي سهوون ٿي ويون هجن، پر ان جي ڀيٽ ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي واري رسالي ۾ گهڻيون سهوون آهن، جيڪي پيرومل انتهائي ديانتداريءَ سان اصلاح خاطر نروار ڪيون آهن، جن جو بيان هن کان اڳ ٿي چڪو آهي. جنهن جي غلط پڙهڻين ۽ غلط معنائن جا پيرومل مثال پيش ڪيا آهن.

ٻي جيڪا وڏي سُهو گربخشاڻي کان ٿي، سا اها ته هن ٽرمپ واري رسالي کي وڏي اهميت ڏني ۽ ان ۾ شامل واين کي وڏي اهميت ڏيندي، اهي پنهنجي رسالي ۾ شامل ڪيائين، جيڪي شاهه جي ڪنهن به قلمي نسخي ۾ موجود نه آهن. اهي حقيقت ۾ ٽرمپ جي هڪ سنڌي منشيءَ پاڻ ٺاهي يا ٻين کان ٺهرائي رسالي ۾ شامل ڪيون ۽ ان جي ڀيٽ ۾ ٻلڙي ۽ ڀٽ وارن نسخن کي تمام گهٽ سمجهي، ٽرمپ واري رسالي جي تعريف ڪندي لکيو اٿس ته، "هڪ وڏي خوبي منجهس هيءَ آهي ته جيڪي وايون درج ڪيون ويون آهن، سي شاهه جون آهن، جن جي عيوض ٻين ڇاپن ۽ خود ڀٽ ۽ ٻلڙي وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل آهن." هن راءِ بابت پيرومل جيڪا راءِ ڏني آهي، سا هن کان اڳ اچي چڪي آهي يعني جنهن نسخي کي بنياد بڻائي، هن شاهه جو رسالو تيار ڪيو، تنهن کي پاڻ ئي ناقص سڏيو اٿس.

جيئن ته سنتين کي شاهه لطيف سان بيپناهه عقيدت آهي، اها ڳالهه مدنظر رکي ڪيترن ئي ماڻهن

شاهه جا رسالا تيار ڪيا. شاهه صاحب سان عقيدت سبب ماڻهن اهي چُمي اکين تي رکيا. شاهه جو رسالو تيار ڪرڻ وارن کي شهرت بہ ملي تہ عزت ۽ دولت بہ ملي. هن وقت تائين اندازي موجب ويهارو کن شاهه جا رسالا ڇپجي چڪا آهن (ٿي سگهي ٿو تہ اجا وڌيڪ هجن) اهو سلسلو جاري آهي ۽ جاري رهندو، ان کي ڪوبہ روڪي نہ ٿو سگهي.

هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ گربخشاڻيءَ واري شاهه جي رسالي مان گهڻن ئي شاهه جي شارحن فائدو حاصل ڪيو. ماڻهن کي مفت جو مال ملي ويو. تنهن ڪري مُٺي جي مڏي تي نہ صرف شاهوائي شاهوڪار ٿيو، پر ٻيا بہ ڪيترائي آسودا ٿي ويا ۽ لطيفيات ۾ وڏو نالو ڪمايائون، پر گهڻن ماڻهن کي اها خبر ئي نہ آهي تہ ان مڏيءَ جو اصل مالڪ ڪو ٻيو آهي. غلام محمد شاهوائي ان جو اتارو ڪيو ۽ ان اشراف پنهنجي جوڙيل شاهه جي رسالي ۾ کُلي دل سان اعتراف ڪيو آهي. ڪلياڻ آڏواڻي ۽ ڪن ٻين ان مان فائدو ورتو. پر ٻئي ڪنهن بہ ان جو اعتراف نہ ڪيو. غور سان ڏٺو وڃي تہ سواءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي، ٻين پوين شارحن ڪو بہ قلمي نسخو آڏو نہ رکيو. مرحوم عثمان علي انصاري هڪ ٻن اڌ پورن قلمي نسخن جو ذڪر ڪيو آهي، پر سندس ڳالهہ مشڪوڪ آهي، ان ۾ ڪو وزن ڪو نہ آهي. جن رسالا مرتب ڪيا، تن بمبئيءَ وارن ڇاپن، گربخشاڻيءَ واري رسالي ۽ مرزا قليچ بيگ واري شاهه جي رسالي جي مدد سان شاهه جا رسالا تيار ڪيا. باقي ٻانهي خان شيخ گنج جو اتارو ڪيو، جنهن جو هن مون سان اعتراف ڪيو هو. انهن شارحن نہ صرف گربخشاڻي واري رسالي جي متن مان فائدو ورتو، پر هنن گربخشاڻيءَ واري ڏنل معنائن مان بہ فائدو ورتو. ڪجهہ مدد پيرومل جي 'غريب اللغات' مان ورتائون. مرزا قليچ بيگ جي لغات لطيفي، ڊاڪٽر بلوچ واري جامع سنڌي لغات ۽ شاهه جي رسالي جي لغات 'روشني' مان بہ ڪُڏي ڪيائون. مطلب تہ مُٺن جي مڏي تي گهڻن ئي ڏاڙا هنيا ۽ پاڻ کي لغت جو ماهر سڏائڻ لڳا. جيڪا جاڪوڙ گربخشاڻي، مرزا قليچ بيگ، پيرومل ۽ نبي بخش خان بلوچ ڪئي، اهڙي وري ڪنهن نہ ڪئي. هينئر گهر ويٺي شاهه جي رسالي جون لغتون تيار ٿي رهيون آهن. ڪيترائي پُڇ پڏي مَهري ٿي ويا آهن ۽ ڪُئي وانگر هريڙ هڻ ڪري وڏا پساري بڻجي ويا آهن.

منهنجي راءِ ۾ هن وقت ڊاڪٽر بلوچ وارو شاهه جو رسالو هر لحاظ کان مستند آهي. ممڪن آهي ڪنهن خوشنصيب عالم کي وڌيڪ ڪي قلمي نسخا ملي وڃن (جنهن جو امڪان گهٽ آهي) ۽ ڊاڪٽر بلوچ وارا ڏهہ جُلد سامهون رکي، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر بلوچ وارن شاهه جي رسالن کان وڌيڪ ڪو مستند شاهه جو رسالو تيار ڪري، پر ويجهي وقت ۾ اهڙو امڪان نظر نہ ٿو اچي، ممڪن آهي تہ پنجاهہ يا سئو سالن جي عرصي ۾ اهڙو رسالو تيار ٿي سگهي، جيئن ترمپ واري رسالي کان پوءِ گربخشاڻيءَ پنجاهہ سٺ سالن کان پوءِ شاندار شاهه جو رسالو تيار ڪيو. پر اهو هڪ تہ نامڪمل هو ۽ ان ۾ ڪجهہ اوڻايون هيون، جن جو ذڪر پيرومل ڪيو آهي، تنهنڪري شاهه جي شيدائين جي تمنا هئي تہ ان کان بہ وڌيڪ معياري ۽ مستند رسالو تيار ٿيڻ گهرجي. جنهن جو اشارو پيرومل بہ ڪيو آهي. انتهائي خوشي جي ڳالهہ آهي تہ اها تمنا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙو عالم ئي پوري ڪري سگهيو ٿي، جيڪا هن وڏي محنت ڪري پوري ڪئي. جڏهن گربخشاڻيءَ وارو رسالو ڇپجي پڌرو ٿيو هو تہ اهو ٻين رسالن جي ڀيٽ ۾ واقعي معياري رسالو هو، پر ڊاڪٽر بلوچ واري رسالي ڇپجڻ کان پوءِ اهو چوڻ صحيح ٿيندو تہ "هن وقت معياري ۽ مستند رسالو اهو ئي آهي." منهنجي پڙهندڙن کي گذارش آهي تہ مهرباني ڪري ڊاڪٽر بلوچ وارا شاهه جي رسالي جا ڏهہ ئي جُلد پڙهي ڏسن تہ پوءِ کين بلوچ صاحب جي ورهين جي محنت ۽ تحقيق جو صحيح اندازو ٿي ويندو ۽ کين صحيح راءِ قائم ڪرڻ ۾ مدد ملندي. باقي ٻنا پڙهڻ ۽ پُرجهڻ جي غير علمي ۽ هوائي ڳالهيون ڪو وزن نہ ٿيون رکن.

نصير مرزا
حيدرآباد

عظيم شاعر نارائڻ شيام کي پيتا

مان تہ هڪ يادگار پيڙهيُن جو

9 جنوري 1989ع...... جنهن صبح جو هند سنڌ جي جديد سنڌي شاعر، نارائڻ شيام جي ديهانت جي خبر سنڌي اخبارن ۾ ڇپي، آئون ڪراچيءَ ۾ هئس. خبر پڙهي اداس اکين سان آسمان ۾ مون ڏٺو، سنڌ جو آسمان 'حُسن' ۽ پکين کان خالي خالي نظر آيو. اهڙي اڪيلائيءَ ۾ دل چاهيو ڪنهن سان فون تي ڳالهايان پنهنجو ڏک شيئر ڪريان پوءِ ذهن تي زور ڏيئي يادگيرين مان شيام جا شعر چپن ۾ دهرائيندو رهيس.

تنهنجي سنيار آئي دل جو، ڪنول ٽڙي پيو،
نڪتو ڪو ذڪر اهڙو جو ٻات ٻات چمڪي،
آواز رنگ لاتو، ورتي خيال صورت،
ڏاتر جي ذات چمڪي، شاعر جي ٻات چمڪي.

پوءِ اندر مان آواز آيو.....

هڪ صديءَ کان پوءِ پڻ شايد ڪي عالم ۽ اديب،
شيام جي شعرن منجهان ڳولي لهن نقطا نوان

تڏهن شيام جو هيءُ شعر بہ ياد آيم......

پهتاسين ڪهڙي ماڳ وڃي جا ڪندين پُڇي
هان ڏس تہ هن سفر ۾ لنگهياسين ڪٿان ڪٿان.

پوءِ لڳو، شيام جا شعر، صرف شعر تہ نہ آهن انمول ريڪا آهي، جن جا رنگ سنڌس وصال جي صدمي سبب، جڻ لڙڪن جي ڏنڊ ۾ يا شايد دهليءَ ۾ ڪنهن شمشان گهاٽ تان سنڌس اگني سنسڪار واري دونهين باعث، ذهن ۾ دونهاٽبا، ڏنڏلاٽبا پيا وڃن.

ڪيڏو نہ ٻوجهل ڏينهن هو اُهو مون لاءِ. آئون ان وقت ڪراچيءَ واري قديم بلمبي هوٽل ۾ چترڪار خدا بخش ابڙي جي آرٽ اسٽوڊيو ۾ ويٺو هئس، تڏهن ٽيبل وٽان اٿي، بالڪنيءَ ۾ گلن واري ڪونڊيءَ وٽ اچي بيٺس تہ شيام جو هيءُ خوبصورت شعر ياد پيو.

پوپٽن بابت تہ سوچو ئي نہ هوم،
مون تہ گل پوکيا ايئن ئي شوق مان.

خدا بخش جو ناهي ڏنل، ڪافيءَ جو ڪوپ ٺنڌو ٿيندو رهيو ۽ دور سرحد پار کان شيام جي ڏکويل هيءُ صدا ايندي رهي.

الائي ڪهڙي گهڙي شيام، آن مان نڪتاسين،
وطن ورڻ تہ ڇا، سرحد ڏسڻ نصيب نہ ٿي.

سنڌ ڪراچي ۾ ورهاڱي کان اڳ شيخ اياز صاحب ۽ نارائڻ شيام پاڻ ۾ ڪاليج فيلو هئا. ورهاڱي جو هاڃو شروع ٿيو تہ شيام سنڌ مان لڏيو. شيخ اياز هُن کي ڪراچي بندر تائين ڇڏڻ ويو. پوءِ بمبئي بندر تي لهڻ ۽ دهليءَ ۾ تنها تنها ڀٽڪندي شيام دل جو حال هن شعر ۾ بيان ڪيو......

گهميس شهر ۾ پئي اڪيلو اڪيلو،
تہ ڪو پاڻ جهڙو ملي ڪنهن گهٽيءَ ۾.

تڏهن هند سنڌ ۾ هندو مسلم جهيڙا جهڳڙا ۽ انسانيت جو هر طرف خون وهندو ڏسي هُن دل سان دانهن ڪئي....

ٻري مسجد ۾ ۽ مڙهيءَ ۾ ڏيو،
پر نہ ڌرمن جو انتڪار ويو.

هاڻي اها ڳالهہ بہ طئہ تہ 1947ع تي ڀارت شيام جو محض سڪٿو سرير ئي ويو هو. هن جو روح تہ سنڌ، سنڌ جي هوائن ۽ ٻولي ۾ هئو، تڏهن هندستان ۾ ڇڙوڇڙ سنڌي هندو خاندانن ۽ سنڌ تي ڌارين جي يلغار ڏسي هن ڏک مان آواز بُلند ڪيو ۽ سجاڳيءَ جو سڏ ڏنو......

الا! ائين نہ ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي،
تہ هُئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي.

آگسٽ 1988ع ڌاري، پراڻي سکر واري گهر جي اسٽڊيءَ ۾ اياز صاحب کان پُڇو هئم، جديد سنڌي شاعرن ۾ اوهان جي پسند جو شاعر؟ تڏهن شيخ صاحب، جهٽ جواب ڏنو 'صرف نارائڻ شيام.' ساڻس بي پناهہ محبت ۾ اياز صاحب، سُر نارائڻ شيام بہ لکيو، جنهن ۾ چيائين:

آهہ اڌوري تو بنان، هيءَ جا منهنجي "مون"
ساميءَ وانگر تون، سدا رهندين سنڌ ۾.

اياز صاحب پنهنجي ڪتاب 'سُر لوهيڙا ڳيبا' ۾ لکيو، 'مون شيام کي چيو، شيام! اڳئين جنم ۾ ودیا پتي هئين ڇا؟"

شيام ڇپن تي آگر رکي چيو.... شو.... او.... متان ٻي ڪنهن کي ٻڌائين. پوءِ هڪ وڏو ٽهڪ ڏنو هئائين. شيخ اياز صاحب وڌيڪ لکيو.

مون هُن کي چيو: شيام، سنڌ سنڌ نہ آهي. ڀٽائي کان پوءِ سچل، سامي ترڪي ۽ مون کي جنم ڏنو اٿائين. ڀارت ۾ ايترا شاعر ٻن هزار سالن ۾ بہ پيدا نہ ٿيا آهن. جيترا سنڌ اڍائي سو سالن ۾ پيدا ڪيا آهن.

ڪتابہ "نارائڻ شيام.... شخصيت ۽ فن" جي مهاڳ ۾ سنڌ جي ڪلاسيڪل هندو مُسلم عظيم شاعرن جي پس منظر ۾ محمد ابراهيم جويي صاحب لکيو.... "اسين سنڌي، هڪ قوم آهيون. ڌرم ۽ مذهب جي بنيادن تي قومن جي "ورهاست" ۽ "ورهاڱي" کي اسين ڪونہ ٿا مڃون سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جا شاهہ 'سچل'، 'سامي' ۽ 'دلپت'.... يا سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جا 'شيام' ۽ 'اياز'.... جذبي ۽ خيال جي هڪ ئي دنيا ۾ بيهاري" اسان کي هڪ قوم بڻائين ٿا. جويي صاحب جي راءِ جي تسلسل ۾، منهنجو خيال آهي تہ 25 هين جولاءِ 1922ع تي ڳوٺ ڪاهي قاسم ضلعي نوابشاهہ ۾ جديد سنڌي شاعريءَ جو جيڪو "آدّ دائرو"، نارائڻ شيام جي ڄالي سان پيدا ٿيو هو، صرف هڪ سال کان پوءِ اُهو دائرو 1923ع ڌاري شڪارپور ۾ شيخ اياز جي جنم سان ڄڻ "مڪمل" ٿي ويو. ائين ويهين صديءَ ۾ هڪ ئي وقت اسان ٻن مهان شاعرن کي هڪ ئي صديءَ ۾ موجود ڏٺو ۽ اهو ڪنهن معجزي کان گهٽ ڪٿي هو.

سنڌي ٻوليءَ جي هنن ٻنهي مهان شاعرن جي شاعراڻي اُتڪاري ۽ اسلوب جو جائزو وٺبو، تہ اياز جي شاعري جهڙي اونهاري جو گرم ڏينهن ۽ شيام جي شاعري جهڙي ستارن ڀريل ٿڌاڪڙي رات، اياز جي شخصيت ائين، ڄڻ 'ڀنيٽ ڀنيٽ ٻاهہ ٻري" ۽ شيام جو ڌيرج ڀريو سڀاءُ ائين ڄڻ 'رڻ ۾ رات ٺري' ۽ اياز جو مزاج، وڏي ڀڪيڙ ۾ ڀڪڙيل ٻڙ جو وڻ ان جي مقابلي ۾ شيام جو سڀاءُ ڄڻ پپر جو وڻ. اياز جي شاعري پڙهو تہ جهڙا سج جا تاوَ تتل ڪرڻا، شيام جي ڪوتا پڙهو تہ جهڙي ڪنهن چانوَ ڀريي وڻ جي ٿڌي ٿڌي ٽڪار شيام پاڻ بہ تہ چيو آهي:

اڄ اڄ ساڻي وڻ جي هيٺان،
ڇانوَ نہ ملندو سُڪل وڻ کان.

شيام جي شاعريءَ جو اڀياس ڪبو، تہ ان ۾ چِٽر عڪس چٽيل نظر ايندا. جي ها، احساس سان ڀريل زنده جاويد عڪس، ان ڏس ۾ هيءَ سندس جا تہ خوبصورت دوهو....

چانڊوڪيءَ جي آرسي روپهري ايڪانت
پنهنجي سُونهن ڏسي ڏسي، ڳلئي پٺي سانت.

شيام جي شاعريءَ جا عجيب رنگ ڍنگ آهن. هن وٽ خوشبو 'ڳالهائي' ٿي. ٻاڪ مُرڪي ٿي. منظر ڳالهائين ٿا.

بي جان شين کي جاندار ڪري پيش ڪرڻ تہ شيام کان ڪو سکي. اُن جو ننڍڙو هڪڙو مثال هيءُ ڏسو:

اڄهو "اُس" پٺي ڇنبڙي ائين گلن کي،

بُڪيو چنبڙي جڻ ڪو "ابهم" ٽڻ ڪي.
شيام جي غزلن ۾ احساسن ۽ عڪسن جي جيڪا نواڻ آهي، هتي انهن مان به ڪي روح کي راحت ڏيندڙ مثال ڏسو:

بهاري ڏئي هاڻ نوڪر مُڙيو.
پنيائنس ڪريا پن به ڪونديءَ منجهان.
ٻار ڪي ڪنهن جي هنج مان ونندي،
ڇا نه دلڪش هُڳاءُ جو احساس.
......
پر ۾ بيٺي نه اڪ ڪٽي نه ڏنئه،
ويندي ويندي مُڙي نهاريو تو.

رات جو سُمهي صبح جو اٿڻ بعد، ڪابه حسينا، پوءِ اُها ڪلوپيٽرا هجي يا ايشوريا... شيام هيءُ شعر ڄڻ اهڙين حسينائن لاءِ ئي ته لکيو آهي.

هُيئه صبح جو وار ونڙيل اُهي ئي
گهٽو شام جو ڪين تو پي سنواريو

۽ پوءِ 6 جنوري 2021ع... شيام جي لاڏاڻي واري اُن ڏينهن کي ياد ڪندي سندس هيءُ شعر ذهن تي تري آيو هئم:

پٽر ڪرندي 'ڏندي' ۾، جيئن ٽيو آواز،
پر تي بيٺل وڻ منجهان پکيءَ ڪيو پرواز.

هيءُ شعر به شيام ڄڻ پنهنجي 'ديهانت' لاءِ اڳواٽ چيو هو ۽ اڄ اها ئي ڪيفيت هن لاءِ منهنجي به آهي.

هتّ آلا ۽ "ڪارا" اٽئي،
شايد "ڳوڙها" شيام اُگهيا تو

۽ اي ڪاش! دهليءَ جي شمشان گهاٽ تان شيام جي پوتر شرير جي رک، سنڌو درياهه ۾ پرواهه ڪرڻ لاءِ سنڌ موڪلي وڃي ها. جيئن اها سنڌوءَ جي پاڪ پاڻيءَ سان ملي، سنڌ جي آباد شاداب کيتن ۾ پکڙجي ڪڻڪ جي سونهري سنگن، ميينديءَ جي ٻوٽن ۽ سدا بهار جي گلن ۾ سمائجي وڃي ها ۽ هن مهان سرجڻهار جا رنگ رنگ سپنا، سنڌ ديس جي رستيءَ وستيءَ ۽ واهڻ واهڻ ۾ ازل ابد تائين جهومندا رقص ڪندا رهن ها.

جهومندا..... رقص ڪندا رهن ها.

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

استاد محسن علي شر
خيرپور ميرس

قائم الدين فقير

(1906ع-1857ع)

قائم الدين فقير ولد مينگهو فقير شر ڳوٺ مينگهي فقير شر تعلقي ميرواھ ضلعي خيرپور ۾ 13 شوال المڪرم سنہ 1274ھ بمطابق 1857ع ۾ ڄائو. فارسي ۽ عربي تعليم حاصل ڪري دستاربند عالم بڻيو، سندس شعر سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ٻولين تي مشتمل آهن. جنهن ۾ فقير صاحب جا بيت، ٽيھ اکريون، مولود، مناقبا، ڪلام، ڪافيون، سہ حرفيون مشهور آهن. سرور ڪائنات فخر موجودات رسول ڪريم ﷺ اهلبيت ڪرام جي محبت ۽ عقيدت سندس ڪلام ۾ جهلڪا ڏيندي نظر اچي ٿي، جنهن جا ڪجهہ مثال هيٺ ڏجن ٿا.

قائم الدين فقير، سخي قبول محمد ثاني، (وفات 1928) جو طالب هو، جنهن جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪثرت سان ڪيو اٿس مثال.

مرشد مسند تنهنجي قائم قيامت تائين
دوست درازي دلبر، حامي هادي حيدر
پنجتن تنهنجي پاڪر، سيد توسان سائين.

ڪر قائم سر قرباني، جند جان صدق مهماني
مليا شاھ درازي جاني، آوي دوست ڏيوي دلداري.

قائم الدين فقير شر- 11 24 ربيع الثاني سنہ 1334ع مطابق 1906ع ۾ وفات ڪئي.
سندن شاعريءَ مان چونڊ شاعري پيش ڪجي ٿي.

علي حق حيدر ڀڃي ڪوٽ خيبر
ٻڌي سوال سائل آجو قيد ڪون ڪر
منجهئون مهر محبت ڏيو جام وحدت
ڪري پُر پيالو، ساقي حوض ڪوثر.
دين علي ايمان علي اعليٰ افضل شان علي
لحمڪ لحمي دمڪ دمي حضرت جو همراه علي
ترت لنگهائج تار طفيلان عاصيءَ لڳ الله علي
توريءَ ٽڪيو ناھ ٻيو، وارث ڪرڪا واھ علي
حب گهران حسنين حمايت پنجتن پشت پناھ علي.
سندن هيءَ فارسي غزل پڻ درگاهن تي اڪثر ڳايو ويندو آهي.

ورد است در زبانم نام علي علي
شب روز ثنا خوانم نام علي علي
گفت مرسل مولاؐ مومنان دا
رهبر وسيلا دائم نام علي علي
قائم غلام قمبر، قمبر غلام حيدر
قربان تن و جانم نام علي علي

بيت

نرگس نين سياھ سجڻ دي ناز پري نروار ڏونهين
ڪاڪل سنبل خجل ڪريندي، مشڪ ختن تاتار ڏونهين
مزگان تير ڪمانان ابرو، خاص خنجر تلوار ڏونهين
نال عشاقان ڪرن لڙائي، سيني وچ سنڪار ڏونهين
قامت سر و صنوبر طوبيٰ، غنچه دهن گلزار ڏونهين
لب مرجان با لعل بدخشان، خنده شڪر گفتار ڏونهين
لب مرجان يا لعل بدخشان، خنده شڪر گفتار ڏونهين
چنچل چال ڪيتي شرميلي، فيل ڪبڪ رفتار ڏونهين
شمس قمر قربان ٿيون، صدق صدق صدبار ڏونهين
حسن حسين حمايت ميڏي، مولا دي مختار ڏونهين
قائم حامي وچ حشر دي، بنهين علي سردار ڏونهين
ڪڍي ڪانگل تو ڏيان، جيءُ بکيون جيرو
وڃي ڪاءُ ولات ۾ جت دوستن جو آ ديرو
پُڇي مان پريت مان، پرين پري پيرو
قتل هي ڪيهو، قائم قرباني ٿيو.

راڻا سياڻا ميندرا، ڪامل اچ ڪاهي
مهڻا جي مومل جا، لالڻ چڏ لاهي
مومل ماندي ماڙئين ورهئين ناهي
ٿام اچ ناهي، قائم ڪنور ڪاڪ جا.

ڪافيون

تنهنجي حسن ڪيا حيران، سوين سلطان چوان
غب غب ۾ جٺين غرق سڪندر، يوسف منجهه ڪنعان
مصر زندان چوان
هُد هُد ڏس حيرت ۾ آندو، حضرت سلمان
صبا ايران چوان.

ادهر ابراهيم چڏيو هو، سارو سڀ سامان
طنبو طولان چوان.
ملڪ فلڪ ٿيا جتي سلامي، باري آهي بيان
زمين آسمان چوان.
پير بزرگ شيخ مشائخ، ڪوڙين منجهه ڪفران
مثل ڪنعان چوان
در در منهنجي دلبر در تي جن ملڪ انسان
قائم قربان چوان.

ڪافي

اُهي موڳا اٿي منهن ڪار، ملان مردار چوان
مُردي خور مقامي چپرا، پَسُ پٽين جا پار، چُٽيل چوڏار چوان
نورتڪن ٽا نٽرندودا، ويناڪن ويچار، انڌا آزار چوان
طالب الدنيا مخنث مُڪڙو، پاڙيا بي اعتبار، ٽڙيل تڪرار چوان.
قائم چڏ تون ڪنڌ ڪن جي، روحي ٿي رهوار، ننگ نروار چوان.

ڪافي

پسي حور پري غلمان، ٿيڻ قربان لڳي،
آيو شوربزار ۾، مصري ٿيا مستان، ڏسڻ ڪنعان لڳي
گلگون رنگ گلابي چهرا، سوزدرد سامان، نظر پريشان اڳي
چاهه اندر لڪ بابل جا، هاروتي حيران، املهه انسان لڳي
'قائم' ڪرتون صبر سلڻ ڪئون، عشق عجب آفتاب، زمين آسمان لڳي.

ڪافي

ڪري حملو حُسن آيو، ننگ نروار وه وه
خنجر پيڪان جئين پنبڻيون، چشم چمڪار چهه چهه چهه
ڪمان قوس قزح ابرو يا شمشير ايراني
چڙهي آهي فوج دراني دلي دهڪار ده ده ده
لڪين لقمان افلاطون ٿيا ديوان، حُسن بازار ٿهه ٿهه ٿهه
ڪاڪل ڪلنگي زلف زنگي، هٿي جن پاڻ دل ٻنگي
ڀهري جنسار سڀ جنگي تضنگ تلوار ٽهه ٽهه ٽهه
ڪري جلوو آيو جاني، ڪرڻ مشتاق قرباني.
عجب لب لعل مرجاني، شڪر گفتار ٽهه ٽهه ٽهه
ڪوڙين سرهجن قائم ڪيان سڀ يار تون صدقي
ڪوڙين قدمن تان قرباني ڏيان ڏهوار ڏهه ڏهه ڏهه.

ڪلام بولو

بُولا ذوق زاري- بولا ذوق زاري، ڪري غمگساري، ڳل پاند ڳاري سگهامل سهڻا بولا ذوق زاري
بولا عيش برلب- هر روز هرشب، ملي يارڪب ڪب سگها مل سهڻا بولا ذوق زاري
بولا بين بئنسر- سونهين رنگ ڪيسر، ڪيتا بره بسير سگهامل سهڻا بولا ذوق زاري
بولا نوڪ ماري- ماري ٽرت ٽاري، جُڳ جڳ جياري سگها سهڻا بولا ذوق زاري
بولاهي هلالي- ڏيندا پرت پيالي، برهه بي مثال سگها سهڻا بولا ذوق زاري
بولا ڏند دلبند- ڪيتا پرت پيوند، لب لعل گلقند سگها سهڻا بولا ذوق زاري
بولا زلف خُم خم- ڦ، ليل ڦم ڦم، ڏيندا چام جم جم سگها سهڻا بولا ذوق زاري
بولا دوڙ دائم- نال قرب قائم، ڪري سير صائم سگها سهڻا بولا ذوق زاري

نوٽ: قائم الدين فقير، ڪنهن لڳا درگاهه گودڙيه جي طالبن وٽ دوڙ ڳوٺ ۾ جيڪو ان وقت هڪ معمولي ڳوٺ هو، ترسيل هو، ائين صبح جو فقير سير تفريح خاطر ڳوٺ جي ٻاهران نڪتو، ته ڳوٺائي عورتن جو هڪ ٽولو سندس اڳيان گذريو جنهن ۾ هڪ حَسين مهه جبين ناريءَ تي سندن نظر وڃي پئي جيڪا سورهن سينگارن سان آراسته هئي ۽ ڪيس نڪ ۾ بولا پاتل ڏسي، فقير اتي بيهي مٽيون ڪلام بولا چيو، صوفي بزرگن وٽ مجازي محبوب کي وڏي اهميت حاصل آهي چو ته المجاز قنطرت الحقيقت دوڙ جو جيڪو ان وقت ننڍڙو ڳوٺ هو، هن درويش جي دعا سان اڄ تعلقي جي در جي تي پهتل آهي هي صوفي درويش پنهنجي ڏاڏي فقير غلام حيدر شر گودڙيه سان پنهنجي والد بزرگوار ميان مينگهل فقير شر سان، فقير غلام حيدر گودڙيه جي مزار مٿان هزهاءِ نس واري رياست خيرپور مير علي مراد خان ٽالپر طرفان جوڙايل مقبري ۾ ابدي آرامي آهن، روضه ۾ درگاهه گودڙيه جو ٻيو نمبر گادي نشين ميان غازي غلام شاهه فقير گودڙيه سائينءَ جو فرزند ميان عليَ مراد فقير ۽ درگاهه جو ٽيون نمبر گادي نشين ميان مراد علي فقير پڻ ابدي آرامي آهن. مقبري جي مرمت ۽ چٽسليءَ جو ڪم موجوده گادي نشين فقير سڪندر علي شر 2003ع ۾ تزئين و آرائش جو ڪم 2018ع ۾ سندن ڀاءُ مرحوم احمد خان فقير عرف راجا فقير سرانجام ڏنو.

حوالا:

1- گودڙيه جي گونج- فقير غلام حيدر شر گودڙيه يادگار ڪميٽي طرفان راقم جي زيرادارت ڇپيو 1982ع ۾.

2- سچل سرمست- 15 ، 1995ع راقم خادم عباسي.

3- قائم قوي- فقير غلام حيدر شر گودڙيه يادگار ڪميٽي طرفان 1994ع ۾ راقم جي زيرادارت

4- ديوان فقير غلام حيدر گودڙيه- مرتب استاد عبدالرحيم عابد 1960ع. ديوان گودڙيه کي 1960ع ۾ درگاهه جي چوٿين نمبر گادي نشين ميان ٻڍل فقير شرمنگي آرٽ پريس خيرپور مان ڇپرائي پڌرو ڪيو، اڄ ڪلهه ديوان گودڙيه طويل عرصه گذرڻ ڪري ناياب آهي ليڪن درگاهه گودڙيه جي موجوده گادي نشين فقير سڪندر علي شر ۽ راقم وٽ هي تاريخي تحفه محفوظ آهن.

5- ڪلام، ڪافيون، مناقبا، سه حرفيون، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

*

‘جمال’ مراد گبول
ميرپور- ساڪرو

مرزا علي محمد ‘عاجز’ ساڪرائي

سنڌ جو مقبول ڪُهنه مشق اديب ۽ پُختہ گو شاعر اُستاد مرزا علي محمد ‘عاجز’ مُغليہ خاندان جي چغتائي قبيلي جو چشم و چراغ هو. 1887ع جي لڳ ڀڳ ڪراچيءَ شهر ۾ پيدا ٿيو. سندس والد بزرگوار جو اسم گرامي، مرزا محمد سليمان هو، جو سنڌيءَ سان گڏ فارسي، عربي، جو پڻ زبردست ڄاڻو هو. عاجز صاحب جي درس و تدريس جو ڪم سندس والد صاحب جن جي زيرنگرانيءَ ۾ ٿيو. پارسي ۽ عربي تعليم اُتان حاصل ڪيائين، ۽ سنڌي فائنل امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد فارمين جي ڪورس جا ٽي سال پڻ پاس ڪيائين، جو امتحان انهيءَ وقت هڪ امتيازي حيثيت رکندو هو، ان بعد ميونسپل اسڪولن ۾ سنڌي ماستر ٿي رهيو. ان کان پوءِ ڪراچي ضلعي جي ڪن ٻاهرين اسڪولن ۾ پڻ نوڪري ڪيائين.

سندن چوڻ مطابق سندس طبيعت ننڍي هوندي کان ئي موزون هئي، پاڻ اڃا ننڍوئي هو تہ سندس والد بزرگ وفات فرمائي ويو. عزيزن عليحدگي اختيار ڪئي، دوست ۽ يار ڪناره ڪشي اختيار ڪرڻ لڳا، فلڪ پنهنجي سِتمرانيءَ تي ڪمرڪشي بيٺو.

اهڙي دؤر ۾ ذي شعور ۽ حساس انسان جي دل مان دردن ۽ ارمانن سان گڏيل جيڪا دانهن ۽ آه و فغان زبان تي ايندي، سا ضرور شعر جي صورت ۾ هوندي، سندس زبان تي بہ بي اختيار شعر نمودار ٿيو. شعر و شاعريءَ ۾ پنهنجو اُستاد مير عبدالحسين ‘سانگيءَ’ کي منتخب ڪيائين. مير عبدالحسين ‘سانگيءَ’ پنهنجي هڪ طرحي شعر ۾ ‘عاجز’ صاحب کي هينئن ياد فرمايو آهي:

مِلي ‘عاجز’ ڪنا ‘سانگيءَ’ کي آهي مصرع موزون،
سرير سنسار مان سو ڪين، جيڪي جيءَ جي جانيءَ مان.

مرحوم محمد بخش ‘واصف’ حيدرآبادي پنهنجي ڪتاب تذڪرة الشعراءِ جي صفحي 60 تي مير عبدالحسين ‘سانگيءَ’ جي سوانح حيات قلمبند ڪندي هن طرح لکي ٿو:

شيراڻي مُلان علي محمد ‘عاجز’ بہ وٽس گهڻو ايندو ويندو هو. مونکي ياد آهي تہ ساڻس گڏجي آئون بہ هڪ ڀيرو وٽس ويو هئس.

‘عاجز’ صاحب منهنجو تعارف ڪرايو هو، پوءِ مون مير صاحب کي پنهنجو شعر ٻڌايو هو: جو ٻڌي مير صاحب چيو تہ هي نوجوان اڳتي هلي چڱو شعر چوندو. ٿورو وقت ويهي اسان مير صاحب کان موڪلايو. انهيءَ مان ثابت آهي تہ علي محمد ‘عاجز’ مير صاحب جي ڪچهرين ۾ گهڻو ايندو ويندو هو.

سنڌ جي ممتاز شاعرن مان مرحوم شمس الدين ‘بلبل’، مرحوم محمد هاشم ‘مخلص’، مرحوم سيد ‘زمان شاهه’ ‘ساقي’ ٺٽوي ۽ ‘مرزا قليچ بيگ’ سان سندس خاص اُنس هوندو هو، جن جا ڪيترائي خط ۽ شعر وٽس موجود هئا. مرحوم زمان شاهه ٺٽويءَ سان سندس زبردست تنازع پڻ ٿيو. جنهن ۾ هڪٻئي کي شعر ۾ سوال جواب ڪندا هئا، اهو تنازعو، هڪ غلط فهميءَ جي آڌار تي ٿيل هو، نيٺ ‘ساقي’ ٺٽوي مرحوم پنهنجي غلطي محسوس ڪئي، ۽ هي شعر ‘عاجز’ صاحب کي لکي

موڪليائين. جنهن ڪان پوءِ تنازعو هميشہ لاءِ ختم ٿي ويو.

پرين تنهنجي اچي پُرزي، مچايو شور محفل ۾،
ڏٺي ڏرتي سڄو عالم، ٿيو حيران هِن هُل ۾،
صحيفو صاف ۽ سهڻو ٻہ، ’عاجز‘ جو اچي رَسيو،
منجهس جا خاص هئي خُوشبوءِ، نہ آ سا چوب صندل ۾،
نہ آهي جنگ ۽ جهيڙو، ڪمائي ڪِلڪ جي آهي،
ڪجاڻو معاف تون مونکي، لکيم جي لفظ بہ ’ٻُل‘ ۾.

سندس جوانيءَ جي چيل اشعار مان اسان وٽ هڪ مصرع موجود آهي:

”ڏسي اَبرو سندو، اي چنڊ جهڙا!
هلالِ عيد قربان ياد آيم.“

جوانيءَ جي دؤر ۾ مرحوم ’عاجز‘ سڄي سنڌ جو سير ڪيو هو. هندستان ۾ اجمير شريف، دهلي ۽ آگري تائين ويو هو. آخر سير و سفر مان سندس دل تنگ ٿيڻ لڳي، ان ڪانسواءِ سندس همعصر شاعر بہ وفات ڪري ويا. تنهنڪري گوشہ نشيني اختيار ڪيائين. آخر ميرپورساڪري جي ديهہ ڪاڄهريءَ ۾ زمين خريد ڪري اتي رهڻ لڳو، ۽ ان کي پنهنجو وطن سمجهڻ لڳو. اتي بلڪل اهڙيءَ طرح گمنامي جي عالم ۾ گذارڻ لڳو، جو ڪنهن کي بہ خبر ڪانہ هئي، تہ هيءَ اهوئي شخص علي محمد ’عاجز‘ آهي. 1955ع ۾ تپيدار پير محمد (پياسي) سان سرڪاري ڪم جي دوران سائس ملاقات ٿي. ڪجهرين دوران سندس ئي مشوري سان ميرپورساڪري ۾ ’بزمِ ادب‘ جو بنياد وڌو ويو.

آخر نئين سر پيريءَ ۾ ٻيهر شعر و شاعري ڪرڻ لڳو، ۽ ميرپورساڪري ۾ ماهوار مشاعرا ٿيڻ لڳا. مٿئين تصديق سندس شعر جي هن مصرع مان ظاهر ٿئي ٿي:

’پياسي‘ مونکي تنهائيءَ منجهان اڄ آهي پٽرو ڪيو،
گذاريو وقت ٿي ’عاجز‘ اڳي خلوتِ گذاري ۾.

پوءِ تہ سندس طبيعت جي رواني سنڌوءَ جي طُغيانيءَ ڪان بہ ڪسر ڪٽي ويئي. سڄيءَ سنڌ جي بزمن کي شعر موڪلڻ لڳو. جن مان اڪثر ڪري آفتاب (دادو) بزمِ طالب المولىٰ ڪراچي ۽ بزمِ طالب المولىٰ (پٽورو) کي هر ماه شعر تيار ڪري موڪليندو هو. بزمِ طالب المولىٰ پٽوري کي اڪثر ڪري مانوارو مرحوم معمور يوسفاڻي، ولي سروري، ثابت سروري، جليل سروري ۽ ٻيا ڪوڙ سارا شاعر شامل ٿيندا هئا. جيڪي ميرپورساڪري جي ’بزمِ ادب‘ جي طرحي مشاعرن ۾ پڻ شعر پڙهي خوب داد حاصل ڪندا هئا.

مرحوم ’پياسي‘ ۽ ’شمشاد‘ ساڪرائي سندس رازدان دوست هئا، انهن سان ڪچهرين دوران ساجد سرشاري، پرواني پٽي، سوز ڇڇڙائيءَ، ۽ جليل سروريءَ جي گهڻي تعريف ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ جيڪڏهن انهن نوجوانن مطالعو ڪيو ۽ مشق سُخن جاري رکي تہ چڱا شاعر ٿي پوندا.

سنڌ جي بلندپايہ جهونن شاعرن سان سندس خط و ڪتابت جو ڪافي سلسلو هوندو هو. سندس اشعار وقت بوقت سنڌي رسالن خاص ڪري نئين زندگي، هلالِ پاڪستان ۽ فردوس وغيره ۾ وڏي آب و تاب سان شايع ٿيندا هئا. جولاءِ 1957ع جي ’نئين زندگي‘ ۾ سندس هڪ شعر شايع ٿيو هو. جنهن ۾ پنهنجي وفات جو اطلاع پنهنجي دوستن کي ڏنو اٿس.

زندگيءَ تي نہ اعتبار رَهيو،
شعر هي منهنجو يادگار هجي.

25 جولاءِ 1959ع تي 4 بجي شام جو حيدرآباد ۾ وفات ڪيائين.

پوئين دؤر جي شعر و شاعريءَ جو مواد سمورو سندس ٻاٽي مرزا غلام معصوم بيگ سنڌ يونيورسٽي وٽ محفوظ آهي ۽ ٻيو هڪ ڪتاب ’سنڌين جا سُخن‘ پڻ تاليف ڪيو هئائين.

جنهن ۾ قديم زماني جا شعر ڏنل آهن، جو جناب مرحوم ڊاڪٽر نبي بخش خان کي نظرثانيءَ لاءِ ڏنل آهي. جيڪو ڊاڪٽر صاحب وٽ محفوظ آهي. پنهنجي پويان ھڪ فرزند ھڪ نياڻي ۽ ھڪ پائيٽو ڇڏيو آهي. سندس اشعار مان مختصر طور چند بند عرض رکجن ٿا:

رندانہ ڪلام:

بجز حق جي نہ هو هرگز، چوڻ هو 'قُم بہ ازنيءَ' جو،
منجهائي مسئلو مُلن، ڪيو تعزير جي قابل.

تشبيهات:

لعل لب لالن چوان، هي ياڪِ مرجان ساقيا،
يا چوان عڪسِ شفق، لعلِ بدخشان ساقيا،
نيم خوابي، نيڻ تنهنجا، يا چوان بادام سي،
تا ٿيو مخمُور نرگس، منجھہ گلستان ساقيا.

مزاحيات:

جي منا منڙي ڏيارين، تا ٿيان پيهر جوان،
تا چيائين واه! هي چرچا اديبانا ٿيا.

شڪوه:

اُهو پي وقت هو، جنهن ۾ هئس توقير جي قابل،
مگر هن دؤر غربت ۾، ٿيس تحقير جي قابل.
تخت طائوسيءَ تي طالع، هو ڪڏهن منهنجو مگر،
چا ڪريان آئون شڪايت، چرخ ڪُج رفتار جي.

دوستن جي ياد ۾:

هُجان 'گلزار'، 'پياسي' سان، ۽ 'عابد' ساڻ گڏ دائم،
وڇوڙو شل نہ ٿئي، 'شمشاد' سان ڪو عُمر ساريءَ ۾.
(گلزار) احمد خان ۽ 'عابد' عبدالله خان 'اسلم' جو شروع جو تخلص، 'عابد' هو.

تاريخ گوئي:

سنڌ ۾ سيلاب آهي، آهي موسم بَرشڪال،
تون بہ ڏي ڪا مَئي ڪٺر، در برگِ ريحان ساقيا،
يڪ هزار و نو صد و پنجاه، شش هي سال،
نظر 'عاجز' جو هي ٿيندو، مطلع ديوان ساقيا.
(1956ع)

(ماهنامو نئين زندگي 1960ع فيبروري تان ورتل)

نئون ڪتاب

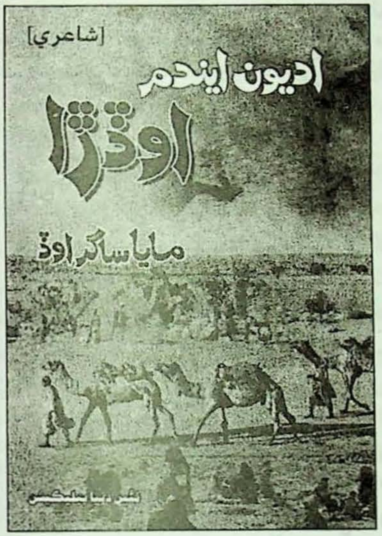

ڪتاب: اديون ايندم اوڙا
شاعره: مايا ساگر اوڊ
ڇاپو پهريون: جولاءِ 2021ع
تعداد: 1000
قيمت: -/300 رپيا
ڇپائيندڙ: نئين دنيا پبليڪيشن، حيدرآباد

عبدالخالق 'عبد' سائيناڻي
صوفي فقير

'پرواز' سروري

(سروري سلسلي جو هڪ سيبتو شاعر)

سنڌ ڌرتي پنهنجي سيني تي ڪئين اولياء بزرگ، ڏاها، سگهڙ، شاعر اديب سانديا آهن انهن مان اسان جي ضلعي عمرڪوٽ جو ناميارو اديب ۽ شاعر جناب مرحوم محمد ابراهيم 'پرواز سروري' صاحب به هڪ هو. سندس تعلق ڪنڀار قبيلي سان هو.

سندس حسب نسب:

سندن نسب حضرت حارث سان ملي ٿو، حارث جا ٻه پٽ، وليد ۽ يزد ٿيا، وليد جا ٽي پٽ ڪمبر، ترڪ ۽ پنهور ٿيا. ڪمبر اڳتي اچي ڪنڀر ٿيو، جنهن مان ڪنڀار موجود آهي.

سندس خاندان:

سندس وڏا اصل ۾ ڪيڻ لڳ ضلعي بدين جا رهواسي هئا، پوءِ جڏهن سومرن جي جنگ لڳي ته ڪجهه مارجي ويا، جن مان سندن ڏاڏو هارون اتي ئي روپا ماڙيءَ واري قبرستان ۾ دفن آهي باقي هارون جا ٻه پاٽ عليم ۽ اوپايو اتان لڏي ناري پٽ ٿرپارڪر ڏانهن آيا، جن مان عليم نبي سر وٽ اچي رهيو ۽ اوپايو نيو چور ۽ پراڻو چور جي وچ تي ڳوٺ سٽوئي ۾ اچي رهيو رهيو.

هتي هڪ ڳالهه ذهن تي اچي ٿي ته، عظيم محقق ڊاڪٽر بلوچ صاحب(1) هن هڪ روايت ۾ ڄاڻايو آهي ته سومرا خاندان جي جنگ جي نتيجي ۾ بچي ويل سومرو به ڪنڀار جي گهر پناهه وٺي پليو، ساڳي روايت ڪم و بيش هِتان جي عظيم محقق جناب مرحوم راڄ پلي(2) جن جو صوفي صديق محمد صادق فقير رحه جي سوانح ۾ ڏني آهي.

سندن شجرو ڪجهه هن طرح آهي:

سليمان جو پٽ هارون، هارون جو پٽ خميسو، خميسي جو پٽ اسماعيل، اسماعيل جو پٽ نٿو، نٿو جو پٽ هوندو، هوندي جو پٽ پنائي، پنائي جو پٽ لٿو، لڏي جو پٽ لکاڏنو، لکاڏني جو پٽ سومار، سومار جا ٻه فرزند نورمحمد ۽ اوپايو، اوپائي جو هڪ پٽ سائينڏنو، سائينڏني جا چار پٽ، (1) گل محمد (2) ونهيو، (3) عمر، (4) محمد اسحاق، محمد اسحاق جو پٽ محمدؒ ابراهيم پرواز سروري.

سائينڏني ڪان پوءِ سائينڏني جي اولاد ڪي حضرت صوفي محمد صديق صادق رحه جي پوٽي صوفي حاجي محمد رحه لڏائي اهر شريف وٺي آيو جتي پنهنجي حويليءَ جي پرسان گهر ٺهرائي ويهاريا، جيڪو هاڻي ڳوٺ صوفي فقير جي نالي سان مشهور آهي.

سندس اولاد:

سائينڏني کي چار پٽ هئا: (1) گل محمد (2) ونهيون، (3) عمر، (4) محمد اسحاق

(1) گل محمد کي هڪ پٽ محمد خان 'مسڪين' ٿيو، جيڪو واديءِ ٿرپارڪر جو مشهور سگهڙ ۽ شاعر ٿيو، افسوس سندس ڪجهه ڪلام ڪانسواءِ پيو مواد راقم جي نظر مان ڪونه گذريو آهي. سندس اولاد مان پنج پٽ ٻه نياڻيون ٿيون. پٽن ۾ جناب نورمحمد 'نورل' جناب گل محمد 'گل' عبدالرحمٰن، غلام مصطفيٰ ۽ بشير احمد موجود آهن. تن مان جناب نورمحمد 'نورل' ۽ گل محمد 'گل' ٻئي سٺا شاعر آهن، نورمحمد 'نورل' جا ڪجهه مضمون ڇپيل آهن ۽ پيو وٽن ڪيترو ئي مواد موجود آهي، محمد خان مسڪين صوفي فقير مان لڏي چور اسٽيشن ويو، وري پڇاڙي واري عرصي ۾ ڳوٺ ويهرو تعلقو عمرڪوٽ ۾ وڃي رهيا، اتي ئي

---

(1) "سومرن جو دور"، از: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(2) "وڙهيا واڳيا واپريا"، از: جناب راڄ محمد پلي صاحب

ميان جان محمد رحه جي قبرستان ۾ مدفن آهن، سندس اولاد به اتي ئي موجود آهي.

(2) ونهيون: هن کي پٽن جو اولاد ڪونه ٿيو، نياڻين جي اولاد مان جانهيرو ۽ نهٽو ۾ موجود آهي.

(3) محمد عمر: هن کي به هڪ پٽ هڪ نياڻي ٿي، مرحوم محمد عمر جي وفات صوفي فقير ۾ ٿي اتي مدفن آهي. سندس فرزند مرحوم محمد هاشم لاڏي چور اسٽيشن وير ۾ اتي ئي وفات ڪيائين، سندس اولاد ۾ چار پٽ، يارمحمد، مولانا جاويد احمد، محمد حسن ۽ محمد عمر ۽ به نياڻيون ٿيون، جن مان محمد عمر جو نثر ۾ ڪافي مواد موجود آهي.

(4) محمد اسحاق: جنهن کي فقط هڪ پٽ ٿيو مرحوم محمد ابراهيم پرواز جنهن جا چار پٽ محمد اسحاق، عبدالخالق (راقم الحروف)، مرحوم ماستر الله بچايو ۽ عبدالحق ۽ ٻه نياڻيون ٿيون.

مون سي ڏٺا ماڻ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
تنين سندي ڪا، ڪري نه سگهان ڳالهڙي

پرواز جي شخصيت:

مرحومؒ محمد ابراهيم ولد محمد اسحاق صوفي فقير ۾ سنه 1922ع ۾ تولد ٿيو، ابتدائي تعليم ڳوٺ صوفي فقير ۾ ورتي، فارسي تعليم لاءِ ڪجهه وقت حاجي محمد پلي ۾ مولانا محمد علي جوڻيجو صاحب جن وٽ پڙهيا ۽ پوءِ گلستان ۽ بوستان صوفي قلندر بخش شهيد رحه جي تاڪيد سان صوفي فقير ۾ مولانا عبدالرزاق زنگي رحه وٽ پڙهيا. دوستن ۾ خصوصي طور مرحوم محمد عمر 'معمور' يوسفاڻي رحه جي چوڻ تي فائنل سنڌيءَ جو امتحان ڏنائون، پر والد جي ناچاڪي سبب ڪامياب نه ٿيا، جيئن ته سندس والد بزرگوار ننڍي هوندي ئي دنيا کي الوداع ڪيو، تنهنڪري باقي تعليم کي الوداع چئي، پنهنجي اباڻي ڪِرت ڪنبارڪي يعني مٽي جي ڪم کي لڳي ويا. پاڻ وفادار دوست، سخن جا سچا، ٻول جا پڪا ۽ توڪل جا ڪوڏيا هئا. مسڪين غريب شخص روز ڪمائي روز کائڻ وارا، مگر جڏهن صوفي فقير جي ساليانه ميلي جا ٽي ڏينهن هوندا هئا ته وٽن به ماڻهن ۽ دوستن جو حجوم هوندو هو. هيءُ متوڪل شخص انهن سڀني مهمانن جي هنڌ بسترن کان وٺي کاڌي پيتي جي مڪمل رسائي ڪندو هو، اهڙن موقعن تي درگاهه جي احاطي ۾ ننڍا ننڍا مشاعرا پڻ ٿيندا هئا. الله پاڪ کين حلال روزي جواهڙو ته نشو ڏنو، جو سڄي ڄمار انهيءَ خمار ۾ رهيا، مٽي ڳوهي، چڪ چاڙهي، ٺپي، ڪچا نهائين ۾ پڪا ڪيائون پر حرام ڏانهن اک به نه ڪنيائون. دين جي تعليم نه صرف پاڻ حاصل ڪيائون، پر پنهنجي پٽن کي دين سيکاريائون ۽ تربيت ڏنائون ۽ حلال روزي ڪمائڻ سيکاريائون، سندن نيڪ ۽ پارسا گهر واري ۽ پنهي نياڻين جي ساڳئي طرح تربيت ڪيائون پاڻ 'مٽيءَ' جي ڪم سبب دم (Asthama) جي تڪليف ۾ رهيا، پر هميشه رب پاڪ جو شڪر ادا ڪيائون، صبر ڪيائون پر ڪڏهن به بيماري جي شڪايت ۽ ناشڪري نه ڪيائون.

سندن ادبي خدمتون:

ڪيس علم جي اساٽ ويهڻ نه ڏنو، ڏنڌي مان جيڪي ڪجهه پلئه پوندو هوس، ان مان گذران ڪانپوءِ جيڪي ڪجهه بچندو هوس ان مان ڪتاب وٺي اُڄ اُجهائيندو رهيو، اُڳتي هلي سٺو سگهڙ، شاعر ۽ اديب ٿيو. ڪيس 'پرواز' تخلص قبلئه عالي حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ رحه جن ڏنو، جيڪو سندس استاد هو، پاڻ پنهنجي نالي سان 'پرواز سروري' لکندو هو.

طالب ملندي، تن من ۾ ٿي طاري، موج بهارن ۾،
آسان ٿيو 'من عرف' اشارو، عارف جي اسرارن ۾
(پرواز)

مرحوم محمد ابراهيم 'پرواز سروري' اڳتي هلي سنڌ جي مڃيل شاعرن ۾ شمار ٿيو. پاڻ بزمِ ادب صوفي فقير، بزمِ طالب المولىٰ شاخ صوفي فقير جا جنرل سيڪريٽري ٿي رهيا. جنهن طرفان ڪيترائي وڏا مشاعرا ۽ محفلون ڪرايائون.

هن دور ۾ قبله مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي صدارت ۾ سنڌ سطح جا عاليشان مشاعره ۽ في البديهه نشستون پڻ ٿيون، هن دور ۾ طرحي مشاعرن جو به عروج هئو، پاڻ قبله طالب المولىٰ جي سرواڻي ۾ سنڌ جي تمام سهڻن شاعرن هنن ادبي مجلسن ۾ شرڪت پڻ ڪئي. سندن نثر به معتبر ته شاعري به پڪي پختي ۽ فن ۽ فڪر سان ڀرپور پاڻ

ڪافي وقت صوفي فقير ۾ ماهوار ادبي ڪڇاٽيون مچائيندا هئا ۽ ڪنهن نه ڪنهن طرح تي طبع آزمائي ٿيندي هئي.

اشاعتي سلسلي ۾، مهراڻ اڪيڊمي صوفي فقير جو بنياد جناب حضرت مرحوم محمد عمر معمور يوسفاڻي رحه جن رکيو ته ڪيس جنرل سيڪريٽري جا فرائض سونپيائين، انهيءَ ڪانسواءِ اداري نوائي ادب خانصاحب عطا محمد پلي سان پڻ وابسته رهيا.

مهراڻ اڪيڊمي ۾ ئي ڪيس جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان علم و ادب جي خدمت جو موقعو مليو. انهيءَ اڪيڊميءَ طرفان ڇاپيل ڪتاب 'آڏي ڍال مَ ڍار' (1965ع جي جنگ جا نغما) تي وقت جي حڪمران جناب فيلڊ مارشل محمد ايوب خان طرفان تمغئہ امتياز سان نوازيو ويو ته اهو به سندس ئي نالي پهتو، جيڪو وٽس موجود هو.

ان کان علاوه هن اداري طرفان ستا اٿي جاڳ، پکن مجهہ پساهہ به شايع ٿيا.

درحقيقت هيءُ سڀ ڪجهہ حضرت مرحوم محمد عمر معمور يوسفاڻي رحه جي مرهون منت هو، ٻئي پاڻ ۾ ڄڻ سڳا ڀائر، دوست، صلاحڪار، همسفر ۽ ساٿي هئا.

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين.
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
(شاهه)

سندس دوست احباب:

سندس دوستن ۽ احبابن جو حلقو به جهجهو هو، جن مان چند هيءُ آهن:

جهوڪ شريف جي گادي نشينن، حضرت اعليٰ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ حضرت معمور يوسفاڻي رحه ۽ کان علاوه حضرت عارف المولىٰ ٻٽڙي وارو، سرشار عقيلي، سائين پير ابراهيم جان سرهندي رحه سامارو سائين احسن الهاشمي رحه، ڊاڪٽر ابراهيم خليل حيدرآباد، سيد سردار علي شاهه ذاڪر رحه، ايڊيٽر روزانه 'مهراڻ' حيدرآباد، صوفي القادري صوفي ڏاتار بخش رحه ڏاتار، صوفي محمد زمان مجذوب گل حسن شاهه رحه مجذوب عمرڪوٽ، ماجد اهروي صوفي فقير، محبوب سروري حيدرآباد، ولي سروري پٺورو، ثابت سروري، جناب راڄ محمد پلي، جناب عبدالڪريم پلي، جناب وفا پلي، جناب يارمحمد چڳاڻي، جناب محمد عمر پلي گھوري، جناب لطف الله حساماڻي صاحب، جناب محمد هاشم 'لاوطن'، جناب گلو فقير مرحوم، جناب مولانا عبدالخالق پلي، (لطيف نگر)، مولانا محمد فضل مگنهار وغيره ٻيا به ايترا ڪوڙا سارا دوست آهن.

انهيءَ دور ۾ جناب معمور يوسفاڻيءَ ۽ پرواز سروري رحه صاحبن هنن بزرگن صوفي فقير ۽ پسگردائيءَ تي جيڪا محنت ڪئي سا به تعريف لائق آهي، جنهن لاءِ هي بزرگ ڪيرون لهڻ، جنهن جو احاطو ڪرڻ مشڪل آهي، ايترا ته نوجوان ۽ وڏا شاعر ۽ سگهڙ تيار ٿيا، جو انهيءَ دور جي بزرگ هستي جناب حاجي محمود هالائي مرحوم ايڊيٽر هفتيوار 'همدرد' ميرپورخاص کي به هڪ جدا ڪالم لکڻو پيو، جنهن جو عنوان هو، صوفي فقير جا ساوا ٽيويهون شاعر، مضمون جي طوالت سببان چند جا نالا ڳڻائڻ تي اڪتفا ڪندس.

حضرت صوفي طالع محمد 'ناز' سرشاري، قاضي محمد جمن 'مضطر' شيدي، محمد صالح 'سائل' نهڙي، 'سالڪ' سومرو، دلاور 'دادلو' خاصخيلي، محرم 'مجاهد' شيدي، ماستر امير بخش 'امير' نهڙي، مينترو 'پرتاب' گرڙو، سيٺ بالومل 'باشا' واڌيو، هرچند راءِ 'نثار' ڪلال، يارمحمد 'فدا' راڄڙ، 'مخمور' مهراڻوي پلي، نياز علي 'نياز' پلي، محمد خان 'مسڪين' ڪنڀار، حاجي ولي محمد ڪنڀار وهرو، عبدالشڪور 'شاڪر' عبداللطيف سومرو، جناب حزب الله ڪمال پلي ۽ ناچيز عبدالخالق 'آزاد'.

ٿورا نه ٿورا مون تي ماروڙن جا.

سندس رحلت:

جناب محمد ابراهيم پرواز رحه رحلت کان اڳ ڪجهہ عرصو بيمار ٿي پيو، ۽ سندس ساٿي سائين معمور صاحب جن بار بار وٽس صلاح و مشورو پيا ڪندا هئا. آخر ۾ هيءُ سچو ادبي بوجهہ سائين معمور يوسفاڻي رحه جي ڪلهن تي ڇڏي پاڻ دارالبقا ڏي راهي ٿيو.

مفت مرين جو مانديءَ دل ٿي، ويندا جلد ڏکن جا ڏينهن،
ڪنهن پر ڪونہ ڇڏيندو ڪامل، غرق ٿيل کي غارن ۾

پاڻ 5 فيبروري 1989ع مطابق 29 جمادي الثاني 1409ھ بروز آچر شام 8:30 بجي يعني سومر جي رات هن فاني دنيا کي الوداع چئي دارالبقا راهي ٿيا. سندن مزار درگاهه صوفي صديق محمد 'صادق فقير' جي درگاهه جي اولهہ واري دروازي جي سامهون اُتر واري ٿلهي جي اڳيان آهي. سندن شاعريءَ مان ڪجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا:

ثنا

کهڙي ڪريان ساره ثنا، محبوب من منٺار جي،
ڪشف الدجيٰ، ڪهف الوريٰ، نورالهديٰ نِروار جي.

عرشن مٿي عربي نبي، مهمان موليٰ جو ٿيو،
تعظيم ٿي ملڪن ڪئي، اڙين سندي آڌار جي.

مان معراجي مليس، رف رف سندي سواري هئي،
عربي امي، احمد نبي، مرسل مٺي منٺار جي.

مهندار ٿيو مڙ مُرسلين، پويان پڙهي سڀني نماز،
ڪئي اُتِ هئي بيعيت سڀن، مرسل مٺي مختيار جي.

هردم پڙهن جن و بشر، ماڻهو مَلڪ صلوات سڀ،
حجر و شجر سڀ حُبَ مان، سيد سخي سالار جي.

پوءِ ڇا لکي پوري ڪندين، ان جي صفت ان جي ثنا،
'پرواز' هردم پڙهہ پيو، صلوات تنهن سردار جي.
(20- مئي 1964ع)

نعت

تون حبيب پاڪ پرور، يا نبي خيرالوريٰ،
ڪير ڪيرائي ڪفر ڪنگرا، قصر توڪانسواءِ.
تون شفيع المذنبين، تون رحمت للعالمين،
ڪونہ آهي ڪو بيو، خيرالبشر توڪانسواءِ.
مطلوب تون، محبوب تون، ڪُل عالمن سردار تون،
تون بِناءِ پوءِ ڪيئن بسر ٿئي زندگي توڪانسواءِ.
'لولاڪ لما' لاڏ ۾ معراج اهنجو مان ٿيو،
بيو نہ ڪو حامي- حشر، 'پرواز' جو توڪانسواءِ.

نعت

غلام آهيان، غلام آهيان، غلامانِ مُحمّد جو،
مداحي مان سدا آهيان، مدح خوانِ مُحمّد جو.
وڏو آ مان معراجي ٿيو 'ختم النبي' مُرسل،
لفظ 'لولاڪ' ۾ ظاهر آهي شانِ مُحمّد جو.
هليو ٿي پيشوا جبرئيل، مُحمّد مير منور سان،
سڀن لئہ آہ ٿيو احسان، قرآنِ مُحمّد جو.
امامت مير مرسل جي، سڀن نبين تي ٿي افضل،
مڃيو مڙنين سچي دل سان فرمانِ مُحمّد جو.
اورانگهي عرش ويو احمدصہ وڃي مطلوب سان مليو،
خدا پيءِ خود ٿيو آهي، ثنا خوانِ مُحمّد جو.
پساهہ 'پرواز' تون پورا، ڪجان تعريف تنهنجيءَ ۾،
وِرد صلوات رک هردم، سلامانِ مُحمّد جو.
(1953ع)

✿

کهڙي ثنا ڪيان مان، حضرت حسين جي،
اسلام زنده آ ڪيو، شهادت حسين جي.
نانيءَ جي دين جو ٿيو، شبير شاهہ نگهبان،
قدرت ڪئي پسند اِئِ، عبادت حسين جي.
'پرواز' تون ڪري وڃ، جلدي مديني پهچي،
سرور اڳيان چئہ ساري، حالت حسين جي.
(1953ع)

غزل

آهي نڪري زماني مان ويو نالو وفائي جو،
وفا عيوض پيو هردم ڏسان جلوو جفائي جو!
ويئي همت زماني مان، وڌي غفلت ۾ سستي آ،
ويو رستو رلي اڄڪلهہ رهائي رهنمائي جو!
ويئي اخوت زماني مان، نڪين اتحاد، اُلفت آ،
حڪومت پيئي هلي زر جي نہ پائي آهِ پائي جو.
قناعت ڪِٿ رهي ناهي، اجايو خرچ آ وڌيو،
نڪو احساس آ ڪنهن کي وڃڻ پئسي ۽ پائي جو.
طراوت ۾ تواضع آ، لڏي ويئڙي زماني مان،
خلل سِرَ ۾ پيو سڀڪنهن کي آهي خودنمائي جو.
آهي دنيا هي دورنگي، دغا ۾ ڏوڙ جو ڏوڙهيو،
وٺج 'پرواز' تون رستو، پڪو پختو پڪائي جو.
(20- جولاءِ 1954ع)

غزل

محبتين ميلا ڪيا، مردن سندي ميخان تي،
آ ڪئي 'پرواز' بلبل اڄ گلِ خندان تي!
ڏس تہ ڪيئن باغن ۾ آهن ٿيون بهاريون واھ واھ،
ڪر نظر ڪجهہ گلستان ۾ نرگس لالان تي!
آ زهد جو زاهدن کي هي مليو بيشڪ انعام،
آهہ رونق ڏس لڳي ڪهڙي نہ هن جوالان تي!
جن وِرد ظاهر ۽ باطن، ٿي رکيو ڪلمون درود،
مصطفيٰ، خيرالوريٰ، ختم النبي، سلطان تي!
ڪاڻ تن کي ناهہ ڪائي، آهہ تن جي ڳالهہ علم،
جا لکي سگهندو قلم، تعريف تن جي شان ۾.
شان موليٰ، آهہ اعليٰ، اڳ ڪيو، جنهن خلق جو،
آهي راضي سڀ ڪنان وڏ پاڪ ٿيو انسان تي!
جيئن اشارو، آسرو ۽ ٿيو عناصر منجهہ قرآن،
آهہ ڳجهہ انسان ٿيو، لعنت پئي، شيطان تي!
ڪيئن نہ مالڪ ڏس ڏنا، درجا آهن انسان کي،
ڪي مجاهد ڪي قلندر، ڪي رهيا ڪفران تي!
شان ظاهر لفظ رَضي الله وَ رضو عنہ ۾،
جي ٿيا راضي سدا هاديءَ سندي فرمان تي!
"مَا عَرفنا حَقَ عِبادڪِ" جن پروڙيو ملم ۾،
سي رهيا ثابت قدم، اسلامِ دين ايمان تي!
قبل موتو انت موتو، جي مرڻ اڳ مُئا،
سي رهيا زنده سدا، ميلا سندن ميدان ۾.
'فذڪروني' ذڪر ربي جن رکيو دائم مدام،
تن جا پيڙا پار ٿيڙا، جن رکيو رحمان تي!
جا وصف 'پرواز' تون تن جي ڪندين ساره ثنا،
ياد ڪر لاخوف عليهم، رک عمل فرقان تي!

غزل

دشتِ ويران ۾ وري ڪو رازدان پيدا ڪريون،
قلب جي سحرا منجهان ڪو بوستان پيدا ڪريون!
جو سُتو آهين ٿي غافل منجهہ انڌيري رين ڏس،
جو ڪڍي سڀ غير دل مان سو جهان پيدا ڪريون!
اسم ذاتي يا صفاتي جو ڏسي پيرِ مغان،
عمل پئرا جا رهي سا دل، زبان پيدا ڪريون!
نفس نادان ڏس نهوڙي، ٿو هٽي ڪيئن هلڻ ۾،
جو بچائي ڪان بَلا سو مهربان پيدا ڪريون!
عشق جي مڪتب ۾ ويهي پڙهون صفحا سڀ عشق جا،
پوءِ ڪري ان کي پڪا اهڙو ڏيان، پيدا ڪريون!
عشق ريءَ رهبر نہ ملندو، هن اڙانگي سفر ۾،
رهنما باطن ۾ اهڙو ۽ عيان پيدا ڪريون!
هڪ نظر هڪ خيال تي، جيڪر نهاريو يار کي،
ڪين ڪنهن ڪان آ پري، اهڙو بيان پيدا ڪريون!
جو منجهين ٿو، مرد ٿي، قابو سدا رهہ قول تي،
قول 'قالو' جو 'بليٰ' چئہ، برزبان پيدا ڪريون!
ناهہ مشڪل ڪار ڪا، آسان ٿيا ڪر ڪار سڀ،
گستانِ زندگي جا، باغبان پيدا ڪريون!
رک توڪل تار ۾، جو آه و نالان ٿو ڪرين،
باغ جو ڪو باغبان ۽ درد خوان پيدا ڪريون!
هر وقت هر حال ۾ ڪر شڪر صاحب پاڪ جو،
زندگيءَ لئہ ان طرح، اعليٰ مڪان پيدا ڪريون!
پرت رک، 'پرواز' ڪر، پرواز پرين پار ڏي،
پر انهيءَ پرواز لئہ ڪو قدردان پيدا ڪريون!
(9- جولاءِ 1954ع)

غزل

جڏي سُستي، ڪري چُستي، پسو اسرار رباني،
ڪرم قادر ڪيو قدرت سان، آ ڪلتار ٿيون عيلون.
اهو ظاهر اُهو باطن، اهو هر رنگ ۾ هر هنڌ،
نہ ٿي ناصح، نہ ڪر تڪبر، جڏج تڪرار ٿيون عيلون.
عجب مسجد عجب مندر، عجب ديول ۽ گرجا ۾،
رهي هرهنڌ ٿو هادي، سڀن سرڪار ٿيون عيلون.
جڏي ڏي تون ڪنب جهيڙا، نہ ڪر غيبت گلا ڪنهنجي،
مڙيئي مخلوق موليٰ جي، جو ٿي غمخوار ٿيون عيلون.
عجب آ راز رحماني، عجب سرڪار سبحاني،
عجب بخشش بہ يزداني، لطف غفار ٿيون عيلون.
ڪَري 'پرواز' رس جلدي، جڏي هي دار جا دوڪا،
ادب سان اُت ايج اڳيئون، ڪري اترار ٿيون ٿيدون.
(3- جون 1954ع)

عيد مبارڪ

مليو دلبر وڇوڙو ويو، لٿا آزار ٿيون عيدون،
مليو محبوب من گهريو، ڪليا اسرار ٿيون عيدون!

جتي روزن، نمازن ۽ تلاوت سان طلب ڪيڙي،
ادا 'قالوبليٰ' جا قول، ڪيائون هر بار ٿيون عيدون!

لڳو جن عشق جو جهٽڪو نسنگ، نانگن، نماڻن ڪي،
ڇڏي سڀ ڪجهه صفا صافي، ڪيائون ديلر ٿيون عيدون!

وڃي موڪي سندي مٽ مان، پيتائون جام جامن تي،
ڪلالن ڪاٽ آ هٽ ۾، ملين ميخوار ٿيون عيدون!

پلي سانگو صفا سَر جو، هليا جبدار ڏي حاذق ڏي،
لڳن لالائي لالڻ جي، ڪيئون ديدار ٿيون عيدون!

وڃي مئخاني ۾ مستن، گهري سرڪي صفا صافي،
ويا پردا وڇان تن جي، ملين مختيار ٿيون عيدون!

عيد مبارڪ

ساري جهان عيد ڪئي، ميدان عيدگاهه ۾،
عيدون اسان جي اکين، ابرن ۾ ڪيون اوهان جي.
ڏسنديئي جلوه جانب محراب يار جي ۾،
تسبيحون تمام آهن، شڪرن ۾ ڪيون اوهان جي.
اهنجي ڏسڻ سان دلبر، دک دور سڀ ويا ٿي،
'پرواز' عيدون پنهنجون نظرن ۾ ڪيون اوهان جي.
(18- مئي 1954ع)

بهار آيو (نظم)

گلن ڪئي آهِ گلزاري بهار آيو بهار آيو،
ڪِلي مکڙي ڪئي ملهاري، بهار آيو بهار آيو.

عجب موتيو، ڪِليو مگرو، ٽِلي تانگر سندي تاري،
لڳي جهرجهنگ ڀهڪاري، بهار آيو بهار آيو.

ڪليو لالا، چنبيلي ۽ نوري نسرين نرگس آ،
بني چوطرف گلڪاري، بهار آيو بهار آيو.

ڪلي بوءِ، نازبوءِ، سوسن، سُمن رابيل جي خوشبوءِ،
چمن ۾ ڏس تون چوڌاري، بهار آيو بهار آيو.

گلابي گل ڪِلي بيشڪ، وڌايون شان گلشن جو،
خوشيءَ ۾ آ فضا ساري، بهار آيو بهار آيو.

ٽا ڪن چيها چتون چهه چهه، پَپيها مور گلشن ۾،
سندي پونئرن آ پٽڪاري، بهار آيو بهار آيو.

وتي مستان ٿيو بلبل، عجائب ناز نخري سان،
مِٺي ڪوئل جي ڪوڪاري، بهار آيو بهار آيو.

ڪبوتر قمريون پيا ڪن، سپئي ساراهه سائين جي،
خوشي آ چوطرف طاري، بهار آيو بهار آيو.

خوشيءَ جي باغ ساري ۾، پکين کي وات وائي آ،
خزان آهي خدا ٽاري، بهار آيو بهار آيو.

ٿيا آيون، پکيون ڪٽڪون، ٿيا انبار اَن آهن،
بهاري ۾ آ اڄ هاري، بهار آيو بهار آيو.

بَني آ موج گلشن ۾، عجب جهرجهنگ ۾ رونق،
نهر آبِ شفا جاري، بهار آيو بهار آيو.

سندن گهڻو ڪلام هن وقت به اکين ڪان اوجهل آهي، نثر ۾ پاڻ مختلف مضمون لکيائون، هڪ ڪتاب "اسلام ۽ سوشل ازم" اردو تان ترجمو ڪيائون جنهن جو مسودو راقم وٽ محفوظ آهي.

ذوالفقار علي هالار سومرو

ڪوٽڙي

ماٺو مٺيادار حڪيم دين محمد 'اڪرم پورڙائي'

حڪيم دين محمد ولد امام بخش جوڻيجو 25 فيبروري 1936ع تي ڳوٺ پورڙي شريف، تعلقي خيرپورناٿن شاھ ضلع دادو جي هنج ۾ اک کولي.

پاڻ پرائمري تعليم پنهنجي آبائي ڳوٺ جي پرائمري اسڪول پورڙي شريف جي ان وقت جي شفيق استادن، استاد محمد خان جوڻيجو چوڪنڊيءَ وارو، ديوان ڊالومل ۽ ميان فيض محمد جهڙن قابلِ فخر استادن وٽ چار درجا پڙهيا، تنهن کان بعد ۾ 1949ع ۾ پنهنجي پاءُ ميان ڪريم بخش خان جوڻيجو جي سرپرستيءَ ۾ تعليم سان گڏ حڪمت جي سکيا پڻ وٺڻ لاءِ ٽنبو رحيم تعلقو جوهي ۾ استاد خيرمحمد جت وٽ سنڌي پنجون پاس ڪيائين ۽ حڪمت 'طب' تي به دسترس حاصل ڪيائون.

ٽنبو رحيم رهڻ کان پوءِ 1952ع ۾ گورنمينٽ پرائمري اسڪول دادو ۾ سائين محترم شفيع محمد سولنگي وٽ، انهيءَ جي نگرانيءَ، محبت شفقت سان پاڻ سنڌي فائينل پاس ڪيائون، تنهن دور ۾ سنڌي ست درجا 'سنڌي فائينل' پاس ڪيائون.

"پاڻ چوندا هئا تہ اها منهنجي خوش بختي آهي جو مون کي سائين شفيع محمد سولنگيءَ جهڙو شفيع استاد مليو، جنهن کان مون ڪافي ڪجهہ پرايو پاڻ هڪ مثالي استاد هئا."

حڪيم دين محمد، پاڻ ٽنبو رحيم ۾ والي بال جو باني پڻ رهيو آهي، پاڻ سٺا رانديگر بہ هئا ۽ سندس سرپرستيءَ ۾ اتي ٽورنامينٽ بہ ڪرايائون.

سندن وڏو ڀاءُ ميان الهورايو خان، شاهاڻي پاڙي دادو ۾ رهائش پذير هئا ۽ اهو تنهن وقت ۾ اريگيشن کاتي ۾ ايس.ڊي.او هو. جنهن ڪري پاڻ دادو ۾ ان سان گڏ رهڻ لڳا، دادوءَ ۾ رهڻ ڪري 'دادوءَ ۾ آ جادو' جي مصداق سندن واسطا وڌيا ۽ پاڻ بہ شعور شاعري جو ذوق ۽ شوق رکندا هئا ۽ انهيءَ شوق کيس آرام سان ويهڻ ڪرڻ ڏنو. انهيءَ شوق کيس انجمن آفتابِ ادب دادو جي مشاعرن ۾ وٺي آڻي بيهاريو، جتي الحاج محمد احسن چنہ صاحب جي شاگرديءَ ۾ رهي ڪري فيض پرائڻ لڳا ۽ شاعريءَ جي درياءَ مان پنهنجي اندر جي اُڃ اُجهائيندا رهيا ۽ نيٺ درياءَ پار ڪيائون، تنهن کان پوءِ 1955ع ۾ ٽپيداريءَ جو امتحان پاس ڪري روينيو کاتي ۾ سرڪاري نوڪري شروع ڪئي، شروع ۾ ٿاڻي بولاخان ۽ پوءِ حيدرآباد ۾ نوڪري ڪئي، نوڪريءَ جي ڪري جدا جدا شهرن ۾ رهڻ ڪري سندن تمام گهڻي ڏيٺ ويٺ ٿي. ۽ بعد ۾ عبدالرحمان 'انجم' هالائي سان سخن سازيءَ ۾ مشورو ڪندا رهندا هئا، شروع ۾ پنهنجو 'مولائي' تخلص رکيائون، پر احسن چنہ صاحب جي صلاح سان 'اڪرم' جو تخلص اختيار ڪيائون.

سائين حڪيم دين محمد اڪرم پورڙائي کي شعر ادب جي بزمن ۽ مختلف محفلن ۽ مشاعرن ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ جو بيحد ذوق ۽ شوق هوندو هو ۽ وڏيءَ خوشيءَ سان ڀرپور وٺندو هو.

پاڻ 1957ع ۾ پنهنجي استاد احسن چنه جي صلاح سان پنهنجي ڳوٺ ٻورڙي شريف ۾ بزمِ فدا جو بنياد رکيائون، جنهن ۾ ان وقت جا مشهور شاعر جيئن الحاج حافظ احسن چنه، محسن ڪڪڙائي، استاد بخاري، نشترناٿنشاهي، مولوي عبدالله اثر، احمد خان مدهوش ۽ ٻيا ڪيترائي شاعر اچي ميلا ۽ محفلون مچائيندا هئا. ان سان گڏ پاڻ ميان فيض محمد عباسيءَ سان گڏجي مرحوم ثنائي جي ڊرامي فقير بادشاهه جي تياري ڪرائي ان ۾ پاڻ فقير جو ڪردار ادا ڪيائون.

اهو ڊرامو ايترو مشهور ٿيو جو ان وقت جي ڪليڪٽر سيد مدد علي شاهه، سائين شفيع محمد سولنگي جي معرفت دادو هاءِ اسڪول ۾ وري ٻيهر پيش ڪرايو، جيڪو لڳاتار ٽي ڏينهن پيش ڪيو ويو ۽ ڪليڪٽر صاحب ٽئي ڏينهن اتي موجود هو، ان کان علاوه ثنائي صاحب جو ٻيو ڊرامو 'درياءَ بادشاهه جو آندو مون کيرو پلو' پڻ ڳوٺ ٻورڙي ۾ پيش ڪيو ويو.

ڳوٺ ۾ رونقون لڳيون پيون هونديون هيون، ۽ ٻورڙائي صاحب پنهنجون نڪور لکڻيون، اخبارن ۽ رسالن ۾ وقت بوقت شايع ڪرائيندو رهندو هو. سندس هڪ وڏو ادبي حلقو هوندو هو، سندس شروعاتي شاعري جو مجموعو 'اکيون پسي آيون' 1983ع ۾ شايع ٿيو، تنهن کان پوءِ منقبت ديوان، سڄڻ نت سوجهرا ٿيون ڪتاب نعتيه ديوان 'سندي سڪ پرين' نسوروئي نور نعتيه غزل، هينئڙي سڄڻ ساريا، جيڏو تنهنجو نانءُ حمديه ديوان، نائي نيڻ نهار غزلن جو ديوان ڇپيل آهن ۽ ٻيو اڻڇپيل مواد سندس فرزند حڪيم جنيد امام ۽ طارق امام جوڻيجو جيڪي خوشبخت آهن جو سندس ڪيل قلمي ۽ ادبي پورهيو سنڀاليو ۽ سهيڙي رکيو اٿن ۽ اميد ته اڃا به وزن کان وڌ سندن ادبي ڪيل خدمتون عوام جي هٿن ۾ هونديون، جنهن مان نئون نسل فيضياب ٿيندو ۽ سندس ڪيل پورهئي مان ايندڙ نسل لاءِ مشعلِ راهه ثابت ٿيندو.

خيرپورناٿن شاهه ۾ حضرت جڙيل شاهه جي ميلي جي سلسلي ۾ پاڻ ڪي هاري تحريڪ جي سلسلي ۾ لکيل ڊرامو 'هاريءَ جي پڪار' پيش ڪرڻ لاءِ ڇپيو ويو، جيڪو ان وقت باباءِ سنڌ حيدر بخش جتوئي جي ميلي تي اچڻ وقت پيش ڪيو ويو، ان ڊرامي ماڻهن تي ايترو اثر وڌو جو ماڻهو اوڇنگارون ڏئي روئندا هئا، اهو ڊرامو ميلي کان پوءِ به 15 ڏينهن تائين پيش ٿيندو رهيو.

هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ ٻورڙيءَ ۾ جڻ نئين زندگي موٽي آئي هئي. ٻورڙي ڳوٺ ۾ بزمِ فدا جي طرفان ادبي محفلون رانديون، ڊراما ۽ راڳ رنگ جون محفلون اڪثر ٿينديون رهنديون هيون، دادو شهر ۾ رهڻ دوران سندس ملاقات مرحوم خادم حسين انڙ صاحب سان ٿي جنهن جي صحبت ۽ صلاح سان پاڻ اچي ڪوٽڙيءَ ۾ درياءَ جي ڪپ تي اڏايل شهر جي ٿڌڙين شامن ۾ زندگي گذارڻ لڳا ۽ ڪجهه وقت حيدرآباد ۾ علي سائين جي قدمن وٽ به رهيا باقي زندگي جا حسين پل پنهنجي دلي دوست مرحوم خادم حسين وڪيل سان هڪ روح ٻه جسم ٿي رهيا ۽ ڪافي عرصو پاڻ بزمِ ادب ڪوٽڙي ۾ مشاعرا ۽ محفلون مچائيندا رهيا. پاڻ بزمِ ادب ڪوٽڙي جا صدر به رهيا. پاڻ ڪوٽڙي حيدرآباد کان سواءِ ٻين شهرن ۾ به ادبي مشاعرن ۾ ڀرپور نموني سان شرڪت ڪندا هئا.

حڪيم دين محمد 'اڪرم ٻورڙائي' جو ادب سان تمام گهڻو چاهه هوندو هو، پاڻ ريڊيو ۽ ٽيليويزن

تي پڻ ادبي فن پاره پيش ڪندا رهيا ۽ ان سان گڏوگڏ حڪمت سان گڏ ڪوٽڙيءَ ۾ والي بال راند ۾ ڪندا ۽ مئچون مچائيندا رهيا.

سندن اصل نالو ته دين محمد هو، پر پاڻ ادبي حلقي ۾ امام الدين جي نالي سان سڏيا ۽ سڃاتا ويندا هئا جو ته گهر وارا ۽ ڳوٺ وارا پيار سان امام الدين سڏيندا هئا، پر وڏي ڳالهه ته ڪوٽڙيءَ ۾ مٽڙي سپاءِ جي ڪري ڪوٽڙي شهر ۾ ماما جي نالي سان سڏيا ويندا هئا، ۽ پاڻ پنهنجي الحفيظ دواخانه ڪوٽڙيءَ ۾ خدمتون سرانجام ڏيندا رهيا.

سندس لکيل دعائون ۽ نعتيہ ڪلام:

اي منهنجا الله پاڪ آئون توکان رسول عربي صلي الله عليه وآله وسلم جن جي مهابي سان دعا گهران ٿو، جيڪو توهان وٽ وڏي مان وارو آهي ۽ توهان کي هڪ پئي سان محبت آهي سندس وسيلي سان انهيءَ زاريءَ مهابي سان دعا گهران ٿو ته تون هميشہ صلواتون و سلام موڪل، پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي حق ۽ رتبي سڃاڻڻ جي توفيق عطا ڪر.

اي منهنجا الله پاڪ تون هن وقت مون تي رحم ڪر ۽ مون کي فتنن کان پناهه ۾ رک ۽ ظالمن کان پناهه ۾ رک، متان آهي مون کي ڪمزور ڪري ڇڏن.

سندن نعتيہ ڪلام مان ڪجهه سٽون، سندي سڪ پرين مان.

نعت

ساٿي پڇن ٿا ڇا ٿو ڪرين تون، خوش حال گذارين ٿو هردم
مان تہ چوان ٿو ڪجهه نہ ڪيان ٿو، صلواة نبي ﷺ تي پڙهان ٿو هردم
سردار جي در جي تڪرن تي منهنجي هي عمر گذري پئي.
سرڪار جي صدقي خوب ملي پيو، نعتون نبي ﷺ تي لکان پيو دم دم
صدقي ٿنا سردار جي، مون کي نوازيو آهي مولا.
جنهن تي نبي ﷺ جي آهي شفقت، اڪرم انهيءَ کي ڪهڙو غم

محترم دين محمد اڪرم پورڙائي 30- آڪٽوبر 2009ع تي وفات ڪيائون، سندس فرزند نيڪ بخت هر سال سندس ورسيون ڪندا رهن ٿا، مولا پاڪ کين جنت الفردوس ۾ اعليٰ مقام عطا ڪري آمين.

ڪهڪشان شاهه لڪياري
حيدرآباد

قلندر شاهه هڪ گهڻ رُخي شخصيت

ڪنهن به شخصيت جي قدوقامت جو معيار تڏهن ئي واضح ٿيندو آهي جڏهن ان جي شخصيت مختلف پئمانن ۾ ماپي وڃي ۽ پوءِ ئي هن بابت ڪا راءِ قائم ڪئي وڃي. اهي پئمانا ان شخص جي سماجي بيهڪ، نظرياتي لاڙا، ثقافتي چاهه، علم و ادب ۽ فهم جي طرف سنجيدگي، سياسي موقف، قول ۽ فعل ۾ تضاد نه هجڻ، پنهنجي زندگي جي مقصدن تي ثابت قدم بيٺو رهڻ، پنهنجي ۽ پين مذهبن کي به عزت جي نگاهه سان ڏسڻ ۽ ذاتي زندگي ۾ به هڪ ذميدار ۽ شفيق رهڻ تي ئي منحصر ٿين ٿا، ۽ پوءِ ئي وڃي ان شخصيت جو جامع رُخ واضح ٿئي ٿو.

قلندر شاهه لڪياري تي لکڻ لاءِ يقيناً مون هڪڙي ننڍڙي ڪوشش ڪئي آهي ته ان علم جي سمنڊ مان ڪجهه موتي ڪٺي هڪ ننڍڙي مالها ناهي سگهان.

جيڪڏهن شاعري جي ڳالهه ڪجي ته قلندر سائين شاعري جي رُخن، بحر و وزن Rhyme, Meter, Phythm جي ڪِين ڪوتاهين کان وٺي هنن جي سنين شين ۽ اُچار جي به هميشه رهنمائي ڪئي ۽ ٻڌايو ته ڪهڙي لفظ تي زور ڏيڻو آهي ڪهڙي تي نه. ان لفظن جي شد مَد جو اندازو سائين کان بهتر ڪوبه نه پئي ڪري سگهيو. ان ڳالهه جو به پسمنظر اهو آهي ته سائين جن کي هميشه "سائين سردار علي شاهه بخاري، گهوٽڪي واري" جي رهنمائي حاصل هئي. پوءِ اهو سائين قلندر هجي يا مخدوم جميل الزمان، سائين سردار علي شاهه هنن کي هميشه پنهنجي ٻچن وانگر سيکاريو. مون کي ياد ٿو اچي ته هڪ دفعي

انڊس هوٽل جي پروگرام ۾ مخدوم سائين ذڪر پئي ڪيو ته سائين سردار علي شاهه ڪيئن بحر و وزن جي ترڪيب ڪندا هئا، هڪ شعر ٻڌايائون ته:

مهرباني ڀي ته وٺي ۾ منهن ڏيکارڻ کان به وئين.

هاڻ ان شعر کي ٽوڙي سائين سردار علي شاهه هيئن ٻڌايو:

مهرباني-	فاعلاتن
ڀي ته وٺي ۾-	فاعلاتن
منهن ڏيکارڻ-	فاعلاتن
کان به وئين-	فاعلن

اهڙيءَ ئي ريت جڏهن سائين قلندر کان هڪڙي دفعي مون مظفر خيرآبادي (جان نثار اختر جو والد ۽ جاويد اختر جو ڏاڏو) جو شعر "کسے کیوں یہ دیا دل جو ہے بے مہری میں کامل" پڙهي ٻڌايو ته سائين جن ڏکين لفظن جي معنيٰ ته ٻڌائي پر ڪافي شعرن اندر ٻڌايو ته هنن منجهه لفظن جي کوٽ آهي جو Rhyming Scheme پوري نه پئي ٿي ۽ Rhythm اڻ مڪمل ٿو لڳي. مون کي يقيناً حيرت سان گڏ خوشي ٿي ته مون سان گڏ ڪيڏي وڏي

پاڻي وارو شخص هر وقت موجود آهي جيڪو هڪ لمحي ۾ مظفر جهڙن شاعرن جون بہ ڪوتاهيون ڇاڻي ٿو وجهي تہ هن جي پنهنجي شاعري ڪيڏي توريل تڪيل انداز ۾ لکيل هوندي. جڏهن مون هڪ دفعو مرثين تي ذڪر ڪيو ۽ پڇيو تہ يزدان ڇا آهي تہ ان تان قديم ايراني ثقافت ۽ قديم ايراني مذهب زرتشت تي روشني وڌائون تہ زرتشت مذهب ۾ 2 خدا لکيا ويندا هئا هڪ "يزدان" ٻيو "احرض" هڪ سٺين خوبين جو خدا هڪ برائين جو خدا. ائين ئي ايران مان ٿيندي ٿيندي اِهي لفظ بغداد ۽ پوءِ هِند جي علم و ادب ۾ آيا ۽ اڄ تائين خدا کي يزدان جي نالي سان بہ سڏيو وڃي ٿو جڏهن تہ يزدان ۽ "احرض" کان اڪثر ماڻهو ناواقف آهن.

مرثين تي جڏهن ٻيهر ذڪر ٿيو تہ مون سائين جن سان "مرزا دبير" تي ڳالهايو، مرزا دبير جي شاعري هميشہ منهنجي دل کي ڇُهيو آهي پر ان ۾ ڏکي اردو ۽ فارسي هجڻ جي ڪري مون هميشہ سائين جي طرف رُخ ڪيو تہ معنيٰ ٻڌايو تہ جيئن آئون شعر مان وڌيڪ محظوظ ٿي سگهان، هڪ شعر پڙهيم جيڪو جناب سجاد عليہ السلام تي "دبير" لکيو هو:

دیکھتی کیا ہے کہ اک شعر ہے آہن میں نہاں
لاغر و خستہ تنو فاقہ کشو تشنہ دہاں
نہ تو چلنے کی سکت ہے نہ کوئی رشتۂ جاں
اُستخواں سے لرزنے کی صدا آتی ہے
قیدخانے میں طلاطم ہے کہ ہند آتی ہے

لاغرو خستہ تنو لفظ ۾ آئون منجهي پيس تہ سائين ٻڌايو تہ ٻنهي جي هڪ ئي معنيٰ آهي مطلب "ڪمزور". ان مان مون کي اندازو ٿيو تہ ڪيئن الڳ الڳ لفظ ساڳي ئي معنيٰ سان ڪيڏي نہ خوبصورت انداز ۾ لکي سگهجن ٿا. "نہ تو چلنے کی سکت ہے نہ کوئی رشتۂ جاں" جو مطلب ٻڌايائون تہ روح سان جسم جي رشتي کي "رشتۂ جان" چئبو آهي، سو ان مان مذهب ۽ وحدت الوجود بہ ٿورو ٿورو مون کي سمجهہ ۾ اچڻ لڳو.

ڳالهہ نڪتي آهي مذهب جي تہ سائين جو مذهب سان بہ تعلق ڪمال جو هو، خدا جي وحدانيت تي ايترو يقين ۽ اهلِ بيت سان ايڏي تہ اُلفت جو سندن اڳيان صرف اهلِ بيت جو نالو ڪٽبو هو تہ لُڙڪ ڳاڙي ڏيندا هئا. سندن گهڻي شاعري نعت ۽ مرثين تي آهي. سائين عربي، فارسي جا لفظ ۽ "پاڻ سڳورن" جن جا اهي نالا پنهنجي شاعري ۾ وجهندا هئا جو ٻڌي ئي تسڪين ايندي هئي ۽ انهن نالن سان شناسائي ٿيندي هئي، جهڙوڪ:

"آڙين جو آسرو هيڻن جو حامي
حجازي هاشمي هادي تِهامي."

هنن ٻن سٽن ۾ سچو Historical Background بہ اچي ٿو وڃي، تہ پاڻ سڳورن ﷺ جن حجاز جي علائقي جا هئا، هاشمي قبيلي سان تعلق هئن، ڪائنات جا هادي (رهنما) هئا ۽ تِهامي سندن جو نالو هو.

ان سان گڏ سائين قلندر ٻين نالن کي پنهنجي شاعري ۾ آندو جهڙوڪ: ڪهفل وريٰ، شمس الضحيٰ، بدُرجا وغيره.

جهڙوڪ:

توسان شمس الضحيٰ جهان روشن
واهہ بدرالدجيٰ رسول الله.

خير اُمت ۾ خير ڪونہ رهيو،
ور تون "خيرالوريٰ" رسول الله.

منهنجي هر سوچ ۾ فڪر دين متين
منهنجي هر ساهہ ۾ ذِڪر خيرالوريٰ

ظلم ۽ ظلمن جو ٿئي خاتمو،
ڪو ڪٿي مشعلِ نور نورالهديٰ

محل ماڙيون ڇڏي خاڪسري ڪري،
تنهن جو ٿئي مرتبو سدرة المنتهيٰ.

انگريزي ادب ۾ پنهنجو هڪ شاندار مقام رکندڙ سائين قلندر سان جڏهن انگلش Classics تي ڳالهائيندي هئس ته هڪ عجيب خيالي دنيا ۾ وڃي ويندو هو، ائين محسوس ٿيندو هو ته آئون گهر ويٺي يونان Greeke گهمي آئي آهيان، ۽ اُتان جي سياسي شعور کي پرکي واپس اچي پنهنجي گهر پهتي آهيان. مون کي بابا سائين ڪڏهن به صرف Syllabus جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ نه چيو بلڪ سدائين اهو چيائين ته دنيا جي ادب کي World Literature پڙهو ته جيئن سڄي دنيا جي فڪر سان روشناس ٿيو. ڪانئن جڏهن پڇبو هو ته توهان کي ڪهڙن ڪتابن متاثر ڪيو ته هميشه Syllabus کان هٽي ڪري ڪتابن جا نالا ڪندا هئا. شروعات Greeke Classics کان ڪندا هئا ته Euripides، جو ڪتاب Sophocles, Medea، جو ڪتاب Aeschylus, Oedpus Rek، جو ڪتاب Homer Prometheus Bound، جو ڪتاب The Odyssey ۽ Ulysses يوناني ادب ۾ بهترين ڪتاب آهن. پوءِ ايندا اطالوي Italian ادب تي ته Dante جو Divine Concedy سٺو ڪتاب آهي، اتان کان Spanish ادب جي ڳالهه ڪندا هئا ته Miguel de Cervantes جو ڪتاب Don Qvixote (ڊان ڪي خوتي) هڪ شاندار ڪتاب آهي جنهن کي اڪثر ماڻهو ڊان ڪئيڪزوٽ واري غلط اُچار سان پڙهندا آهن. پوءِ چوندا هئا ته German ادب ۾ Johaun Wolfgong von Goethe جو ڪتاب Faust هڪ بهترين شاهڪار آهي. انگريزي ادب سان گڏ دنيا جي هر ادب ۽ تاريخ سان چاهه هئن. هر Subject کي Specialised طريقي سان پڙهندا هئا اهوئي نتيجو هو جو سائين Jounalisne, Muri, Philosophy, Sociology, Biological Sciences Nursing, Education, Sindhi Literatur ۽ ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي شاگردن جا M.Phil ۽ Ph.D Thesis Supervisor رهيا. حيرت جهڙي ڳالهه ته بابا سائين جي پنهنجي نه M.Phil ٿيل هئي نه Ph.D پر پاڪستان جا واحد ماڻهو هئا جنهن کي H.E.C جي طرفان Permint مليل هئي ته ماڻهن جا Supervisor ٿيو جڏهن ته اها شيءِ عام حالتن ۾ H.E.C جي Rules مطابق غير قانوني آهي پر انهي ئي

اداري پاران هن شخصيت کي Contradictory ڏٺي ڇڏي هئي ۽ انهن ئي غير معمولي ڪمن جي ڪري سائين جن کي سال 2014ع 23 مارچ تي صدر پاڪستان ممنون حسين جي طرفان ادب جي شعبي ۾ تمغئہ امتياز سان نوازيو ويو، سال 1999 ۾ Best Teachers Award ۽ Chamcellor's Gold Medal سان نوازيو ويو. سائين جي پسنديده شاگردن ۾ سرفهرست گل محمد عمراڻي، نورمحمد سومرو ۽ ٻيا ڪئي نالا آهن. نہ صرف عالمي ادب سان چاهه پر عالمي ٻولين سان به اوترو ئي لڳاءُ هئن جنهن ۾ اسپين، جرمن، روس، فرانس، عربستان ۽ پاڪستاني سموريون ٻوليون ملائي ڪري 23 ٻولين تي چڱي ريت عبور حاصل هئن، هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته ڪنهن انٽرويو ۾ سائين ڪنهن ڪاهي در جي ڪينيڊيٽ کان پڇيو ته روسي ادب ته پڙهيو اٿو، پر اهو ٻڌايو ته Maxian Gorleey جي ناول Mother کي Russian ۾ ڇا چئبو آهي ته ان تي شاگرد خاموش رهيو ۽ بابا هن کي ٻڌايو ته روسي ۾ ماءُ کي "ماچ" چئبو آهي.

شاهہ لطيف سان به عجيب لڳاءُ هئن جو آخري دم تائين اها اُڪير رهين ته لطيف جي حاضري ڀريندس جيئن ئي اسپتال مان اجازت ملي. هئن به شاهہ جو رسالو بابا جي سدائين سيراندي کان رکيل هوندو هو ۽ پڙهندا رهندا هئا. ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان به هميشه رهنمائي وٺندا رهندا هئا. نه صرف شاهہ سائين پر مولانا رومي سان به وڏي دلچسپي هئن مون شوق ظاهر ڪيو ته مون کي Nicholson 6-Volumes جي رومي تي ڪامينٽري ۽ مثنوي جو ترجمو ڏنو ته هي پڙهه، شاعري ۽ تصوف جو ڪو ڇيهه ئي ڪونہ هو، حافظ شيرازي کان وٺي عمر خيام جي رباعين تائين هر شيءِ جو ڪتاب موجود هوندو هئن ۽ in depth research ٿيل هوندي هئن، هڪ دفعي طبيعت جي ناسازي سبب آغا سليم ڪراچي Szabist Sindhi Abhyas Academy ۾ ڳالهائڻ لاءِ نه اچي سگهيو ۽ بابا لاءِ خاص نياپو ڏنائين، ميڊم غزالا رحمان رفيق کي جيڪا حسن

علي عبدالرحمان جي نياڻي آهي تہ منهنجي پاران اگر ڪو ڳالهائيندو تہ سائين قلندر ئي ڳالهائيندو، سائين پنهنجي تقرير ڪري پوءِ منهنجي تقرير بہ ڪري.

۽ بابا ائين ئي ڪيو هو، اها هئي ماڻهن پاران بابا تي اعتماد جي حد. شاهہ لطيف جو راڳ هر خميس تي لنجواڻي فقيرن ڪان درگاهہ تي ٻڌڻ ويندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن فقيرن ڪي پاڻ وٽ بہ راڳ لاءِ گهرائيندا هئا. ان چاهہ جو سبب هئو جو سن 1982ع ۾ جڏهن نسيم احمد آهير تعليم جو وزير هو تہ بابا، سيد احسن الهاشمي، عابد لغاري ۽ ڊاڪٽر اسد جمال پلي سان گڏ هڪ ڊرافٽ ڪين پيش ڪيو تہ لطيف جي عرس جي پوري ملڪ ۾ عام موڪل ڪئي وڃي، جيئن عقيدتمند ۽ علمي ادبي ماڻهو آساني سان ميلي تي حاضري ڀري سگهن. پوري ملڪ ۾ تہ موڪل جو اعلان ڪونہ ٿيو، پر سندن جدوجهد سبب سنڌ صوبي ۾ صفر 14 جو اعلان ضرور ٿيو جيڪو اڄ تائين قائم و دائم آهي.

پير محمد راشد روضي ڌڻي ۽ پير سيد صبغت الله شاهہ (سورهيہ بادشاهہ) تي بہ چڱي خاصي ريسرچ ٿيل هئڻ، جو هميشہ ڪين روضي ڌڻي چيئر جو چيئرمن ڪيو ويو ۽ سورهيہ بادشاهہ تي ٿيل پوري سنڌ جي پروگرامن ۾ صدر ڪيو ويو. سائين جن جو Sense of Humans بہ ڪمال جو هو هڪ دفعا ڪنهن پروگرام ۾ چيائون تہ مون ڪي پروگرام جو صدر تہ ڪيو اٿو پر خبر اٿو صدر چئبو ڪنهن کي آهي؟ صدر اهو آهي جيڪو پروگرام ۾ صدري پائي اچي ويهي رهي ۽ جيڪا آئون پائي ڪونہ آيو آهيان، ۽ ٻيو اهو تہ صدر اهو آهي جيڪو مقالو لکي اچي جيڪو آءٌ لکي ڪونہ آيو آهيان، ان تان سڄي محفل ڏاڍو کِلي، سو مذاق ۾ بہ مهذبانہ انداز هوندو هئن.

سائين موجوده دور جو سقراط هو، جنهن کي پنهنجي علم تي پڏائو ڪڏهن ڪونہ رهيو، بلڪ هميشہ پنهنجي اڻڄاڻائي تي افسوس رهيو.

جيئن سقراط هميشہ چوندو هو تہ All know is that know nothing بابا کي ڪنهن بہ دولت جي نہ طمع رهي نہ ئي دولت يا دولتمند هنن کي متاثر ڪيو پاڻ هميشہ ٻين جي علمي سهڻتا ڪان وڌي ملي سهڻتا بہ ڪندا رهيا ۽ پاڻ وٽ جڏهن روپيو بہ نہ هوندو هئن تڏهن بہ انتهائي مطمئن ۽ سڪون ۾ هوندا هئا ۽ خدا پاڪ تي توڪل ڪندا هئا تہ الله پاڻ ئي ڏيندو.

سکندر خوش نہیں ہے لوٹ کر دولت زمانے کی
قلندر دونوں ہاتھوں سے لٹاکر رقص کرتا ہے

•

طمع جي تنوار متان ڪرين منگڻان،
ڌڪي ڪندئي ڌار، ماڻڪ ڏئي مُٺ ۾.

بابا کي هميشہ علم متاثر ڪيو ۽ پاڻ پنهنجي شاگردن کي بہ چوندا رهيا C2 Formula تي عمل ڪيو مطلب بہ دفعا Competence-C ۽ Character Competence مان مراد تہ هر شيءِ جي In Depth ڄاڻ ۽ ڄاڻ سان چاهہ نہ ڪي ڄاڻ صرف مقابلي جا امتحان پاس ڪرڻ لاءِ هجي. ڄاڻ کي هميشہ عهدن ڪان بالاتر رکيو وڃي تہ ڪي ڄاڻ کي پئسي ڪمائڻ ۽ پاور حاصل ڪرڻ جو ذريعو بڻايو وڃي، ۽ ٻيو آهي تہ ماڻهو کي ڀرين ماڻهپي ۾ رهڻ اچي ۽ انسانيت کي هميشہ ترجيح ڏجي نہ ڪي مفادن کي، بابا سائين پاڻ هڪ باعمل شخصيت رهيا، پاڻ هميشہ جيڪي ڳالهيون ڪيائون ان تي پورا هيا.

ڪنهن جي منفي راءِ سان بہ سندن تي ڪو فرق ڪونہ پوندو هو ۽ اگر ڪو سندن لاءِ بُرو بہ ڳالهائي ويندو هو تہ چوندا هئا تہ الله خوش رکين پيو چوي ويچارو:

طالب المولیٰ چواڻي:

نہ خوشامد ڪنهن جي تي راضي رهون ٿا،
نہ ڪي رنج ڪنهن جي گِلا سان ٿيون ٿا،
صدا آهي دل ۾ برهہ جي بهاري،
نہ ڪنهن سان تعلق نہ ڪنهن سان بيزاري

فارسي ٻولي سان ايترو لڳاءُ هئن جو ڪيترا سال هتي حيدرآباد ۾ فارسي پڙهائيندا رهيا ۽ سالن جا سال خانہ فرهنگ ايران سان سلهاڙيل رهيا، ايراني

حڪومت بابا کان ايترو متاثر ٿي جو سال لاءِ يونيورسٽي آف ٽيچرس ۾ بابا کي فارسي پڙهائڻ لاءِ گهرايائون. تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ائين ٿيو جو ايراني سرڪار جي خرچ تي ڪو سنڌي ماڻهو ٽيچر ٿي جامع علمي ۾ وڃي ايرانين کي فارسي پڙهائي. ايرانين بابا سان آخر تائين نڀايو جو بابا جو غائبانه جنازي نماز باجماعت مولئ علي رضا جي روضي مبارڪ ۾ منعقد ڪئي وئي هئي.

سنڌ يونيورسٽي وارو دور به ڪمال جو رهيو، بالخصوص شيخ اياز جڏهن وائيس چانسلر هو، شيخ اياز سدائين بابا جي نظرياتي مخالفت ڪئي ۽ ذاتي انتقام پڻ ورتا صرف نظرياتي اختلافن جي ڪري شيخ اياز بابا جي ٽرانسفر ڪري شاهه لطيف يونيورسٽي خيرپور موڪلي ڇڏيو، ته لاڙ جو ماڻهو اُتر جي گرمي ڪونه برداشت ڪري سگهندو ۽ بيزار ٿي مون اڳيان سرينڊر ڪندو پر بابا اٽل رهيو ۽ بهترين نموني نوڪري نڀايائين. سينڊيڪيٽ ۾ هميشه بابا ئي واحد ماڻهو بيهي اياز خلاف نعرا هڻندو هو ۽ آپشن ۾ بيٺو رهندو هو جڏهن ته پوري يونيورسٽي اياز جي چمچاگيري ۾ پوري هوندي هئي، آخر تائين بابا نه سرينڊر ڪونه ڪيو پر شيخ اياز بابا کي نياپو ڪرائي پنهنجي آفيس گهرايو ۽ بابا کان قرآن پاڪ پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي گذارش ڪئي جنهن تي بابا شيخ اياز جي پوري رهنمائي ڪئي جنهن نتيجي ۾ اياز پنهنجو ڪتاب ”دعائون“ ڇپرايو.

بابا اهڙو ماڻهو هو جنهن تي هر ڌر ۽ نظريي جا ماڻهو نه صرف متفق هوندا هئا بلڪ وس ڪونه گهٽايائون ته قلندر شاهه اسان جي تنظيم ۾ شامل ٿي، ڪابي ڌر ۾ شامل ٿيڻ لاءِ محمد ابراهيم جويو ۽ قاسم ميمڻ (عرف پٽر سنڌي) بابا کي ڏاڍو چيو ته توهان جهڙي ادبي ماڻهو جي اسان جي تنظيم کي ضرورت اهي، پر بابا هميشه انڪار ڪيو، ٻي پاسي جماعت اسلامي وارا ايترو own ڪندا هئا جو اڄ تائين ڳالهه مشهور آهي ته سائين جماعت اسلامي جو ميمبر هو پر سائين ڪڏهن به جماعت جو ميمبر نه رهيو. هر سياسي ڌر پوءِ اها پيپلز پارٽي هجي يا مسلم ليگ، فنڪشنل، بابا کي پنهنجو سمجهندي هئي پر بابا ڪنهن به سياسي پارٽي جو ڪڏهن به حصو نه رهيا.

سادات هجڻ باوجود انتهائي پروگريسو ٻيءُ وارو ڪردار مون لاءِ نڀايائين ۽ خاندان جي مخالفت باوجود مون کي انگريزي ادب ۾ ڊگري ۽ وڪالت جي تعليم سان گڏوگڏ سياست ۾ پير پائڻ لاءِ به راغب ڪيائين. ۽ ڪتابن ۽ شاعري سان روشناس ڪرايائين، منهنجي لاءِ Modem Feminist Father قلندر سان ڪان سواءِ ڪوبه هيستائين نظر ڪونهي، آيو جيڪو عملي طرح به هڪ ڪليل ذهن جو ماڻهو هو. پڻن ڪان وڏيڪ منهنجي علم تي زور ڏنائين ۽ شايد ئي ڪو سياسي سماجي پروگرام هجي جنهن ۾ مون بابا کي ڪمپني نه ڏني هجي، مون کي هر پروگرام ۾ پاڻ سان گڏ ڪنيائين ۽ پوري سنڌ کان واقف ڪيائين.

ڪتابن سان چاهه رکندڙ جڏهن آخري ڏينهن ۾ ICU ۾ هيو ته ڪين C-Pap ۽ Oxyjen Bi-Pap لڳنديون رهيون پر پڙهڻ جو حوصلو ايترو جو ICU ۾ پڻ ڪتاب پڙهندو رهيو ۽ خوشي خوشي پڙهندي پڙهندي ابدي آرام ڪيائين. قلندر شاهه سيڪاري ويو ته مدبر ڪيئن ٿجي، صبر ڪيئن ڪجي ۽ باوقار زندگي ڪيئن گهارجي ۽ مرڻ گهڙي تائين اميد جو دامن نه ڇڏجي ۽ هن دنيا کي خوشي خوشي ۽ مطمئن ٿي رخصت ڪجي.

مقتل کان ٿورو اڳتي محفل جو ڏس مليو آ،
مان موت کي لتاڙي ٿو زندگيءَ کي ڳولهيان.
(استاد بخاري)

رڪيل مورائي
ڪراچي

وڃن سور سنڌا ڪيو
مصنف: محمد خان ابڙو

آتم ڪٿا ايڪيهين صديءَ جي غير افسانوي ادب ۾ اهم جڳهه والاري بيٺي آهي، شايد ئي ڪي موضوع اهڙا هوندا جن جي پيٽ ادب ۾ آتم ڪٿائي ادب سان ڪري سگهجي، ان ڳالهه ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو جو لکجي ته، هن صديءَ ۾ آتم ڪٿائي ادب دنيا اندر گهڻي ۾ گهڻو پڙهيو پيو وڃي. سهوليت اها آهي ته زندگيءَ جي ڪنهن به شعبي ۾ جيئندڙ شخص آتم ڪٿا لکي سگهي ٿو، ان لاءِ اديب هجڻ ضروري نه آهي شرط فقط هڪ آهي ته لکندڙ کي پنهنجي لکڻ سان ايماندار هجڻ گهرجي، ائين پاڻ سان پڻ!

تازو ئي سنڌي ادب ۾ هڪ آتم ڪٿائي ڪتاب جو واڌارو ٿيو آهي، ڳالهه خوشي ڏيندڙ آهي، پر گهڻي خوشي ڏيندڙ ڳالهه اها آهي ته هيءَ آتم ڪٿا فقط ڪتاب جو واڌارو نه آهي. بيحد اهم ڪتاب جو واڌارو آهي، ان ڪري جو هن ڪتاب ۾ لکندڙ پاڻ سان به سچو آهي ته پنهنجي لکڻ سان به ممڪن حد تائين سچو آهي ۽ ان سچ لکڻ ۾ هن جو اندر به آهي ته ٻاهر به آهي. جنهن جو سبب اهو آهي ته لکندڙ پنهنجي زندگيءَ ۾ جيترو کرو رهيو آهي، پنهنجي ڪتاب/لکڻ ۾ به اوترو کرو رهيو آهي، هن ليکڪ جو نالو محمد خان ابڙو صاحب آهي ۽ سندس آتم ڪٿائي ڪتاب جو نالو 'وڃن سُور سنڌا ڪيو' آهي.

محمد خان ابڙي صاحب جيڪو ۽ جيترو سچ اظهاريو آهي، ان جي شروعات هن پاڻ ۽ پنهنجي گهر، گهٽيءَ، پنهنجي پاڙي ۽ شهر کان ڪئي آهي، ان ڪان پوءِ يار، دوست ۽ سنڌ جا سماجي، اخلاقي ۽ سياسي قدر جيڪي هيٺا ٿي رهيا آهن ۽ ان کان پوءِ پيو جهان، جنهن جا ڪيترائي روپ اُروپ آهن.

هڪ ڳالهه ٻي به، جيڪڏهن ائين آهي ته محمد خان ابڙو صاحب هن ڪتاب جا وڌيڪ جلد لکي رهيو آهي، جيئن هن ڪتاب ۾ ڪيترا داستان اهو لکي پاسيرا ڪيا ويا آهن ته انهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪبو ۽ اهو ذڪر هن ڪتاب مان رهجي ويل آهي، ته اهو ممڪن لڳي رهيو آهي ته هيءُ ڪتاب مڪمل صورت ۾ اچڻ کان پوءِ، سنڌ جي ويجهي سماجي ۽ سياسي جاڳرتا ٽوٽي ويساهه گهاتين جي تاريخ جو هڪ ننڍڙو دستاويز بڻجي پوي، جنهن جي اهميت ان ڪري به هوندي

تہ ان ۾ جيڪو بہ ڳالهايو ويندو/لکيو ويندو، اهو گهڻو ڪڙو سچ هوندو، جنهن ڪري هن آتم ڪٿائي ڪتاب کي سندس زندگيءَ جي سموري سچ جو مهاڳ ئي قبولي سگهجي ٿو ۽ ان سموري رهجي ويل سچ جا هن ڪتاب ۾ اشارا بہ موجود آهن.

ڪتاب ۾ اڄ جي حوالي سان شايد بہ اهم تحريڪون جن ۾ ليکڪ جو اهم حصو/اڳواڻي رهي آهي، رهجي وڃن ها، هڪ ڪراچيءَ ۾ سنڌين جا ڳوٺ اڏي انهن جي مالڪي ڪرڻ ۽ ٻي اسٽيٽ بينڪ يونين ڪراچيءَ مان ايم ڪيو ايم جي نيڪالي يا شڪست.

سچ پچ علامہ آءِ.آءِ قاضيءَ جو اهو چوڻ تہ، هر ماڻهوءَ کي آتم ڪٿا لکڻ کپي، اڄ ان روپ ۾ ظاهر ٿيو آهي تہ، صديءَ جي چوٿائي محمد خان سان گڏ گذارڻ کان پوءِ بہ، سندس زندگيءَ جا ڏک سور، تڪليفون، جدوجهد اسين جنهن طرح ڪتاب ۾ پڙهي سگهيا آهيون، ائين ساڻس رهندي، ملندي جُلندي، ڪچهريون ڪندي، ڪڏهن بہ سمجهي نہ سگهياسين. نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو آهي تہ: لِکڻ، کوهہ کوٽائڻ ۽ وڻ پوکڻ وارن جو مرتبو نرالو آهي.

محمد خان ابڙي پنهنجي لکڻ ۾ انهن مڙني شخصن سان ممڪن انصاف ڪيو آهي جيڪي، جنهن بہ موڙ تي ساڻس گڏ رهيا آهن يا دوست رهيا آهن. هو جيئن محسوس ڪندڙ آهي ائين اظهاريندڙ آهي. اهو سڀ انهن وٽ هوندو آهي جن پنهنجي آتم ڪٿائن کي افسانو نہ بڻايو آهي.

هر سٺو ڪم اهو آهي جيڪو پنهنجي گهر کان شروع ڪيو وڃي، محمد خان ائين ڪيو آهي. هن ائين نہ لکيو آهي تہ مان ڇا آهيان هن اهو لکيو آهي تہ مان ڇا هُيس ۽ زندگيءَ جو سفر ڪيئن ڪري آيو آهيان. هن هلندڙ تاريخ کي ٺيڪ ڪرڻ جي نيت سان جيڪو لکيو آهي، ان ۾ مصلحت بنهہ نہ آهي هن شايد شاهہ سائينءَ جي ان سٽ تي عمل ڪيو آهي تہ:

مون سان مون پرين، پورائيءَ ۾ پال ڪيا.

شاگرد سياست جي حوالي ۾ هُن کي واقعا لکيا آهن، جنهن جو جائزو هو ٻئي جلد ۾ لکي رهيو آهي، پڪ سان اهم دور اڄ جي شاگرد سياست (جيڪڏهن اها آهي تہ) لاءِ اهم هوندو. جنهن کي لکڻ لاءِ ضروري آهي تہ ان ۾ سربستو جائزو هجي. ڇاڪاڻ تہ ليکڪ ان دور جو اکين ڏٺو شاهد هجڻ سان گڏ، هو ان جو حصو بہ رهيو آهي.

ائين بہ آهي تہ ڪتاب ۾ آيل ڪيترن ئي ڪردارن تي هلڪو هٿ رکندي، محمد خان ابڙي "ٿورو لکيو گهڻو سمجهندا" واري لکت ۾ آيل چوڻيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي ۽ پنهنجي سنڌي مروت کي هٿان نہ ڇڏيو آهي.

ان سڀ جي باوجود ليکڪ لاءِ پنهنجي آتم جو اظهار بنهہ ضروري هئو، ڇو تہ هيءَ آتم ڪٿا آهي ۽ ان ۾ ڪٿا جو حصو وڌيڪ اچي ويو آهي، ٻيءَ طرح هي ڪتاب پنهنجي دور جي هڪ ننڍي دائري ۾ نجي سچائپ ٻڌجي ايندو ۽ دلچسپيءَ سان پڙهيو بہ ويندو تہ ياد بہ رکيو ويندو، جيڪو ياد رکيو ويندو اهو ڪتاب ۾ اظهاريل سچ آهي. جنهن ۾ سندس لڙڪ بہ آهن تہ مُرڪن سان گڏ جدوجهد پڻ!

ڪتاب ۾ شامل تصويرن ڪتاب جي سونهن وڌائي آهي. سنڌيڪا اڪيڊميءَ پاران ڇپيل هن ڪتاب ۾ ٽي سئو ايڪيتاليهہ صفحا آهن، پڪي جلد ۽ ليکڪ جي تصوير سان سُهڻي ٽائيٽل واري هن ڪتاب جو ملهہ چار سؤ رپيا آهي.

▣

غلام زينب شر
حيدرآباد

سنڌيءَ ۾ ڪالم نويسيءَ جي ادبي اهميت

(تحقيقي ۽ تنقيدي مطالعو)

(1885-1970ع)

'سنڌيءَ ۾ ڪالم نويسيءَ جي ادبي اهميت' ڊاڪٽر سعيده ميمڻ جو پي ايڇ.ڊي جي ڊگريءَ لاءِ پيش ڪيل تحقيقي ۽ تنقيدي مطالعو 1885ع کان 1970ع تائين آهي، جيڪو پيڪاڪ پبلشرز، ڪراچي 2020ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

ڪتاب جي مصنف سعيده پروين جو تعلق ڏيپلي جي علمي ۽ ادبي خاندان سان آهي، مختلف موضوعن تي سندن لکيل تحقيقي ۽ تخليقي مضمون مختلف رسالن ۾ شايع ٿيندا رهن ٿا. هن کان پهريائين سندن هڪ ڪتاب 'سنڌي ادب ۾ ڏيپلائي ميمڻن جو حصو' شايع ٿي چڪو آهي، سنڌيءَ سان گڏ اردو زبان ۾ پڻ تصوف جي حوالي سان سندن لکيل 15 کان وڌيڪ مضمون ماهوار 'قلندر شعور' ۾ شايع ٿي چڪا آهن.

هن ڪتاب ۾ 1885ع کان 1970ع تائين سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيندڙ ڪالمن جو ادبي، سياسي ۽ سماجي جائزو پڻ ورتو ويو آهي ته ڪالمن جي ارتقا تي پڻ روشني وڌي ويئي آهي. ڊاڪٽر آفتاب ابڙو ڪتاب جي موضوع جي اهميت جي باري ۾ لکي ٿو ته:

ڪالم نويسي جيڪا ٻاهرين صنف آهي، اسان وٽ انگريزي ٻوليءَ جي وسيلي آئي آهي، ان جي وصف کان وٺي اُن جي قسمن، موضوعن، تاريخ ۽ ارتقا جي باري ۾ فني لحاظ کان بهتر انداز ۾ لکيو آهي. ڊاڪٽر صاحبه جن پنهنجي تحقيق کي ٻن دورن ۾ ورهايو آهي، پهريون دور 1885ع کان 1947ع ۽ ٻيو دؤر 1947ع کان 1970ع تائين. ان دؤر ۾ ڪهڙيون اخبارون نڪرنديون هيون ۽ ڪهڙا ليکڪ ڪالم لکندا هئا، انهن ڪالمن جو موضوع ۽ مواد ڪهڙو هوندو هو، ان تي ڊاڪٽر صاحبه ڀرپور انداز ۾ لکيو آهي. پنهنجي پاران ۾ ڊاڪٽر سعيده پروين لکي ٿي ته:

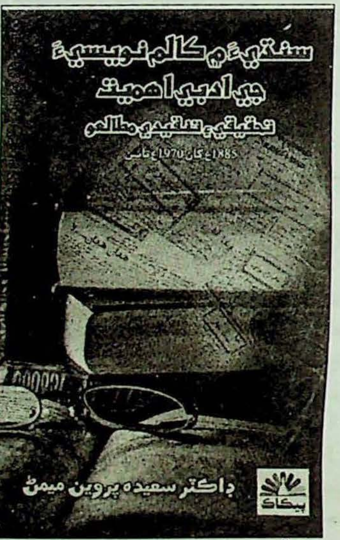

"ڪالم نويسي منهنجي پسنديده نثري صنف آهي ۽ هن موضوع تي لکجندڙ هيءُ پهريون تحقيقي ڪتاب آهي."

پيش لفظ ۾ ناليوارو محقق ۽ اديب ڊاڪٽر قاسم ٻگهيو صاحب لکي ٿو ته:

"پي ايڇ.ڊي ٿيسز لاءِ ڊاڪٽر سعيده پروين جو موضوع هن وقت تائين سنڌيءَ ۾ ٿيل روايتي تحقيق کان الڳ ۽ محنت طلب هو، پر سعيده ان کي

چيلينج ڪري ورتو ۽ ڪيترن ئي غير علمي ۽ سماجي روين کي پٺيرو اُڇلائيندي منزل ڏانهن سفر جاري رکيو.“

تحقيقي مقالي جي اهميت جي پيش نظر موضوع جي تعارف جي باب ۾ هڪ سروي رپورٽ به ڏنل آهي، جيڪا سنڌي ٻوليءَ جي مختلف اديبن کان ڪالم نويسيءَ جي صنف جي اهميت ڪرڻ لاءِ سوالن جوابن تي مشتمل آهي. جنهن مان هيءُ نتيجو ڪڍيو ويو آهي ته:

”ڪالم نويسي هڪ ادبي صنف آهي، دنيا جي ٻين ٻولين وانگر سنڌيءَ ۾ به ڪالم نويسيءَ جي ابتدا طنزيه ۽ مزاحيه لکڻين سان ٿي. مرحوم شمس الدين ’بلبل‘ هفت روزه ’مجمع معاون‘ ۾ سڀ کان اول ڪالم لکڻ شروع ڪيا ۽ اهو دؤر 1885ع کان شروع ٿئي ٿو.“

ڊاڪٽر صاحبه جي تحقيق مطابق برصغير ۾ ڪالم جي جديد انداز جو باني مولانا ابوالڪلام آزاد آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪالم نويسي جي ابتدا ۽ ارتقا بابت ڊاڪٽر صاحبه لکي ٿي ته:

”1866ع ۾ سنڌي اخبارن جي اشاعت جو سلسلو شروع ٿيو ۽ 1885ع ۾ هفتيوار ’معاون مجمع‘ جو اجراء سنڌ مدرسته الاسلام مان ٿيو، جنهن جي ادارت جي ذميداري شمس الدين بلبل جي حوالي ڪئي وئي. اداريه تحرير ڪرڻ سان گڏ شمس الدين بلبل هن اخبار ۾ ڪالم پڻ لکندو هو، جيڪي طنز و مزاح جي انداز ۾ هوندا هئا. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪالم نويسي جو باني شمس الدين بلبل آهي، جنهن پنهنجي ظريفانه طرزِ تحرير سان سنڌي ٻولي جي وڏي خدمت ڪئي، اول اول ڪالم جي طرز تي ظرافتي چٽڪا اخبار ’مجمع معاون‘ ڪراچيءَ ۾ لکيائين.

سنڌي ڪالم نويسيءَ جي ٻئي دور 1920ع کان 1947ع ۾ سياسي منظر تبديل ٿي چڪو هو، ڪالمن ۾ سياسي ۽ سماجي عهد پنهنجي مخصوص تناظر ۾ محفوظ ٿي ويندو آهي ان حوالي کان به هيءُ ڪتاب تاريخي ۽ علمي اهميت وارو آهي.

1920ع ۾ سيٺ حاجي عبدالله هارون ’الوحيد‘ اخبار ڪراچيءَ مان جاري ڪئي، جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ ڪالم لکيا.

اهڙي طرح ’الوحيد‘ ۾ عبدالمجيد سنڌي، ’مسلمان‘ اخبار ۾ محمد هاشم مخلص ’نورسلام‘ نورمحمد نظاماڻي، ’ستاره سنڌ‘ ۾ پير علي محمد راشدي، ’الاصلاح‘ ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ عبدالله ’عبد‘ ڪالم لکيا.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي جيڪي خطرا لاحق هئا اُهي اڄان تائين موجود آهن. ان دور جي ڪالمن جي اڀياس مان اها خبر پئي ٿي ته سنڌي قوم اڄان تائين پنهنجي بقا جي جدوجهد ۾ آهي، ون يونٽ جو ٺهڻ ۽ سنڌي کي قومي ٻولي قرار نه ڏيڻ، اهڙي صورتحال ۾ سنڌي اخبارن پنهنجي ڪالمن ذريعي سنڌين ۾ اتحاد ۽ يڪجهتي پيدا ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي. پير علي محمد راشدي، محمد عثمان ڏيپلائي، ڊاڪٽر عزيز رحمان ٻگهيو، غلام محمد گرامي، شيخ علي محمد، ۽ هن دور جي ٻين ڪالم نويسن جو هن مطالعي ۾ تفصيلي ذڪر ڏنو ويو آهي.

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحبه جيڪا ٻولي استعمال ڪئي آهي اها عام فهم ۽ سليس آهي، مجموعي طور تي هن تحقيقي مطالعي تي لکيل ڪتاب جي اڀياس کان پوءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هيءُ ڪتاب سنڌي علمي، ادبي ۽ صحافتي تاريخ ۾ حوالي طور مڃيو ويندو. ڇو ته هن ڪتاب ۾ نه صرف سنڌي صحافتي دور ۽ ڪالم نويسي جي ابتدا ۽ ارتقا تي جامع تحقيق آهي، پر علم و ادب ۽ موضوع جي لحاظ کان به مڪمل جائزو پيش ڪيو ويو آهي.

ننگر چنا
نصيرآباد

”آمري“ تاريخ جون يادگيريون

محمد يوسف جويو جي ناوليٽ ”آمري“ تي هڪ نظر

’آمري‘ ناوليٽ اسان جي ماضيءَ جي هڪ جَرڪندڙ دور کي وَرجائي اسان کي اسان جي وجود کان آگاهه ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش آهي.

’آمري‘ ناوليٽ جو مرڪزي خيال آمري تهذيب جي قدامت ۽ ان پاران موهين جي شهر کي آباد ڪرڻ تي آڌاريل آهي. هن ناوليٽ ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته آمري هزارين سال اڳ هڪڙو اُوسر ڪري ويل شهر هو ۽ اُنَ جي بادشاهه ’مهاراجا‘ ۽ سندس راڻي ساڏنا کي هڪ پُٽ ڄمي ٿو، جنهن جو نانءُ لڪي تيرٿ ڌارا جو ٻوڏي ’مها پرش‘ اچي رکي ٿو. انهيءَ نئين چانول ٻار جو نالو ’موهين‘ رکيو وڃي ٿو. ۽ نانءُ رکڻ مهل جيڪي اکر مها پرش چَوي ٿو، سي ياد رکڻ جهڙا آهن. هُو چوي ٿو، ”اڄ کان پوءِ هِنَ ٻالڪ جو نانءُ موهين آهي. هي سَت درياهي سنڌوءَ جي آمري پرڳڻي جو وارث آهي.“

هيءُ ناوليٽ اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌوءَ جي ڪابي ڪَپ تي سنڌيا پَٽر نالي هڪ وڏو شهر آهي. اهو شهر به ائين ڀاسي ٿو ته هڪ قسم جي نيم خودمختيار شهري رياست آهي. هتان جو راجا سوين راءِ آهي ۽ سندس وَڏ پُٽري جو نانءُ سنڌيا آهي. سنڌيا پَٽر شهر کي سنڌو درياهُ ٻائي چڪو آهي ۽ هاڻي سنڌيا پَٽر کي ٻيهر جوڙي راس ڪرڻ جي رٿ اڳيان اچي چڪي آهي. راجا سوين راءِ کي مينهن نالي پانڌي اچي ٻڌائي ٿو ته آمري جي مها راجا جو پُٽ موهين توهان جي سهڪار لاءِ اچي رهيو آهي. موهين پنهنجي پيءَ جي حڪوم انوسار ڪاريگر ۽ مزور وٺي سنڌيا پَٽر جي ٻيهر تعمير لاءِ اچي ٿو ۽ سنڌيا پَٽر پهچندي راجا جي درٻار ۾ سندس وڏ پٽري سنڌيا کي ڏسندي اکين چڪن ٿي پوي ٿو. سندس حالت اها وڃي ٿئي ٿي جو پريءَ درٻار ۾ بيهوش ٿي وڃي ٿو. موهين پاڻيءَ هٿان پائجي ويل شهر کي ٻيهر آباد ڪري ٿو. پوري هڪ ورهيه کان پوءِ شهر جي تعمير جو جشن ملهايو وڃي ٿو ۽ ان موقعي تي موهين جا پيءُ ماءُ به آمري کان کهي آيا آهن. سنڌيا پَٽر جو راجا سوين راءِ، موهين ۽ سنڌيا جي پريم کي پروڙي چڪو آهي، سو اڄ سنڌيا جو سڱ موهين کي ڏيڻ جو اعلان ڪري ٿو ائين هنن ٻنهين جو وواهه ٿي وڃي ٿو .

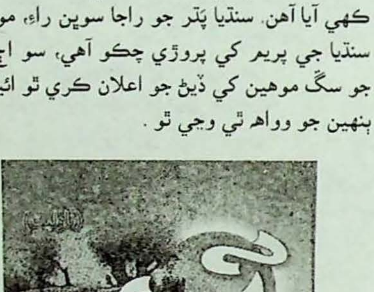

هڪ ڏينهن ماڻهن اچي موهين کي چرڪائيندڙ خبرون ٻڌايون ته اتر پاسي کان ماڻهن جي اهڙي ماڪڙ آئي آهي، جيڪي جهنگلي ٻڪر جهڙا آهن، اڌ اگهاڙا،

وحشي آهن. ساڻن گڏ ماس کائيندڙ پوائتا ڄناور بہ آهن تہ ڦڙتيلا گهوڙا بہ. هر شئي کائي وڃن ٿا، پوکن کي ناس ڪري ڇڏين ٿا ۽ ڏهاڙي سنڌيا پٽر کي ٿڪيندا رهن ٿا. ڪلال ناليٰ همراھ جيڪو سنتوءَ جي ٻي ڪنڌيءَ کان آيو آهي سو بہ تصديق ڪري ٿو تہ اهي اتر کان گهاندارا ديس کان آيل وحشي پاڻ کي اسان کان اوچو سمجهن ٿا. نيٺ اها گهڙي بہ اچي ٿي ۽ سنتو لوڪن ۽ گهاندارا ديس جي وحشين ۾ يُڌ لڳي ٿي ، هوڏانهن آمري کان راڻي ساڏنا پنهنجي پُٽ موهين ۽ نُنهن ساڏنا کي آمريءَ وٺي وڃڻ لاءِ ڪجھ لشڪر ساڻ ڪري نڪري چڪي آهي. پر جيسين اهو لشڪر پهچي تيسين گهاندارا وحشي يُڌ ۾ تہ هارائي وڃن ٿا پر موهين کي ماري وجهن ٿا ۽ هُو سنڌيا پٽر ۽ سنتوءَ جي سَٽ درياهي تهذيب تان وارجي وڃي ٿو .

راڻي ساڏنا شهيد موهين جو ميٽ کڻي، سنڌيا سان گڏ آمريءَ موٽي اچي ٿي ۽ جنهن ڏينهن موهين جو اگني سنسڪار سنتوءَ ڪپ تي ٿي رهيو آهي، ان ڏينهن مهاراجا وٽ هڪ ٻوڍي سَهڪندو اچي پهچي ٿو. هوڏانهن موهين جو انتم سنسڪار ٿي چڪو آهي هيڏانهن هي خوشيءَ جي خبر اچي ٿي تہ سنڌيا هڪ پٽر کي جنم ڏنو آهي ۽ مهاراجا خوش ٿي چوي ٿو، موهين وري نئون جنم وٺي آيو آهي.

ائين هي ناوليٽ پنهنجي پُڄاڻيءَ کي پهچي ٿو.

ناوليٽ ۾ بيان ڪيل جاگرافيءَ مان ائين لڳي ٿو تہ هزارين ورهيہ اڳ سنڌ ۾ شهري رياستون هيون. جن مان آمري ۽ سنڌيا پٽر اهم هيون. اڄ اها تاريخي سچائي بہ آهي تہ دنيا جي پهريون شهري رياستون اسپارٽا ۽ ايٿنز نہ پر مهر ڳڙھ، مُهين جو شهر ۽ آمري جو شهر هيون. مهر ڳڙھ جي تهذيب جيڪا اسان سنڌين جي تهذيب هئي، تنهن ٻارهن هزار سال اڳ آمري ۽ موهين جي شهرن کي جنم ڏنو. هِن ناوليٽ وسيلي ڏاڍي سهڻي نموني اسان جي تاريخ جي انهيءَ اهم دور کي بيان ڪيو ويو آهي. توڙي جو مُهين جي دڙي جي بربادي ۾ آريا گهندارين جي هٿ هجڻ واري ٿيوري کي قبول ڪرڻ ڏکيو ٿو لڳي، پر فڪشن تہ نيٺ فڪشن آهي، تنهنڪري ’آمري‘ ۾ اها ڳالھ وڏي سهڻي انداز ۾ بيان ڪئي وئي آهي. محمد يوسف جويي وڏي سياڻپ سان سنڌيا پٽر (مُهين) جي شهر جي پهرين بربادي ٻوڏ وسيلي ڏيکاري آهي ۽ ٻي تباهي گهندارين وسيلي.

سڄي ناوليٽ ۾ ڪوشش ڪري سنتو سلطنت جون حدون، ان جون فوجون، ماڻهن جو ڪلچر، مذهب، نالا، ريتون رسمون بيان ڪيا ويا آهن. جنهن دور کي ناوليٽ ۾ چٽيو ويو آهي، ان سان ٺهڪندڙ ٻولي بہ ڪم آندي وئي آهي تہ وڏا خوبصورت نظم بہ جا بہ جا ٺهڪائي بيهاريا ويا آهن.

ڏنو وڃي ها تہ اِجا وڌيڪ بهتر لڳي ها. پر ان جي باوجود ليکڪ مٿئين نظر سان گڏ سَڄي ناوليٽ ۾ هِتي هُتي جيڪي بہ نظم ڏنا آهن اهي ناوليٽ سان ٺهڪندڙ ۽ مَنَ موهيندڙ آهن.

اچو تہ اڳتي وڌون ۽ هڪ پيراگراف پڙهون:

"ميدان جي ٻئي پاسي سنتوءَ جي سئنا پنهنجن پنهنجن جوڌن، ٻلوانن ۽ اڙٻنگ اڳواڻن سان ٻڌ بيٺي هئي. هي ڳاڙهي رتيلي جهنڊي سان ڪوٽ رني جي چونڪيءَ جي مها سئنا پتي سارنگ جي اڳواڻيءَ ۾ اڇي ململ جا پٽڪا ٻڌل، تلوارن، تيرن، ٻڇين سان حڪم جي انتظار ۾ بيٺا آهن. ان جي ٻئي پاسي کان ڪوٽ بيزڻ چونڪيءَ جي مها سيناپتي سوڊل جي اڳواڻيءَ ۾ هي وري اجرڪ جا پٽڪا ٻڌل جوان، جن جي هٿن ۾ لوڙهيون، ڀالا ۽ ڪهاڙيون آهن، سي بہ شڪارين وانگر چاتيون تاڻيون بيٺا آهن. ان جي وري ٻئي پاسي کان شوآستان چونڪيءَ جا جوان گيڙو رتي ڪپڙن سان ۽ ان سان گڏوگڏ لاڙ ۽ ٿر چونڪيءَ جا جانٺا جوان چُنريءَ جي رنگن جهڙن پٽڪن سان، ڏنبن ۽ ڪهاڙين سان تيار بيٺل نظر اچن پيا. ميدان جي سامهون پاڻيءَ سان تار سنتو درياھ ۾ اچن وڏن سڙهن

سان ٻُونٽَن پيڙن جون ڊگهيون قطارون به نظر اچي رهيون آهن. ٻُونڊين ۾ جُنگَ جُوان پيريون وڄائيندا، ملتا سنڌوءَ جا گيت ڳائي رهيا آهن."

هِنَ هڪ پيراگراف ۾ سنڌوءَ جي آمري سلطنت جون حدون به اچي ويون آهن ته فوج جو حال به. ليکڪ جي ذهن ۾ ڪنهن حد تائين قديم ۽ جديد سنڌ جون سرحدون گڏوچڙ ٿي ويون آهن. ٿر ۽ لاڙ چونڪيءَ جو ذڪر ڏکڻ اوپر جي حدن کي طئي ڪري ٿو. جيتوڻيڪ آمري دور ۾ سنڌ جو اوپر ڏکڻ جون حدون اڄوڪي گجرات تائين هيون ۽ اولهه ۾ اهي افغانستان جي هلمند درياءَ تائين ۽ ايران جي اڄوڪي ايراني بلوچستان سيستان صوبي واري علائقي تائين هيون، جنهن ۾ اڄوڪو سڄو پاڪستاني بلوچستان به اچي رڃي ٿو ۽ اتر ۾ ڪشمير تائين سنڌ هئي.

مٿئين ٽُڪري ۾ جن فوجي چونڪين جا نالا بيان ڪيا ويا آهن، تن مان ٻيا نالا ته ٺهڪندڙ آهن پر ٻيڙڻ چونڪيءَ جو نالو گهٽ ۾ گهٽ مون لاءِ نئون ضرور آهي. سُڌ نه ٿي پوي ته اهو نالو ڪهڙي علائقي لاءِ ڪم آندو ويو آهي.

ناوليٽ ۾ جيڪي نالا ڪردارن لاءِ ڪم آندا ويا آهن اهي نيٺ سنڌي آهن.. جيئن موهين، سارنگ، ساڏنا، ڏيولو سنگهه، سوڍو سنگهه، مانڪ، مينهون، جيٺي ٻائي، ڪلال، سوين راءِ، سنڌيا وغيره.

صفحي 12 تي سنڌيائين جي جل پُوڄا واري هڪ رسم کي بيان ڪيو ويو آهي. اها رسم جنهن کي يوسف 'ٻڪا وڄهڻ' سڏي ٿو، تنهن مان سندس مراد 'اڪا وڄهڻ' جي رسم آهي. اها رسم اڄ تائين جَلَ پُوڄارين هندن ۾ هلندي اچي ٿي. ڀٽائي به انهيءَ کي سُر سامونڊيءَ ۾ ڳايو آهي:

> اُڀيون ٿڙ پُوڄين، وَهون وڻجارنِ ـ جون،
> آئيو اڪا ڏين، ڪتوري ڪنڌ کي.

صفحي 26 تي ناوليٽ جي مُنڍَ ۾ ساڏنا راڻي پنهنجي پُٽ موهين جي سکيا لئه ڪيرٿر وڃڻ جا ڏينهن ڳڻي ٿي، 'ايڪم، ٻيجم، ٽيجم، چوٿم، پنجم، ڇٺم، ستم، نُوَم، ڏسم، اڳيارس، ٻارس، تيرس، چوڏس، پونم ...' ائين ليکڪ ڪيڏي نه سهڻي نموني سان اسان جي پراڻي ڳڻپ اڳيان ڪڻي آيو آهي. اهي انگ ٻوليءَ جي علم مطابق به صحيح آهن ته ٻڌڻ ۾ به سٺا لڳن ٿا. اسان جي ليکڪ ائين سڄي ناوليٽ ۾ پراڻي تهذيب، ريت ۽ رسم سان گڏوگڏ مِٺي ويل لفظن کي سُوڌي سنواري اسان کي پيش ڪيو آهي.

هي ناوليٽ منظر نگاري، ڪردار نگاري، شبداولي (Vocabulary) ۽ مڪالمن جي حوالي کان ڏاڍو سَگهرُ آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته اها سدا ملوڪ ٻولي آهي جيڪا اسان جو يار ڏيڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. محمد يوسف جوڻي هِنَ ناوليٽ وسيلي پنهنجي وطن ۽ تاريخ جي هڪ دَور کي جيئرو ڪري اسان اڳيان آندو آهي. سڄي ناوليٽ ۾ سُهڻا منظر، خوبصورت انساني احساس ۽ جذبا پَرٽيا ويا آهن. ۽ هُو ان ۾ گهڻي حد تائين سَڦل ويو آهي. هِنَ ناوليٽ کان پوءِ اميد ڪجي ٿي ته مهر ڳڙهه، ڏولا ويرا، هڙپا، ڪاهو، جهوڪر جي شهرن سميت رني ڪوٽ، لس ٻيلي، شيوي (سِبي) ، ڏادر ۽ مڪران جي تاريخي پس منظر ۾ به ڪي جُنگَ جُوان لکندا ۽ اسان پنهنجي قديم تاريخ سان ادب جي وسيلي به جڙي پونداسين.

▣

بشير احمد ڪلهوڙو
راڻيپور

ڪليات حسيني
سيد عبدالغفار شاهہ راشدي حسيني رحہ جو ڪلام
(مرتب: عبدالجبار عبد سومرو)

محترم سائين عبدالجبار 'عبد' سومرو شڪارپوري سنڌي ادب جي پڙهندڙن لاءِ ڄاتل سڃاتل نالو آهي، پاڻ تازو قبلہ پير سيد عبدالغفار شاهہ راشدي 'حسيني'رحہ جو شاعريءَ وارو ڪتاب 'ڪليات حسيني' وڏي محنت ۽ سمجهداري سان ترتيب ڏنو آهي ۽ اهلِ ڪتاب جي پوڻي قبلہ پير سيد لطف علي شاهہ راشدي مدظلہ العالي 861 صفحن جي هن ڪتاب کي 'رومي ڪتاب گهر' حيدرآباد مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. ڪتاب جو مقدمو ڪتاب مرتب ڪندڙ لکيو آهي، جنهن ۾ هن ڪتاب ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ادبي صنفون ڪيئن شامل ڪيون ويون آهن ۽ بزرگ جو مڪمل ۽ مفصل تعارف پڻ ڪرايو آهي. هُو لکي ٿو: "قبلہ پير سيد عبدالغفار شاهہ راشدي 'حسيني'رحہ عرف 'سچي ڏنو شاهہ' 17 شعبان المعظم 1301هجري بمطابق 1884ع ڳوٺ ريلڻ تعلقي، ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڄاوا هئا، ابتدائي تعليم پرائمري عربي، فارسي لاڙڪاڻي مان ئي حاصل ڪئي هئائون. جيئن تہ ڪين مطالعي جو تمام گهڻو شوق هو، سندن اڪثر وقت ڪتاب پڙهندي گذرندو هو ۽ اُتان ئي سندن لاڙو لکڻ ڏانهن ٿيو۔ ۽ سندن طبيعت شاعري طرف مائل هئي، تنهنڪري پاڻ شاعري تي توجهہ ڏيندي شاعري جي مڙني صنفن تي طبع آزمائي ڪيائون، سندن نثر بہ بهترين ۽ سگهارو لکيل آهي، سندس نثر نظم جي مطالعي مان پروڙ پئي ٿي تہ هو سنڌي ٻوليءَ سان گڏ عربي، فارسي، اردو ۽ سرائيڪي ٻولين تي دسترس رکندڙ هئا. جيئن تہ سندن والد سڳوري جو پيشو حڪمت هو، تنهنڪري پاڻ بہ ننڍپڻ کان حڪمت سمجهندا ۽ ڪندا رهيا ۽ آخري وقت تائين جاري رکيائون. پاڻ حڪمت سان گڏ لکڻ واري

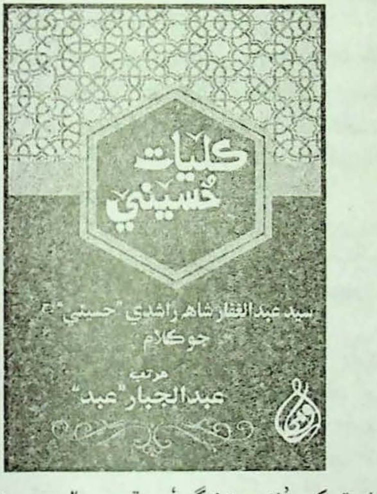

شوق کي 'نئين زندگي' سنڌي رسالي ۾ مضمون ۽ شاعري لکي پورو ڪندا هئا. قبلہ پير سيد عبدالغفار شاهہ راشدي رحہ شاعريءَ ۾ پنهنجو تخلص 'حسيني' پر ڪٿيڪٿي 'عبد'، 'غفار' ۽ 'سچي ڏنو' بہ استعمال ڪندا هئا.

سونهاري سنڌ جو هيءُ حاذق حڪيم عظيم صوفي درويش شاعر 20 محرم الحرام

1381هجري بمطابق 4 جولاءِ 1961ع ۾ ميمڻ ڳوٺ ملير ڪراچي ۾ پنهنجي حصي جي حڪمت ۽ فيض ورهائي پنهنجي ٻي بقا زندگي ۽ دنيا کي خيرآباد چيو، سندن مزار مبارڪ مراد ميمڻ ڳوٺ ملير ڪراچي ۾ زيارت جو مرڪز آهي.“ ڪتاب ’ڪليات حسيني‘ جي شاعري آساني سان سمجھ ۾ اچي ٿي ڇو جو شاعريءَ ۾ نزاڪت ۽ وضاحت، فصاحت ۽ بلاغت ڏيکاري ڏيئي ٿي. ڪليات ۾ ادب جي مڙني صنفن کي انتهائي سهڻي سيبتي ۽ پُرڪشش انداز ۾ لکيو ويو آهي، پر ڪجھ ادبي صنفون جن تي اسان جا شاعر ضرور طبع آزمائي ڪندا هوندا پر اهي صنفون سندن ڪتابن ۾ ڪين هونديون آهن، مثال: مسدس، مخمس، مثمن پر بزرگ انهن ۾ ڪمال ڪاريگريءَ سان شاعري ڪئي آهي.

ڪتاب ۾ ضروري ۽ مقدس موضوعن، شخصيتن کان سواءِ معاشرتي موضوع دل جي احساس ڪيفيتن کي به شاعريءَ جي زينت بڻايو آهي، ’ڪليات حسيني‘ ڪتاب کي جيڪڏهن شاعريءَ جو بحر چئجي ته وڌاءُ ڪين ٿيندو. هيءُ ڪتاب شاعري ڪندڙن ۽ پڙهندڙن جي دل جي آبياري ڪندو رهندو. هيءُ ڪتاب برابر ادب ۾ واڌارو ۽ ساهن جي صندوق ۾ سانڍڻ جهڙو آهي

◙

نئون ڪتاب

ڪتاب: آگم آگم نيڻ
موضوع: شاعري
شاعر: ڪريم جان پلي
ڇاپو پهريون: جنوري **2021**ع
قيمت: -/250 رپيا
ڇپيندڙ: سمبارا پبليڪيشن. دوابا پوليس لائين سامهون عبرت پريس گاڏي کاتو حيدرآباد

◙

سيف الله خالد يوسفاڻي
عمرڪوٽ

حسين بن منصور حلاج

زيرِ بحث ڪتاب 'حسين بن منصور حلاج' جنهن کي سنڌ جي سگهاري محقق ۽ عالم محترم دُرمحمد پٿي صاحب لکيو آهي، سو ڪتاب پڙهندڙن، خاص ڪري تاريخ سان دلچسپي رکندڙ قارئين لاءِ هڪ ضخيم دستاويز آهي. سندن هيءَ تحرير نج

تحقيقي اصولن تي مبني آهي. منصور بن حلاج جي شخصيت، جيڪا عالمي شهرت يافته شخصيت آهي ۽ ان تي سموري دنيا ۾ تمام گهڻو لکيو ويو آهي، پر دُرمحمد پٿي ان کي جنهن منصفانه انداز ۽ حقيقتن جي آئيني ۾ ۽ پسند ۽ ناپسند کان پاڪ ۽ صاف رهي لکيو آهي. اِهو سندن ڪمال فن جو مظهر آهي، پاڻ پنهنجي مذڪوره تحرير ۾ هڪ جاءِ تي لکن ٿا ته، "اِها حقيقت آهي ته جيترو وڏو واقعو ٿئي ٿو ته وقت گذرڻ سان ان ۾ ڪيترين ئي غلط ۽ صحيح ڳالهيون ملائي ان کي متنازع بنايو وڃي ٿو، ۽ صحيح خبر تائين پهچڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي.

اِها ساڳي ڳالهه هندستان جي مشهور عالم،

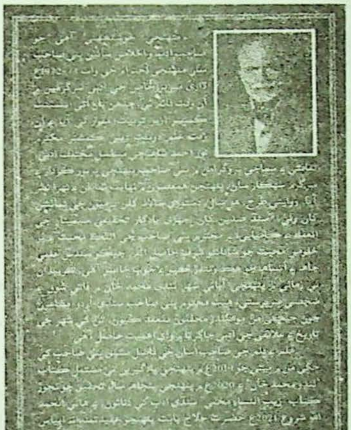

محقق ۽ تاريخ نويس 'مولانا ابوالڪلام آزاد' صاحب، ابن خلدون ۽ مغربي شاعر گوئٽي جي حوالي سان پنهنجي ڪتاب "انسانیت موت کے دروازے پر" جي "شهادت امام حسين ؓ ۾ هيئنئن لکي ٿو ته، "دنيا ۾ انساني عظمت ۽ شهرت سان گڏ حقيقت جو وجود تمام گهٽ رهي سگهندو آهي، هي عجيب ڳالهه آهي ته جيڪي شخصيتون عظمت و تقدس ۽ قبول و شهرت جي بلندين تي پهچي وينديون آهن، دنيا عموماً تاريخ کان وڌيڪ افساني ۽ تخيل اندر انهن کي ڳولڻ چاهيندي آهي، ابن خلدون لکيو آهي ته، جيڪو واقعو دنيا ۾ جيترقدر وڌيڪ مقبول

هوندو ۽ مشهور ٿيندو اوتروئي افسانہ سرائي ان کي پنهنجي تخيل جي حصار ۾ وٺندي“ هڪ مغربي شاعر ’گوئٽي‘ اِها حقيقت هڪ ٻئي پيرائي ۾ بيان ڪئي آهي، هُو چوي ٿو تہ، ”انساني عظمت جي انتها اِها آهي تہ اُها افسانو بنجي وڃي.

هتي هن ڳالهہ ڪرڻ جو مقصد اِهو آهي تہ منصور بن حلاج جي بين الاقوامي شهرت واري واقعي تي خالص حقيقتن کي تاريخي حوالن جي بنياد تي سهيڙڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ انتهائي ڏکيو ۽ مشقت وارو ڪم آهي. جنهن لاءِ پٽي صاحب جي مطالعي ۽ محنت کي جيترو دادِ تحسين ڏجي اُهو گهٽ آهي.

هيءُ ڪتاب توڙي جو موضوع جي لحاظ کان ننڍو آهي، پر مواد جي جامعيت جي حساب سان پٽي صاحب جي فنِ تحرير جو ڪمال آهي، ھي ڳالهہ تہ هن موضوع تي سنڌيءَ ٻولي ۾ ٻيا گهڻائي ڪتاب اڳ موجود آهن، پر هن ڪتاب کي فاضل مصنف ايتري آسان ۽ عام فهم زبان ۾ لکيو آهي جو عام فهم ماڻهو بہ آسانيءَ سان منصور بن حلاج بابت سمجهي سگهندو ۽ سندس درست حقيقتن کان آشنا ٿي ويندو.

ڪتاب جي آخر ۾ جيڪي مختلف عالمن جا منصور بن حلاج بابت رايا ڏنا ويا آهن، اُهي بہ پسند ناپسند جي روايتن جي برعڪس آهن تہ جيئن پڙهڻ وارو درست نتيجو اخذ ڪري سگهي، توڙي جو مصنف منصور بن حلاج جو تمام وڏو عقيدتمند نظر اچي پيو، تنهن هوندي هن منصور بن حلاج جي حمايت ۽ مخالفت ۾ جيڪي بہ عالمن جا رايا مستند حوالن سان جيئن جو تيئن ڏئي هڪ ذميوار ليکڪ هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي.

48 صفحن وارو ڊيمي سائيز جي ڪتاب کي ’عارض پبليڪيشن ٽنڊو محمد خان‘ انتهائي خوبصورت ڪارڊ پيپر تي ڇپرائي، صرف -/200 روپين ۾ سنڌي ادب کي 2021ع جو بيمثال ۽ انمول تحفو ڏنو آهي، جنهن لاءِ محترم ڏُرمحمد پٽي کيرون لهڻي.

نئون ڪتاب

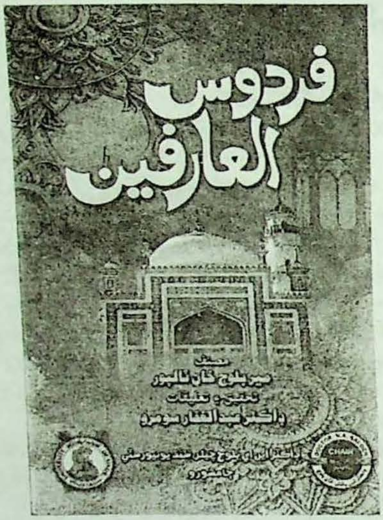

ڪتاب: فردوس العارفين

موضوع: سوانح/تذڪره نويسي

ليکڪ: مير بلوچ خان ٽالپر

تحقيق، مقدمو ۽ تعليقات: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

ڇاپو پهريون: جون 2021ع

تعداد: 500

قيمت: -/400 رپيا

ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر فياض لطيف، ڊائريڪٽر ڊاڪٽر اين.اي بلوچ چيئر، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

عبدالرزاق ڪلهوڙو
قنبر

منهنجي جان ڪوڪو (ناول)
ليکڪ: نور راهوجو

2018ع ۾ ليکڪ نور راهوجي جو ناول "واڄٽ وڄي وجود ۾" ڇپيو هو، نور جو اهو ناول ايترو ته تجسس ۽ استعجاب واري ڪيفيت ۾ سمايل هو جو مون اُن کي ٽن چئن ڏينهن ۾ پڙهي پورو ڪيو هو ۽ هن وقت سندس تازو لکيل هڪ ٻيو ناول 'منهنجي جان ڪوڪو' پڙهي پورو ڪيو آهي.

هِن ناول جا اهم ڪردار 'ڪبير' ۽ 'ڪوڪو بوليڪ' آهن. ڪبير سنڌ سان تعلق رکندڙ هڪ سنڌي نوجوان آهي ۽ ڪوڪو بوليڪ ترڪيءَ سان تعلق رکندڙ ڪُرد خاندان جي هڪ ناري آهي. هي ٻئي چائنا ۾ جِنگ زو يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندڙ آهن.

ناول ۾ هيٺين طبقي جي فردن سان ٽن چئن ملڪن ۾ سياسي سماجي طرح ساڳيو هڪجهڙو ڏيکاريو ويو آهي.

هن ناول جي طرز تحرير مغربي ملڪن جي ليکڪن واري لڳي ٿي، جنهن مان اهو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو ته قلمڪار مغربي ليکڪن جي تازين تحريرن کان پاڻ کي بخوبي واقف رکندو پيو اچي.

ناول ۾ ليکڪ جي تعميري سوچ، هڪ لاجيڪل ۽ عقل پسنديءَ واري محسوس ٿئي ٿي. هن ناول ۾ غير جانبدار هجڻ سان گڏوگڏ تحقيقي ۽ علمي نتيجن جي بہ سٺي ڄاڻ ملي ٿي، بلڪ هي ناول سماج سان تعلق رکندڙ مسئلن ۽ معاملن کي سمجهڻ جو مواد بہ رکي ٿو.

نور راهوجي سنڌي ادب ۾ ناول جي صنف کي وڌيڪ پُراثر سمجهندي، ناول ۾ پنهنجي خيالن کي چٽيءَ طرح پيش ڪرڻ جي حتي الوسيع ڪوشش پڻ ڪئي آهي.

ناول ۾ تشبيهون، تمثيلون نهايت خوبصورت انداز ۽ خوبصورت ٻوليءَ سان سينگاريل آهي، سٺي ۽ موچاري ناول ۾ تشبيهن، تمثيلن جي چاسني ٻوليءَ جي خوبصورت ويس ۾ وڌيڪ مزيدار ۽ ذائقيدار بڻجي ٿي، ۽ ليکڪ ان ڳالھ جي پڻ ڪوشش ڪندو آهي تہ پنهنجي لکڻيءَ ۾ ڪنهن خاص مهارت سان لفظن کي چونڊي ۽ چنڊي ڦوڪي خاص انداز ۾ استعمال ڪري، سو هِتي هِن ليکڪ بہ پنهنجي ناول 'منهنجي جان ڪوڪو' ۾ هڪ منظرڪشيءَ ذريعي انتهائي سَهنجي نموني سان پيغام پيش ڪيو آهي.

سندس ناول مان هڪ ٽڪرو هيٺ ملاحظ ڪجي ٿو:

"مون توکان سوال پڇيو هو تہ، ڇا تنهنجي داخلا هن يونيورسٽيءَ ۾ ميڊيڪل جي پهرئين سال ۾ ٿي آهي؟ تو شايد ڪنڌ ڌوڻڻ ۾ ئي عافيت سمجهي هئي ۽ هاڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو هُيئي ۽ مون کي نہ ڄاڻ تہ الائي ڇو سنڌ جي مجبور ۽ بيوس نارين جي شادين جي

موقعن تي والدين جي زور بار ۽ دٻاءَ سبب لاچاريءَ ۾ ڌوڻيل ڪنڌ ياد اچي ويا هئا."

ليکڪ جوانيءَ ۽ پوڙهپ جي وچ واري عرصي ۾ جو ڪجھ ڏٺو پسيو، محسوس ڪيو ۽ سُٺو آهي، حق سچ ۽ ساڄاهَ سان پنن جي ڪينواس تي بہ اُن طرح سان ئي اُٿيو آهي.

ليکڪ ناول ۾ ٻئي هنڌ لکي ٿو:

”هن تصوير ۽ تنهنجي نوٽ بڪ ۾ لڳل تصوير ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مان حيران ٿي تصوير کي ڏسڻ لڳو هوس، اهو مون لاءِ ڪيئن ممڪن هو ته مان ان ماڻهوءَ جي تصوير نه سڃاڻان هان! جنهن جو جيئرو جاڳندو وجود رت ٻڌجي منهنجي رڳن ۾ گردش ڪري رهيو آهي. تصوير ۾ نانا سائين سنگ مرمر جي جڙيل ڪير جهڙي اڇي مزار جي پر ۾ ويٺو هو. سندس چپ گول دائري ۾ سميٽجي آيا هئا ۽ سندس ٻئي هٿ هوا ۾ ائين ڳليل هئا ڄڻ ته پاڻ ڪو جذباتي ڀاشڻ ڏئي رهيا هجن. سندن پر ۾ لال اسڪارف ۽ گهري بلو جوڙي سان سندس ئي عمر جي خوبصورت عورت ويٺل هئي.“

هن سڄي ناول ۾ رومانوي لوازمات ۽ حسناڪ منظرڪشي ته آئي ئي آهي، پر ٻئي طرف ڪجهه سماجي پرڪ پروڙ جون ڪي جهلڪيون به جابجا پسجن ٿيون. ماڻهن ۾ فرق، رنگ نسل، رهڻي ڪهڻي، رسم رواج نئين وڏن خواهشن ۾ ورهايل هر فرد هر جماعت جون فطري طرح جوڙيل ذهني حدن متعلق ٿوري گهڻي ڄاڻ به مهيا ڪيل آهي.

آءٌ مختصر لفظن ۾ ائين چوندس ته هن ناول جي هڪڙي پاسي خصوصيت ۽ بقا اها به آهي ته اهڙي ڪنهن ڪِريل معاشري ۾ ذهني طرح جي اَن فيڪ اضافت ۾ ورتل افرادن جي ڪنهن حد تائين چشم پوشيءَ کان ڪم نه ورتو ويو آهي، پر انهن کي انهن جي عملن متعلق آگاهي ڏئي پنهنجو قبلو درست ڪرڻ جي تاڪيد ۽ تلقين ڪرڻ جي گنجائش پڻ رکي وئي آهي. جيڪا ڳالهه تمام سٺي، سهڻي ۽ تعريف لائق آهي. ناول ۾ اسپتالن ۽ صحت کاتي جي اجتماعي صورتحال جواندازو هيئن ٿو ٿئي ته:

”پاڻ ائين ڳالهيون ڪندا اسپتال ۾ داخل ٿيا هئاسون. اسپتال جي صفائي سٿرائي اسان جا ڪن ڪٽائڻ لاءِ ڪافي هئي. هر طرف صاف سٿرو صحت افزا ماحول هو. ويتر چاڪ و چوبند خوش گفتار ۽ خيال رکندڙ نرسنگ اسٽاف اسان کي حيران ڪري ڇڏيو هو. سچ پڇين ته منهنجي تصور ۾ ئي نه هو ته ايمرجنسي وارڊ به ڪو ايڏو پُرسڪون ٿي سگهندو آهي؟ منهنجي ذهن ۾ منهنجي ملڪ جا ايمرجنسي وارڊ ڦري رهيا هئا. هرطرف مريضن جي سُور ۽ تڪليف سبب آهه و پڪار مريضن جا مايوس ۽ بيوس چهرا. مريضن جي وارثن جون ميڙون منٿون ۽ ليلائيندڙ رويا، صوبيدار نما ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽرياڻيون مغرور ۽ بيزار بيزار، پيراميڊيڪل اسٽاف ڪرپشن ۽ ڪميشن مافيا سبب اسپتالون صحت گهر گهٽ ۽ ڪوس گهر جو ڏيک وڌيڪ ڏينديون آهن. ساڳي طرح اسان جا ڊاڪٽر مسيحا گهٽ ۽ ڪاسائيءَ جي ڏِک وڌيڪ ڏيندا آهن. صاف سٿرا ڪلين شيو سوٽيڊ بوٽيڊ لکيا پڙهيا اعليٰ تعليم يافته ڪاسائي.“

مٿين حالت عام طرح سان هتي طبقاتي نظام واري رهي آهي. غريبن جي جڳهه تي جيڪڏهن اميرزادو يا ڪو ڏنگ وڏيرو اچي وڃي ها ته انهن سان سائين ميان وارو طريقو استعمال ڪري گهڻي کان گهڻيون رعايتون ۽ سهولتون انهن جي حصي ۾ وڃن ها، پر هتي اڪثر ائين ئي ٿئي ٿو.

اسان وٽ اهڙو معاشرو شايد اڃا ڪي صديون پوءِ اچي سگهي ٿو، پر افسوس آهي ڪم از ڪم پڙهيل لکيلن ۾ اهي فرق ته نه هجڻ گهُرجن، جيڪي ڄاڻي واڻي ڪري ڳنڍن ٿا، يا بيزاريءَ سبب......

هيءُ هيون تعارف جي حوالي سان ناول مان ڪجهه جهلڪيون. نور راهوجي ناولن کان سواءِ ڪهاڻين جو ڪتاب ’خواب مرندا ناهن‘ نظم ۾ ’ٻيجل ٻيهر تند تپاءِ‘، ’جو ڪيڙي سو ڪائي‘. ’صوفي شاهه عنايت شهيد‘، ’پاکستان میں کسان تحریکیں اور زرعی اصلاحات‘ ڇپائي پڌرا ڪيا آهن، ۽ هُو اڃا به مسلسل پنهنجي باريڪ بيني ۽ بصيرت افروز قلمي ڄاڪوڙ سان همڪنار آهي.

هُو نه صرف ليکڪ آهي، پر هڪ سٺو مقرر به آهي. سندن علمي سياسي سماجي تقريرن جو تعداد ڪافي آهي. ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي هنڌن تي مختلف سياسي، سماجي ۽ ادبي موضوعن تي روشني وڌي اٿس. اَن سونهن ڀري محنت ۽ سچ جي ساڃاهه ۾ هن لازوال ۽ زبردست ڪردار سان ڪيئي عزتون ۽ محبتون به ماڻيون آهن.

نور راهوجي جي ناول لکڻ جو مقصد ڏتڙيل، ڪِريل ۽ نادار افرادن جي زوالپٽي مان ڪڍڻ لاءِ ڪوشان هجڻ آهي، ان سلسلي ۾ هن پنهنجي ناول ۾ پڙهيلن، اڪابرن، علم دوست ۽ علم شناس شخصيتن کي حقيقي جذبي سان آراسته ڪري اڳتي اچڻ لاءِ اهم ۽ مفيد صلاحون ۽ مشورا ڏنا آهن.

پروانو سيوهاڻي
سيوهڻ

مهراڻ سان اڌ ملاقات

(ٽماهي مهراڻ 2020/4ع تي تبصرو)

مانواري ڀيڻ ثميڻه ميمڻ صاحبه سدا سلامت هجو خوش هجو شال.

حق موجود

زندگيءَ جي ڪيترن موسمن کان پوءِ منهنجو اچڻ سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ اوچتو ٿيو، سالن جا سال سنڌي ادبي بورڊ نه آيو هئس، منهنجو ٻالجتيءَ کان وٺي سنڌي ادبي بورڊ سان روح جو رشتو هو ۽ اڃا تائين سنڌي ادبي بورڊ سان منهنجو روحاني رشتو آهي.

آءٌ جيئن ئي داخل ٿيس ته منهنجي نظر وڃي بورڊ هڪ پراڻيءَ وين تي پئي جيڪا بورڊ جي مکيه دروازي جي اندران بيٺي هئي، مون پراڻيءَ وين کي ڏٺو ته مون کي پراڻو زمانو ياد اچي ويو، جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمن کي شام جو بورڊ مان موڪل ملندي هئي ته آءٌ ۽ اڪبر جسڪاڻي انهي وين ۾ چڙهي شهر ويندا هئاسون، انهي زماني ۾ مان گل ڦل جو ٻانهن ٻيلي هيس ۽ اڪبر جسڪاڻي ٻارن جي رسالي ماهوار گل ڦل جو ايڊيٽر هو، انهيءَ وين تي هاڻي لکيل هو سنڌي ادبي بورڊ بڪ شاپ. آئون سنڌي ادبي بورڊ ۾ اها نواڻ ڏسي تمام گهڻو خوش ٿيس، وري منهنجي نظر سامهون آڊيٽوريم تي پئي ته اڃان به گهڻي خوشي ٿي، ڀلا خوشي ڇو نه ٿئي پنهنجي خوبصورت گهر کي ڏسي ڪير نه خوش ٿيندو، سنڌي ادبي بورڊ جي سڀني اديبن جي وڏي ۾ وڏي سڃاڻ ۽ وڏي ۾ وڏي ميراث آهي ۽ پنهنجي ميراث جي حفاظت ڪرڻ سنڌ جي هر باشعور جو فرض آهي. مان اڃان به گهڻو خوش تڏهن ٿيس، جڏهن منهنجي نظر هڪ عاليشان عمارت تي پئي. پڇا ڪرڻ تي مون کي خبر پئي ته هيءَ عاليشان عمارت بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي آهي، آءٌ پاڻ کي ائين محسوس ڪري رهيو هوس ڄڻ مان سنڌي ادبي بورڊ ۾ اجنبي هجان، ۽ مان پهريون ڀيرو سنڌي ادبي بورڊ آيو هجان، منهنجي لاءِ سڄو ماحول نئون هو ۽ ماڻهو به منهنجي لا نوان چهرا، نه مان انهن کي سڃاڻان پيو ۽ نه مون کي پيا سڃاڻن، ته هيءُ پروانو سيوهاڻي آهي، سچ پڇو آءٌ پنهنجي ماحول ۽ پنهنجي گهر ۾ اجنبيءَ وانگر بيٺو هئس، اوچتو ڪنهن منهنجيءَ پٺيءَ تي اچي هٿ رکيو، مون پنهنجي پويان ڏٺو ته مجيد پنهور آهي، بس منهنجو مجيد پنهور کي ڏسڻ ٿئي ڀاڪرن ۽ چمين ڏيڻ ۾ لڳي وياسون، ڪيترن بهارن ڪانپوءِ پياري ۽ دل واري دوست کي ڏٺو هو، مون کي پراڻو زمانو ياد اچي ويو جڏهن منهنجيءَ "سرهاڻ پبليڪيشن" جي آفيس ۾ سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي ٿيندي هئي ۽ آءٌ انهيءَ زماني ۾ سنگت جو سيڪريٽري هوندو هئس ته ادو مجيد پنهور سنگت جي گڏجاڻين ۾ پنهنجون نڪور تخليقون پڙهندو هو، انهيءَ زماني کان وٺي مجيد پنهور منهنجو پڳ مٽ يار آهي، مون کي اها خبر ڪانه هئي ته ڀيڻ ثميڻه ميمڻ ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي رسالي جي ايڊيٽر آهي، مهراڻ سان منهنجو روحاني رشتو تڏهن کان آهي جڏهن سائين غلام محمد گرامي ٽماهي 'مهراڻ' جو ايڊيٽر هو، انهيءَ زماني ۾ سيوهڻ ۾ مهراڻ ڪونه ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجو وڃڻ حيدرآباد ٿيندو هو ته گاڏي کاتي ۾ ڪيتراڻي بڪ اسٽال هوندا

هئا، پنهنجيءَ مرضيءَ جي پيسن مان پنجن روپين ۾ مهراڻ رسالو وٺي پڙهندو هئس، انهي زماني ۾ پنج روپيا هڪ حيثيت رکندا هئا. ادو مجيد مونکان موڪلائي پنهنجيءَ آفيس هليو ويو، مان ۽ ادي ثمينه تماهي مهراڻ رسالي جي بهتريءَ تي پئي هڪ پئي سان ويچار ونڊيا تہ مهراڻ ۾ نواڻ آڻجي، مهراڻ رسالو وري هيئنڻ ڇپجي، جيئن گراميءَ صاحب ۽ امداد حُسينيءَ جي دور ۾ ڇپبو هو، ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ اعليٰ قسم جي چانهہ بہ اچي ويئي، مان چانهہ جون ڍُڪيون بہ ڀرڻ لڳس، ۽ مهراڻ جي بهتريءَ لاءِ بہ سوچڻ لڳس، ادي ثمينه ميمڻ تماهي 'مهراڻ' رسالي جو نئون مهراڻ ڏيندي چيو "ادا پروانا مهراڻ تي پنهنجا بہ اکر ضرور لکجو." مون هڪدم اديءَ ثمينه کي چيو "مان مهراڻ تي بہ اکر جو لکان، آءٌ مهراڻ تي هڪ خاڪي جي صورت ۾ مضمون لکندس، انجام کي پاڙڻ انسانيت جو اعليٰ ڳڻ آهي ۽ مون بہ انجام پاڙڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ٻيا سڀ ڪم ڪار ڇڏي مهراڻ جو مطالعو ڪرڻ ۾ لڳي ويس. مهراڻ رسالي جو اڀياس پئي ڪيم تہ مون کي تماهي 'مهراڻ' رسالي آهستي آهستي مون کي چيو تہ "پروانا سيوهاڻي هاڻي صفا مسڪين ٿي ويو آهين، ويچارن ادبي بورڊ جي ماڻهن کي شاباس آهي جيڪي مون کي جياريو ويٺا آهن.

منهنجي هٿن ۾ گلاب آهي، گلاب مان مراد آهي مهراڻ رسالو 2020ع جو چوٿون ۽ سال جو آخري مهراڻ. مهراڻ ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي تصوير ڏسي پراڻيون يادگيريون تازيون ۽ توانيون ٿي ويون. جڏهن آءٌ لال شهباز ادبي ڪانفرنس جو ڊپٽي ڪنوينر هئس تہ لال سائينءَ جي ميلي ۾ قلندر لال شهاز ادبي ڪانفرنس هر سال ٿيندي هئي، ادبي ڪانفرنس جي هر سال سائين ڊاڪٽر پروفيسر غلام علي الانا صاحب انهيءَ ادبي ڪانفرنس جي صدارت ڪندو هو، ۽ سائنس علمي ۽ ادبي ڪچهريون ٿينديون هيون، آهي علمي ۽ ادبي الانا صاحب جون ڪچهريون اڄ بہ مون کي ياد آهن. منهنجيءَ ڦوهہ جواني ۾ جڏهن مان سيوهڻ لاءِ سٺو ڪاپيون مهراڻ جون گهرائيندو هئس ۽ سٺو ڪاپيون سڄي دادو ضلعي ۾ ادبي دوستن ۽ آفيسرن وٽ ورهائيندو هئس. هڪ ڏينهن آءٌ سيوهڻ جي سول ڪورٽ ۾ مهراڻ جون ڪجهہ ڪاپيون کپائڻ لاءِ ويس. سيوهڻ سول ڪورٽ ۾ جج جي چئمبر واري دروازي جي مٿان ڪاٺ جي ڪاري رنگ واري هڪ تختي لڳل هئي، جنهن تي اڇن اکرن سان لکيل هو، سيد ارشاد علي شاهہ آءٌ سمجهي ويس، جج صاحب شاهہ صاحب آهي، سائين ارشاد علي شاهہ منهنجي پيار مان ڀاڀوهہ سان آجيان ڪئي ۽ چيائين 'پروانا سيوهاڻي' ڪيئن آيو آهين؟ منهنجو تعارف نائيڪ اڳ ۾ ئي جج صاحب کي ڪرائي ڇڏيو هو. سائين سيد ارشاد علي شاهہ منهنجي تمام گهڻي همت افزائي ڪئي ۽ مون کي جيئڻ جو حوصلو ڏنائين ۽ خوشيءَ مان مون کان مهراڻ جون پنج ڪاپيون خريد ڪيائين ۽ مون کي پيار بہ ڪيائين ۽ شاباس بہ ڏنائين ۽ چيائين پروانا، 'مهراڻ' ۽ 'نئين زندگي' اچي تہ منهنجي لاءِ پنج پنج ڪاپيون کڻي ايندو ڪر. آءٌ تنهنجو پڪو گراهڪ آهيان". انهيءَ ڏينهن کان وٺي سائين ارشاد علي شاهہ جيترا بہ سال سيوهڻ جي سول ڪورٽ ۾ جج هو آءٌ سندس چيمبر ۾ مهراڻ ۽ نئين زندگي کڻي ويندو هئس. سائين ارشاد علي شاهہ يگانو مولائي سيد هو، عابد لغاري ۽ ۽ سائين پروفيسر قلندر شاهہ لڪياريءَ جي تصوير ڏسي مون کي پنهنجو پراڻو زمانو ياد اچي ويو، جڏهن آءٌ سنڌي ادب جي آڪاش تي نئون نئون اُڀريو هئس تہ آءٌ حيدرآباد ويندو هئس تہ منظور چيمبر ويندو هئس، منظور چيمبر ۾ ڪمرو هوندو هو، ۽ انهيءَ ڪمري ۾ 'رهبر' ڊائجيسٽ آفيس هوندي هئي ۽ سائين عابد لغاري 'رهبر' ڊائجيسٽ جو ايڊيٽر هوندو هو، آءٌ پنهنجي نڪور شاعري ڊائجيسٽ ۾

پنهنجي شاعريءَ چپراڻ لاءِ سائين عابد لغاريءَ کي ڏيئي ايندو هئس، عابد لغاريءَ جي هڪ خاص خوبي اها هوندي هئي ته نماز پڙهڻ لاءِ اذان جو آواز ٻڌندو هو ته پنهنجا ڪم ڪار ڇڏي نماز پڙهندو هو، مون کي اهو زمانو اڃا تائين ياد آهي. ٽماهي ’مهراڻ‘ رسالي جو اپياس ڪندي منهنجي نظر ذاڪر ڪٽيءَ جي تصوير تي پئي ۽ مون کي ذاڪر ڪٽي ياد اچي ويو، انهيءَ زماني ۾ سيوهڻ ۾ ڪوبه ريسٽ هائوس نه هوندو هو، سرهاڻ پبليڪيشن جي آفيس سنڌي اديبن جو آرامگاهه هوندو هو ۽ سنڌ جا سمورا نالي وارا قلمڪار، فنڪار مون وٽ مهمان ٿيندا هئا ۽ آءٌ پنهنجي مهمانن جو ميزبان هوندو هئس، اهو منهنجي جي لاءِ هڪ وڏو اعزاز آهي، جهڙو منهنجو حال هوندو هو مهمانن جي اڳيان شانائتي ۽ مانائتي انداز ۾ پيش ڪندو هئس.

’مهراڻ‘ پڙهندي پڙهندي مون خواجه محمد زمان، روحل فقير، روشن الدين ’روشن‘، سيد رڪيل شاهه، شمس الدين ’بلبل‘، محمد بخش واصف، فقير هدايت علي نجفي، حافظ عبدالله بسمل، محمد صديق مسافر، مرزا علي بخش بيگ، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، راڄ محمد جمال پلي، عبدالڪريم گدائي، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڀڳت ٽيئون رام ۽ شمشيرالحيدريءَ جو لافاني ڪلام پڙهي منهنجي موڳي من کي سڪون ملي ويو. ۽ منهنجي اکين ۾ ادبي ۽ علمي نشي جو خمار طاري ٿي ويو ۽ ٽماهي مهراڻ لاءِ لکڻ جو جنون پيدا ٿي ويو. منهنجي پنهنجي راءِ آهي ته ٽماهي مهراڻ ۾ سنڌ جي نون شاعرن لاءِ هڪ نئون شاعريءَ جو سلسلو شروع ڪيو وڃي ۽ انهيءَ سلسلي جو نالو هجي ’ٽماهي مهراڻ جو طرحي مشاعرو‘. آءٌ پنهنجي زماني ۾ تمام گهڻو لکندو هئس ۽ سڄي سنڌ ۾ هڪ مهيني ۾ ٻه چار مصرعه طرح تي مشاعرا ٿيندا هئا، ۽ آءٌ به پابند عروضي شاعري ڪندو هئس.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ٽماهي مهراڻ ۾ اوچتو تصوير ڏسي مون کي بلوچ صاحب جو هڪ واقعو ياد اچي ويو، مون کي اهو زمانو ياد اچي ويو جڏهن اڻويهه سو ٽيانوي 1993ع ۾ سنڌ جي نگران حڪومت ۾ سنڌ جي تعليم جو وزير هو، مون کي ڪراچيءَ گهرائي پرائمري استاد جو آبر ڏنو هئائين، رب سائين ڊاڪٽر صاحب کي جنت ۾ جايون ڏيئي، سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”ٿورو لاهجي پلي نه پر ڳائجي ضرور.“

مهراڻ ۾ قاضي قاضن جي زندگيءَ تي لکيل ڊاڪٽر نواز علي شوق جو مقالو مون کي پڙهندي ئي محسوس ٿي رهيو هو ڄڻ شوق صاحب جو مقالو علم ۽ ادب جي کاڻ هجي، ها، هاڻ ڊاڪٽر نواز علي شوق سنڌ جو قيمتي ماڻهو آهي.

ڊاڪٽر الطاف جوکئي صاحب جو مقالو لسانيات جي موضوع تي ڀرپور انداز ۾ تحرير ٿيل هو، ڊاڪٽر صاحب جو هيءُ مقالو سنڌيءَ ٻوليءَ جو جامع دستاويز آهي، مراد ڳبول ساڪري واري جو مضمون ساڪري جا ٻه شاعر شمشاد ساڪرائي ۽ اسلم ساڪرائيءَ جي عنوان سان پڙهي ساڪري جي ٻن شاعرن جي زندگيءَ جي ڄاڻ ۽ معلومات ملي.

سائين حاڪم علي شاهه بخاريءَ کي سنڌ ۾ ڪير نه سڃاڻي، آرڪيالاجيءَ ۽ سنڌ جي تاريخ جو وڏو ماهر آهي ۽ سنڌ جي مهان شاعر استاد بخاريءَ جو ننڍو ڀاءُ آهي. سنڌ جي سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي عنوان سان پڙهڻ سان منهنجي روح کي راحت ملي ۽ تاريخي ۽ علمي معلومات ملي، قاضي غلام عليءَ جو مقالو پڙهي سنڌ جو نامور ۽ برک اديب پير حسام الدين راشدي جي ياد اچي ويئي، مون کي قاضيءَ جو مقالو جاندار لڳو ۽ سهڻي ٻوليءَ ۾ تحرير ڪيل هو، هن مقالي مان مون کي تمام گهڻي معلومات ملي، ڏاتل خان چني جو مقالو ’دادو ضلعي جون مشهور ديئون‘ پڙهي مون کي ائين محسوس ٿي رهيو هو

چڻ اڄ ٿئين درجي سماجي اڀياس جو ڪتاب پڙهندو هجان، ۽ مون کي پنهنجي ٻالڪپڻ وارو زمانو ياد اچي ويو.

نئين ٿهيءَ جي محقق ڊاڪٽر شير مهرائيءَ جو مقالو سنڌ جي مشهور سگهڙ قادر بخش جي زندگيءَ تي لکيل هو، سڄو مقالو سهڻن لفظن سان چٽيل هو، ۽ مقالو جامع ۽ شاندار هو ۽ چوڻ لڳس ته ”اڄان ڪي جوڳي جوءِ ۾ آهن.“

محترم تاج جويو منهنجو ٻالڪپڻ واري زماني جو سچو ۽ سٺو دوست آهي، سندس بهترين مقالو پڙهي معلومات حاصل ٿي ۽ منهنجي علم ۾ اضافو آيو. مقالي جو عنوان هو: ”شاهه لطيف تي حافظ شيرازيءَ جو اثر“ تاج جويو صاحب جو هيءُ مقالو سنڌيءَ ۾ ايم.اي ڪندڙ دوستن لاءِ رهنما آهي.

ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالي ’مهراڻ‘ ۾ شاعريءَ واري ڀاڱي ۾ ڪيترن سنڌ جي نئين ٿهيءَ جي شاعرن جي شاعري پڙهي سرهائي ٿي. ادل سومرو، شبنم گل، وسيم سومرو، مخلص چانڊيو، مشتاق آريسر، شاهه مردان شاهه، عاجز ڪريم پوري، مشتاق چانڊيو، نور نبي ناچيز، اسد جمال پلي، نجمه پنهور، پريت گهمرو ۽ ڪوثر هالائيءَ جي نڪور شاعريءَ منهنجيءَ دل کي سڪون ڏنو ۽ مون کي لکڻ جو جنون ڏنو.

هاڻي مان مهراڻ جي ڪهاڻين واري ڀاڱي جو اڀياس ڪري رهيو آهيان، مير سجاد اختر جي ڪهاڻي ڀرپور هئي، ڪهاڻيءَ جي منظرنگاري به ڪهاڻيڪار فني مهارت سان ڪئي هئي، ڪهاڻيءَ جو لهجو ۽ لفظن جي اٿت به عمدي نموني سان ڪيل هئي، مون کي قوي اميد آهي ته مير سجاد اختر اهڙي طرز تي لکندو رهندو ته اهو وقت پري ناهي مير سجاد اختر سنڌ جي نالي وارن ڪهاڻيڪارن ۾ شمار ٿي ويندو. عبدالرزاق جي ڪهاڻي ’غفلت‘ ۽ اوڀس پٺي جي ڪهاڻي ساراهڻ جوڳي هئي. پريت گهمري جي ڪهاڻي مهراڻ رسالي ۾ هڪ شاهڪار ڪهاڻي هئي، ڪهاڻيءَ کي پڙهندي مون محسوس ڪيو ته اڄ نورالهديٰ شاهه جي ڪهاڻي پڙهي رهيو آهيان.

سڄي مهراڻ رسالي ۾ محترم نصير مرزا جو غلام حسين فنائي جي زندگيءَ تي لکيل خاڪو تمام بهترين هو، پڙهڻ ۾ خاڪي مونکي دلچسپ معلومات ڏني خاڪي جو عنوان هو ”بي درد جي اقرار ۾ هرگز نه سچائي آ.“ اهو هيون 2020ع جو آخري رسالي ٽماهي مهراڻ جي سڄي زماني جو نچور جيڪو مون پڙهي ۽ پروڙي اوهان تائين پهچايو ٻيو مڙئي خير آهي، خط شايع ڪرڻ جي جسارت ڪجو......

وسلام پروانو سيوهاڻي.

اديءَ ثميند ميمڻ کي مبارڪن جا مڻ هجن، ڏاڍي خوش ۽ جذبي سان ’مهراڻ‘ رسالي کي سهيڙي رهي آهي، مون کي قوي اميد آهي ته مهراڻ رسالي جي ايڊيٽر اڃان به گهڻو مهراڻ رسالي کي سنواري سينگاري مهراڻ جي پڙهندڙن جي هٿن تائين پهچائيندي.

نياز مسرور بدوي
شڪارپور

ٽماهي 'مهراڻ' جديد ادب جو سرواڻ

جڏهن به سنڌي ادب جي ادبي تاريخ لکي ويندي ته ان ۾ ٽماهي 'مهراڻ' جو نالو سنهري حرفن ۾ لکيو ويندو، ٽماهي 'مهراڻ' جو ايڊيٽوريل بورڊ تخليقڪارن، ۽ محققن طرفان موڪليل مواد جي ڇنڊڇاڻ ڪري ٿو. ۽ نهايت غير جانبداريءَ سان تحقيقي معيارن تي پرکيندي، احترام جي نظر سان ڏسي ٿو ۽ لائق مضمونن کي سنڌي ادبي بورڊ جام شورو پاران شايع ٿيندڙ ٽماهي 'مهراڻ' ۾ شايع ڪري ٿو. جيڪڏهن ڪنهن مضمون ۾ ڪا اوڻائي يا پيچيدگي آهي، ته واسطيدار محقق يا مضمون نگار سان رابطو ڪري ان سان بحث مباحثو ڪري، ان جي ڄاڻ حاصل ڪري، مواد کي وڌيڪ معياري بڻائي سرجڻهار کي ماڻ ڏين ٿا.

ٽماهي 'مهراڻ' جي هن تازي شماري ۾ ايڊيٽر ثميٺه ميمڻ صاحبه پنهنجي پاران تازو وڇڙي ويلن اديبن جا تعزيت ناما لکيا آهن، جن ۾ محترم انعام ٽڪڙائي، سائين حاڪم علي شاهه، کيمچند شرما جن شامل آهن. ان کان علاوه اداري پاران سيد حاڪم علي شاهه جي ياد ۾ ڪرايل گڏجاڻيءَ جو پڻ ذڪر ڪيو آهي.

ٽماهي 'مهراڻ' جو پهريون مقالو 'سنڌ جي صوفيانه روايت ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي' جيڪو ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب جو لکيل آهي، جنهن کي سنڌي ويس ڊاڪٽر شجاع احمد مهيسر پهرايو آهي. هن مقالي ۾ سنڌ اندر جيڪا صوفيائي لهر آئي، ان اثر جو تاريخي طور تي بيان ڪيو ويو آهي، ۽ جن صوفيائن سلسلن سنڌ اندر پنهنجا گونچ، گلاب ڪيا، تن جو پڻ ذڪر ڪيو ويو آهي. تصوف جي ترقي ۾ ترڳندڙ مانجهين جو ذڪر ڪيو آهي. مضمون اندر اهڙيون ڪافي نيون شيون آهن، جن جي تشريح ۽ توضيح ڪئي وئي آهي.

ٽماهي 'مهراڻ' ۾ نذير شاڪر صاحب جو مقالو 'سلمي جي شاعريءَ ۾ منداري، دراوڙي ۽ براهوائي لفظ' شامل ڪيو ويو آهي. نذير شاڪر بروهيءَ جو اهو مقالو لسانيات جي حوالي سان ڪافي معلوماتي آهي. مقالي پڙهڻ کان پوءِ ائين محسوس ٿئي ٿو ته سلميءَ جي شاعريءَ جي نئين سر ارٿ لکڻ گهرجي.

خود لسانيات سان تعلق رکندڙن جي لاءِ پڻ اهو موضوع اهم آهي، ان تي پنهنجي راءِ رکن ته جيئن سلمي جي شاعريءَ جي بلند مقام جي خبر پوي.

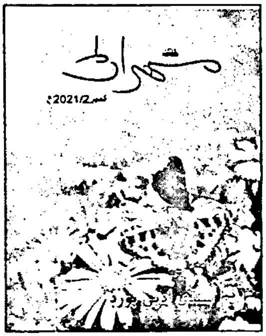

ڊاڪٽر الطاف محبوب جوکيو لسانيات جو صاحب آهي. سندس مقالي جو عنوان 'مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس لاحق جو جائزو' آهي. موضوع سان خاصو نياءُ ڪيو اٿائين، اهو بحث خاصو دلچسپ آهي، ۽ عروضي شاعري سان شغف رکندڙن لاءِ ڪارائتو ۽ تجربن ڪرڻ جو مواد ۽ ميدان مهيا ڪري ٿو. ڊاڪٽر صاحب حرف لاحق جي سڃاڻپ جا معقول طور طريقا ٻڌايا آهن ۽ اهڙا لفظ پڻ ڏنا آهن، جن سان پڙهندڙن کي تجنيس حرف لاحق سمجهڻ ۾ آساني ٿيندي.

ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب جي ’قاضي قادن جي ڪلام‘ جي ٽين قسط مطالعي لاءِ موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب جي اها ڪاوش قاضي قادن جي ڪلام جي معنيٰ ۽ مفهوم کي واضح ڪري رهي آهي، قاضي قادن جي ڪلام ۾ جيڪي معنوي ۽ روحاني رمزون رکيل آهن، تن جو تجزيو نهايت سگهارو آهي.

قاضي مقصود احمد ’پير آقا غلام مجدد سرهندي رحه‘ جي سياسي، سماجي ۽ روحاني خدمتن تي ڳوڙهي نظر وجهي، سندس شخصيت کي نمايان ڪيو آهي. اها وقت جي ضرورت به آهي، ته نوجوانن کي پنهنجن وڏڙن جا ڪارناما پڙهايا وڃن.

ڊاڪٽر انور ’فگار‘ هڪڙو صاحب، مرزا خاندان جي علمي ادبي شخصيت ’مرزا گل حسن ’احسن‘ ڪربلائي‘ جي ادبي خدمتن تي ڀرپور روشني وڌي آهي. سندس شايع ٿيل مواد جا اقتباس ڏيئي، مرزا صاحب جي علمي ڪارنامن کي اجاگر ڪيو آهي، ڊاڪٽر صاحب جي محنت قابل داد آهي.

انهن مٿين مقالن کان علاوه ’اي.بي آڏواڻي ايم.ايل.ايل.بي هڪ وساريل مؤرخ‘، (محمد حبيب سنائي)، ’تمير- ٿهيم قبيلو تاريخ جي آئيني ۾‘ (رسول بخش تميمي)، ’مخدوم قاضي غلام محمد گچيرائي‘ (رسول بخش گچيرائي)، ’ٽنڊي محمد خان مان گذرندڙ اڳئين وهڪرا‘ (ڊاڪٽر محمد ابراهيم ’سنڌي‘)، ’سنڌو اسان جو ساهه‘ (تاج جويو)، ’ديوان معمور تي هڪ نظر‘ (ميرزا فياض بيگ)، ۽ ٻيا به ڪيترائي مضمون شامل آهن جن جي اهميت ۽ افاديت کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. وقت جا مؤرخ انهن مضمون مان پڻ فيض ضرور حاصل ڪندا.

ٽماهي ’مهراڻ‘ ۾ شامل شاعريءَ جو معيار اعليٰ آهي. جنهن ۾ نازڪ خيالي، تخيل جي اڏام، خيالن ۽ احساسن جي ترجماني ۽ فن ۽ فڪر جو سنگم لاجواب ڏسڻ ۾ اچي ٿو. شاعريءَ ۾ پيغام سان گڏ گهڻي پختگي نظر آئي.

هڪ خاص ڳالهه ته گذريل ڪجهه سالن کان سنڌي زبان جي ڪافي ڪهنه مشق ۽ گوشه نشين ۽ نون ايرندڙ شاعرن کي ’مهراڻ‘ ۾ مناسب جڳهه ڏيئي سندن همت افزائي ڪئي ويئي آهي.

شبير ’هاتف‘ سنڌ جو ڀلوڙ شاعر آهي، سندس شاعريءَ ۾ تمام گهڻي سادگي ۽ رواني نظر آئي. ان کان علاوه سندس خيال پنهنجي معنويت جي لحاظ کان سنڌر هئا ۽ سماجي روين کي نروار ڪري رهيا هئا.

نياز پنهور جي شاعري به رومانس سان ڀرپور هئي، هن پنهنجي شاعريءَ ۾ وجودي ۽ خارجي ڪيفيتن کي اظهاريو آهي.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته دل جي دنيا جا دستور، سڀني دستورن کان نرالا هوندا آهن، جن جي بيان ڪرڻ بابت ڊاڪٽر بشير احمد ’شاد‘ پنهنجي محبت جا منڪور بيان ڪيا آهن.

اسد جمال پلي جو لکيل نظم ۾ به سندس اکين ڏٺي وارتا بيان ٿيل آهي. سچ ته جڻ انبن جي ميلي جي ڪهاڻي لکي آهي ۽ محبوب کي دعوت پڻ ڏني اٿئين، پر سندس نظم جي اختتام تي جيڪا دعا ڏني آهي، سا شاندار آهي.

ان کان علاوه مهراڻ ۾ شامل سرجڻهارن جون ڪافي تخليقون دل پسند ٿيون، جن ۾ سيما عباسي، عابد نياز ميمڻ، ارباب علي ’عادل‘ چوهاڻ، ادل سومرو جو حيدرآباد بابت لکيل بيت، الله بچايو ’مشتاق‘ آريسر، جوهر بروهي، بيتاب ٽالپر، مايا ساگر اوڏ، ساگر ميراڻي، خطائي ٽيبو اقبال شاهين، وغيره وغيره مطلب ته ڪهڙا ٽالا لکي ڪهڙا ڪهڙا ٽالا لکان. سڀ ٽماهي ’مهراڻ‘ جا نگينا آهن، جيڪي پنهنجي جوت سان جرڪن پيا.

ٽماهي مهراڻ ۾ شبنم گل، رسول ميمڻ، بهادر ٽالپر مير سجاد اختر ٽالپر، يار محمد چانڊيو، راقم، محمد قاسم ڪلوئي، ڊاڪٽر رضا چانڊيو ۽ پرويز جون ڪهاڻيون شامل آهن.

ان کان سواءِ متفرقات ۾ ادبي سرگرمين جون رپورٽون، ۽ هڪ تعزيتي شخصي مضمون شامل آهي.

ٽماهي مهراڻ جي ترقيءَ ۽ معيار جي لاءِ محترم ٿمينه ميمڻ، ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر اسد جمال جي ڪيل ڪوششن کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي.

ايترو چوڻ ڪافي آهي ته ٽماهي ’مهراڻ‘ سنڌي ادب جو اهو سرواڻ رسالو آهي، جنهن تي هر ادب دوست کي فخر آهي.

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. ”مهراڻ“ جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سنڌن راين کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي راءِ نه سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت ”مهراڻ“ جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.
3. تحقيقي مواد موڪلڻ وقت، مقالي جي اندر حوالن جا نمبر ۽ آخر ۾ جن ڪتابن تان حوالو ڪنيل هجي، ان ڪتاب جو صفحو محقق جو نالو ڇپجڻ جو سال ۽ ڇپائيندڙ اداري جو نالو ڏيڻ تمام ضروري آهي ته جيئن حوالا پيش ۾ آساني ٿئي. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون به عدد ڪاپيون ايڊيٽر ’مهراڻ‘ کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي ۽ لڪيرن وارو پنو استعمال نه ڪجي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ به کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.
7. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو به لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نه وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نه رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ ٽُڪ ٽُڪر ۾ رَهيل موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ بنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چونڊ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نه رهندو.

■

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل ڪجھ ڪتاب

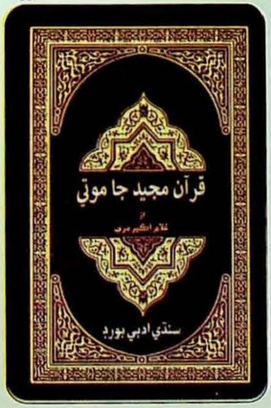

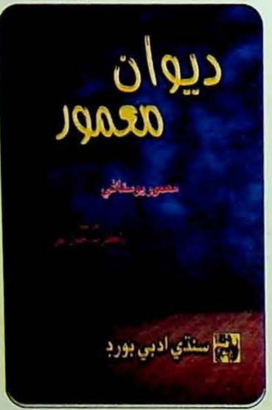

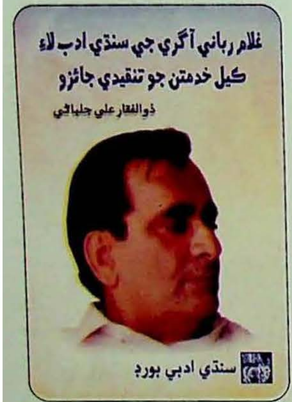

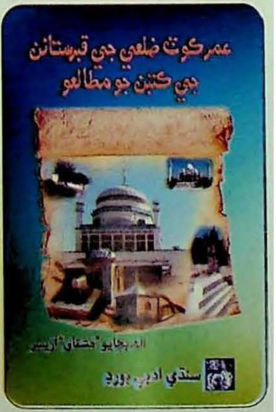

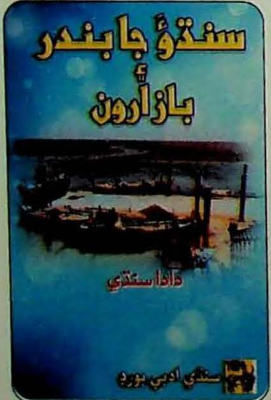

همايون جو کوھ: شهنشاھ همايون، جڏهن شير شاھ سوريءَ هٿان شڪست کائي سنڌ ڏانهن پئي آيو تہ راجپوتانا جي ايراضي ۾ کيس پاڻيءَ جي ڏاڍي تڪليف پهتي پر جڏهن کپري تعلقي جي ايراضيءَ ۾ هن جو قافلو راڻڪ ڍر ڳوٺ وٽ پهتو تہ اتي جي رهاڪن ڪوشش ڪري، ٻوڙي ڏُڪي، پري پري کان پاڻي آڻي، بادشاھ جي قافلي کي پياريو، جنهن کان بادشاھ ڏاڍو خوش ٿيو.

جڏهن همايون بادشاھ کي پنهنجو تخت واپس مليو تہ هن راڻڪ ڍر واري هنڌ کوھ ۽ حوض ٺاهڻ جو حڪم ڏنو ۽ جلدئي کوھ بہ تيار ٿي ويو ۽ ان جي چوڌاري گول چڪر ۾ هڪ ٻئي جي ڀران ست آواڙا بہ ٺهي ويا. جيڪي هڪ ٻئي کان لهوارا آهن. اهو هيئن جو کوھ جي ويجهو آواڙو سيني کان مٿي ۽ چيڙي وارو سيني کان جهڪو آهي. سيني آواڙن سان، پاڻي جي نيڪال لاءِ جارا آهن، جن مان پاڻي مٿين آواڙي کان هيٺين آواڙن طرف ايندو رهي ٿو. هي کوھ 125 فوٽ اونهون آهي ۽ آواڙن سميت پٿر جو ٻڌل آهي. هن کوھ جو پاڻي ذائقي ۾ وچولو آهي. راڻڪ ڍر، اصل نڪرن جو ڳوٺ آهي، جيڪو کپري کان 45 ميل، چور کان 32 ميل اُتر اوير ۽ چوڏنگي کان21 ميل ڏکڻ طرف آهي.

هن وقت اتي نڪر ۽ مسلمان حجام رهن ٿا ۽ کوھ هن وقت بہ قابلِ استعمال آهي ۽ آواڙا بہ مضبوط آهن. (ڪتاب: ٿرپارڪر جو مطالعو ـ مصنف: معمور يوسفاڻي)